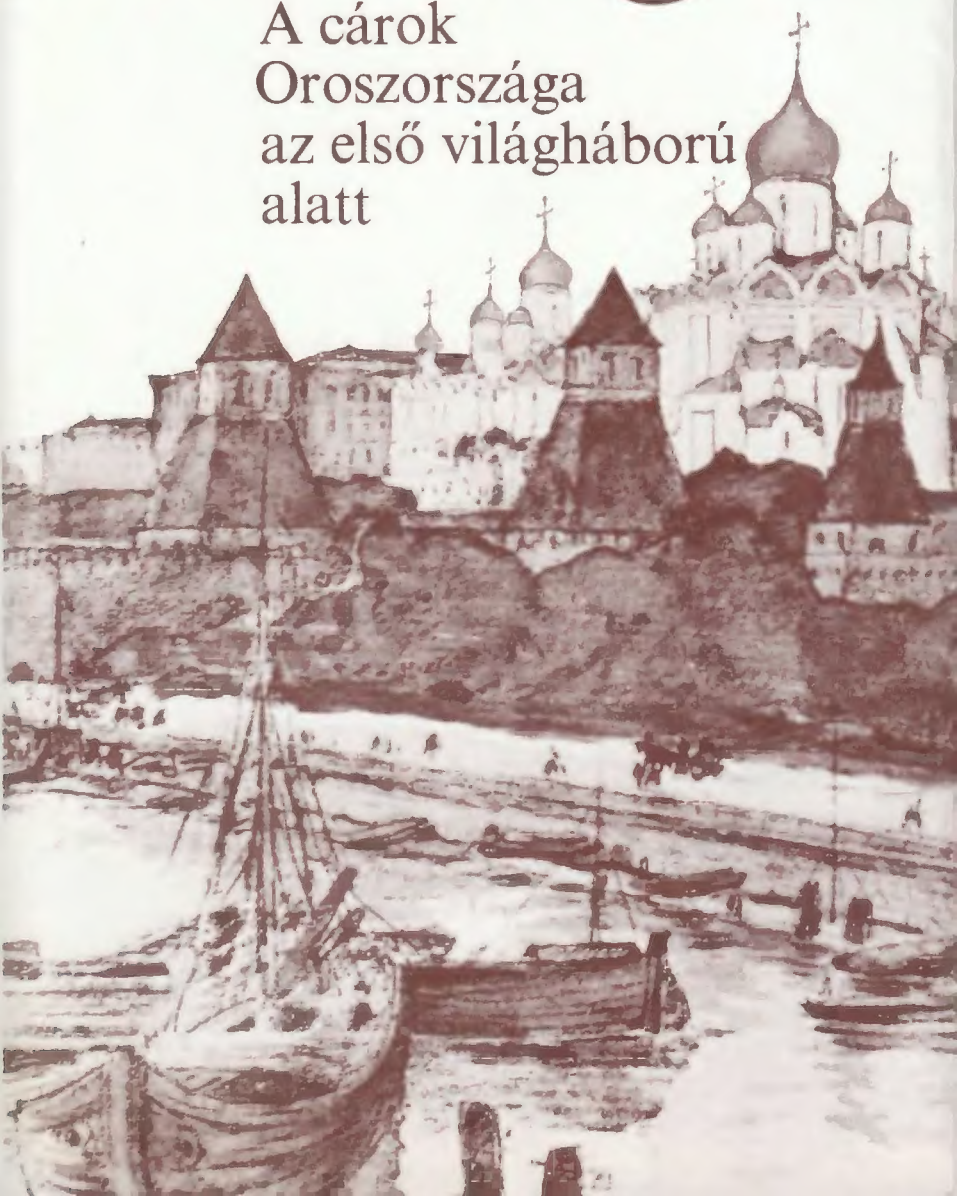

Maurice Paléologue

A cárok
Oroszországa
az első világháború
alatt

Maurice Paléologue

A cárok
Oroszországa
az első világháború
alatt

Emlékezések

Válogatta
Antal László

Fordította
Szávai János

Az utószót
Ormos Mária
írta

Maurice Paléologue

A cárok
Oroszországa
az első világháború
alatt

Franciaország
nagykövetének
naplójából

Európa Könyvkiadó
Budapest 1982

Maurice Paléologue
La Russie des tsars
pendant la Grande Guerre
© Librairie Plon 1922

Hungarian translation
© Szávai János, 1982

Első könyv

1914. július 20. hétfő

Reggel tízkor indulok Szentpétervárról Peterhofba, az admirális jachtján. Szazonov külügyminiszter, Izvolszkij, Oroszország franciaországi nagykövete és katonai attasém, Laguiche tábornok tart velem: a cár mind a négyünket meghívott, hogy ebédeljünk vele a jachtján, mielőtt Kronstadtba indulnánk, a köztársasági elnök fogadására. Követségem személyzete, az orosz miniszterek és az udvari méltóságok egyenesen Peterhofba utaznak, vonaton.

Borús az idő. A sík partok közt hajónk sebesen siklik a Finn-öböl felé. Hirtelen szél támad a tenger felől, a víz hevesen hullámozni kezd. S ugyanolyan hirtelen kisüt a nap. Mint aranycsíkos selyemsál lobog az égen itt is, ott is egy-egy fénypázmás gyöngyszürke felhő. S a tiszta ragyogásban kitárul a Néva végtelenbe vesző torkolata, melynek zöldes, sűrű, fénycsíkos vize engem mindig Velence lagúnáira emlékeztet.

Fél tizenkettőkor megérkezünk Peterhof kicsiny kikötőjébe, ahol az *Alekszandrija*, a cár kedvenc jachtja már kifutásra készen áll.

Csakhamar feltűnik a rakparton II. Miklós, tengernagyi egyenruhában. Átmegyünk az *Alekszandrijára*. Azonnal felszolgálgják az ebédet. Legalább egy és háromnegyed óránk van még a *France* érkezéséig. De a cár szeret nyugodtan enni: a fogások közt hosszú szünetet tartanak, a cár cigarettázik, beszélget.

Én a jobbján ülök. Szazonov a balján, szemben pedig Frederiksz gróf, udvari miniszter.

Néhány udvarias bevezető mondat után a cár közli velem, mennyire örül, hogy fogadhatja a köztársasági elnököt.

– Komoly tárgyalásaink lesznek – mondja. – Biztos vagyok benne, hogy mindenben egyetértünk majd. . . Hanem van valami, ami mindennél jobban foglalkoztat: Angliával való meg egyezésünk. Rá kell vennünk, hogy csatlakozzék szövetségünkhöz. Csatlakozása biztosítaná a békét.

– Valóban, Felség, Hármass Szövetségünknek nagyon erősnek kell lennie, hogy meg tudja óvni a békét.

– Úgy hallottam, hogy önt nyugtalanítják Németország szándékai.

– Hogy nyugtalanítanak-e? Igen, Felség, nyugtalanítanak, bár pillanatnyilag nincs semmi különös okom rá, hogy azt jósoljam: küszöbön áll a háború. De Vilmos császár és kormánya olyan légkört teremtett Németországban, hogy ha valahol, Marokkóban, keleten vagy akárhol összetűzés támad, most már se nem hátrálhat meg, se nem egyezkedhet. Mindenáron sikert kell elérnie. És a siker kedvéért belemegy mindenféle kalandba.

A cár gondolkodik egy pillanatig:

– Nem tudom elhinni, hogy Vilmos háborút akar... Ha ön úgy ismerné, mint én! Ha tudná, hogy viselkedésében mennyi a szélhámosság!

– Talán valóban túlbecsülöm Vilmos császárt, ha feltételezem, hogy képes a cselekvésre vagy akár csak tettei következményeinek a vállalására. De ha valóban háború fenyeget, vajon akarja-e megakadályozni? meg tudja-e akadályozni? Nem, Felség, az igazat megvallva, nem hiszem.

A cár nem felel, néhányszor beleszív a cigarettájába, azután nagyon határozottan kijelenti:

– Akkor pedig még fontosabb, hogy válság esetén számíthassunk az angolokra is. Németország, hacsak teljesen el nem veszíti az eszét, sohasem meri megtámadni a szövetséges Oroszországot, Franciaországot és Angliát.

Épp a kávé szolgálják fel, amikor jelzik a francia hajóraj érkezését. A cár engem is magával visz a parancsnoki hídra.

A látvány lenyűgöző. A vibráló, ezüstös fényben, türkiz és smaragdszín hullámokon, hosszú vízbarázdát húzva maga után, lassan siklik, majd méltóságteljesen megáll a *France*. A francia államfőt szállító roppant cirkáló rászolgált a névére, itt valóban Franciaország közeledik Oroszország felé. Hevesen ver a szívem.

A kikötőben néhány percen át iszonyatos a zaj: a hajóraj ágyúlövéseire a parti ütegek meg a legénység hurrái felelnek, a Marseillaise-re pedig az orosz himnusz és a Pétervárról kirándulóhajókon érkezett nézők ezreinek éljenzése.

A köztársasági elnök végre átjön az *Alekszandrijára*. A cár a feljárónál fogadja.

A kölcsönös üdvözlések után a cári jacht elindul Peterhof felé.

A cár és az elnök a hátsó fedélzeten rögtön beszélgetésbe vagy mondhatnám inkább: tárgyalásba kezd, mert láthatóan

államügyekről beszélnek, kérdéseket tesznek fel s válaszolnak egymásnak. Amint illik, Poincaré irányítja a beszélgetést. Nemsokára már csak ő beszél. A cár csak bólogat, de arckifejezése világosan elárulja, hogy őszintén helyesel, hogy bizalmat és rokonszenvet érez vendége iránt.

Hamarosan megérkezünk Peterhofba. II. Katalin kedvenc palotája gyönyörű szálfák közül, szökőkutak lövellő vizének fátylán át tűnik elébünk, egy hosszú platón, ahonnét gyöngyöző, pompás vízesés zuhog alá.

A hintók gyors ügetésben érkeznek a palota kapuja elé. Minden fordulónál végtelenbe vesző perspektíva nyílik előttünk, a távolba futó utakat szobrok, díszkutak vagy oszlopos mellvédek szegélyezik. A díszlet keresett, a simogató napsütésben mégis Versailles eleven és vonzó illatát érzem.

Fél nyolckor díszebéd az Erzsébet-teremben.

A látvány – a ragyogó egyenruhák, a csodálatos női toalettetek, a felszolgáló személyzet gazdagon díszített ruhái, a terem díszítése, a fényűzés és hatalom egész fegyverzete – olyan pompás, hogy a világ egyetlen udvara sem versenyezhetne vele. A női vállakat díszítő ékszerek vakító ragyogását aligha felejtethetem. Gyémántok, gyöngyök, rubinkövek, zafírok, smaragdok, topázok, berillek fantasztikus özőne, valóságos fény- és tűzfolyam.

Ebben a tündéri környezetben Poincaré fekete frakkja eléggé szegényesen mutat. De a mellét díszítő kék Szent András-rend emeli tekintélyét az oroszok szemében. És azt is hamar észrevette mindenki, hogy a cár komoly figyelemmel és rokonszenvvel hallgatja szavait.

A vacsora alatt a velem szemben ülő Alekszandra Fjodorovna cárnét figyelem. A hosszú ceremóniák mindig nehéz megpróbáltatást jelentenek számára, ma este mégis itt akart lenni, hogy kinyilvánítsa nagyrabecsülését a szövetséges Köztársaság elnöke iránt. Gyémántokkal ékesített feje, kivágott fehér brokátruhába bújtatott teste elég kellemes látvány. Arca és alakja negyvenkét éves korára is meglehetősen szép maradt. Már az első fogásnál élénk beszélgetésbe kezd a jobbján ülő Poincaréval. De mosolya csakhamar megmerevedik, arcán foltok ütköznek ki. Egyre az ajkát harapdálja. Lihegésétől fel-felcsillannak a mellét díszítő briliánsorok. Szegény asszony a hosszúra nyú-

ló vacsora végéig küszködik hisztérikus szorongásával. Amikor a cár föláll, hogy elmondja a pohárköszöntőjét, az asszony láthatólag megkönnyebbül.

Az uralkodó szavait a vendégek áhítattal hallgatják, de a válasza még kíváncsiabbak. Poincaré nem olvassa, ahogyan a cár tette, fejből mondja el beszédét. Soha még ilyen világosan, ilyen pontosan, ilyen élesen nem beszélt. Amit mond, az csak a kancelláriák unalmas fecsegése, de az ő szájában minden fontossá és nagyon meggyőzővé válik. Rendkívül erős hatást tesz erre a despotikus légkörhöz s udvari fegyelemhez szokott hallgatóságra. Biztos vagyok benne, hogy a kitüntetésekkel teliaggatott méltóságok közül nem egy azt gondolja most: „Így kell beszélnie egy uralkodónak.”

Vacsóra után a cár beszélget a vendégekkel. Mindenki arra vár, hogy bemutassák Poincarénak, ebből látom, milyen sikere van. Még a német párt, az ultrareakciós klikk tagjai is igyekeznek közel kerülni az elnökhöz.

Tizenegy órakor díszkíséret alakul. A cár szálláshelyére kíséri a köztársasági elnököt.

Engem Poincaré még néhány percre visszatart. Kicseréljük benyomásainkat: kitűnőek.

Háromnegyed egykor érkezem vissza vonaton Szentpétervárra; közlik velem, hogy ma délután, minden ok nélkül, nem tudni honnét érkezett jeladásra, a legnagyobb gyárak munkásai sztrájkba léptek, és hogy több helyütt összetűztek a rendőrséggel. Informátorom, aki otthonos a munkások világában, azt állítja, hogy német ügynökök robbantották ki a mozgalmat.

1914. július 21. kedd

Ezt a napot a köztársasági elnök Szentpétervár megtekintésére szánja.

Mielőtt elindult Peterhofból, tanácskozott a cárral. Sorra vették valamennyi kérdést, amely pillanatnyilag csak szerepel a diplomácia sakktábláján: a Görögország és Törökország közti feszültséget; a bolgár kormány balkáni cselszövényeit; Wied herceg trónra ültetését Albániában; az angol–oros megegyezés végrehajtását Perzsiában; a skandináv államok politikai irányvonalát stb. Megbeszélésüket az osztrák–szerb ügygel zárták, azzal az ügygel, amelyet Ausztria arrogáns és rejtélyes magatar-

tása napról napra veszélyesebbé tesz. Poincaré nagyon határozottan kijelentette, hogy az általános béke megőrzésének egyetlen módja, ha a nagyhatalmak széles körű tárgyalásokba kezdenek, gondosan ügyelve rá, hogy egyik csoportosulás szembe ne kerüljön a másikkal. „Ez a módszer 1913-ban nagy hasznunkra volt – mondotta. – Alkalmazzuk újból!...” II. Miklós teljes egyetértését nyilvánította.

Fél kettőkor a Miklós-híd melletti cári kikötőhelyen várom az elnököt. A tengerészeti miniszter, a rendőrfőnök, a helyőrség parancsnoka és a városi hatóságok képviselői fogadják.

Ivan Tolsztoj gróf, a főváros polgármestere, szláv szokás szerint kenyérrel és sóval kínálja.

Azután kocsiba szállunk, s elindulunk a Petropavlovszk erődbe, mely a Romanovok Bastille-ja és Saint-Denis-je. Az elnök a hagyományt követve megkoszorúzza III. Sándornak, a Szövetség atyjának sírját.

Hintóink nagy sebességgel száguldanak a Néva-parton, a kísérő kozák gárdisták bíborvörös mentéje csak úgy lángol a napsütésben.

Pár nappal ezelőtt, amikor az elnöki látogatás utolsó részleteit beszéltem meg vele, Szazonov nevetve mondta:

– A kozák gárdisták lesznek az elnök kísérői. Meglátja majd, milyen remekül mutatnak. Gyönyörű és rettenthetetlen legények. Ráadásul vörös egyenruhát viselnek. Gondolom, Viviani úrnak nem lesz kifogása a vörös szín ellen.

Mire én így feleltem:

– Nem, valóban nincs kifogása, de művészszele akkor szereti a legjobban, ha fehérrel és kézzel együtt láthatja.

A vörös egyenruhás, szakállas, nagy hajú, torzonborz kozákok valóban ijesztő látványt nyújtanak. S amikor a hintók, a kozákok kíséretében, behajtanak végre az erődítmény kapuján, egy ironikus néző, a történeti ellentmondások kedvelője, föltehetné a kérdést: vajon nem a börtönbe visznek-e két valódi, hivatásos „forradalmárt”, Poincarét és Vivianit, s velük együtt engem, a cinkosukat? Soha még ilyen erősen nem éreztem a francia–orosz szövetség mélyén rejlő erkölcsi ellentétet, a ki nem mondott kétértelműséget.

Három órakor fogadja az elnök a szentpétervári és az Oroszország más vidékein élő francia kolóniák küldötteit. Moszkvá-

ból, Harkovból, Odesszából, Kijevből, Rosztovból, Tifliszből érkeztek. Amikor bemutatom őket Poincarénak, teljes őszinteséggel mondhatom:

– Egy cseppet sem csodálkozom, hogy ily buzgón siettek ide az ön köszöntésére, hiszen napról napra tapasztalhatom, milyen lelkesen és áhítattal ápolják az oroszországi francia kolóniák a távoli haza kultuszát. A mi öreg Franciaországunk egyetlen tartományában sem találhatna, elnök úr, náluknál jobb franciákat.

Négy órakor a kíséret ismét előáll, s az elnököt a Téli Palotába viszi, ahol diplomáciai fogadást rendeznek.

Útközben a tömeg lelkesen köszönti. A rendőrség utasítására. Minden utcasarkon szegény ördögök kis csoportja éljenez, egy-egy rendőr felügyelete alatt.

A Téli Palota a nagy alkalmak díszét viseli.

A protokoll szerint a nagykövetek egyenként járulnak az elnök elé, akinek balján ül Viviani. Én mutatom be neki külföldi kollégáimat.

Elsőnek Németország nagykövete jön be, Pourtalès gróf, a diplomáciai testület rangidőse. Az elnök hangsúlyozott szívéllyességgel fogadja. Családja francia eredetéről kérdezi, feleségének a Castellane-családdal való rokonságáról s arról az autókirándulásról, amelyet a gróf és a grófné Provence-ba, méghozzá éppen Castellane-ba tervez stb. Politikáról egyetlen szó sem esik.

Azután japán kollégámat mutatom be, Motono bárót, akivel Poincaré hajdanában Párizsban már találkozott. Beszélgetésük rövid, de korántsem eredménytelen. Szóba kerül és elvi beleegyezéssel találkozik Japánnak a Hármassal való csatlakozása.

Motonó után angol kollégámat mutatom be, Sir George Buchanant. Poincaré biztosítja a nagykövetet, hogy Perzsia ügyében a cár rendkívül engedékenynek mutatkozik, majd sürgeti az angol kormányt, lássa be végre, hogy a Hármassal való csatlakozást Hármassá kell átalakítani.

Felületes csevegés Olaszország és Spanyolország nagyköveteivel.

Végül Ausztria–Magyarország nagykövete következik, Szapáry gróf, remek kiállítású tipikus magyar nemes. Két hónapig

távol volt Szentpétervárról, felesége és fia betegsége hazaszólitotta. Tegnapelőtt váratlanul visszaérkezett. Ebből én azt a következtetést vontam le, hogy az osztrák–szerb konfliktus súlyosbodik, összetűzés várható, így a nagykövetnek állomás helyén kell lennie, hogy indokolhassa s megmagyarázhassa kormánya álláspontját. Poincaré, akinek mindezt elmondtam, azt felelte:

– Megpróbálom tisztázni ezt az ügyet.

Miután néhány szóban kifejezte részvétét Ferenc Ferdinánd trónörökös meggyilkolásával kapcsolatban, megkérdi Szapárytól:

– Van valami híre Szerbiából?

– Folyó a tanúkihallgatások – válaszol kimérten Szapáry.

Poincaré folytatja:

– Aggódom a vizsgálat eredményei miatt, nagykövet úr, mert jól emlékszem még két régebbi vizsgálatra, amelyek nemigen javították az önök Szerbiával való viszonyát. . . Emlékszik, nagykövet úr, a Friedjung-ügyre és a Prochaska-ügyre?*

Szapáry hidegen felel:

– Nem tűrhetjük, elnök úr, hogy egy külföldi kormány országunk elleni merényletek előkészítését engedélyezze a saját területén!

Poincaré békíteni próbálja, azt bizonygatja, hogy a jelenlegi helyzetben Európa minden kormányának a lehető legóvatosabban kell cselekednie.

– Ezt a szerb ügyet némi jóindulattal könnyű lesz rendezni. De éppoly könnyen elmérgeződhet. Szerbiának sok lelkes barátja van Oroszországban. És Oroszországnak van egy szövetsége, Franciaország. Mennyi bonyodalom lehet belőle!

Azután megköszöni a nagykövetnek a látogatást. Szapáry meghajol, s szó nélkül távozik.

Amikor ismét hármásban maradunk, Poincaré így szól hozzánk:

– Elég rossz benyomást tett rám ez a beszélgetés. A nagykö-

* Heinrich Friedjung osztrák történész és publicista az 1909-es zágrábi felvételekért több prominens politikusot megvádolt, hogy része volt a nagy-szerb összeesküvésben. A gyanúsítottak sajtóport indítottak ellene, s kiderült, hogy F. néhány bizonyító okmánya hamis. Oskar Prochaskát, a Monarchia konzulját, a szerbek a balkáni háború alatt (1912 novemberében) elfogták, ezért Ausztria–Magyarország és Szerbia kapcsolatai igen megromlottak.

vet láthatólag azt az utasítást kapta, hogy hallgasson. . . Auszt-
ria váratlan akcióra készül. Szazonovnak határozottan kell fel-
lépnie, nekünk pedig támogatnunk kell őt.

Átmegyünk a szomszédos terembe, ahol a másodrangú álla-
mok követei várnak ránk.

Minthogy sürget az idő, Poincaré csak végigmegy előttük, s
mindenkivel kezét szorít. Csalódásuk leolvasható arcukról. Azt
remélték, hogy hallanak tőle néhány lényegre tapintó és sokat
sejtető utalást, amelyről azután hosszú jelentést küldhetnek
kormányuknak. Az elnök egyedül Szpalajkovics, a szerb követ
előtt áll meg, s két-három mondatban rokonszenvéről bizto-
sítja.

Hat órákor látogatás a francia kórházban, az elnök lerakja
egy orvosi rendelőintézet alapkövét.

Nyolc órákor díszvacsora a nagykövetségen. Nyolcvanhat
teríték. A nemrégiben rendbe hozott palota nagyszerű látványt
nyújt. A nemzeti bútorkészletből kaptam néhány gyönyörű
gobelint, köztük Natoire-tól a *Marcus Antonius diadalát* és a
Mordecháj diadalát, ezek ékesítik a dísztermet. És az egész
nagykövetséget telerakattam rózsával és orchideával.

Érkeznek a vendégek, valamennyinek kitüntetésekkel van te-
li a melle. Kiválasztásuk, az udvari étellel járó versengések és
féltékenységek miatt, igen sok fejtörést okozott nekem, s még
nehezebb feladat volt az ültetés. De titkárim oly nagyszerű se-
gítségnek bizonyultak, hogy a vacsora és az estély végül is re-
mekül sikerül.

Tizenegy órákor az elnök visszavonul.

Átkísérem a városházára, ahol a pétervári Duma ad fogadást
a francia hajóraj tisztjei számára. Most először fordul elő, hogy
külföldi államfő jelenik meg egy városházi fogadáson. A fogad-
tatás ennél fogva rendkívül szívélyes.

Éjfélkor az elnök visszaindul Peterhofba.

Pétervár ipari negyedeiben ma folytatódtak a heves tünteté-
sek. A rendőrfőnök most este biztosított felőle, hogy a mozgal-
mat megfékezték, s hogy holnap a gyárakban felveszik a mun-
kát. Hozzátette még, hogy a letartóztatott felbujtók közt a né-
met kémiszolgálat több ismert ügynöke található. A Szövetség
szempontjából érdemes elgondolkodni ezen az incidensen.

Délben a cár ebédet ad a peterhofi palotában a köztársasági elnök és a francia hajóraj tisztjei számára. Sem a cárné, sem más hölgyek nem vesznek részt az ebéden. A meghívottak kisebb asztaloknál ülnek, tíz-tizenkettes csoportokban. Kinn rekkenő meleg van, de a park fái és vizei felől enyhítő fuvallatok szállnak be a nyitott ablakokon át.

Én a cár és az elnök asztalánál kapok helyet Viviani, Le Bris tengernagy, a hajóraj parancsnoka, Goremikin miniszterelnök, Fredérikusz gróf udvari miniszter, valamint Szazonov és Izvolszkij társaságában.

Viviani balján ülök, akinek a másik asztalszomszédja Fredérikusz gróf.

A közel hetvenhét éves Frederikusz gróf az udvari élet kiemelkedő alakja. A cár alattvalói közül neki van a legtöbb címe és rangja. Udvari és adományügyi miniszter, a cár főhadsegéde, lovassági tábornok, a birodalmi tanács tagja, a cári érdemrendek kancellárja, Őfelsége katonai irodájának főnöke és a cári ház biztonságát szolgáló katonai parancsnokság feje stb. Hosszú pályafutásának minden szakasza a palotákhoz és a szertartásokhoz, a díszkísérekhez és a hintókhoz, a gyönyörűen feldíszített termekhez és a kitüntetésekhez kapcsolódik. Helyzeténél fogva fölötte áll a birodalom legmagasabb tisztségviselőinek is, s ismeri a cári család minden titkát. A cár nevében kitüntetések és adományokat, dorgálásokat és büntetéseket oszt.

Fél négykor indulunk a cári vonaton a Krasznoje Szelói táborba.

Ragyogó napfény árasztja el a messze nyúló hullámos, vörösbarna síkságot, melyet a látóhatáron erdő fedte dombok szegélyeznek. Miközben a cár, a cárné, a köztársasági elnök, a nagyhercegek, a nagyhercegnők és a teljes cári vezérkar a katonai tábort járják végig, én magam, a civil méltóságok és a miniszterek társaságában egy dombon várakozom, ahol néhány sátrat állítottak föl. A pétervári társaság krémje tribünökről figyeli az eseményeket. A nők fehér ruhája, fehér kalapja, fehér napernyője akár egy sor azálea-ágyás.

A táborból Krasznoje Szelóba megyünk, ahol Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg, a cári gárda és a szentpétervári katonai

körzet parancsnoka, az orosz hadsereg reménybeli generalisszimusza ad vacsorát a köztársasági elnök és az uralkodóház tagjainak tiszteletére. Oldalt nyitott sátrakban állították föl a hosszú asztalokat, körülöttünk a virágokkal teli kert. A nemrég megöntözött virágágyakból friss növényillat száll felénk, melyet boldogan lélegzünk be ezen a kánikulai napon.

A vacsora után a csinos tábori cári színházban balettelőadást tekintünk meg.

1914. július 23. csütörtök

Ma reggel katonai díszszemle Krasznoje Szelóban. Hatvan-ezer ember vesz benne részt. Gyönyörű látvány: erő és ragyogás. A gyalogság a *Sambre- és meuse-i* valamint a *Lotharingiai induló* hangjaira vonul fel.

Milyen lenyűgöző ez a katonai erő, amelyet minden oroszok cárhoja a szövetséges Köztársaság elnöke, Lotharingia fia előtt vonultat fel!

A cár lóháton van, annak a halomnak a tövében, amelyen a sátrát fölverték. Poincaré a sátor előtt ül, a cárné jobbán; reámvetett pillantásaiból látom, hogy egyet gondolunk.

Este búcsúvacsora a *France* fedélzetén. A hajóraj rögtön utána elindul Stockholm felé.

A cárné kötelességének tartotta, hogy a férjével tartson. Valamennyi nagyherceg és nagyhercegnő jelen van.

Amikor a második előételt szolgálják fel, egy inas üzenetet hoz nekem Vivianitól, melyet egy étlap hátára firkantott: *Fogalmazzon meg gyorsan egy közleményt a sajtó számára!*

A mellettem ülő Grigorovics, a tengerészeti miniszter, a fülembe súgja:

– Hát már egy pillanatra sem hagyják békén?

A magam és a szomszédjaim étlapján gyorsan megfogalmazok egy közleményt a Havas-ügynökségnek, az effajta írásoknál megszokott színtelen és üres stílusban. A végén mégiscsak utalást teszek Szerbiára, a következőképpen:

A két kormány megállapította, hogy nézeteik és szándékaik tökéletesen egyeznek az európai, többek közt a Balkán félszigeti egyensúly fenntartása tekintetében.

A szöveget odaküldöm Vivianinak, aki elolvassa, majd int, hogy nincs vele meglegedve.

Végre a pohárköszöntők következnek. Poincaré utolsó mondata trombitaszóként harsan:

– ... *Országaink közös eszménye az erő, becsület és méltóság szülte béke.*

E szavakra, amelyeket már mindenki várt, óriási tapsvihar tör ki. Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg, Nasztaszja nagyhercegnő, Nyikolaj Mihajlovics nagyherceg lelkesen pillant rám.

Amikor fölállunk az asztaltól, Viviani odajön hozzám:

– Vázlatának utolsó mondata nem nagyon tetszik nekem, úgy érzem, túlságosan elkötelez bennünket Oroszország balkáni politikája mellett. . . Nem volna jobb elhagyni azt a mondatot?

– De hát mégsem adhatunk ki erről az utazásról olyan kommunikét, mely nem vesz tudomást az Ausztria és Szerbia közti viszályról, a konfliktus lehetőségéről! Még azt hihetik, hogy valami olyasmi készül itten, amiről nem merünk beszélni!

– Igaza van. Készítsen, kérem, egy másik fogalmazványt!

Néhány perccel később a következő szöveget adom át neki:

A köztársasági elnöknek Őfelségénél, Oroszország cárijánál tett látogatása során a két baráti és szövetséges kormány megállapította, hogy nézeteik tökéletesen megegyeznek az általános béke, valamint az európai egyensúly – többek közt a keleti egyensúly – fenntartásának kérdésében.

– Kitűnő! - mondja Viviani.

Megmutatjuk a szöveget a köztársasági elnöknek, a cárnak, Szazonovnak és Izvolszkijnek. Mind a négyen fenntartás nélkül egyetértenek az új szöveggel, amelyet rögtön el is küldök a Havas-hírügynökségnek.

Közeledik az indulás pillanata. A cár kéri Poincarét, hogy hosszabbítsák meg néhány perccel beszélgetésüket.

– Fölmehetnénk a parancsnoki hídra, elnök úr? . . . Ott nyugodtabban beszélgethetünk.

Így egyedül maradok a cárnéval, aki leültet a balján egy karosszékre. Szegény asszony halálosan fáradtnak látszik. Nagy nehezen elmosolyodva, fakó hangon mondja:

– Örülök, hogy eljöttem ma este. . . Félttem, hogy vihar lesz. . . Gyönyörűen feldíszítették a hajót. . . Szép ideje lesz az elnöknek a visszaúton. . .

Ebben a pillanatban a lassan úszó, pelyhes felhők közül előtűnik a hold, s-bevilágítja az egész Finn-öblöt. Megvan a té-

mám: a tengeri utazás szépségeit ecsetelem. A cárné szótlanul hallgat, feszült tekintete a semmibe réved, az arca merev, az ajka duzzadt, élettelen. Mintegy tíz perccel később, én már úgy éreztem, megáll az idő, a cár és a köztársasági elnök végre lejön a parancsnoki hídról.

Tizenegy óra van. Felkészülnek az indulásra. Az őrség vi-
gyázzba áll, rövid parancsok csattannak, s az *Alekszandrija* na-
szád odaáll a *France* mellé. Az orosz himnusz és a Marseillaise
hangjaira történik a búcsúzkodás, a cár rendkívüli szívélyessé-
get mutat a köztársasági elnök irányában. Magam is búcsút ve-
szek Poincarétól, aki kedvesen közli, hogy két hét múlva vár
Párizsban.

Amikor a kijáratnál köszöntöm a cárt, így szól hozzám:
– Kérem, jöjjön velem, nagykövet úr! A jachtomon nyugod-
tan beszélgethetünk. Utána majd hazaviszik Pétervárra.

A *France*-ról átszálltunk az *Alekszandrijára*. Csak a cári csa-
lád tart Őfelségével és a cárnéval. A miniszterek, a méltóságok,
a vezérkari tisztek s az én beosztottjaim az admirális egyik
hajóján egyenesen Pétervárra mennek.

Az *Alekszandrija* a finn partok felé indul.

A cár leültet maga mellé a hajó tatján, s beszámol a Poinca-
réval folytatott beszélgetéséről:

– El vagyok ragadtatva az elnökkel folytatott beszélgeté-
sünktől, nagyszerűen megértettük egymást. Éppoly békeszerető
vagyok, mint ő, s hozzá hasonlóan eltökéltem, hogy mindent
megteszek a béke biztosításának érdekében. Ő Szerbia ellen irá-
nyuló osztrák–német manővertől tart, s úgy gondolja, hogy er-
re diplomáciáink szoros és szilárd együttműködésével kell vála-
szolnunk. Nekem is ez a véleményem. És szilárdan és egysége-
sen kell keresnünk a lehetséges megegyezés és szükséges rende-
zés útját. Minél súlyosabb a helyzet, annál fontosabb a határo-
zottság és az egység.

– Rendkívül bölcsnek találom ezt a politikát. . . Attól tar-
tok, nemsokára szükségünk lesz rá.

– Még mindig nyugtalan?

– Igen, Felség.

– S vannak újabb okai is a nyugtalanságra?

– Legalábbis egy okom van rá. . . Szapáry kollégám váratlan
visszatérése s tegnapelőtti hideg és ellenséges magatartása a

köztársasági elnök úrnál... Németország és Ausztria készül valamire.

– Mit akarhatnak?... Diplomáciai sikert Szerbia rovására? A Hármass Antant kudarcát?... Nem, nem... Vilmos császár a látszat ellenére is túlságosan óvatos ahhoz, hogy országát örült kalandba sodorja. Ferenc József pedig csak arra vágyik, hogy békében halhasson meg.

Egy pillanatra elhallgat, s elréved, mintha valami homályos gondolatot keresgélne. Azután föláll, s néhány lépést tesz a fedélzeten.

Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg, Nyikolaj Mihajlovics nagyherceg, Pavel Alekszandrovics nagyherceg, Marija Pavlovna nagyhercegnő odajön hozzám, s örömét, elégedettségét fejezi ki nekem, hogy az elnöki látogatás ilyen kitűnően sikerült. Ami az udvar nyelvén azt jelenti, hogy az uralkodó elégedett.

Az *Alekszandrija* háromnegyed egykor vet horgonyt a peterhofi kikötőben.

1914. július 24. péntek

Annyira kifáradtam a négy napi szakadatlan feszültségtől, hogy szerettem volna alaposan kipihenni magam, ezért meghagytam az inasomnak, hagyjon aludni. De reggel hétkor telefoncsörgésre riadok: jelzik, hogy Ausztria tegnap este ultimátumot intézett Szerbiához.

Az első pillanatban, mivel még nem ébredtem föl teljesen, a hír alaposan meglep, hitelességében mégsem kételkedem; az eseményt irréálisnak, mégis bizonyosnak, fantáziaszüleménynek, mégis valóságosnak látom.

A délelőtti folyamán lassan szállingóznak a hírek, hogy pontosan mi is történt Belgrádban.

Fél egykor Szazonov és Buchanan jön hozzám, hogy megbeszéljük a helyzetet. Megebedelünk, s rögtön utána folytatjuk a tárgyalásokat. A cár és az elnök pohárköszöntőire, a két külügyminiszter kölcsönös deklarációira s végül a Havas-hírügynökségnek tegnap eljuttatott közleményre támaszkodva, habozás nélkül a határozottság politikája mellett foglalok állást.

– És ha ez a politika háborúhoz vezet? – mondja Szazonov.

– Csak akkor vezethet háborúhoz, ha a germán hatalmak már most elhatározták, hogy erővel biztosítják keleti hegemoniájukat. A határozottság nem zárja ki a békülékenységet. De az utóbbihoz szükség van arra is, hogy az ellenfél hajlandó legyen tárgyalni és kiegyezni. Tudják, mi a véleményem Németország szándékáról. Úgy látom, az osztrák ultimátum annak a veszélyes válságnak a kezdetét jelzi, melyre már régóta számítok. Mától fogva számítanunk kell rá, hogy a háború bármely pillanatban kitörhet. Minden diplomáciai lépésünket ebben a tudatban kell végrehajtanunk.

Buchanan úgy véli, hogy kormánya semleges kíván majd maradni; s attól tart, ez esetben a Hármasszövetség* szétzúzza Franciaországot és Oroszországot.

Szazonov közbeveti:

– A jelenlegi helyzetben a semlegesség Anglia számára az öngyilkossággal egyértelmű!

– Nekem is ez a véleményem – válaszolja szomorúan Sir

* Ausztria-Magyarország, Németország és Olaszország egyezménye.

George. – De attól tartok, közvéleményünk még nagyon messze van tőle, hogy megértse, mit kívánna nemzeti érdekünk.

Kifejtem, hogy milyen döntő szerepet játszhatna Anglia Németország háborús szándékainak megfékezésében; idézem Miklós cár négy nappal ezelőtt elhangzott véleményét: „Németország, ha csak teljesen el nem veszíti az eszét, sohasem meri megtámadni a szövetséges Oroszországot, Franciaországot és Angliát.” Sürgős volna tehát, hogy a brit kormány állást foglaljon ebben az ügyben a mi javunkra, vagyis a béke javára.

Buchanan megígéri, hogy Sir Edward Grey^{*} energikusan szorgalmazni fogja a germán követelésekkel szembeni ellenállás politikáját.

Szazonov három órákor távozik, a Jelagin-szigetre tart, ahová Goremikin miniszterelnök hívta össze minisztereit.

Fste nyolc órákor a külügyminisztériumba megyek, ahol Szazonov éppen német kollégámmal tárgyal.

Néhány perccel később kijön az ajtón Pourtalès, bíborvörös az arca, a szeme villámokat szór. Sietősen megszorítja a kezeimet, én pedig bemegyek a miniszter dolgozószobájába.

Szazonov még mindig fel van dülva az iménti vitától; mozgulatai idegesek, hangja éles, szaggatott.

– Nos – kérdem –, mi történt?

– Ahogy sejtettem, Németország teljes mértékben támogatja az osztrák politikát. Egyetlen békülékeny szó sem hangzott el. Mire én világosan kifejtettem Pourtalèsnek, hogy nem hagyjuk magára Szerbiát Ausztriával szemben a viszályuk rendezésében. Beszélgetésünk igen éles hangnemben fejeződött be.

– Éles hangnemben?

– Igen... Tudja, mit merészelt mondani? Szememre vetette, nekem és minden oroszoknak, hogy nem szeretjük Ausztriát, hogy képesek vagyunk megzavarni tiszteletre méltó, agg uralkodójának utolsó éveit. Én azt feleltem: „Nem, hát valóban nem szeretjük Ausztriát... De miért is szeretnénk? Mindig ellenünk volt. Ami pedig tiszteletre méltó uralkodóját illeti, csakis nekünk köszönheti, hogy még a trónon ülhet. Emlékezzen csak vissza, hogyan nyilvánította ki háláját 1855-ben, 1878-ban és 1908-ban. A szemünkre veti, hogy nem szeretjük Ausztriát, hát ez már igazán túlzás!”

^{*} Liberális politikus, ez idő szerint Anglia külügyminisztere.

– Ez rossz jel, miniszter úr. Ha Pétervár és Berlin közt ilyen hangon folyik a párbeszéd, nem fog sokáig tartani. Hamarosan *teljes fegyverzetben* látjuk majd Vilmos császárt. De könyörögök, nyugodjon meg; kíséreljen meg mindent a kiegyezés érdekében. Ne felejtse, hogy kormányom a közvélemény kormánya, és csak akkor támogathatja önöket hatékonyan, ha a közvélemény mellette van. Gondoljon másrészt az angol közvéleményre is!

– Minden lehetőt megteszek, hogy elkerüljük a háborút. De engem is, akárcsak önt, rendkívüli módon nyugtalanít az események alakulása.

– Jelenthetem tehát a kormányomnak, hogy egyelőre nem tettek semmiféle katonai intézkedést?

– Biztosíthatom, hogy nem tettünk. Mindössze azt határoztuk el, hogy titokban hazautaltatjuk azt a nyolcvanmillió rubelt, melyet német bankokban helyeztünk letétbe.

Hozzáteszi, megpróbálja rávenni Berchtold grófot* a Szerbiához intézett ultimátumban megjelölt határidő meghosszabbítására, hogy a nagyhatalmaknak ekképpen elegendő idejük maradjon a konfliktus jogi vonatkozásainak áttanulmányozására és a békés megoldás szorgalmazására.

Az orosz minisztertanács holnap ül össze a cár elnöklete alatt. Arra kérem Szazonovot, legyen rendkívül óvatos, amikor kifejti véleményét.

Beszélgetésünk feloldotta feszültségét. Nyugodt hangnemben folytatja:

– Ne aggódjék! Ismeri egyébként cárunk bölcsességét. Berchtold magára vállalta a kezdeményezést, úgy kell cselekednünk, hogy a következményekért őreá háruljon a felelősség. Úgy gondolom egyébként, hogy ha a bécsi kormány támadást rendel el, a szerbek legjobban teszik, ha hagyják elfoglalni országukat, s megelégszenek azzal, hogy felhívják a civilizált világ figyelmét Ausztria álnokságára.

* 1907-től 1911-ig Ausztria–Magyarország pétervári nagykövete, 1912-től 1915-ig külügyminiszter.

Tegnap Németország párizsi és londoni nagykövete jegyzéket nyújtott át a francia és az angol kormánynak, melyben kijelenti, hogy az osztrák–szerb vitát Bécsnek és Belgrádnak kell egymás közt rendeznie. A jegyzék így fejeződik be: *A német kormány szívből kívánja, hogy a konfliktus ne lépje túl a helyi kereteket, mert bármely külső hatalom beavatkozása, a szövetségi rendszerek természetes működése folytán, beláthatatlan következményekhez vezethet.*

Kezdődnek tehát a megfélemlítő manőverek!

Szazonov délután háromkor fogad engem és Buchanant. Közli, hogy ma reggel rendkívüli minisztertanácsot tartottak Krasznoje Szelóban, a cár elnöklete alatt, és hogy Őfelsége *elvében* elhatározta tizenhárom olyan hadtest mozgósítását, amelyek konfliktus esetén Ausztria–Magyarország ellen folytatnának hadműveleteket.

Majd Buchananhoz fordulva, nagyon komolyan s nyomatékosan arra biztatja, hogy Anglia ne késlekedjék, hanem álljon Oroszország és Franciaország mellé, mert ennek a válságnak a tétje nemcsak az európai egyensúly, hanem Európa szabadsága is.

Támogatom Szazonov felszólítását, s Gorcsakov kancellárnak a dolgozószoba falán függő portréjára mutatva, a következő *ad hominem** érveléssel fejezem be:

– 1870 júliusában itt ezen a helyen jelentette ki Gorcsakov herceg az ön apjának, aki a germán terjeszkedés veszélyére hívta föl a figyelmét: *A német hatalom növekedése semmiképpen sem veszélyeztetheti Oroszországot.* Nehogy most Anglia ugyanazt a hibát kövesse el, amiért az akkori Oroszország oly nagy árat fizetett!

– Tudja jól, hogy akihez szól, az szintúgy meg van győződve minderről – mondja csüggedt mozdulattal Buchanan.

A közönség izgatottsága óráról órára nő. A sajtó a következő közleményt kapja:

A cári kormány figyelmesen követi az osztrák–szerb konfliktus alakulását, amely Oroszország számára sem lehet közömbös.

Szinte ezzel egyidőben Pourtalès közli Szazonovval, hogy Németország, mint Ausztria szövetségese, természetesen tá-

* Személyes.

mogatja a bécsi kormánynak Szerbiával szemben támasztott követeléseit.

Szazonov eközben azt tanácsolja a szerb kormánynak, hogy haladéktalanul kérje fel közvetítésre a brit kormányt.

Este hétkor kimegyek a Varsói-pályaudvarra hogy elbúcsúzzam az állomáshelyére sürgősen visszainduló Izvolszkijtól. A peronon nagy a nyüzsgés, a vonatok zsúfolásig tele vannak tisztekkel és közkatonákkal. Ennek már mozgósításíze van. Gyorsan véleményt cserélünk, s egyforma következtetésre jutunk:

– Hát most már itt a háború!

A nagykövetségre visszaérve megtudom, hogy a kijevi, az odesszai, a kazanyi és a moszkvai katonai körzetekben a cár elrendelte az előzetes mozgósítást. Azonkívül Szentpéterváron és Moszkvában rendkívüli állapotot vezettek be. A Krasznoje Szeló-i tábort felszámolták, a csapatokat még ma este visszairányítják rendes állomáshelyükre.

Fél kilenckor katonai attasém, Laguiche tábornok megbízásomból Krasznoje Szelóba megy, hogy tanácskozzék Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceggel és a hadügyminiszterrel, Szuhomlinov tábornokkal.

1914. július 26. vasárnap

Ma délután, amikor felkeresem Szazonovot, jobbak a benyomásaim.

Előzőleg fogadta Ausztria–Magyarország nagykövetét, Szapáry grófot, akitől „őszinte és lojális magyarázatot” kért.

Majd mondatról mondatra végigment az ultimátumon, s kimutatta a leglényegesebb pontok elfogadhatatlan, képtelen, sértő jellegét. De mindezt rendkívül barátságos hangnemben:

– A jegyzék mögött meghúzódó szándék teljesen jogos, ha az önök célja csupán a szerb anarchisták ausztriai tevékenységének megakadályozása; formája viszont elfogadhatatlan.

S a lehető legmelegebb hangon fejezte be:

– Vonják vissza az ultimátumot, fogalmazzák át, ez esetben én felelek a sikeréért.

Szapáryt láthatólag meghatotta, sőt, majdnemhogy megnyerte ez a hang; mindamellett nem nyilatkozott kormánya szándékáról.

Szazonov már ma este javasolni fogja Berchtoldnak, hogy Pétervár és Bécs kezdjen közvetlen tárgyalást az ultimátum szövegén foganatosítandó változtatásokról.

Gratulálok Szazonovnak, hogy ilyen ügyesen irányította a beszélgetést. Azt feleli:

– Nem változtatok ezen a magatartáson. Az utolsó pillanatig alkudozni fogok.

Aztán a szeme elé kapja a kezét, mintha valami iszonyatos látomást akarna elűzni, s remegő hangon megkérdezi:

– Őszintén mondja meg, hisz egymás közt vagyunk, vajon megmenthetjük még a békét?

– Ha csak Ausztriával volna dolgunk, akkor reménykednék. . . De ott van Németország, amely nagy presztízsgyarapodást ígért szövetségesének, s biztos benne, hogy nem fogunk a végsőig ellenállni, hogy a Hármass Antant, mint eddig is mindig, ezúttal is engedni fog. Márpedig ezúttal nem engedhetünk, mert a létünkről van szó. Nem kerülhetjük el a háborút.

– Micsoda szörnyűség készül, kedves nagykövet úr!

1914. július 27. hétfő

Ez a nap a hivatalos körökben nyugodtan telt, a diplomácia módszeresen folytatja szokásos eljárásait.

A sürgönyök és a látogatások annyira kimerítettek, annyira betölt az az egy gondolat, hogy vacsora előtt kimegyek sétálni a szigetekre.

Szélsőségesen pesszimista vagyok. Hiába keresek ellenérveket, mindig ugyanarra a végkövetkeztetésre jutok: itt a háború. Túl vagyunk a diplomáciai kombinációk és kísérletek korszakán. A mostani válságot kirobbantó távoli és lényegi okok mellett az utolsó napok incidensei nem sokat nyomnak a latban. Egyéni kezdeményezés, emberi akarat nem szegülhet szembe többé az elszabadult erők önműködő mechanizmusával. Nekünk, diplomatáknak többé semmi befolyásunk sincsen az eseményekre; legfeljebb megkísérelhetjük kiszámítani, hogy mi fog történni, s azután rávenni kormányunkat, hogy ahhoz szabják magatartásukat.

A hírügynökségek jelentései alapján úgy látom, hogy Franciaországban jó a hangulat. Semmi idegeskedés, semmi riadalom; nyugodt és szilárd bizalom; teljes nemzeti szolidaritás.

Oroszországban egyre ingerültebb a közhangulat. Szazonov

igyekeznek, egyelőre sikerrel, tompítani a sajtó hangját. De mint-hogy mégiscsak kénytelen odavetni valami koncot az újságíróknak, azt üzeni nekik: „Ausztriát szapulhatják, ha szükségét érzik, de Németországgal szemben mérsékeljék magukat.”

1914. július 28. kedd

Délután háromkor a külügyminisztériumba megyek. Szazonov épp Buchanannal tárgyal.

Németország nagykövete is arra vár, hogy fogadják. Egyenesen odamegyek hozzá:

– Nos! Rászánták végre magukat, hogy lecsillapítják a szövetségesüket? Egyedül önök vannak olyan helyzetben, hogy bölcs önmérsékletre inthetik Ausztriát!

Éles hangon vág vissza:

– Inkább itt kellene csillapodniuk a kedélyeknek, abbahagyni Szerbia izgatását!

– Becsületszavamra kijelenthetem önnek, hogy az orosz kormány teljességgel nyugodt, s hogy hajlandó mindenfajta békés megoldásra. De azt ne várja tőle, hogy belenyugodjék Szerbia megsemmisítésébe. Mert lehetetlent kívánna tőle.

Barátságatlanul mondja:

– Nem hagyhatjuk magára a szövetségesünket.

– Engedje meg, hogy őszintén beszéljek, kedves kolléga! A helyzet meglehetősen súlyos, s úgy gondolom, eléggé becsüljük egymást ahhoz, hogy nyíltan szólhassunk... Ha az osztrák–szerb konfliktus egy vagy legfeljebb két napon belül nem enyhül, akkor kitör a háború, az általános háború, egy olyan katasztrófa, amelyet talán sohase látott a világ. Márpedig ez a szerencsétlenség még megelőzhető, hiszen az orosz kormány békét kíván, az angol kormány békét kíván, és az ön kormánya is azt állítja, hogy békét kíván.

E szavakra Pourtalès egyszerre kitör:

– Igen, így van, Isten a tanúm! Németország békét kíván! Negyvenhárom év óta védjük Európa békéjét! Negyvenhárom évig becsületbeli kötelességünknek tartottuk, hogy ne éljünk vissza az erőnkkel. És ma minket vádolnak vele, hogy háborút akarunk kirobbantani!... A történelem be fogja bizonyítani, hogy jogosan cselekedtünk, és hogy a lelkiismeretünket semmi sem terheli.

– Hát már ott tartunk, hogy a történelem ítélőszékére kell hivatkoznunk? Hát már nincsen remény?

Pourtalès annyira izgatott, hogy képtelen megszólalni. Remeg a keze, könnyek homályosítják el a szemét. Haragját visszafogva, reszkető hangon mondja:

– Nem hagyhatjuk magára, nem fogjuk magára hagyni a szövetségesünket... Nem, nem fogjuk magára hagyni!

Az angol nagykövet kijön Szazonov dolgozószobájából. Pourtalès elszánt arccal rohan az ajtóhoz, kezét se fog Buchanannal.

– Szörnyű állapotban van – mondja Sir George. – A helyzet tovább romlik... Most már biztos vagyok benne, hogy Oroszország a végsőkéig elmegy, *she is thoroughly in earnest*.^{*} Könyörögtem Szazonovnak, nehogy belemenjen olyan katonai intézkedésekbe, amelyeket Németország provokációnak foghat föl. A felelősség, a támadás kezdeményezése legyen csak a német kormányé. Az angol közvélemény csak akkor fogadhatja el a háború gondolatát, ha kétségbevonhatatlanul Németország az agresszor... Kérem, ön is ilyen értelemben beszéljen Szazonovval!

– Éppen ezt kívántam én is mondani.

Ebben a pillanatban érkezik Ausztria nagykövete. Halálsápadt. Irányunkban tanúsított merevsége éles ellentétben áll szokásos hajlékony és udvarias nyájasságával.

Buchanan és én megpróbáljuk szóra bírni.

– Jobb híreket kapott Bécsből? Tud valami megnyugtatót mondani?

– Nem, nem tudok semmi újat... A gépezet megindult.

S anélkül, hogy bővebb magyarázatokba ereszkedne, megismétli apokaliptikus metaforáját:

– A gépezet megindult.

Látván, hogy nem érdemes tovább kérdezősködnöm, kimegyek Buchanannal együtt. Inkább akkor megyek majd a miniszterhez, ha Pourtalèsszel és Szapáryval már beszélt.

Negyedórával később bejelentem magam Szazonovhoz. Sápadt és ideges.

– Nagyon rosszak a benyomásaim – mondja –, nagyon rossz-

^{*} Nagyon komolyan veszi a dolgot.

szak. Most már világos, hogy Ausztria nem hajlandó tárgyalni velünk, s hogy Németország titokban még csak tüzeli.

– Szóval semmit sem sikerült kiszednie Pourtalèsből?

– Semmit, hacsak azt nem, hogy Németország nem hagyhatja magára Ausztriát. De hát kértem én tőle, hogy magára hagyja? Csak annyit kérek tőle, hogy segítsen békés eszközökkel megoldani a konfliktust. Egyébként Pourtalès nem volt ura magának, kereste a szavakat, dadogott, rémültnek látszott. Miért ilyen rémült? Sem ön, sem én nem vagyunk rémültek, megőrizzük hidegvérünket, a *self-controlt*.

– Pourtalès azért esett pánikba, mert valószínűleg személy szerint maga is felelős az események alakulásáért. Attól tartok, nagy része volt benne, hogy kormánya belevágott ebbe a szörnyű kalandba, mert Pourtalès azt állította, hogy Oroszország visszakozni fog, és ha netalántán mégsem engedne, akkor Franciaország felmondja az orosz szövetséget. Most viszont már látja, miféle szakadék felé irányította országát.

– Bizonyos ön ebben?

– Majdnem. . . Tegnap Pourtalès azt mondta Hollandia követének és a belga ügyvivőnek, hogy Oroszország beadja a derekát, s ez nagy diadal lesz a Hármasszövetségnek. A legjobb forrásból tudom.

Szazonov lemondóan legyint, s nem válaszol. Én viszont folytatom.

– Berlin és Bécs már elvetette a kockát. Önnek most legelsősorban Londonra kell figyelnie. Nagyon kérem, ne tegyenek semmiféle katonai intézkedést a német határon, s az osztrák határon is legyenek óvatosak egészen addig, míg Németország föl nem fedi a kártyáit. A legcsekélyebb tévedésük Anglia együttműködését teheti kockára.

– Nekem is ez a véleményem, de a vezérkarunk türelmetlenkedik, alig tudom már visszatartani.

Ezek a szavak nyugtalanítanak, de támad egy ötletem.

– Akármilyen nagy is a veszély, akármilyen csekélyek is a megoldás kilátásai, nekünk, önnek és nekem, minden lehetőt meg kell tennünk a béke megmentése érdekében. Kérem, vegye figyelembe, hogy nagykövetségként olyan helyzetben vagyok, amilyenre még nem akadt precedens. Az államfő és a kormányfő egy hajó fedélzetén van, nehezen tudok érintkezésbe lépni velük, de egyébként sem ismerik pontosan a helyzetet, vagyis nem

küldhetnek nekem utasításokat. Párizsban a minisztertanácsnak nincs irányítója, ők is, éppúgy, mint én, csak rendszertelenül és hiányosan tudnak érintkezni a köztársasági elnökkel és a miniszterelnökkel. Óriási felelősség nehezedik így reám. Ezért most arra kérem, kötelezze el magát, hogy elfogadja mindazokat az intézkedéseket, amelyeket Franciaország és Anglia fog önnek javasolni a béke megmentése érdekében.

– De hát az lehetetlen! . . . Hogyan fogadhatnám el látatlanban azokat az intézkedéseket, amelyeknek sem a céljait, sem a módszerét nem ismerem?

– Ahogy az imént mondtam, minden lehetőt meg kell tennünk a béke megmentése érdekében. Megismétlem hát kérésemet.

Rövid habozás után azt feleli:

– Hát jól van, elfogadom.

– Kijelentését hivatalos jellegűnek tekintem, s azonnal megsürgönyzöm Párizsba.

– Megsürgönyözheti.

– Köszönöm! Nagy kő esett le a szívemről!

1914. július 29. szerda

Úgy látom, hogy a dráma előjátékának az utolsó jelenete következik.

Az osztrák–magyar kormány tegnap elrendelte a hadsereg általános mozgósítását, a bécsi kabinet eszerint nem hajlandó az orosz kormány javaslatát követve közvetlen tárgyalásokba kezdeni.

Ma délután három óra körül Pourtalès közli Szazonovval, hogy ha Oroszország nem függeszti fel azonnal katonai előkészületeit, akkor Németország is mozgósítja hadseregét. Szazonov azt válaszolja, hogy az orosz vezérkar előzetes intézkedéseit a bécsi kormány hajthatatlan makacssága indokolja, az a tény, hogy már nyolc osztrák–magyar hadtest harcra készen áll.

Este tizenegy órakor Nyikolaj Alekszandrovics Bazili, a külügyminisztérium helyettes irodafőnöke jelenik meg a nagykövetségemen; közli, hogy a német nagykövet ma délutáni harcias kijelentései arra készítették az orosz kormányt, hogy: 1. rendelje el még az éjszaka folyamán az Ausztria–Magyarország el-

len szánt tizenhárom hadtest mozgósítását; 2. kezdje meg titokban az általános mozgósítást.

Ennek hallatán felkapom a fejem.

– Hát nem volna lehetséges, legalábbis ideiglenesen, beérni a részleges mozgósítással?

Nem. Legfelső katonai vezetőink nagyon alaposan megvizsgálták a kérdést. Megállapították, hogy a jelen körülmények közt az orosz kormánynak nem áll módjában választani a részleges mozgósítás és a teljes mozgósítás közt, mert a részleges mozgósítás technikailag csak úgy hajtható végre, ha teljesen megbontják az általános mozgósítás mechanizmusát. Ha tehát ma megelégszünk az Ausztria ellen készülő tizenhárom hadtest mozgósításával, és holnap Németország úgy dönt, hogy katonai támogatást nyújt szövetségesének, akkor képtelenek leszünk védekezni Lengyelország és Kelet-Poroszország felől... Hát Franciaországnak nem áll éppúgy érdekében, mint nekünk, hogy gyorsan felléphessünk Németországgal szemben?

– Nyomós érveket hozott fel. Mégis úgy vélem, hogy vezérkaruknak nem volna szabad intézkednie, míg nem egyeztetni nézeteit a francia vezérkarral. Legyen szíves tudatni Szazonov úrral, hogy nyomatékosan felhívom erre a figyelmét, és válaszát még ma éjszaka várom.

1914. július 30. csütörtök

Alig ér vissza Bazili a külügyminisztériumba, Szazonov már is telefonál, arra kér, hogy küldjem el hozzá első titkáromat, Chambrunt, egy „rendkívül sürgős üzenetért”. Ezzel egyidőben katonai attasémat, Laguiche tábornokot, a vezérkar kéreti. Háromnegyed egy van.

Miklós cár az este személyes táviratot kapott Vilmos császártól, s ennek nyomán úgy döntött, hogy felfüggeszti az általános mozgósítást, Vilmos császár ugyanis azt írja neki, hogy „minden tőle telhetőt megtesz, hogy Ausztria és Oroszország közt közvetlen megegyezés jöjjön létre”. A cár maga határozott így, szembeszállva tábornokaival, akik megint csak elismételték neki, hogy mennyi kellemetlenséggel, sőt veszéllyel jár a részleges mozgósítás. Ily módon csak az Ausztria elleni esetleges hadműveletekre kijelölt tizenhárom hadtest mozgósítását kell jelentenem Párizsnak.

Reggel a napilapok arról tájékoztatnak, hogy tegnap este az osztrák magyar hadsereg Belgrád bombázásával vezette be Szerbia elleni támadását.

Délután két órakor Pourtalès a külügyminisztériumba megy. Szazonov rögtön fogadja, s már első szavai után látja, hogy Németország nem hajlandó visszatartani Ausztriát s ezzel megmenteni a békét.

Pourtalès viselkedése egyébként is sokatmondó; teljesen összetört, mert most már látja a következményeit annak a hajthatatlan politikának, melynek eszköze, ha nem éppen a kezdeményezője volt; látja, hogy a katasztrófa elkerülhetetlen, s összeroskad a felelősség súlya alatt.

Könyörgök – mondja Szazonovnak –, tegyen valamilyen javaslatot, amit elküldhetek a kormányomnak. Ebben van az utolsó reményem.

Szazonov azonnal megfogalmaz egy nagyon ötletes üzenetet: *Ha Ausztria, elismervén, hogy az osztrák–szerb probléma európai méreteket öltött, késznek mutatkozik elhagyni ultimátumából azokat a pontokat, amelyek sértik Szerbia szuverenitását, Oroszország hajlandó felfüggeszteni katonai előkészületeit.*

A zavaros szemű, dadogó, kétségbeesett Pourtalès roskadozó léptekkel távozik.

Szazonov egy órával később már a peterhofi palotában van, hogy jelentést tegyen a cárnak. A cárt nagyon rossz hangulatban találja, az éjjel ugyanis már-már fenyegető hangú sürgöny érkezett Vilmos császártól:

Ha Oroszország mozgósít Ausztria–Magyarország ellen, kérdésessé, ha nem lehetetlenné válik az a közvetítő szerep, amelyet határozott kérésedre vállaltam el. A döntés teljes súlya most a te válladon nyugszik, a te felelősséged, hogy háború lesz-e vagy béke.

Szazonov többször is elolvassa a táviratot, és lemondóan legyint.

– Nem kerülhetjük el a háborút!... Németország láthatólag nem akarja vállalni a közvetítőszeretet, amire kértük, csak időt kíván nyerni, hogy titokban befejezhesse katonai előkészületeit. Ilyen körülmények közt nem hiszem, hogy Felséged tovább késlekedhet az általános mozgósítási parancs kiadásával.

A cár sápadtan, elszorult torokkal feleli:

– Gondolja meg, mekkora felelősség vállalására biztat! Gon-

dolja meg, hogy ezreket és ezreket kell a biztos halálba küldennünk!

Szazonov azt mondja:

– Sem a Felséged lelkiismeretét, sem az enyémet nem terheli, ha kitör a háború. Felséged és kormánya mindent megtett, hogy megmentse a világot ettől az iszonyatos megpróbáltatástól... De meg vagyok győződve róla, hogy a diplomácia itt már nem tehet semmit. Mostantól fogva a birodalom biztonságára kell már gondolnunk. Ha Felséged felfüggeszti a mozgósítás előkészületeit, csak azt éri el vele, hogy katonai szervezeteink felbomlik, s szövetségeseink zavarba jönnek. A háború akkor is kitör, méghozzá a Németország által meghatározott időpontban, s teljesen készületlenül ér bennünket.

Pillanatnyi gondolkodás után a cár határozott hangon kijelenti:

– Szergej Dmitrijevics, telefonálja meg a vezérkari főnöknek, hogy parancsot adok az általános mozgósításra.

Szazonov lemegy a palota előcsarnokába, ahol a telefonfülke található, s közli Januskevics tábornokkal a cári parancsot.

Az óra pontosan négyet mutat.

Hat órakor sürgőnyt kapok, ma reggel adták föl Párizsban, s Viviani írta alá. Ismét hangoztatja a francia kormány békés szándékát, óvatosságra inti az orosz kormányt, majd hozzáteszi: *Franciaország kész eleget tenni szövetségi kötelességeinek.*

Közlöm mindezt Szazonovval, aki egyszerűen válaszol:

– Bízam Franciaországban.

1914. július 31. péntek

Kora reggel közzéteszik az általános mozgósítási parancsot.

Az egész városban, a népi negyedekben éppúgy, mint a gazdag arisztokratanegyedekben, általános a lelkesedés. Arról értesülök, hogy a Téli Palota előtti téren és a Kazanyi Boldogasszony temploma előtt éltetik a háborút.

Miklós cár és Vilmos császár folytatja a távirati párbeszédet. A cár ma reggel a következőket sürgönyözte a Kaisernek:

Technikailag lehetetlen felfüggesztenem a katonai előkészületeket. De csapataim addig nem támadnak, míg Ausztriával meg nem szakadnak a tárgyalások. Becsületszavamat adom rá.

Vilmos császár így válaszolt:

Lehetőségeim végső határáig igyekeztem megmenteni a békét.

Nem én fogom viselni tehát a felelősséget azért a szörnyű csapásért, mely az egész civilizált világot fenyegeti. Most már csak te háríthatod el. Irántad s birodalmad iránt érzett barátságom, melyet nagyapám hagyományozott rám halálos ágyán, mindig szent volt számomra; s én hű voltam Oroszországhoz a bajában, mint például utolsó háborúd alkalmával. Most még megmenytheted Európa békéjét, ha leállítod katonai előkészületeidet.

Szazonov, aki nem téveszti szem elől az angol közvélemény érzékenységét, s amellet mindent meg akar tenni egészen az utolsó percig a béke megvédéséért, Sir Edward Grey kérésére vita nélkül hajlandó néhány változtatást eszközölni azon a javaslaton, amelyet tegnap küldött a berlini kormánynak. Íme az új szöveg:

Ha Ausztria hajlandó megállítani a Szerbia területén előrenyomuló csapatait, s elismeri, hogy az osztrák–szerb konfliktus európai érdekű problémává nőtt, ha elfogadja, hogy a nagyhatalmak megvizsgálják, milyen elégtételt nyújthat Szerbia az osztrák–magyar kormánynak, anélkül, hogy veszélyeztetné saját állami szuverenitását és függetlenségét, akkor Oroszország kötelezi magát, hogy várakozó álláspontra helyezkedik.

Délután háromkor Németország nagykövete kihallgatást kér a cártól, aki azt üzeni, hogy azonnal keresse föl Peterhofban.

Pourtalès, akit a cár rendkívül udvariasan fogad, a Kaiser legutóbbi táviratának tartalmát magyarázgatja. „Németország mindig is Oroszország legjobb barátja volt. . . Ha Miklós cár hajlandó felfüggeszteni katonai előkészületeit, a béke meg van mentve. . .”

A cár válaszában utal arra, hogy a Sir Edward Grey által módosított Szazonov-féle békítő javaslat még lehetővé teszi a konfliktus megfelelő rendezését.

Pourtalès este tizenegykor megjelenik a külügyminisztériumban. Szazonovnak, aki azonnal fogadja, kijelenti, hogy ha Oroszország tizenkét órán belül nem függeszti fel a mozgósítást Németország, illetve Ausztria–Magyarország ellen, akkor az egész német hadsereget mozgósítják.

Majd az órára pillantva, mely tizenegy óra huszonöt percet mutat, hozzáteszi:

– Holnap délben jár le a határidő.

Majd időt sem hagyva Szazonovnak, reszkető hangon haddarja:

– Állítsák le a mozgósítást!... Állítsák le a mozgósítást!...
Állítsák le a mozgósítást!

Szazonov rendkívül nyugodtan felel neki:

Csak azt ismételhetem meg önnek, amit Őfelsége a cár mondott. Míg folynak a megbeszélések Ausztriával, míg van remény a háború megakadályozására, mi nem támadunk. De technikailag lehetetlen a mozgósítás felfüggesztése, mert másképpen egész katonai szervezetünk felbomlana. Ez pedig olyan szempont, melynek jogosultságát az önök vezérkara sem vonhatja kétségbe.

Pourtalès idegesen távozik.

1914. augusztus 1. szombat

Tegnap Vilmos császár bejelentette, hogy Németországot „háborús veszély” fenyegeti. A *Kriegsgefahrzustand* bejelentése lehetővé teszi a tartalékosok behívását és a határok lezárását; ez ugyan még nem maga a hivatalos mozgósítás, de mindenestre az előzménye és elindítása.

A hír vételekor a cár sürgőnyözött a Kaisernek:

Megértem, hogy kénytelen vagy mozgósítani, de szeretnék tőled ugyanolyan biztosítékot kapni, amelyet én adtam neked, tudniillik, hogy ezek az intézkedések nem jelentenek háborút, és hogy tovább folytatjuk tárgyalásainkat a mindannyiunknak oly drága általános béke érdekében. Kipróbált régi barátságunk, Isten segítségével, meg kell akadályozza a vérontást. Bizalommal várom válaszodat.

Az ultimátumban megjelölt határidő ma délben lejárt, de Pourtalès csak este hétkor jelentkezik a külügyminisztériumban.

Az arca vörös, a szeme dagadt, s egész teste remeg az izgalomtól, amikor ünnepélyesen átnyújtja Szazonovnak a hadüzenetet, mely ezzel a hazug és teátrális mondattal végződik: *Felséges uralkodóm, a császár Őfelsége birodalma nevében elfogadja a kihívást, s úgy tekinti, hogy hadiállapotban van Oroszországgal.*

Szazonov így felel:

– Bűnös politikát folytatnak. A népek meg fogjákátkozni önöket.

Majd felolvassa a hadüzenetet, s elképedten veszi észre, hogy zárójelben két egyébként kevésbé fontos részlet variánsa is ol-

vasható. A következő szavak után: *Mivel Oroszország megtagadta, hogy eleget tegyen...* ez következik: (*Mivel... nem tartotta szükségesnek, hogy...*) És egy másik helyen e szavak után: *Ezzel a visszautasítással Oroszország...* ez van: (*ezzel a magatartással...*) Valószínű, hogy a különféle változatokat Berlin adta meg, és figyelmetlenségből vagy a másoló sietsége folytán mindegyik bekerült a hivatalos szövegbe.

Pourtalès annyira le van sújtva, hogy képtelen megmagyarázni ezt a formai furcsaságot, mely *in aeternum** nevetségessé teszi ezt a történeti dokumentumot, annyi baj forrását. Szazonov, végezve a felolvasással, megismétli:

– Bűnös cselekedet ez.

– A becsületünket védjük.

– A becsületüket nem fenyegette veszedelem. Egyetlen szavukba került volna, hogy elkerüljük a háborút, de azt a szót nem akarták kimondani. A béke megvédésére irányuló erőfeszítéseim során a legcsekélyebb segítséget sem kaptam önöktől. De Isten majd igazságot tesz!

Pourtalès elhaló hangon, semmibe révedő tekintettel válaszol:

– Úgy igaz... Isten majd igazságot tesz!... Igazságot tesz!

Még néhány érthetetlen szót motyog, majd roskadozó léptekkel odamegy a bejárati ajtó melletti ablakhoz, mely a Téli Palotára néz. Az ablakkeretnek támaszkodik, s hirtelen zokogásban tör ki.

Szazonov nyugtatni próbálja, a hátát veregeti. Pourtalès ezt motyogja:

– Ez hát küldetésem eredménye!

Majd hirtelen az ajtóhoz rohan, de a keze annyira remeg, hogy alig tudja kinyitni. Amikor kimegy, még azt suttogja:

– Isten önnel... Isten önnel!

Néhány perc múlva érkezem meg Szazonovhoz, aki beszámol nekem erről a jelenetről. Elmondja még, hogy Buchanan kihallgatást kért a cártól, hogy átadja neki uralkodója személyes táviratát. Ebben a táviratban György király újból a cár békés meggyőződésére hivatkozik, s arra kéri, folytassa békítő

* Mindörökké.

erőfeszítéseit. A kérés már tárgytalan, hiszen időközben Pourtalès átadta a hadüzenetet. De a cár azért ma este tizenegy órára fogadja Buchanant.

1914. augusztus 2. vasárnap

A francia hadsereg általános mozgósítása. Ma éjjel két órakor kaptam meg a távirati hírt.

Délután három órakor a Téli Palotába megyek, ahonnan a cár, a hagyományt követve, felhívást intéz népéhez. Mint egy szövetséges hatalom képviselője, egyetlen külföldiként veszek részt a szertartáson.

A látvány lenyűgöző. A hatalmas Szent György-teremben, mely végighúzódik a Palota Néva felőli oldalán, öt-hatezer ember gyűlt össze. Az egész udvar díszöltözetben, a helyőrségi tisztek tábori egyenruhában. A terem közepén oltárt állítottak föl, rajta a kazanyi Szűz Mária csodatevő ikonja, melyet néhány órára hoztak át a Nyevszkij Prospekt-i Nemzeti Kincstárból.

Az utolsó imádságok után az udvari lelkész felolvassa a cárnak népéhez intézett kiáltványát – a háború kitöréséhez vezető események egyszerű felsorolása, ékesszóló felhívás a nemzet minden erejének összefogására, könyörgés a Mindenhatóhoz stb. Azután a cár az oltárhoz lép, s kezét a feléje nyújtott Evangélium fölé emeli. Komolyabb, áhítatosabb, mintha szentáldozásra készülne. Lassan, minden szót hangsúlyozva, kijelenti:

– Itt jelenlevő gárdatisztjeim, az egész hadsereget üdvözlöm s áldom meg személyetekben! Ünnepelesen esküszöm, hogy nem kötök békét mindaddig, míg egyetlen ellenséges katona lesz hazánk földjén.

Nagy hurrázással fogadják szavait, amelyeknek mintája I. Sándor cár 1812-es esküje volt. A teremben vagy tíz percre leírhatatlan hangzavar tombol, amit azután még csak fokoz a Néva-parton összegyűlt tömeg éljenzése.

Kijutok végre a Téli Palota előtti térre, ahol óriási tömeg zsúfolódott össze zászlókkal, lobogókkal, ikonokkal, a cár arc képeivel.

A cár megjelenik az erkélyen. Egyszerre mindenki letérdel, s felhangzik az orosz himnusz. E pillanatban ezeknek a földre borult embereknek a cár valóban maga az Istentől felkent ural-

kodó, népének katonai, politikai és vallási vezére, minden test és lélek korlátlan ura.

Miközben visszatérek a nagykövetségre, eltelve még e nagy-szerű látvánnyal, önkéntelenül is eszembe jut az az 1905. január 22-i gyászos nap, amikor Pétervár munkásai, szentképeket emelve maguk fölé, Gapon pópa vezetésével ugyanígy gyűltek össze a Téli Palota előtt, hogy könyörögjenek „atyjukhoz, a cárhoz”, s amikor géppuskatűzet zúdítottak rájuk.

1914. augusztus 3. hétfő

Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceget kinevezték generalisszimuszknak, de csak ideiglenes jelleggel, mert a cár fenntartja magának a jogot, hogy a megfelelő pillanatban majd személyesen s közvetlenül átvegye a hadsereg vezetését.

Szuhomlinov tábornok, a hadügyminiszter, akí már régóta vágyott a generalisszimuszi tisztségre, most őrvjng, hogy őhelyette Nyikolaj nagyherceget választották. És a tábornok, sajnos, bosszúálló ember.

1914. augusztus 4. kedd

Németország tegnap hadat üzent Franciaországnak.

Az általános mozgósítás rendben és mindennemű incidens nélkül folyik az egész orosz birodalomban. Sőt, a biztosító csapatoknál öt-hat óra előnyben vannak az eredeti elképzelésekkel szemben.

A nagykövetség előtt egész nap zászlókat és ikonokat hordozó csoportok vonulnak fel, s azt kiabálják, „Éljen Franciaország!... Éljen Franciaország!”

Vegyes összetételű tömeg: munkások, pópák, muzsikok, diákok és diáklányok, cselédek, kishivatalnokok stb. Lelkesedésük őszintének látszik. De vajon mi a szerepe a rendőrségnek ezekben a rendszeresen ismétlődő s oly gyakori felvonulásokban?...

Épp ezen tűnődöm este tíz óra felé, amikor jelentik, hogy a tömeg megrohanta és feldúlta Németország nagykövetségét.

A csőcselék elfoglalta a palotát, betörte az ablakokat, letépte a kárpitokat, kilyuggatta a festményeket, a berendezést kihajigálta az ablakon, még a Pourtalès csodálatos magángyűjteményébe tartozó reneszánsz márványokat és bronztárgyakat is. Végül pedig a támadók lelökték a járdára a homlokzatot díszítő lovas szoborcsoportot is. A dulás az elnéző rendőrség szeme láttára egy teljes órán át tartott.

Vajon ennek a vandál tettnek jelképes a jelentése? Az oroszországi német befolyás végét jelezné?

Az osztrák-magyar követ, Szapáry gróf még Pétervárott tartózkodik, s nem érti, kormánya miért nem szakítja meg végre a kapcsolatot az orosz kormánnyal.

A pétervári francia kolónia ma ünnepi misét mond a Franciaországi Miasszonyunk templomban, Isten áldását kérve se-regeinkre.

Reggel öt órakor Buchanan telefonál; éjszaka táviratot kapott a Foreign Office-tól,* amelyben közlik vele, hogy Anglia részt vesz a háborúban. Üzenik, hogy a főoltárt díszítő francia és orosz zászló mellé tűzzék ki a brit zászlót is.

Mise után Szazonov értesít, hogy a cár magához kéret ma délutánra, Peterhofba.

Három órakor érkezem meg a nyári lakhoz, s azonnal bevezetnek Őfelsége dolgozószobájába.

Az etikett szerint ünnepi egyenruhát öltöttem; de a szertartásrendet leegyszerűsítették: egy udvarmester, aki Pétervárról Peterhofba kísér, egy szárnysegéd, aki bejelent, s az elmaradhatatlan 18. századi egyenruhát viselő cári futár.

A cár dolgozószobája az első emeleten van, széles ablakai a Finn-öbölre nyílnak, mely egészen a látóhatárig nyújtózik. Két asztal, teli iratokkal, egy dívány, hat bőr karosszék, néhány katonai tárgyú metszet: mindössze ennyiből áll a berendezés. A tábori egyenruháját viselő cár állva fogad.

Szeretném kifejezni hálámat – mondja – és az önök országra iránt érzett csodálatomat. Szövetségesi hűségével Franciaország a hazafiasság és a lojalitás felelthetetlen példáját szolgáltatja. Adja át, kérem, a Köztársaság kormányának legszívélyesebb köszönetemet.

Ezt az utolsó mondatot kissé elcsukló, de erős hangon mondja. Látszik rajta a felindultság. Így felelek:

– A Köztársaság kormánya nagy örömmel fogadja majd Felséged köszönetét. Meg is érdemli azért a gyorsaságért és határozottságért, amellyel szövetségesi kötelezettségeit teljesítette, mielőtt rá kellett ébrednie, hogy a béke ügye végérvényesen kudarcot vallott. De akkor egy pillanatig sem tétozott. Nekem pedig attól fogva nem volt egyéb feladatom, mint hogy az ön minisztereit biztosítsam támogatásunkról és szolidaritásunkról.

– Tudom, tudom... Mindig is bíztam Franciaország adott szavában.

* Külügyminisztérium.

Majd az elkövetkezendő harcról beszélgetünk. Kifejtem neki, amennyire meggyőzően csak tudom, milyen rettenetes veszély fenyegeti Franciaországot a háború első szakaszában:

– A francia hadseregnek huszonöt német hadtest iszonyú csapását kell majd felfognia. Arra kérem ezért Felségedet, hogy azonnal rendelje el az offenzívát. Mert ha nem, a francia hadsereget szétzúzzák. És akkor a német seregek egész tömege Oroszország ellen fordulhat.

Úgy felel, hogy külön megnyom minden szót:

– Ha a mozgósítás befejeződik, rögtön parancsot adok az előrenyomulásra. Csapataim égnek a harci vágytól. A lehető legnagyobb erővel fogunk támadni. Ön is tudja egyébként, hogy Nyikolaj nagyhercegen milyen nagy a támadókedv.

A cár azután katonai kérdésekről érdeklődik, a német hadsereg létszámáról, a francia és az orosz vezérkar terveinek összehangoltságáról, az angol hadsereg és flotta segítségéről, Törökország és Olaszország várható magatartásáról stb., csupa olyan kérdésről, amelyben láthatólag nagyon jól tájékozott.

Az audiencia már egy teljes órája folyik. A cár hirtelen elhallgat. Mintha zavarban volna, komolyan, de kissé tétován néz rám, kezével bizonytalan mozdulatot tesz. Majd váratlanul átölel.

– Nagykövet úr, engedje meg, hogy személyében csókkal illessem az én drága és dicső Franciaországomat!

A szerény Alekszandrija nyári lakból az egészen közel fekvő pompás Znamenka-palotába tartok, Nyikolaj nagyherceg tartózkodási helyére.

A generalisszimusz roppant méretű dolgozószobájában fogad, ahol minden asztalt kiterített térképek borítanak. Gyors és határozott léptekkel jön elém, s akár három nappal ezelőtt a Téli Palotában, majd szétroppant ölelő karjaival:

– Isten és Szent Johanna velünk van! – kiált föl. – Győzni fogunk! Hát nem a Gondviselés műve, hogy a háború ilyen nemes ügy érdekében robbant ki? Hogy népeink oly lelkesen fogadták a mozgósítási parancsot? Hogy a körülmények oly kedvezőek számunkra?...

Átveszem, amennyire tudom, ezt a katonás és misztikus ékesszóló stílust, melynek naivitása mögött azért érezni a nemes indítékot; de Johannát inkább nem idézem meg, hisz ma

nem az a feladat, hogy „az angolokat kiséprúzzuk Franciaországból”, hanem épp ellenkezőleg, hogy minél hamarabb behívjuk őket.

Minden átmenet nélkül rátérek a legnehezebb kérdésre.

– Hány nap múlva rendeli el a támadást fenséged?

– Mihelyt lehetséges, elrendelem a támadást; minden erőnket bele fogjuk adni. Talán azt sem várom meg, hogy a csapatösszevonások befejeződjenek. Mihelyt meglesz hozzá az erőm, azonnal támadok... Erre valószínűleg augusztus 14-én kerül sor.

Majd elmagyarázza a hadművelet általános tervét: 1. egy hadseregcsoporthat a porosz fronton támad; 2. egy másik hadseregcsoporthat a galíciai fronton; 3. a legnagyobb haderő Lengyelországból indul Berlinnek, mihelyt a déli seregeknek sikerül lekötönni és mozdulatlanságra kárhoztatni az ellenséget.

Fél hatkor a cári vonattal visszautazom Pétervárra.

Tegnap egy német hadsereg benyomult Belgium területére.

1914. augusztus 6. csütörtök

Ausztria–Magyarországot képviselő kollégám, Szapáry, ma reggel átnyújtotta a hadüzenetet Szazonovnak. A hadüzenet két kiváltó okot említ: 1. az orosz kormány magatartását az osztrák–szerb konfliktus ügyében; 2. azt a tényt, hogy a berlini kormány egy kijelentését követően Oroszország szükségesnek érezte az ellenségeskedések megkezdését Németországgal szemben.

A németek benyomulnak Nyugat-Lengyelországba. Már tegnapelőtt elfoglalták Kaliszt, Czeszochowát és Bendint. Ez a gyors előrenyomulás bizonyítja, mennyire igaza volt az orosz vezérkarnak 1910-ben, amikor mintegy száz kilométerrel visszavonta kelet felé határvidéki helyőrségeit, és hátrább helyezte a felvonulási területet – holott intézkedését Franciaországban akkor élesen bírálták.

Délben Carszkoje Szelóba indulok, ahol ebédre vár Pavel Alekszandrovics nagyherceg és morganatikus felesége, Hohenfelsen grófnő, akikkel hosszú évek óta baráti kapcsolatban vagyok.

Útközben autóm tábori felszereléssel vonuló gyalogezerdek mellett halad el. Minden ezredet kocsik végtelen sora követ: lő-

szereskocsik, málhás fogatok, élelmiszeres társzekerek, mentőkocsik, tábori konyhák, *tyelegák*, *linyeykák*,* paraszttaligák stb. A kocsik összevissza, rendetlenül haladnak, olykor torony-íránt a mezőn; ez a zavaros és festői látvány ázsiai hordát idéz. A bakák megjelenése rendesebb, bár az eső és a sár erősen nehezíti haladásukat. Rengeteg asszony vonul velük, elkísérik férjüket az első állomáshelyig, a végső búcsúig, néhányan gyermekkel a karjukon. Egyikük nagyon meghat. Egészen fiatal, finom arcú, vékony nyakú nő, világosszőke haja piros-fehér kendővel lekötve, kék pamut szarafánját bőrvö fogja össze a derekán; csecsemőt szorít magához. Igyekszik nagyokat lépni, hogy le ne maradjon az utolsó sorban menetelő férjétől, egy jóképű, izmos barna fiútól. Nem szólnak, de égő, szomorú tekintettel merednek egymásra, s háromszor is tanúja vagyok, hogy az ifjú anya odanyújtja gyermeküket a katonának, csókolja meg.

Négy órakor hosszú beszélgetést folytatok olasz kollégámmal, Carlotti de Riparbella márkival; azt igyekszem megmagyarázni neki, hogy a jelenlegi válság váratlan reménységet jelenthet országának nemzeti vágyai megvalósítására.

– Bármilyen legyen is a személyes meggyőződésem mondom neki –, azt mégsem garantálhatom, hogy a Hármass Antant hadseregei és flottái győzni fognak. Afelől viszont biztosíthatom, különösen a cárral folytatott tegnapi beszélgetésem után, hogy a három nagyhatalomnak eltökélt szándéka, hogy könnyörtelenül szétzúzza Németországot. Mind a három szilárdan elhatározta, hogy véget vet a német zsarnokságnak. Így vetve föl a kérdést, ön ítélje meg, hogy vajon ki mellé szegődik majd a szerencse, s vonja le a megfelelő következtetéseket!

Együtt indulunk el; én a külügyminisztériumba tartok, ahol rengeteg kérdést kell még tisztáznom: a blokád, a hazatelepítések, a távirati érintkezés, a sajtó, a rendőrség stb. kérdését, nem is szólva magukról a diplomáciai problémákról.

Szazonov közli velem, hogy magához kéri Románia követét, Diamandát, s kérte tőle a román hadsereg sürgős segítségét Ausztria ellenében. Cserében felajánlja, hogy elismeri a bukaresti kormány jogát a román lakta osztrák-magyar területek, vagyis Erdély legnagyobb részének és Bukovina északi terüle-

* Szekerek, utazókocsik.

teinek annektálására; s a Hármás Antant hatalmai garantálnák Románia területi integritását is.

Szazonov azonkívül sürgönyözött a szófiai orosz nagykövetnek; szeretné, ha Bulgária jóindulatú semlegességet tanúsítana, cserébe megígéri, hogy megkapja Macedónia néhány szerb fennhatóság alatt álló járását, ha Szerbia kijárást kap az Adriai-tengerhez.

1914. augusztus 7. péntek

A németek tegnap bevonultak Liège-be; néhány erődítmény még ellenáll.

Szazonov azt javasolja a francia és az angol kormánynak, hogy sürgősen kezdjünk tárgyalásokat Tokióban Japánnak szövetségünkhöz való csatlakozásáról: a szövetséges hatalmak elismernék a japán kormány jogát a német birtokban lévő Kiau-Csou annektálására; amellet Oroszország és Japán kölcsönösen garantálnák egymás ázsiai birtokait.

Mielőtt visszatérnék a nagykövetségre, benézek a külügyminisztériumba. Szazonov beszélni kíván velem.

– Nyugtalanítanak a Konstantinápolyból érkező hírek – mondja nekem. – Attól tartok, hogy Németország és Ausztria forral valamit.

– De vajon mit?

– Attól félek, hogy az osztrák-magyar flotta bemenekül a Márvány-tengerre. Nem kell magyaráznom, milyen következményekkel járna!

1914. augusztus 8. szombat

Tegnap egy francia hadtest a belga hadsereg segítségére sietvén benyomult Belgiumba. Vajon Franciaország sorsa megint csak a Sambre és a Meuse közt dől el?

Ma ülést tartott a birodalmi tanács és a Duma. A cár augusztus 2-án közölte már, hogy rendkívüli ülésre kívánja összehívni a törvényhozó testületeket, azért, hogy „tökéletes egységben legyünk népünkkel”. Ezt az egybehívást, mely minden más országban teljesen természetes, itt az „alkotmányosság” megnyilvánulásaként értékelik. Liberális körökben hálásak érte a cárnak, mert köztudomású, hogy Goremikin miniszterelnök,

Maklakov belügyminiszter, Scseglovitov igazságügy-miniszter és Szabler, a Szent Szinódus főprokurátora a Dumát jelentéktelen és elhanyagolható állami szervezetnek tekinti.

Sir George Buchanannal együtt a diplomáciai páholy első sorában ülök.

Rodzjanko elnök lelkes hangú beszéddel nyitja meg az ülést. Formás és hangzatos ékesszólása nagy lelkesedést vált ki a testületben.

Majd a bizonytalanul mozgó, idős Goremikin lép a szószék-re. Alig hallható, el-elcsukló hangon kijelenti, hogy „Oroszország nem akart háborút”, hogy a cári kormány mindent megtett a béke érdekében, „igyekezett megragadni a legkisebb esélyt is, hogy megakadályozza az egész világot fenyegető vérfürdőt”; majd azzal fejezi be, hogy Oroszország nem hátrálhatott meg a germán hatalmak kihívása előtt.

Utána Szazonov lép az emelvényre. Sápadt és ideges. Már az elején könnyít lelkiismeretén: „Meggyőződése, hogy ha eljön a nap, mikor a történelem pártatlan ítélőszéke kimondja ítéletét, bennünket fog igazolni. . .” Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy „nem az orosz politika fenyegette a világbékét”, és hogy ha Németország akarta volna, „egyetlen szóval, egyetlen parancsszóval” megállíthatta volna Ausztriát a háborúhoz vezető úton. Majd meleg hangon emlékezik meg „a nagylelkű és lovagias Franciaországról, mely mellénk állt a jog és az igazság védelmében”. E szavakra valamennyi képviselő föláll, s felém fordulva hosszasan élteti Franciaországot. Közben azért megfigyelhetem, hogy a baloldal padsoraiban jóval gyérebb a taps; a liberális pártok nem bocsátották meg nekünk, hogy pénzügyi támogatásunkkal meghosszabbítottuk a cárizmus életét.

Amikor az elnök szavazásra teszi fel a kormány által kért katonai hitelek kérdését, a szocialista párt bejelenti, hogy tartózkodik, nem kívánván vállalni semmiféle felelősséget a cárizmus politikájában; arra buzdítja viszont az orosz demokráciát, hogy védje meg szülőföldjét a külföldi támadástól: „Munkások és parasztok, minden erőttel fogjatok össze a haza védelmére; azután majd felszabadítjuk.” A szocialisták tartózkodásától eltekintve a katonai hiteleket egyhangúlag megszavazzák.

A francia csapatok tegnap bevonultak Mulhouse-ba.

Nyikolaj nagyherceg, aki még nem tette át főhadiszállását a frontvonalra, elküldte hozzám vezérkari főnökét, Januskevics tábornokot, hogy tudassa velem, a mozgósítás a legnagyobb rendben fejeződik be, és a csapatösszevonás pontosan folyik. Hozzáteszi még, hogy mivel a kormány biztos benne, hogy Pétervárott nem történik rendzavarás, a fővárosban és a külvárosokban állomásozó csapatokat már most a frontra irányítják.

Majd a várható hadműveletekről beszélünk. Januskevics tábornok megerősíti, hogy 1. a vilnai hadtest Königsberg irányában fog támadni; 2. a varsói hadtestet azonnal átdobják a Visztula bal partjára, hogy támogassa a vilnai hadtestet; 3. az általános offenzíva augusztus 14-én kezdődik.

Fél hétkor autón indulok Carszkoje Szelóbe, ahol Marija Pavlovna nagyhercegnőnél vacsorázom.

A nagyhercegnő társaságában van legidősebb fia és menyee, Kirill Vlagyimirovics nagyherceg és Viktorija Fjodorovna nagyhercegnő, valamint veje és lánya, a görög Nikolasz herceg és Jelena Vlagyimirovna nagyhercegnő, továbbá néhány udvarhölgye és bizalmasa.

Az élénk és bizakodó beszélgetésben mindenki részt vesz; egyetlen témája, természetesen, a háború. De van egy kérdés, mely pillanatonként visszatér: a magas parancsnoki posztok és a vezérkari helyek szétosztása. Bírálják az eddigi kinevezéseket, és próbálják kitalálni azokat, amelyekről a cár eddig még nem döntött. Minden szavuk az udvari élet, a szalonok versengéseiről árulkodik. Néha úgy érzem, hogy Tolsztoj *Háború és békéjének* egyik fejezetét élem át.

Fél tizenkettőkor érek haza; átadják az este érkezett táviratokat.

Majdnem kettőre jár, amikor végre ágyba kerülök.

1914. augusztus 10. hétfő

Szazonov arra biztatja az olasz kormányt, csatlakozzék szövetségünkhöz. A javasolt megegyezés a következőkön nyugszik: 1. Az olasz hadsereg és flotta azonnal megtámadja az osztrák-magyar hadsereget és flottát; 2. A háború után Olaszor-

szág annektálja Trento környékét, valamint Trieszt és Vallona kikötőket.

A Szófiából érkező hírek viszont nem a legjobbak. Ferdinánd cár, ha a hiúság vagy a harag vezeti, minden aljasságra, minden hamisságra képes. Márpedig három országot engesztelhetetlenül gyűlöl: Szerbiát, Romániát és Oroszországot. Amikor erről beszélek Szazonovnak, egyszerre félbeszakít:

– Hogyan? . . . Ferdinánd cár haragszik Oroszországra? De hát miért?

– Először is azért, mert az orosz kormányt azzal vádolja, hogy 1913-ban Szerbia, sőt Románia pártját fogta. Azután van még számos régebbi sérelme.

– Miféle sérelme? . . . Mindig a legbarátságosabban bántunk vele. És amikor 1910-ben idelátogatott, a cár ugyanolyan figyelemmel és tisztelettel fogadta, akár egy nagy birodalom uralkodóját. Mi többet tehettünk volna?

– Épp ez az 1910-es utazás az egyik legfájóbb sérelme . . . Szófiába való visszaérkezése másnapján magához kéretett a palotába, és azt mondta: „Kedves követ úr, azért kérettem ide, mert szükségem van a felvilágosítására, hogy tisztázhassam magamban szentpétervári benyomásaimat. Nem sikerült ugyanis rájönnöm, hogy kit gyűlölnek ott a legjobban: népeimet, művetem vagy engem magam.”

– De hiszen ez örültség!

– Nem túl erős kifejezés a jellemzésére. Kétségkívül megfigyelhetők nála a lelki torzulás és a pszichikai egyensúlyvesztés tünetei: hirtelen tettek, fóbiák, rögeszmék, melankólia, megalománia, üldöztetési mánia. De mindez csak még veszélyesebbé teszi, mert becsvágyát és gyűlöletét rendkívüli ügyességgel, kivételes ötletességgel és kombinációs készséggel érvényesíti.

1914. augusztus 11. kedd

A francia csapatok, melyek oly remek lendülettel foglalták el Mulhouse-t, kénytelenek voltak visszavonulni.

A németek iránti ellenséges érzület egész Oroszországban rendkívül hevesen, nagy károkat okozva nyilvánul meg. Németország olyan uralkodó helyzetet, gyakorlatilag monopol-helyzetet élvezett az orosz gazdasági életben, hogy a nemzeti érzésnek ez a brutális reakciója tökéletesen érthető. Nehéz ponto-

san felbecsülni az Oroszországban megtelepedett német alattvalók számát, de talán nem tévedek, ha százhetvenezer mondok, százhuszezer osztrák–magyar, tízezer francia és nyolcezer angol ellenében. A kölcsönös export–import számai még ékes-szólóbbak. A tavalyi évben Németországból behozott árucikkek értéke hatszáznegyvenhárommillió rubel, az angol import értéke csak százhetvenmillió, a francia áruké ötvenhatmillió, az osztrák–magyar áruké harmincötmillió.

Az oroszországi germán befolyás fontos alkotóelemét képezik még azok a német bevándoroltak, akik németül beszélnek, őrzik a német hagyományokat, s legalább kétmillió lelket számlálnak a balti-tengeri tartományokban, Ukrajnában és a Volga alsó folyása mentén.

Végül, és legfőképpen, itt vannak még a „balti bárók”, akik fokozatosan kezükbe kaparintottak minden magas udvari méltóságot s a hadsereg, a közigazgatás és a diplomácia vezető állásait. A balti tartományok feudális kasztja adja százötven év óta a cárizmus leghűségesebb kiszolgálóit, reakciós céljainak legfélelmetesebb megvalósítóit. A balti nemesség vitte diadalra az autokrata abszolutizmust az 1825-ös felkelés szétzúzásával; ez a réteg nyomott el mindennemű liberális vagy forradalmi kezdeményezést, ennek a rétegnek volt a legnagyobb szerepe benne, hogy Oroszországból hatalmas rendőri hivatalnokállam lett, furcsa ötvözete a tatár despotizmus és a porosz fegyelmezés módszereinek; ez a réteg a rendszer fő tartópillére.

1914. augusztus 12. szerda

Miközben mozgósítják a katonai erőket, a társadalmi szervezetek is felkészülnek a háborúra. A jeladás, mint máskor is, a nemzeti élet valódi központjából, Moszkvából jött, ahol a kezdeményezőkézség elevenebb és hatékonyabb, mint másutt. A Zemsztvók és Városok Szövetsége* kongresszusra ül össze, hogy összehangolja a háborús erőfeszítést segítő társadalmi tevékenységeket: a sebesültek ellátását, a szegény osztályok segélyezését, a munkaerő elosztását, az élelmiszer-, a gyógyszer- és

* A zemsztvók 1864-ben alakultak a falusi önkormányzat nagyrészt földbirtokosok vezette szerveiként, ezekből és a Városok Szövetségéből hozták létre 1914-ben a Zemsztvók és Városok Szövetségét, a hátszági háborús erőfeszítések szervezésére és támogatására.

a ruhagyártást. Fő gondjuk, hogy miképpen siethetnek a kormány segítségére azokban a bonyolult feladataiban, amelyeket a lusta, megvesztegethető, a nép szükségleteivel nemigen törődő bürokrácia egymagában képtelen volna megoldani. Bárcsak legalább ne tudnák akadályozni a gyanakvó, elgépiesedett csinovnyikok ezt az oly szép és spontán mozgalmat!

A Nyevszkij Proszpekten, a Lityejnaján, a Szadovaján egész nap a Varsói-pályaudvarra tartó ezredekkel találkoztam. Az erőteljes, jól felszerelt, komoly és határozott tekintetű, kemény és egyenletes léptekkel haladó katonák a legjobb benyomást tették rám. Végigpillantva rajtuk, eszembe ötlött, hogy nagy részük már eljegyezte magát a halállal. S vajon miféle érzésekkel térnek haza a túlélők? Miféle eszmékkel, gondolatokkal, követelésekkel, miféle új szellemmel s új lélekkel térnek majd vissza a családi tűzhelyhez? . . . Minden nagy háború mély lelkiismereti válságot keltett az orosz népben. Az 1812-es felszabadító háború készítette elő láthatatlanul azt az emancipációs mozgalmat, mely 1825 decemberében kis híján a cárizmus bukását okozta. A szomorú krími háború eredményezte a jobbágyság felszabadítását és az 1850-es „nagy reformokat”. Az 1877–78-as balkáni háború, melynek győzelmeiért oly nagy árat kellett fizetni, a nihilista terrorizmus fellángolását hozta. A végzetes mandzsúriai háború az 1905-ös forradalmi megmozdulásokban folytatódott. Vajon milyen következményei lesznek a mostani háborúnak? . . . Az orosz nép oly vegyes összetételű etnikailag is, szokásaiban is; mindig is oly kiszámíthatatlanul, oly egyenetlenül, oly kiegyensúlyozatlanul és ellentmondásosan változott-alakult, hogy történelmi fejlődését képzelenség volna megjósolni.

Ma este P.-néval és R. grófnéval vacsoráztam; férjük már a fronton van, ők maguk is oda készülnek, mint vöröskeresztes nővérek, a galíciai front első vonalbeli egészségügyi szolgálatához. Vidékről, faluról kapott levelek nyomán arról számolnak be, hogy a mozgósítás mindenütt lelkes hangulatban zajlott, a nemzeti eszme és hősiesség jegyében.

Arról a rettenetes megpróbáltatásról beszélünk, melyet a legújabb harcászati módszerek hoznak majd a katonákra; soha még ilyen feszültséget nem kellett kiállnia az emberi idegrendszernek. P.-né azt mondja:

– Ebből a szempontból bizonyos vagyok az orosz katonában. Senki oly rezzenéstelenül ki nem állja a halál tekintetét.

Hanem a máskor oly eleven, oly szapora beszédű R. grófné most hallgatag. Széke karfájának dől, kezét térdére kulcsolja, szemöldökét összevonja, tekintetét a földre szegezi, mintha elmerülten töprengene valamin. P.-né megkérdi tőle:

– Mire gondolsz, Darja? Olyan vagy, mint a Szibilla a háromlábú székén. Kinyilatkoztatásra készülsz?

– Nem, nem a jövőre gondolok, hanem a múltra, vagyis inkább arra, ami lehetett volna. Majd mondja el, nagykövet úr, mi erről a véleménye... Tegnap meglátogattam Tanyejevát, tudja, Anna Virubova anyját. Öten-hatan voltak nála, a Raszputyin-klikk* színe-java. Nagyon komoly, izgatott vita folyt... mint a Szinódusban! Érkezésem kellemetlen hatást keltett, mert én nem tartozom a bandához, de nem ám! Zavar-tan hallgattak egy ideig, azután Anna Virubova folytatta a témát. Mintha engem akarna kioktatni, ellentmondást nem tűrő hangon kijelentette, hogy a háború sohasem tört volna ki, ha Raszputyin Pétervárrott van – nem pedig Pokrovszkojében hal-doklik –, amikor kezdett elmérgesedni a viszályunk Németor-szággal. Többször is megismételte:

– Ha a sztarec itt van, nem tör ki a háború. Nem tudom, mit tett volna, mit tanácsolt volna; de Isten megvilágosította volna őt, mert a miniszterek semmit sem vettek észre, semmit sem tudtak megakadályozni. Nagyon nagy baj, hogy nem volt ve-lünk, s nem világosította meg a cárt!... Látja, min múlhat egész birodalmak sorsa: egy utcalány bosszút akar állni egy ko-szos muzsikon, s minden oroszok cánya máris elveszíti a fejét. S tűzbe és vérbe borul az egész világ!

1914. augusztus 13. csütörtök

Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg tudatja velem, hogy a vil-nai és a varsói hadsereg holnap hajnalban támadásba lendül; az Ausztria ellen készülő seregek nem sokkal utánuk. A nagy-

* Az önjelölt prédikátornak, a botrányos életű, tanulatlan, de kétségkívül igen szuggesztív muzsiknak, Grigorij Raszputyinnak – akit „sztarec” („öreg”, „atya”), szeptember, Isten embere és Griska néven is emlegetnek – nagy hatása volt a misztikus hajlamú cárnéra és környezetére. Ez idő tájt épp betegen fe-küdt falujában, Pokrovszkojében: volt szeretője, egy Guszeva nevű pétervári prostituált hasba szúrta.

herceg ma este elutazik Pétervárról. Magával viszi első katonai attasémat, Laguiche tábornokot és az angol katonai attasét, Williams tábornokot. A főhadiszállás Baranovicsiban lesz, Minszk és Breszt-Litovszk között. Velem marad viszont második katonai attasém, Wehrlin őrnagy és tengerészeti attasém, Gallaud fregattkapitány.

A román kormány elutasította az orosz kormány javaslatait, a Károly királyt Ferenc József császárhoz fűző régi és bensőséges barátságra hivatkozva; mindamellett nagyra becsüli a javaslatok baráti jellegét, majd azzal fejezi be, hogy az *Európát megosztó konfliktus jelenlegi fázisában* a balkáni egyensúly fenntartására kénytelen összpontosítani erőfeszítéseit.

Hiábavaló volt a figyelmeztetés, amelyet egy hete Szazonov kérésére továbbítottam haditengerészetünknek. Két nagy német cirkálónak, a *Goebennek* és a *Breslaunak* sikerült a Márvány-tengerre menekülnie. A török kormány cinkossága nem is lehet kétséges.

Az admiralitáson emiatt nagy az izgalom; tartanak a Fekete-tenger orosz partja elleni esetleges támadás anyagi s még inkább erkölcsi károkat okozó hatásától.

Szazonov távolabbra tekint:

– Ezzel a váratlan húzással a németek megerősítették konstantinápolyi befolyásukat. Ha nem cselekszünk azonnal, Törökország elveszett számunkra... Sőt, ellenünk is fordulhat! Akkor viszont kénytelenek leszünk csapatokat átdobni a fekete-tengeri partvidékre, az örmény és a perzsa határra!

– Ön szerint mit tehetünk?

– Még nem alakult ki a véleményem... Első látásra úgy vélem, hogy fel kellene ajánlanunk Törökországnak, semlegessége fejében, területi integritásának ünnepélyes szavatolását; amellet jelentős pénzügyi segítséget is ígérhetnénk, Németország kárára.

Arra biztatom, hogy ebben az irányban keressen megoldást, mégpedig sürgősen.

– Most pedig – folytatja Szazonov – elmondok önnek egy titkot, egy nagy titkot... A cár elhatározta, hogy visszaadja Lengyelországnak állami létét, s jelentős autonómiát biztosít számára... Szándékát hamarosan kiáltványban közli, amelyet Nyikolaj nagyherceg bocsát ki és amelynek előkészítését Őfelsége énám bízta.

– Bravó! Gyonyoru gesztus, nemcsak a lengyelek kozt, hanem Franciaországban és Angliában is óriási visszhangja lesz! Mikor jelenik meg a kiáltvány?

– Három-négy napon belül . Áadtam a tervezetet a cárnak, aki egészében elfogadta; ma este kuldom el Nyikolaj nagyhercegnek, aki talán még kérni fogja egy-két részlet módosítását.

1914 augusztus 15 szombat

A belgák energikus ellenállást tanusítanak Hasseltnál. Vajon idejében érkezik a francia felmentő sereg?

Nyikolaj nagyherceg Baranovicsiból uzent nekem, hogy a csapatösszevonások a tervezettnél gyorsabb utemben folynak, így szélesebb arcvonalon fog támadni

Tegnap Sokalnál, a Bug mentén, egy orosz elővéd behatolt Galíciába, s visszavetette az ellenséget Lemberg irányába.

Ma délután hosszan tárgyaltam Szuhomlinov tábornokkal, a hadugyminiszterrel, hogy minél hamarabb egyeztessünk bizonyos katonai, szállítási, hadianyag-, élelmezési stb. problémákat Majd a most kezdődő hadmuveletekről beszéltünk Íme a tervek:

1. *Északnyugati haderők* három hadsereg, összesen tizenkét hadtest indított támadást. Két hadsereg a Visztulától északra támad, a harmadik pedig, mely elhagyta már Varsót, délen. Egy negyedik hadsereg, összesen három hadtest. Poznan és Boroszlo irányába fog nyomulni, biztosítva a másik három hadsereg s az Ausztria ellen harcoló erők közötti kapcsolatot

2. *Délnyugati haderők* három hadsereg, összesen tizenkét hadtest, melyeknek feladata Galícia elfoglalása.

Nyugtalanító személyiség ez a Szuhomlinov tábornok! Hatvanhat éves, s egy nálánál harmincket évvel fiatalabb nő uralodik rajta; okos, ügyes, agyafűrt férfi, a cárral szemben alázatoskodó, barátja Raszputyinnak; csirkefogók veszik körül, akiket intrikáiban s visszaéléseiben hasznosít, a munkájával már régóta nem toródik, mert minden erejét a házassági örömek kotik le, arca alattomos, a szeme örökké bizalmatlan pillantásokat lovell nehéz, ráncos szemheja alól, nem sok embert ismer, aki első látásra ilyen kevésbé bizalomgerjesztő volna.

A cár három nap múlva Moszkvába utazik, s a Kremlből ünnepélyes felhívást intéz a népéhez. Meghívott, Buchanant és engem, hogy kísérjük el útjára.

1914. augusztus 16. vasárnap

Ma reggel megjelent Nyikolaj nagyhercegnek a lengyel néphez intézett kiáltványa. A lapok egyöntetű örömmel fogadják; a legtöbb lelkes cikkben ünnepi lengyelek és oroszok kibékülését a szlávok nagy családjában.

A szépen hangzó szöveget Szazonov utasításai nyomán Grigorij Trubeckoj herceg, a külügyminisztérium egyik alosztályfőnöke fogalmazta meg. Lengyelre pedig Zygmunt Wielopolski gróf, a birodalmi tanács lengyel csoportjának elnöke fordította.

Szazonov tegnapelőtt kérte magához Wielopolskit, de előzőleg nem közölte vele meghívásának okát. Néhány szóban tájékoztatta, majd felolvasta neki a nyilatkozatot. Wielopolski összekulcsolt kézzel, lélegzetét visszafojtva hallgatta. A megindító mondat hallatán: „Hogy e hajnalhasadáskor kigyúljon jele a keresztnek, mely a népek szenvedésének s feltámadásának a jelképe!” – zokogni kezdett, és azt suttogta:

– Istenem! Istenem! Légy áldott!

Mikor Szazonov elmondja ezt nekem, Gratry atyának* egy 1863 körüli mondását idézem: „Lengyelország felosztása óta Európa a halálos bűn állapotában él.”

– Akkor én jó munkát végeztem Európa üdvösségéért – feleli Szazonov.

Lengyelország után Törökországra térünk. Szazonov kéri a francia és a brit kormányt, hogy csatlakozzanak hozzá, s közösen javasolják az ottomán kormánynak: 1. Ha Törökország semleges marad, Oroszország, Franciaország és Anglia garantálja területi sérthetetlenségét; 2. Ugyane feltétellel, a három szövetséges hatalom kötelezi magát, hogy győzelmük esetén a békeszerződésbe egy olyan paragrafust iktat be, mely felmenti Törökországot ama elnyomó gyámság alól, melyet Németország kényszerített rá gazdasági és pénzügyi téren; ez a záradék

* Auguste-Joseph-Alphonse Gratry (1805–1872) francia pap és filozófus. Egyik teológiai munkájában megkérdőjelezte a pápai csallhatatlanság dogmáját, erről lett nevezetes. Ismeretese emlékiratai és bölcséleti elmélkedései. Párizsban Gratry-társaság néven sokáig békeegyesület működött.

kimondaná például a bagdadi vasútvonallal és más német vállalkozásokkal kapcsolatos szerződések érvénytelenítését.

Helyeslem Szazonov kettős javaslatát, rendkívül bölcsnek találom, s különösen az elsővel kapcsolatban érdeklődöm:

– Ezek szerint Oroszország még győzelme esetén sem lép fel területi vagy politikai követelésekkel Törökországgal szemben? . . . Érti, miért tartom olyan fontosnak ezt a kérdést; hiszen tudja, hogy Törökország teljes függetlensége a francia diplomácia egyik sarkalatos alaptétele.

Szazonov azt feleli:

– Ha Törökország semleges marad, akkor győzelmünk esetén is tiszteletben fogjuk tartani függetlenségét és területi integritását. Legfeljebb azt fogjuk kérni, hogy jöjjön létre új megállapodás a Dardanellák kérdésében, olyan megállapodás, mely valamennyi fekete-tengeri országra, tehát Oroszországra, Törökországra, Bulgáriára és Romániára is vonatkozik.

1914. augusztus 17. hétfő

A francia csapatok előrenyomulnak a Felső-Vogézekben és Felső-Elzászban. Az orosz csapatok erőteljes támadást indítottak Kelet-Poroszország határán, a Kovno–Königsberg vonalon.

Nyolc órakor Moszkvába indulok Sir George és Lady Georgina Buchanan társaságában.

1914. augusztus 18. kedd

Ma reggel érkezünk meg Moszkvába; fél tizenegykor Buchanannal együtt a Kreml nagy palotájába megyek. Bevezetnek a Szent György-terembe, ahol már együtt vannak a birodalom méltóságai, miniszterek, a nemesség, a polgárság, a kereskedők, a jótékonyági szervezetek stb. képviselői, nagy és áhítatos tömeg.

Pontosan tizenegy órakor megérkezik a cár, a cárné és az egész cári család. A nagyhercegek mind a harctérre mentek, s így az uralkodókon kívül mindössze négy ifjú nagyhercegnő, a cár lányai, Alekszej cárevics (mivel tegnap megsebesült a lába, egy kozák hozza ölben) és a cárné nővére, Jelizaveta Fjodorovna nagyhercegnő, az Irgalmas Mária és Márta kolostor apácáfőnöknője van jelen.

A terem közepén megáll a menet. A cár erős, telt hangon szól Moszkva nemességéhez és népéhez. Kijelenti, hogy ősei szokása szerint a Kreml ereklyéihez intézett imából merít lelkiezt, megállapítja, hogy nagyszerű lendület ragadja előre egész Oroszországot, fajra és nemzetiségre való tekintet nélkül, majd ekképpen fejezi be:

Innét, az orosz föld szívéből küldöm lelkesült üdvözlétemet vitéz seregeimnek és nagyszerű szövetségeseimnek. Isten velünk van!

Hosszas éljenzéssel felelnek szavaira.

Amikor a menet kifelé indul, a szertartásmester int Buchannak és nekem, hogy menjünk a cári család nyomában, közvetlenül a nagyhercegnők mögött.

Áthaladunk a Szent Vlagyimir-termen, a Szent Pitvaron, s kijutunk a Vörös lépcsőhöz, melynek folytatása, egy vörös szőnyeggel borított folyosó, egészen az Uszpenszkij szoborig – a Mária mennybevitele székesegyházig – visz.

Bemegyünk a székesegyházba. A négyszögletű alaprajzú épületet, melyet négy roppant pillérre támaszkodó óriási kupola koronáz, mindenütt aranyra festett freskók borítják. Az ikonosztáz magas, aranyozott fal – drágakövekkel van kirakva. A kupola adta kevés fény s a gyertyák pislákolása rézszerű, rőt félhomályba borítja a templomhajót.

A cár és a cárné a jobb oldali ambon* előtt áll meg, annak a pillérnek a lábánál, amely a Pátriárkák trónját tartja. A bal oldalin azonban az ezüst és halványkék tizenhatodik századi ruhákat viselő udvari énekesek belekezdenek azokba a csodálatos ortodox liturgikus himnuszokba, amelyeknél szebb egyházi zenét talán sose hallottam.

Az ikonosztázzal szemben, a templomhajó végén áll Oroszország három metropolitája és tizenkét érseke. Tőlük balra, egészen hátul, száztíz püspök, arkimandrita és apát egy csoportban. A mitrák és dalmatikák brokátján mesés gazdagság, gyémántok, zafírok, rubinok, ametisztkövek elképesztő menynységben. Egy-egy pillanatra mennyei tündöklés tölti be a templomot.

Buchanan és jómagam a cártól balra állunk, az udvariak előtt.

A hosszan tartó szertartás végén a metropolita odaviszi az uralkodópárhoz a feszületet, mely a valódi kereszt egy darabját is tartalmazza; a Felségek áhítatosan megcsókolják. Majd a tömjénfelhőben a cári család körbevonul a székesegyházban, s letérdel a híres ereklyék és a Pátriárkák sírja előtt.

A szertartás véget ért. A menet újból összeáll, most a papok vonulnak elől. Még egy utolsó ének szárnyal föl gyönyörűen, egészen betöltve a templomhajót. Kinyílik a kapu.

A ragyogó napsütésben egyszerre elénk tárul Moszkva látképe. Míg tart a ceremónia, arra gondolok, hogy csak Konsztantinosz Porphürogenetosz, Nikiforosz Phokasz és Andronikosz Paleologosz Bizánca lehetett tanúja ehhez hasonló pompázatos látványnak, az egyházi szellem ilyen lenyűgöző megtestesülésének.

A vörös futószőnyeg végén ott várnak már a cári hintók. Mielőtt a cári család tagjai beszállnának, néhány percig hallgatják a tömeg tomboló éljenzését.

Este tíz órakor visszaindulok Szentpétervárra.

Politikai szempontból a mai nap kétféle benyomást hagyott bennem. Az első még az Uszpenszkij szobortól való, mikor a cárt figyeltem. Személye, kísérete s egész környezete pontosan tükrözte a cárizmusnak azt a felfogását, amelyet az 1907. június

* Emelt hely az ikonosztáz előtt.

16-i, az első Duma feloszlatását kimondó uralkodói nyilatkozat fogalmazott meg. *Minthogy uralkodói hatalmunkat Istentől nyertük, csak az ő oltára előtt vagyunk felelősek Oroszország sorsáért.* Második élményem a moszkvai nép ujjongó lelkesedése a cájáért. Nem hittem volna, hogy a monarchiába vetett hit és a cárért való rajongás még mindig ilyen mélyen gyökerezik a muzsik lelkében. Rengeteg orosz mondás van a szegények uruk iránt érzett mély bizalmának a kifejezésére: *A cár jó, csak a szolgálai rosszak. . . A cár nem bűnös népe szenvedéseiben, a csinovnyikok eltitkolják előtte az igazat. . .* De van egy másik mondás is, amelyet szintén érdemes idézni, mert jól megmagyarázza, a másik oldalról, a nép kétségbeesését és lázongását: *Nagyon magasan van fölöttünk Isten! Nagyon messzi van tőlünk a cár!* És ha pontosan kívánjuk értékelni azt az ovációt, amellyel ma reggel a Vörös téren a cárt fogadták, nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy ugyanezen a téren 1905. december 22-én géppuskával lőttek a Marseillaise-t éneklő tömegre.

1914. augusztus 20. csütörtök

Ebédre látom vendégül Szazonovot, kettesben vagyunk.

Elméleti vitát folytatunk arról, hogy milyen eredményeket kellene elérnünk, ha helyreáll a béke, de ezeket az eredményeket csak fegyveres erővel érhetjük el.

– Véleményem röviden összefoglalható – mondja Szazonov –, szét kell zúznunk a német imperializmust. Ez pedig csak sorozatos katonai győzelmek árán lehetséges, vagyis hosszú és nehéz háborúra van kilátásunk. A cárnak nincsenek illúziói e tekintetben. De ahhoz, hogy a *Kaisertum** ne támadhasson fel egyhamar, hogy a Hohenzollernek soha többé ne álmodozhassanak világuralomról, ahhoz nagy politikai változásokra lesz szükség. Azon kívül, hogy Franciaország visszakapja Elzász-Lotharingiát, helyre kell állítani Lengyelországot, megnagyobbitani Belgiumot, visszaállítani Hannovert, Dániához csatolni Schleswiget, önállóvá tenni Csehországot, a német gyarmatokat pedig felosztani Franciaország, Anglia és Belgium között.

– Ez óriási méretű vállalkozás. De egyetértek önnel abban, hogy ha tartós sikerre törekszünk, akkor legalább ennyit el kell érünk.

* Császárság.

Ezután a háborús felek erejét, az embertartalékokat, a pénzügyi, ipari, mezőgazdasági tartalékokat stb. latolgatjuk, megvizsgáljuk, milyen előnyökkel járhat számunkra az Ausztria és Magyarország közti belső súrlódás, amiről még valami az eszembe jut:

– Van még egy olyan mozzanat, amelyet nem szabad elhanyagolnunk: Németország néptömegeinek a véleménye. Rendkívül fontos, hogy tudjuk, mi történik náluk. Megfigyelői hálózatot kellene szerveztetnie a határhoz legközelebb eső szocialista befolyású helyeken, Berlinben, Drezdában, Lipcsében, Chemnitzben, Breslauban.

– Az ilyet nagyon nehéz megszervezni.

– Igen, de feltétlenül szükséges. Gondolja meg, hogy katonai vereség esetén valószínűleg maguk a német szocialisták kényszerítik majd a földbirtokosi osztályt a békekötésre. És ha segítenénk őket...

Szazonov felkapja a fejét. Éles, visszautasító hangon mondja:

– Azt már nem! A forradalmat sohasem fogjuk felhasználni a harcunkban!

– Higgye el, hogy ellenségeink viszont felhasználják önök ellen!... És hogy Németország nem várja meg az önök hadseregének esetleges vereségét, sőt még a háborút sem várta meg, hogy kiépítse kapcsolatait az orosz munkáskörökkel. Mert azt nem tagadhatja, hogy a köztársasági elnök pétervári látogatásakor kirobbant sztrájkokat német ügynökök provokálták.

– Nagyon is jól tudom. De csak megismételhetem, a forradalmat sohasem fogjuk felhasználni, még Németországgal szemben sem.

1914. augusztus 21. péntek

A belga és a francia fronton rosszra fordult a helyzet. Utasítást kapok: járjak közben a cári kormánynál, hogy siettesse, amennyire lehetséges, az orosz csapatok offenzíváját.

Azonnal a hadügyminiszterhez sietek, és nagy nyomatékmal közlöm vele a francia kormány kérését. Magához hívhatja egyik tisztjét, és az én szavaimat követve azonnal lediktál neki egy táviratot Nyikolaj nagyhercegnek.

Azután az orosz fronton folyó hadműveletekről kérdezem Szuhomlinov tábornokot. Közléseit így foglalhatom össze:

1. Nyikolaj nagyherceg határozott szándéka, hogy a lehető leghamarabb előrenyomul Berlin és Bécs irányában, különösen Berlin felé, megkerülve Thorn, Poznań és Boroszló erődítményeit.

2. Az orosz csapatok a teljes frontvonalon támadásba lendültek.

3. A Kelet-Poroszországot támadó csapatok már húsz-negyvenöt kilométernyire benyomultak az ellenséges területre, hozzávetőlegesen a Soldau, Neidenburg, Lyck, Angerburg, Insterburg vonalig.

4. Galíciában a Lemberg felé vonuló orosz csapatok elérték a Bug és a Szeret folyót.

5. A Visztula bal partján felvonuló csapatok egyenesen Berlin ellen fordulnak, mihelyt az északnyugati seregeknek sikerül megállítaniuk a német hadsereget.

6. A Németország és Ausztria ellen bevetett huszonnyolc hadtest nagyjából egymillió-százhuszezer embert jelent.

A németek tegnap este bevonultak Brüsszelbe. A belga hadsereg Antwerpen felé vonul vissza. A francia hadsereg Metz és a Vogézek között szintén kénytelen volt visszavonulni, és súlyos veszteségeket szenvedett.

1914. augusztus 24. hétfő

Párizsból a minisztérium a következő táviratot küldte:

Biztos forrásból értesültünk, hogy két aktív hadtestet az orosz frontról a francia frontra dobnak át, és hogy Németország keleti határán a Landwehr egységeivel helyettesítik őket. A német nagyvezérkar haditerve olyannyira világos, hogy nem is szükséges külön rámutatnunk, mennyire fontos, hogy a Berlin felé vonuló orosz csapatok a lehető legnagyobb erővel támadjanak. Értesítse azonnal az orosz kormányt, és sürgesse a támadást.

Azonnal kapcsolatba lépek Nyikolaj nagyherceggel és Szuhomlinov tábornokkal. Ugyanakkor értesitem a cárt is.

Este már tudathatom a francia kormánnyal, hogy az orosz hadsereg nagy erővel és lendülettel tovább nyomul előre Königsberg és Thorn felé. Nagy csatára van kilátás a Narew és az Ukra közt.

1914. augusztus 25. kedd

A németek győzelmet arattak Charleroinál; ráadásul ránk is súlyos vereséget mértek Neufchâteau mellett, a belga Ardenektől délre. A francia és az angol csapatok az Oise és a Semoy felé vonulnak vissza.

Kelet-Poroszország északi részén az oroszok elvágják az allei és az angerappi átkelőhelyet, a németek Königsberg irányában hátrálnak.

Japán tegnapelőtt hadat üzent Németországnak. Egy japán hajóraj Kiau-Csout bombázza.

1914. augusztus 26. szerda

A francia és angol csapatok tovább hátrálnak. A maubeuge-i katonai tábor elesett. A német lovasság egyik előőrse Roubaix közvetlen közelében bukkant fel.

Ügyeltem rá, hogy az orosz sajtó a lehető legkedvezőbb beállításban (mely talán a legvalódibb is) közölje ezeket az eseményeket, vagyis ideiglenes és módszeres visszahúzódként, a közeli fordulat, egy hatékony és erőteljes támadás előjátékaként. Valamennyi lap így állítja be az eseményeket.

Nyikolaj nagyherceg a következőt üzent nekem Szazonovval:

– A Joffre tábornok elrendelte visszavonulás pontosan megfelel a stratégia szabályainak. Azt várjuk, hogy a francia hadsereg egyelőre ne bocsátkozzék komoly harcba, hogy vigyázzon egységére és harci készségére, hogy őrizze meg támadóerejét és mozgásszabadságát egész addig, míg az orosz hadsereg is felkészül a döntő hadműveletekre.

Megkérdelem Szazonovtól:

– De mikor készül fel végre? Ne felejtse el, hogy súlyos veszteségeink vannak, és hogy a németek kétszázötven kilométernyire állnak Párizstól.

– Azt hiszem, Nyikolaj nagyherceg fontos hadműveletekre készül, hogy minél több németet tartson vissza az orosz fronton.

- Bizonyára Soldau és Mława környékén.

– Igen.

Rövid válaszából valamiféle vonakodást hallok ki. Könyörögök neki, fejtse ki részletesebben gondolatait.

– Gondolja meg – mondom –, milyen nehéz pillanatokat él át most Franciaország!

– Tudom jól. . . s nem feledkezem meg róla, hogy mivel tartozunk Franciaországnak, mint ahogyan a cár és a nagyherceg sem feledkezik meg róla. Vagyis számíthat rá, hogy minden tőlünk telhetőt megteszünk a francia hadsereg érdekében. . . De a gyakorlatban iszonyú nehézségekkel kell megküzdenünk, Zsilinszkij tábornok, az északnyugati arcvonal parancsnoka, úgy véli, hogy ha támadást indítunk Kelet-Poroszországban, biztos vereség vár ránk, mert csapataink még nagyon szét vannak szóródva, szállításuk pedig egyelőre jelentős nehézségekbe ütközik. Tudja jól, hogy Mazúria tele van erdővel, folyóval, tavakkal! Januskevics vezérkari főnök Zsilinszkij álláspontját osztja, és nyomatékosan ellenzi az offenzíva elkezdését. Danyilov tábornok, főszállásmester viszont éppoly nyomatékosan mellett kardoskodik, hogy nem áll jogunkban magára hagyni szövetségünket a veszélyben, és hogy bár a vállalkozás kétségkívül nagyon kockázatos, azonnal támadnunk kell. Nyikolaj nagyherceg egyébként már ki is adta a parancsot. . . Nem lennék meglepve, ha a hadművelet már el is kezdődött volna.

1914. augusztus 27. csütörtök

A németek Péronne-nál és Longwynál állnak.

Párizsban megalakult a nemzeti védelem kormánya. Viviani továbbra is miniszterelnök, de tárca nélkül, Briand az igazságügy-miniszter, Delcassé a külügyminiszter, Millerand a hadügyminiszter, Ribot a pénzügyminiszter stb. Két egyesült szocialista, Jules Guesde és Marcel Sembat is belépett a kormányba.

Ezt a kombinációt itt nagy örömmel fogadják. Úgy értékelik, mint a nemzeti összefogás fényes bizonyítékát, másrészt pedig Franciaország hajthatatlan szándékát a háború folytatására.

1914. augusztus 28. péntek

Nyikolaj nagyherceg megtartotta a szavát. Határozott s ismételt parancsára Szamszonov tábornok öt hadteste tegnapelőtt Mława–Soldau térségében megtámadta az ellenséget. Jól választották meg a támadás helyét; a németek kénytelenek lesznek csapataikat odairányítani, mert ha az orosz csapatok győz-

nek Allensteinnál, akkor egyrészt megnyílik előttük az út Danzig felé, másrészt pedig elvágják a Gumbinnennél megvert német sereg visszavonulásának az útját.

1914. augusztus 29. szombat

Soldaunál elkeseredett harcok folynak. Akármilyen legyen is a csata kimenetele, már az is eredmény, hogy elhúzódik, mert ezzel időt nyernek az angol és a francia csapatok az újraszerveződésre s azután az előnyomulásra.

A déli arcvonalon az orosz csapatok már csak negyven kilométernyire vannak Lembergől.

1914. augusztus 30. vasárnap

Ma reggel, amikor dolgozószobájába lépek, komornak és idegesnek találom Szazonovot.

– Mi újság? – kérdem tőle.

– Rettenetes katasztrófa... De nincs jogom elmondani. Nyikolaj nagyherceg azt akarja, hogy néhány napig titokban maradjon, úgyis túl hamar és túl gyorsan el fog terjedni: borzasztó veszteségeket szenvedtünk.

A részletekről faggatom. Azt állítja, hogy nincsenek pontos értesülései.

– Szamszonov hadseregét megsemmisítették. Többet nem tudok.

Majd rövid hallgatás után, nagyon egyszerűen:

– Tartoztunk ezzel az áldozattal Franciaországnak, hűséges szövetségünknek.

1914. augusztus 31. hétfő

Soldaunál az oroszok száztízezer embert veszítettek, húsz ezer ember meghalt vagy megsebesült, kilencvenezer pedig fogóságba esett. A csatában részt vevő öt hadtest közül kettőt, a XIII.-at és a XVI.-at teljesen bekerítették. A teljes tűzéréség megsemmisült.

A felső hadvezetés aggodalmai pontosan beigazolódtak, a támadás elhamarkodott volt. A katasztrófát főként az okozta, hogy a csapatokat még nem tudták megfelelőképpen összevonni, és hogy ezen a folyókban gazdag, tavas és erdős vidéken a szállítások rettenetes nehézségekbe ütköztek. A bajt állítólag még csak súlyosbította egy hadműveleti hiba: a balszárnnyat ve-

zénylő Artamonov tábornok mintegy húsz versztányit visszavonult, anélkül, hogy tudatta volna ezt Szamszonov tábornokkal.

1914. szeptember 1. kedd

Szazonov, Izvolszkij táviratára hivatkozva, ma reggel közli velem: a Köztársaság kormánya kész áttelepülni Bordeaux-ba, ha a hadsereg főparancsnoka úgy ítéli meg, hogy a nemzetvédelem felsőbb érdekei miatt le kell mondani Párizs megvédéséről.

- Fájdalmas, de magasztos elhatározás – mondja Szazonov –, méltó a francia hazafiassághoz.

Majd megmutatja azokat a táviratokat, amelyeket a francia nagyvezérkar mellé kiküldött Ignatyjev ezredestől kapott augusztus 30-án és 31-én, s amelyeknek minden mondata egy-egy tördőfés számomra. *A német hadsereg, miután megkerülte a francia hadsereg balszárnyát, ellenállhatatlanul nyomul előre Párizs felé, naponta átlag harminc kilométert tesz meg. . . Nézetem szerint a németek néhány napon belül Párizsban lesznek, mivel a franciáknak nincs elegendő erejük, hogy ellentámadást indítsanak a balszárnyat megkerülő csapatok ellen; ez esetben ugyanis azt kockáztatnák, hogy elvágják őket a hadsereg másik felétől. . . Azt szerencsére elismeri, hogy a csapatok harci szelleme kitűnő.*

Szazonov megkérdi:

- Hát nem tudják megvédeni Párizst? Azt hittem, Párizs alaposan meg van erősítve! . . . Nem tagadhatom le ön előtt, hogy Párizs bevétele nagyon rossz hatást keltene nálunk. . . különösen a soldaui katasztrófa után, mert végül is el fog terjedni a hír, hogy Soldaunál száztízezer embert veszítettünk.

Megint kezembe veszem Ignatyjev ezredes sürgőnyeit, s amennyire lehetséges, kétségbe vonom következtetéseit; elmondom, hogy Párizst erős, jól felfegyverzett védőgyűrű fogja körül, s hozzáteszem, hogy Galliéni tábornok egyénisége biztosíték rá, hogy elkeseredett ellenállást fognak kifejezni.

Egy tegnap este kibocsátott ukáz értelmében Szentpétervárt Sankt-Peterburgot – ezentúl oroszosan Petrográdnak hívják. Ez a látványos és jókor jött intézkedés politikai húzás, a szláv nacionalizmus tiltakozása a germán betolakodás ellen. De történeti szempontból tévedés. A birodalom jelenlegi fővárosa ugyanis nem szláv város, az orosz életnek legfőljebb csak a kö-

zelmúltját jelképezi; finn vidéken fekszik, annak a Finnországnak a kapujánál, mely sokáig svéd befolyás alatt állt, s egészen közel a még ma is német befolyás alatt levő balti tartományokhoz; építészeti szempontból egészen nyugatias, városképe teljesen modern. Mert Nagy Péter pontosan azt akarta megteremteni: egy modern nyugati várost. A Petrográd elnevezés tehát nemcsak tévedés, hanem történeti szempontból értelmetlenség.

1914. szeptember 2. szerda

Az orosz vezérkar „hadijelentése” így közli a soldai katasztrófát: *Kelet-Poroszország déli részén a nagy túlerőben lévő német csapatok megtámadták két hadtestünket, amelyek jelentős veszteségeket szenvedtek. Szamszonov tábornok elesett.*

A közönséget nem téveszti meg ez a szüksézszerűség. Különböző pletykák terjengenek a csatáról: eltúlozzák a veszteségek mértékét, Rennenkampf tábornokot árulással vádolják, sőt, azt mondják, hogy a németeknek cinkosai vannak Szuhomlinov tábornok közvetlen környezetében, végül pedig az a hír járja, hogy Szamszonov tábornok nem a harcban esett el, hanem öngyilkosságot követett el, látván hadserege teljes megsemmisülését.

Beljajev tábornok, a hadügyminisztérium vezérkari főnöke azt állítja, hogy az oroszok erőteljes kelet-poroszországi offenzívája és gyors Lemberg felé nyomulása arra készteti a németeket, hogy visszaindítsák keletre a Franciaországba küldött csapatokat.

– Biztosíthatom önt – mondta nekem –, hogy a német vezérkar nem számított ilyen korai hadbalépésünkre, azt hitte, hogy mozgósításunk és csapatösszevonásaink lassabban történnek majd; s ennél fogva arra számított, hogy szeptember 15. vagy 20. előtt aligha indíthatunk támadást, és hogy addig térdre kényszerítheti a francia hadsereget. . . . Úgy vélem tehát, hogy a németek eredeti terve máris csődöt mondott.

1914. szeptember 3. csütörtök

Hét német hadsereg, a bámulatos acél Leviátán, az Oise-tól a Vogézekig folytatja bekerítő támadását, méghozzá olyan menetsebességgel, hadműveleti pontossággal és átütő erővel, amilyenre eddig még egyetlen háborúban sem volt példa. A jelen pillanatban a francia és angol csapatok arcvonalát a következő

helységekkel jelölhetjük keletől nyugat felé: Belfort, Verdun, Vitry-le-François, Sézanne, Meaux, Pontoise.

Szerencsére Galiciában az oroszok átütő sikereket érnek el. Tegnap bevonultak Lembergbe. Az osztrák–magyar csapatok fejvesztve menekülnek.

Augusztus 17. óta a Kovel–Rovno–Proszkurow vonaltól induló oroszok kétszáz kilométert nyomultak előre. A hadműveletek során hetvenezer foglyot ejtettek és háromszáz ágyút zsákmányoltak. A Lublin–Kholm vonalon az osztrák–magyar erők még ellenállnak.

1914. szeptember 4. péntek

A Párizst fenyegető veszély olyan pesszimista hangulatot kelt az orosz társadalomban, hogy szinte feledik a leMBERGI győzelmet. Mindenki biztos benne, hogy a németek át tudják törni Párizs védővonalait. Akkor pedig Franciaország kénytelen lesz kapitulálni. Így Németország teljes tömegével Oroszország ellen fordulhat.

Honnan származnak ezek a hírek? Ki terjeszti vajon őket?

Egyik titkos informátorommal, N.-nel való beszélgetésem megvilágítja előttem, hogy miről lehet szó. N. gyanús alak, mint mindenki, aki ezt a mesterséget űzi, de mindig tudja, hogy mi történik, hogy mi hangzik el az uralkodó környezetében. Most pedig különleges, kézzelfogható oka van rá, hogy őszinte legyen hozzám. A Franciaországban tapasztalható gyönyörű hazafiasság dicsérete után így folytatta:

– Azért jöttem önhöz, kegyelmes uram, hogy némi biztatást kapjak, mert mindenütt csak gyászos prófeciákat lehet hallani. Főképpen az udvar és a társadalom legfelső köreiben tapasztalhatni nyugtalanságot.

– És miért?

– Azért, mert ezekben a körökben mindenki régóta tudja már, hogy a cárt elkerüli a szerencse, tudják, hogy minden kezdeményezése balul üt ki, hogy a sors ellene van, hogy szinte vonzza a katasztrófákat. Azt is mondják egyébként, hogy a tenyérvonalai ijesztőek.

– Hogyan?... Hát hisznek még ilyen ostobaságokban?

– Mit csináljunk, nagykövet úr! Oroszok vagyunk, tehát babonások... De hiszen nyilvánvaló, hogy a cár vonzza a katasztrófákat!

Mintha valami félelmetes titkot közölne, lehalkítja a hangját, s rám szegezi olykor-olykor sötéten megvillanó sárga tekintetét, majd felsorolja mindazokat a baleseteket, kudarcokat, vereségeket, katasztrófákat, amelyek II. Miklós tizenkilenc éves uralmát végigkísérik. A sorozat már a koronázási ünnepséggel kezdődik: a Moszkva melletti Hogyinka-mezőn kétezer muzsik lelte halálát a tolongásban. A cár néhány héttel később Kijevbe utazott: egy hajó háromszáz nézővel a szeme láttára süllyed el a Dnyeperen. Néhány héttel később a cári különvonaton hal meg kedvenc minisztere, Lobanov herceg. Minthogy állandóan fenyegetik az anarchisták bombái, fiúutódot szeretne, cárevicset; négy lánya születik egymás után, s amikor Isten végre örökös-sel jutalmazza, a gyermek gyógyíthatatlan betegséggel születik. Nem szereti sem a ceremóniákat, sem a társaságot, egyetlen vágya, hogy a hatalom fáradalmait békés családi körben pihenhesse ki, s szerencsétlen idegbajos felesége van, aki állandó izgatottságot és nyugtalanságot kelt maga körül. De ez még semmi: örök békéről álmodozik, s erre néhány udvari intrikus bele-sodorja a távol-keleti háborúba; seregeit egymás után verik szét Mandzsúriában, flottáit egymás után süllyesztik el a Kínai-tengeren. Majd roppant forradalmi hullám söpör végig Orosz-országban, szünet nélkül követik egymást a zavargások és mé-szárlások Varsóban, a Kaukázusban, Odesszában, Kijevben, Vologdában, Moszkvában, a balti tartományokban, Harkov-ban, Szentpéterváron, Kronstadtban. Szergej Alekszandrovics nagyherceg meggyilkolása pedig a politikai gyilkosságok kor-szakát indítja el. S amikor végre úgy látszik, hogy csillapul a vi-har, az Oroszország megmentőjének ígérkező Sztolipin minisz-terelnököt a titkosrendőrség egy ügynökének revolvergolyói te-rítik le egy este Kijevben, a cári díszpáholy előtt.

A gyászos felsorolás végére érve N. még hozzáteszi:

– El kell ismernie, kegyelmes uram, hogy a cár vonzza a ka-tasztrófákat, ezért nekünk, ha elgondolkodunk a háború nyi-totta perspektívákon, minden okunk megvan a félelemre.

1914. szeptember 5. szombat

Londonban megegyezés jött létre annak a deklarációnak a szövegét illetően, melyben Franciaország, Anglia és Oroszor-szág kötelezettséget vállal, hogy nem köt különbékét. Ez a zá-radék egyébként már az 1892-es francia–orosz katonai szerző-

désben is szerepelt. Most, hogy Anglia is csatlakozott szövetségünkhöz, új egyezményt kell kötni, melynek ünnepélyes kibocsátása bizonyosan nagy visszhangot kelt majd.

Az oroszok elfoglalták Stryjt, mely Lembergen túl van nyolcvan kilométerre. Lovas előőrseik elérték a Kárpátok hágóit. Bécsben pánik tört ki.

1914. szeptember 6. vasárnap

A háború súlypontja jelenleg a nyugati frontra tevődött át. A von Kluck vezérezredes parancsnoksága alatt álló 1. német hadsereg, mely a bekerítő szárny szélső jobboldalán helyezkedik el, váratlanul délnek fordult, jobbról maga mögött hagyva Párizst, mintha meg akarná kerülni balszárnyunkat s visszavetni a Szajna túlsó partjára, Fontainebleau felé; érkezett hát a döntő óra. Képes lesz végre felvenni a harcot a francia hadsereg? Annak, ami most történni fog, Franciaország jövője, Európa jövője, a világ jövője a tétje.

1914. szeptember 8. kedd

Tizenegy napig tartó pokoli bombázás után Maubeuge tegnap kapitulált. A front többi szakaszán, főként Párizstól északkeletre folytonos és nagyon heves harcok dúlnak; de még semmi sem dőlt el.

Beljajev tábornok tudatja velem, hogy Hindenburg Kelet-Poroszországban harcoló serege jelentős erősítéseket kapott, és hogy az oroszok kénytelenek kiűriteni a Mazuri-tavak környékét.

– A stratégiai szabályok értelmében – mondja –, már napokkal ezelőtt meg kellett volna kezdenünk a visszavonulást, de Nyikolaj nagyherceg minden tőle telhetőt meg kívánt tenni a francia hadsereg helyzetének könnyítésére. . .

1914. szeptember 9. szerda

Párizstól keletre, az Ourcq-tól egészen Montmirail térségéig, a francia és angol csapatok lassan nyomulnak előre. Közeleg a döntő pillanat.

Az orosz közvélemény, jó ösztönnel, sokkal inkább érdeklődik a marne-i csata, mint a galíciai győzelmek iránt. Mert a háború sorsa valóban a nyugati hadszíntéren dől el. Ha Franciaország vereséget szenved, akkor Oroszország is kénytelen le-

mondani a harcról. A kelet-poroszországi harcokról érkező hírek ezt napról napra megerősítik. Világosan látható, hogy az oroszok nem mérkőzhetnek a németekkel, mert az utóbbiak taktikában, stratégiában, hadianyag és a szállítóeszközök dolgában magasan fölöttük állnak. Az osztrák-magyar csapatokkal viszont egyenlő félként harcolhatnak az oroszok, sőt, lendületükkel s a tűzharcban való kitartásukkal még felül is múlják őket.

1914. szeptember 11. péntek

Győzelem! Megnyertük a marne-i csatát! A német csapatok a front teljes szélességében visszavonulnak észak felé! Párizs nincs többé veszélyben! Franciaország megmenekült!

Az oroszok is győzelmet arattak Krasznik és Tomaszów között. Az osztrák-magyar seregek a német erősítéssel együtt több mint egymillió embert és kétezer-ötszáz ágyút számláltak. Rennenkampff tábornok viszont kénytelen volt kiüríteni Kelet-Poroszországot; a németek elfoglalták Suwalkit.

1914. szeptember 12. szombat

Az orosz társadalom valamennyi rétege megszabadulásként ünnepli a marne-i győzelmet, tömegével érkeznek a nagykövetségre az üdvözlő levelek. De a soldaui katasztrófa s a Poroszország keleti felén kibontakozó csatáról két nap óta terjengő hírek komor hangulatot keltenek, s ez szinte közömbössé teszi az embereket a fényes galíciai sikerek iránt. Viszont ha elismerik is a francia hadsereg hősiességét és Joffre tábornok hadvezéri tehetségét, azt azért mindig hozzáteszik, hogy csak az iszonyatos soldaui vérfürdő akadályozta meg, hogy a németek bevonuljanak Párizsba.

Raszputyin felgyógyult sebesüléséből, és visszatért Petrográdba. Nem volt nehéz meggyőznie a cárnét, hogy gyógyulása az isteni gondviselés fényes bizonyítéka.

A háborúról homályos, kétértelmű, apokaliptikus szavakkal beszél, amiből hallgatói azt a következtetést vonják le, hogy elene van, és hogy rettenetes bajokra számít.

Egy másik jelentős személyiség is visszaérkezett Petrográdba, akinek szintén nem nagyon örülök, mert megérkezése óta mindenütt terjeszti pesszimista jóslatait: Witte grófra gondolok, akit Biarritzban ért a háború kitörése. Tegnapelőtt felkeresett.

Személyesen eddig csak egyszer találkoztam vele, Párizsban, 1905 őszén; Amerikából érkezett, miután megkötötte a portsmouthi békét. Keserűen beszélt Franciaországról, azzal vádolta, hogy nem támogatta eléggé szövetségesét, Oroszországot, Japán ellenében. Már ekkor feltűnt nekem mély elemzőkészsége, széles látóköre, kifejezésmódjának s egész személyiségének fölényes magabiztossága.

Íme néhány adat az életrajzából: Szergej Juljevics Witte 1849. június 29-én született a Kaukázusban, ahol apja tankerületi főigazgató volt; anyja Fagyejev lány, régi orosz család gyermeke. Witte matematikai tanulmányokba kezdett az odesszai egyetemen, de anyagiak hiányában hamarosan kénytelen volt abbahagyni a tanulást. Hivatalnok lett a Délnyugati Vasúttársaságnál. Egyszerű állomásfőnök volt egy Kijev környéki kisvárosban, Popelnyában, amikor felfigyelt rá a Vasúttársaság elnöke, Visnyegradszkij, s előléptette forgalmi igazgatónak.

1899-ben pénzügyminiszternek nevezték ki Visnyegradszkijt, s magával vitte és helyettesévé nevezte ki Wittét; szoros együttműködésük eredményeként Oroszország hitele úgy megnőtt, olyan szilárd lett, mint soha azelőtt. 1892-ben a kimerült Visnyegradszkij kénytelen volt visszavonulni. Witte lépett a helyére. Magabiztossága, nagy tapasztalata és tehetsége folytán csakhamar elsőrendű szerepet játszott a birodalom fő politikai irányvonalának formálásában. 1903-ban miniszterelnök lett, nem sikerült azonban úrrá lennie az őrült intrikákon és spekulációkon, amelyek miatt a következő év február 8-án kirobbant a mandzsúriai háború. A mukdeni és csuzimai vereség után kénytelenek voltak elismerni, hogy csakis ő képes lefolytatni a béketárgyalásokat, így reá hárult a fájdalmas kötelesség, hogy 1905. szeptember 5-én aláírja a portsmouthi békét.

Szolgálatai jutalmául II. Miklós grófi címet adományozott neki. De szíve mélyén gyűlölte ezt a gőgös és ironikus férfit, gyűlölte hideg, tisztán látó, metsző okosságát, amellyel szemben mindig sutának és fegyvertelennek érezte magát.

Eközben egyre inkább erősödtek a forradalmi zavargások, az uralkodóházat veszély fenyegette.

Mindaddig Witte a tekintélyuralmi rendszer őszinte híve volt, úgy vélekedett, hogy a nyugati államoknak nincs mit dicsekedniök alkotmányos rendszerükkel, és hogy a cárizmus, ha néhány intézményét megújítják, tökéletesen megfelel az orosz nép ösztöneinek, szokásainak és képességeinek. De a fenyegető veszély láttán egyetlen pillanatig sem habozott. Miután véget nem érő vitákat folytatott a halálra rémült cárral, arra kérte, majd rá is kényszerítette, hogy írja alá a nevezetes október 30-i kiáltványt, mely Oroszország Magna Chartája kívánt lenni, s amely néhány alapvető szabadságjog kimondásán kívül határozatot hozott a birodalmi Duma sürgős összehívásáról.

A rákövetkező hónapokban a helyzet egyáltalán nem javult. Az első sikereken felbátorodva, a baloldali pártok új követelésekkel álltak elő, a forradalmárok egyre pökhendibben és merészebben léptek föl. Eközben a „feketesázak” által irányított szélsőséges reakció az ortodox abszolutizmus céljai érdekében mozgósította a vidéki csöcseléket: a birodalom egész területén liberálisokat, értelmiségieket, zsidókat gyilkoltak. Witte hamarosan megértette, hogy nemigen fog tudni megegyezni sem a lázító programot hozó Dumával, sem pedig a konzervatívokkal,

akik sose bocsátják meg neki az október 30-i kiáltványt. Mint-hogy meg akarta őrizni esélyeit a jövőre tekintve, felajánlotta lemondását a cárnak, aki boldogan fogadta Witte távozását. De mielőtt visszaadta volna megbízatását, még egy utolsó győzelmet vívott ki, azon a területen, amelynek legnagyobb szakértője volt: a pénzügyekben. 1906. április 16-án kétmilliárd frankos kölcsönügyletet kötött Párizsban, az orosz kincstár számára rendkívül előnyös feltételekkel. Május 5-én II. Miklós véglegesen elfogadta lemondását, s utódjául a jelenlegi miniszterelnököt, Ivan Goremikint nevezte ki.

Witte tehát egy hete érkezett meg Biarritzból, s tegnapelőtt keresett föl engem. Látogatását magyarázandó feleleveníti párizsi találkozásunkat 1905 őszén, majd minden bevezetés nélkül, fejét fölvetve, egyenesen a szemembe nézve, határozott, pontos és lassú hangon vitát kezdeményez.

– Ez a háború örökség – mondja. – Ügyetlen és rövidlátó politikusok kényszerítették rá bölcs uralkodónkra; Oroszország csak rosszat várhat tőle. Egyedül Franciaország és Anglia remélhet valamiféle hasznót a győzelemből. . . Bár én a győzelmünkben is erősen kételkedem.

– Valóban, mint minden háborúnak, ennek a háborúnak a haszna is a győzelem függvénye. De ha győzünk, akkor felteszem, hogy Oroszország is bőven részesedik a győzelem előnyeiből s hasznából. Mert végül is, hadd emlékeztessem rá, a világ olyan ügy miatt borult lángba, mely Oroszországot elsőrendűen érdekli, egy szláv ügy miatt, mely nem érintette sem Franciaországot, sem Angliát.

– Nyilván balkáni tekintélyünkre céloz, szláv testvéreink megvédésének kegyes feladatára, szent keleti történelmi hivatásunkra! De hát ez divatjamúlt romantikus délibáb! Itt igazából már senkit sem érdekelnek, egyetlen komoly embert sem érdekelnek ezek a hiú és izgága balkániak, akik ráadásul még csak nem is szlávok, hanem kikeresztelkedett törökök. Hagynunk kellett volna, hadd kapják meg a szerbek megérdemelt büntetésüket. De különben is, törődtek ők vajon a szláv testvériséggel, amikor annak idején Milán királyuk meghódolt Ausztriának? . . . Ennyit a háború eredetéről. Most pedig beszéljünk a ránk váró előnyökről és haszonról. Mit remélhetünk? Területi nyereséget? Hát nem elég nagy már így is Őfelsége birodalma? Hát nem elég a kihasználatlan terület Szibériában, Turkesztán-

ban, a Kaukázusban, sőt még Oroszországban is? . . . Meg aztán miféle területekről van szó? Kelet-Poroszországról? Hát nem túl sok német van már így is Ófelsége alattvalói között? Galíciát? Az teli van zsidóval! Ráadásul, ha annektáljuk Ausztria és Poroszország lengyel területeit, egykettőre elveszítjük az orosz Lengyelországot, mert hiszen világos: ha Lengyelország visszanyeri területi egységét, nem fog megelégedni azzal az autonómiával, amelyet ostoba módon megígérték neki; követelni fogja s el is nyeri teljes függetlenségét. . . Mit remélhetünk még? Konstantinápolyt, keresztet a Hagia Sophiára, a Boszporuszt, a Dardanellákat? Ez olyan őrült elképzelés, hogy nem is érdemes foglalkozni vele. . . De végül is, tegyük fel, hogy koalíciónk teljes győzelmet arat, tegyük fel, hogy a Hohenzollern- és a Habsburg-ház kénytelen békéért könyörögni és elfogadni feltételeinket. Ez viszont nemcsak a germán befolyás végét jelenti majd, hanem a köztársaság kikiáltását egész Közép-Európában. S egyúttal a cárizmus végét is. . . Arról, hogy mi következhet esetleges vereségünk után, jobb, ha nem beszélünk.

– És milyen gyakorlati következtetésre jutott?

– Arra, hogy minél előbb véget kell vetni ennek az ostoba kalandnak.

– Megérti bizonyosan, hogy nem helyeselhetem a kormányát bíráló megjegyzéseit Szerbia támogatásának kérdésében. Ön úgy okoskodik, mintha az orosz kormány volna felelős a háborúért. Holott éppúgy nem akarta a háborút, mint ahogyan a francia és a brit kormány sem akarta; biztosíthatom felőle, ez a három kormány minden tőle telhetőt megtett, hogy megmentse a békét. . . Ma egyébként sem az a kérdés, hogy elkerülhettük volna-e a háborút vagy sem, hanem az, hogy miképpen győzhettünk. Mert azt, ami esetleges vereségünk nyomán következik, ön is olyan iszonyatosnak látja, hogy inkább nem is beszél róla. Ami pedig azt a mondatát illeti, hogy *minél előbb véget kell vetni ennek az ostoba kalandnak* – nagyon meglep engem, hogy egy olyan felvilágosult államférfi, mint ön, ilyen gondolatokra juthat. Hát nem látja, hogy az a roppant méretű küzdelem, amely itt elindult, életre-halálra folyik, és hogy a kiegyezési béke Németország diadalát jelentené?

Látom rajta, nem győztem meg, mert azt mondja:

– Szóval harcoljunk tovább!

– Igen, egészen a győzelemig.

Legyint, mintegy kitérve a válasz elől. Aztán pillanatnyi hallgatás után folytatja:

– Attól tartok, nagykövet úr, hogy hitelt ad a szóbeszédnek, és azzal gyanúsít, hogy ellenszenvezem Franciaországgal, s ezzel magyarázza mindazt, ami nem nyerte meg tetszését a szavaimban.

– Ha úgy gondolnám, gróf úr, hogy ellenszenvezik Franciaországgal, akkor a jelenlegi helyzetben nem is fogadtam volna, vagy legalábbis már rég félbeszakítottam volna szavait. Csak annyit tudok, hogy ön ellenzi a Hármas Antant politikáját.

– Igen, de mindig híve voltam a francia szövetségnek.

– Azzal a feltétellel, hogy bővítsék ki a Németországgal kötött szövetséggel.

– Valóban.

– És Elzász-Lotharingia? Azzal mi lesz az ön kombinációjában?

– Úgy éreztem, ezt a problémát is meg lehetne oldani. Mindenesetre, a francia szövetséget sohasem áldoztam volna föl a német szövetségért. Ennek kétségbevonhatatlan bizonyítékát is adtam.

– Arról beszél, ami Björköben történt 1905 júliusában Miklós cár és Vilmos császár között?

– Igen, de erről nem szabad beszélnem... Megkérdezhetném talán, hogy mit tud róla?

– Erről az incidensről csak nagyon hiányos információkkal rendelkezünk, s épp szövetségünk érdekében, nem is próbáltunk pontosabb értesüléseket szerezni, azután, hogy ön egy-két mozzanatot elmondott elődömnek, Bompard-nak. Ha összefoglalom különféle értesüléseimet, nagyjából annyit tudok, hogy Björköban Vilmos császár olyan megegyezést ajánlott fel Miklós cárnak, mely összeférhetetlen volt a francia szövetséggel, és hogy az ön személyes közbelépése nyomán ennek a kezdeményezésnek nem volt folytatása.

– Pontosan így történt.

– Akkor engedje meg, hogy most én tegyek föl egy kérdést. A Vilmos császár javasolta megegyezés kötelezte volna Franciaországot, hogy azontúl együttműködjön Németországgal?

– Titoktartást fogadtam az üggyel kapcsolatban... Csak

annyt mondhatok, Vilmos császár sohasem bocsátotta meg nekem, hogy megghiúsítottam a manőverét. És még engem vádolnak németbarátsággal! Egyébként Miklós cár még Vilmosnál is jobban gyűlöl, nemcsak azért, mert megakadályoztam a német cselszövényt, hanem inkább és főként azért, mert rövid idővel utána aláírtam vele a híres 1905. október 30-i kiáltványt, amely a Dumára ruházta át a törvényhozó hatalmat. Azóta a cár ellenségének tekint, s bizalmasai előtt azzal vádol, hogy az utódja akarok lenni, mint az orosz köztársaság elnöke. Micsoda örültség! Szánalmas! És ha a cár így vélekedik rólam, gondolhatja, hogyan ítél meg a cárné. De hagyjuk ezeket a szerencsétlen dolgokat! Sajnálom, hogy olyan sokáig feltartottam, nagykövet úr, és hogy esetleg a terhére voltam bőbeszédűségemmel. De kérem, ne feledje, hogy egy nagyon fontos pillanatban Franciaország őszinte barátjaként viselkedtem.

– Nem fogom elfeledni, és köszönöm a bizalmát.

Fölkel a karosszékből, nagy nehezen kiegyenesedik, és szívélyesen búcsút vesz tőlem.

Távozása után kimegyek rövid időre a szigetekre. Miközben egymagamban sétálgatok kedves allémon, felidézem hosszú beszélgetésünket. Magam előtt látom az agg államférfi magas alakját: titokzatos és nyugtalanító személyiség, magasrendű, határozott, gőgös intelligenciával, tudatában kihasználatlan erőinek, teli becsvággyal, nehezteléssel, büszkeséggel. Arra gondolok, hogy ha a háború rosszra fordul, Witte erős egyénisége ismét előtérbe kerül. De az is eszembe jut, milyen károkat okozhatna a háborúról vallott nézeteinek elterjedése ebben az országban, ahol a közvélemény annyira bizonytalan és befolyásolható, hogy milyen veszélyes volna azt hirdetni az oroszoknak, hogy „minél előbb véget kell vetni ennek az ostoba háborúnak”.

1914. szeptember 13. vasárnap

Franciaországban folytatódik a németek visszavonulása: foglyokat, sebesülteket, ágyúkat, szállítóeszközöket hagynak maguk mögött. A francia hadsereg balszárnya átkelt az Aisne-n, a közép az Argonne és a Meuse között nyomul előre, a jobbszárnny pedig Metz felé veti vissza az ellenséget.

Kelet-Poroszország keleti részén Rennenkampff tábornok serege, úgy látszik, elkerülte a fenyegető veszélyt, már majdnem

sikerült utat nyitnia magának a Mazuri-tavak közt, most Kovno és Grodno irányában húzódik vissza.

Galiciában az oroszok átkeltek a San alsó szakaszán, Bukovinában bevették Csernovicot.

1914. szeptember 14. hétfő

Franciaországban a németek lassan húzódnak vissza észak felé. Úgy látszik, erős védővonalat építettek ki az Aisne mentén. Ha sikerül nekik megállítani ezen a vonalon bennünket, akkor a marne-i győzelem nem volt annyira jelentős, mint reméltük, hiszen csak az előrenyomulás eredményeiből mérhető le egy-egy győzelem értéke.

Nem lepődöm meg tehát a ma reggel érkezett sürgöny láttán, amelyben Delcassé felszólít, ismét sürgessem a cári kormányt hogy az orosz csapatok erősítsék közvetlen offenzívájukat Németország ellen; Bordeaux-ban ugyanis attól tartanak, hogy a viszonylag könnyű galíciai sikerektől felvillanyozódott szövetségesek esetleg elhanyagolják a német frontot, s inkább minden erejüket a Bécsbe vezető út megnyitására összpontosítják.

Még délelőtt elmegyek a hadügyminisztériumba, és előadom Szuhomlinov tábornoknak a francia kormány aggályait. Így felel:

– De hiszen augusztus 16. óta folyik, a lehető legnagyobb erővel és erőfeszítéssel, Németország elleni közvetlen támadásunk! Ön éppoly jól tudja, mint én, hogy milyen hadműveletek folynak Kelet-Poroszországban. Tehetnénk többet ennél?

– Hány napon belül számíthatunk a nyemani és narewi csapatok előrenyomulására?

– Ó, nemsokára! Súlyos veszteségeket szenvedtek. Sőt, attól tartok, hogy még valamelyest vissza kell vonulniok. De elmondhatom önnek, persze szigorú titoktartást kérve, hogy Nyikolaj nagyherceg nagyszabású hadműveletet tervez a Visztulától nyugatra, Poznań és Boroszló irányában.

Visszatérünk látogatásom céljára. Ismét kérem, biztosítson afelől, hogy az orosz csapatok nem fordulnak egyöntetűen Bécsnek, hogy nem hagyják magukat eltéríteni a fő céltől, a német fronttól.

– Tudom, hogy a hadműveletek irányítása végső soron a generalisszimusz hatáskörébe tartozik, de tudom azt is, hogy Nyikolaj nagyherceg mindig komolyan figyelembe veszi az ön véle-

ményét és javaslatait. Számítok rá tehát, hogy támogatni fogja kérésemet Őfelségénél.

Nehéz szemhéja alól ravasz és gyanakvó tekintettel néz rám.

– Nem függeszthetjük fel galíciai előrenyomulásunkat, hiszen naponta nagyszerű sikereket érünk el. Hadd emlékeztessem, hogy a támadás kezdete óta az osztrákok kétszázezer halottat és sebesültet veszítettek, azonkívül hatvanezer hadifoglyot és hatszáz ágyút.

– Én pedig hadd emlékeztessem excellenciádat, hogy a németek hetven kilométerre vannak Párizstól. Mit szólna, ha a németek hetven versztára volnának Petrográdtól, félúton Luga és Gatcsina közt? Egyébként sem azt kérem, hogy függeszék fel a galíciai hadműveleteket, hanem csak azt, hogy ne vessenek rá nagyobb súlyt a kelleténél, és hogy ne feledjék: fő célunk a német haderő szétzúzása.

1914. szeptember 15. kedd

Minthogy tartok Szuhomlinov tábornoktól s azoktól a csel-
szövényektől, melyeknek ő csak eszköze, ma délelőtt Szazonovnak újból felhozom a Németország elleni közvetlen támadás kérdését, s arra kérem, beszéljen róla nevemben a cárral.

– Arra kérem – mondja –, hogy a pontosság kedvéért fogalmazza meg ön, milyen feleletet vár Őfelségétől.

Megfogalmazom a következő mondatot: „Ha a galíciai osztrák–magyar seregek harcképtelenné válnak, az orosz csapatok erőteljes közvetlen támadást indítanak Németország ellen.”

– Rendben van – mondja Szazonov. – Azonnal írok Őfelségének.

Este tizenegy órakor értesítést kapok a cártól; elfogadta javaslatomat, s ilyen értelemben sürgönyözött Nyikolaj nagyhercegnek.

1914. szeptember 16. szerda

A marne-i csata az Aisne mentén folytatódik, azzal a különbséggel, hogy a németek erős védelmi pozíciókat foglalnak el, s a harc ennél fogva ostrom jellegűvé válik.

Az oroszok Sandomierz és Jarosław közt üldözik az osztrákokat.

A mozgósítás óta a kormány az egész birodalom területén betiltotta a vodka árusítását. Az 1914. február 13-i cári rende-

lettel elindított reform végrehajtása olyan módszeresen és szigorúan folyik, amelyet az orosz bürokráciától nemigen vártunk volna. A reform hatására csökkent az erőszakos bűncselekmények száma, s erősen növekedett a munkások teljesítménye.

1914. szeptember 17. csütörtök

Nyikolaj nagyherceg kiáltványt intézett Ausztria–Magyarország népeihez, amelyben arra buzdítja őket, hogy rázzák le a Habsburgok igáját, és valósítsák meg végre nemzeti törekvéseiket.

Szazonov sürgeti a román kormányt, hogy foglalja el Erdélyt, s vegyen részt, az orosz csapatokkal együtt, Bukovina elfoglalásában.

1914. szeptember 24. csütörtök

Beszélgetés Krivosejn földművelésügyi miniszterrel, aki személyes tekintélye, intelligenciája, politikai érzéke révén láthatólag kegyben van II. Miklósnál, élvezi bizalmát.

Tegnap hosszan tárgyalt a cárral, akit elég jó hangulatban talált. Beszélgetésük közben a cár közbevetőleg megjegyezte:

– A háborút a végsőkéig folytatom. Minden erőforrásomat bevetem, hogy kimerítsem Németországot; ha kell, visszavonulok egészen a Volgáig.

A cár kijelentette továbbá:

– Ennek a háborúnak a kirobbantásával Vilmos császár iszonyú csapást mért a monarchikus eszmére.

1914. szeptember 26. szombat

Eleget téve a cár szeptember 15-i ígéretének, az orosz hadsereg újabb támadást indít Boroszlónál, Berlin irányában. Az előkészületek befejeződtek; egy százhusz századból álló lovas hadtest, gyalogsági támogatással, máris támadásba lendült.

Ezzel kapcsolatban Laguiche tábornok a következőket írja nekem Baranovicsiból:

Határozott ígéretet tettek nekem, hogy nem küldenek Bécs ellen minden erőt. Tanúsíthatom, hogy e tekintetben teljes az egyetértés, senki sem akad, aki ne Berlin ellen akarna vonulni. Már nem az osztrák az ellenség; óriási lelkesedéssel, nagyszerű lendülettel készülnek a német megtámadására. Jóleső érzéssel látom, hogy a katonai vezetők milyen nagy figyelemmel vannak a

francia kívánságok és szándékok iránt. Minden döntésüket befolyásolja, hogy mit vár tőlük a szövetségesük. Ez megelégedéssel tölt el.

1914. szeptember 27. vasárnap

Carszkoje Szelóban ebédelek B. grófnénál, akinek a nővére közeli kapcsolatban áll Raszputyinnal. A sztarecről faggatom:

– Visszatérése óta gyakran találkozik a cárral és a cárnéval?

– Nem nagyon. Úgy látom, hogy Ófelsége és a cárné igyekezik távol tartani őt maguktól az utóbbi időben... Mondok egy példát: tegnapelőtt itt járt a nővéremnél. A mi jelenlétünkben telefonált a palotába, s megkérdezte Virubovát, felkeresheti-e este a cárnét. Virubova azt felelte, jobb lenne, ha várna néhány napot. Láthatólag bántotta ez a válasz, úgyhogy azonnal elment, még csak el sem köszönt tőlünk... Azelőtt meg sem kérdezte volna, hogy elmehet-e a palotába, egyenesen odament volna.

– Hogyan magyarázza ezt a hirtelen kegyvesztést?

– Úgy, hogy a cárné felébredt mélabús álmodozásából. Reggeltől estig elfoglalja magát a mentőszolgálatával, a varróműhelyével, az egészségügyi vonatával. Sohasem láttam még ilyen jó színben.

– Igaz vajon, hogy Raszputyin azt mondta volna a cárnak, hogy ez a háború végzetes lesz Oroszország számára, s ezért mihamarabb véget kell vetni neki?

– Nem hinném... Még júniusban, nem sokkal a Guszeva merénylete előtt, Raszputyin folyton azt magyarázta a cárnak, hogy óvakodjék Franciaországtól, s közeledjék inkább Németországhoz; egyébként csak azt ismételte, amit az öreg Mescerszkij herceg nagy nehezen betanított neki. De mióta visszajött Pokrovszkojéból, egészen másként beszél. Tegnapelőtt nekem is ezt mondta: „Örülök ennek a háborúnak, mert megszabadított bennünket két nagy bajtól: az alkoholizmustól és a németbarátságtól. Jaj a cárnak, ha abbahagyja a harcot, míg végleg le nem tiporja Németországot.”

– Bravó!... De vajon a cári család előtt is így beszél? Két héttel ezelőtti híreim szerint egészen más nézeteket hangoztatott.

– Lehetséges... Raszputyin nem politikus, nincsen határozott rendszere vagy programja, mely minden körülmények közt

a sugalmazója lenne. Műveletlen, indulatos, képzelgő, hóbor-
tos muzsik, teli ellentmondásokkal. De mivel nagyon ravasz
ember, s érzi, hogy megrendült a helyzete az udvarban, csodál-
koznék, ha nyíltan szólna a háború ellen.

Magát is a bűvkörébe vonta?

Engem?... Egyáltalán nem... Inkább undorodom tőle:
piszkos a keze, fekete a körme, rendetlen a szakála. Fúj!...
De be kell vallanom, hogy nagyon szórakoztató. A lendülete, a
képzelőereje rendkívüli! Néha még ékesszóló is, nagyszerű ér-
zéke van a szóképekhez, és az a mély titokzatossága...

– Valóban olyan ékesszóló?

Igen, mondhatom önnek, hogy olykor nagyon eredetien és
megragadóan beszél. Hol bizalmas, hol gúnyos, hol indulatos,
hol vidám, hol abszurd, hol költői. És semmi hatásvadászat.
Ellenkezőleg, hallatlan fesztelenség, bámulatos cinizmus.

Nagyszerű ez a leírás.

Feleljen őszintén! Szeretné megismerni?

Azt azért nem! Rám nézve kompromittáló volna. De ké-
rem, tájékoztasson a továbbiakban is, hogy mit mond, hogy
mit tesz, mert erősen nyugtalanít.

1914. szeptember 28. hétfő

Elmondom Szazonovnak, mit tudtam meg tegnap B. grófné-
től Raszputyinról.

Eltorzul az arca.

Könyörgök, ne is hozza szóba azt az embert! Irtózom tő-
le... Mert nemcsak kalandor és sarlatán, hanem maga az ör-
dög, az Antikrisztus.

Annyi legenda kering már a sztarecről, hogy úgy vélem,
hasznos lesz, ha feljegyzek néhány hiteles tényt.

Grigorij Raszputyin 1871-ben született Pokrovszkojében,
egy nyomorult szegény faluban, mely Nyugat-Szibéria határán
fekszik, Tyumeny és Tobolszk között. Apja egyszerű muzsik
volt, részeges, tolvaj lókupec; a neve Jefim Novij. A Raszpu-
tyin tagadványnév. társai adták a fiatal Grigorijnak, jól jellem-
zi életének ezt a korszakát, és utal a jövőjére is; ez a szó ugyanis
a paraszti nyelvben használatos *raszputnyik*ből ered, melynek
jelentése „züllött”, „csavargó”, „szoknyavadász”. Grigorijt
gyakran eldöngették a családapák, sőt, többször meg is osto-

rozták nyilvánosan az *iszpravnyik** parancsára; egy nap azonban rátalált az üdvösség útjára. Egy papot vitt kocsin a verho-turjevi kolostorba, s az ő intelmeire egyszerre fölébredtek misztikus ösztönei. De erőteljes temperamentuma, heves érzékisége és zabolátlan képzelete hamarosan a flagellánsok – a *hlisztek* – szemérmetlen szektájába vitte.

A flagellánsok szertartásaik furcsaságával és érzékiségével tűnnek ki a sok orosz szekta közül, melyek általában a hivatalos egyház keretein kívül működnek, s oly különösmód tükrözik az orosz nép lelki fegyelmezetlenségét, a titokzatoshoz, a homályoshoz, a szélsőségekhez és az abszolútumhoz való vonzódását! Főként Kazany, Szimbirszk, Szaratov, Ufa, Orenburg, Tobolszk környékén élnek, számukat mintegy százhúsz-ezerre becsülik. Doktrínájukat látszólag a legmagasabb rendű szellemiség jellemzi, mert nem kevesebbet kívánnak, mint az Istennel való közvetlen érintkezést: eggyé lenni az Igével s megtestesíteni Krisztust, de az égi egyesülést a testi kicsapongás örjöngéseiben keresik. A hívek, férfiak és nők, éjszaka gyűlnek össze egy kunyhóban vagy egy erdei tisztáson. Istenhez fohászkodva, hálaadó énekeket, himnuszokat énekelve körbefogódzkodva táncolnak, egyre gyorsabban, egyre vadabban. Akik gyengülni kezdenek, azokat a tánc vezetője ostorral veri. Hamarosan mind úgy elszedülnek, hogy a földre roskadnak, s hemperegnek eksztázisukban vagy görcsökben vonaglanak. Ekkor, minthogy már mindenkit átjárt s megrészegetett az „isteni lehelet”, a párok szenvedélyesen összefonódnak. A szertartás így rettenetes buja, kicsapongó, vérfertőző jelenetekkel ér véget.

Rasputyint nagy természete rendkívül alkalmassá tette az „isteni lehelet” befogadására. Az éjszakai *ragyenyijéken*** véghezvitt hőstettei hamar népszerűvé tették. S misztikus adottságai is kifejlődtek. Faluról falura járt, ígét hirdetett, példabeszédeket mondott. Nemsokára megpróbálkozott a próféciával, az ördögűzéssel, a ráolvasással is, sőt azzal dicsekedett, hogy csodákat vitt véghez. Tobolszkban s száz versztányi körzetben mindenki hitt benne, hogy szent. Hanem ekkoriban túl merész kis gazemberségei miatt összeütközésbe került az igazságszol-

* Járási rendőrfőnök.

** Bizonyos szektákban divatozó, énekléssel egybekötött eszelős forgás.

gáltatással, és ha az egyházi hatóságok meg nem védelmezik, könnyen pórul járhatott volna.

Vallásosságának és erényeinek híre 1904-ben már Pétervárra is eljutott. A nevezetes látnok, kronstadti Iván atya, aki III. Sándort vigasztalta és megáldotta halálos ágyán, meg akarta ismerni az ifjú szibériai prófétát; fogadta a Szent Alekszandr Nyevszkij kolostorban, s örömmel állapította meg, bizonyos jelek alapján, hogy Raszputyin Isten kiválasztottja. A fővárosi utazás után Raszputyin visszatért Pokrovszkojéba. De ettől a naptól fogva életének látóhatára kitágult. Kapcsolatba lépett számos, részben valóban illuminátus, részben sarlatán vagy szélhámos pappal, amilyen százával akad az orosz alsópapságban. Ekkor vett maga mellé akolitusnak egy nagy hangú és izgága, érzéki és csodatevő, rendkívül népszerű papot, a liberálisok és a zsidók esküdt ellenségét, Geliodor atyát, aki később a caricini kolostorban fellázadt, s reakciós fanatizmusával még a Szent Szinódust is sakkban tartotta. Grigorij hamarosan már nem érte be a muzsikok és pópák társaságával, arkipresbiterekkel, apátokkal, püspökökkel és arkimandritákkal lehetett látni, akik mind felismerték benne, akárcsak kronstadti Iván, az „isteni szikrát”. Közben azonban állandóan meg kellett küzdenie az ördög kísértésével, s a küzdelemben gyakran elbukott. Caricinban megejtett egy apácát, akiből az ördögöt akarta kiűzni. Kazanyban, egy világos júniusi este, részegségében egy meztelen lányt lökdösött ki maga előtt a nyilvánosházból, közben a nadrágszíjával ütötte-verte az egész város megbotránkozására. Tobolszkban elcsábította egy mérnök igen vallásos feleségét, L. asszonyt, s annyira megbolondította, hogy az asszony városzerte fennhangon hirdette szerelmét s dicsekedett szégyenével; ő ismertette meg Raszputyint azokkal a finomabb élvezetekkel, amelyekben a nagyvilági nők részeltethetik az embert.

Egyre ismétlődő hőstettei folytán szentségének híre mindjobban elterjedt. Amerre járt, az utcán letérdeltek előtte, megcsókolták a kezét, megérintették bekecsét, s azt mondták neki: „Krisztusunk, Üdvözítőnk, imádkozz érettünk, szegény bűnösökért. Isten meghallgatja imádat...” Mire ő így felelt: „Az Atyának, Fiúnak és szentléleknek nevében megáldalak benneteket, testvéreim. Bízatok! Krisztus nemsokára visszatér! Gondoljatok a keresztfeszítésre, és legyetek türelemmel!

Iránta való szeretetetek nevében sanyargassátok testeteket!...”

1905-ben Feofan arkimandritának, egy rendkívül jámbor főpapnak, a pétervári teológiai akadémia rektorának, a cárné gyóntatójának az a szerencsétlen ötlete támadt, hogy meghívja Raszputyint s közvetlen közélről figyelje meg, mily csodálatosan munkálkodik a Kegyelem e démoni erőktől iszonyatosan meggyötört ártatlan lélekben. Raszputyin annyira megnyerte ártatlan buzgóságával, hogy Feofan bevezette őt istenfélő híveinek körébe, akik közé nem egy spiritisza is tartozott. Néhány rendkívül befolyásos ember állott az élükön: Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg, akkoriban a cári gárda főparancsnoka, ma pedig az orosz hadsereg generalisszimusza, öccse, Pjotr nagyherceg, valamint feleségeik, Nasztaszja és Milica nagyhercegnők, Montenegro királyának a lányai. Grigorij már a pusztja megjelenésével elkápráztatta és meghódította ezt a semmittevő és hiszékeny társaságot, mely a legképtelenebb szellemidéző, okkultista praktikáknak áldozott, fekete mágiát űzött. Ezekben a misztikus körökben versengtek a szibériai próféta, a *Bozsij cselovek* vagyis Isten embere társaságáért.

A montenegrói nagyhercegnők a többiek közül is kitűntek mértéktelen rajongásukkal. A csodatevő Philippe-et is ők hozták az orosz cári udvarba Lyonból 1900-ban. Ők mutatták be Raszputyint a cárnak és a cárnénak 1907 nyarán.

Az uralkodópárnak azonban bizonyos aggályai támadtak közvetlenül Raszputyin fogadása előtt. Feofan arkimandritától kértek tanácsot, aki azonban megnyugtatta őket: „Grigorij Jefimovics egyszerű parasztember – mondotta nekik. – Felségteknek érdekében áll fogadni őt, mert az ő szájával maga az orosz föld szól... Tudom, miket vetnek a szemére... Tudom a bűneit: számtalan szörnyűbbnél szörnyűbb bűnt követett el. De olyan nagy töredelmet mutat, s oly ártatlanul hisz az isteni könyörületben, hogy szinte bizonyos vagyok benne: elnyeri az örök üdvösséget. Ahányszor csak megbánja bűnét, oly tiszta lesz, mint a keresztvízbe mártott gyermek. Nyilvánvaló, hogy Isten kedvelt gyermekei közé tartozik...”

Alig tette be a lábát Raszputyin a cári palotába, máris befolyása alá vonta a cárt és a cárnét. Kitanította, elkápráztatta, rabul ejtette, valósággal megbabonázta őket. Nem mintha hízelgett volna nekik. Épp ellenkezőleg. Az első pillanattól fogva

rendkívül keményen beszélt velük, vakmerő közvetlenséggel, közönséges és színes stílusban, úgyhogy az imádatba és hízélgésbe beleunt uralkodópár „az orosz föld hangját” vélte hallani. Minthogy Raszputyin hamarosan összebarátkozott Virubovával, a cárné elválaszthatatlan udvarhölgyével, az ő révén értesült a cári család és a birodalom valamennyi titkáról.

Azontúl az udvari intrikusok, az állásért, címért, egyházi járadékért folyamodók mind az ő támogatását keresték. Szerény lakásában – előbb a Kirocsnaján, utóbb az Anglijszkij Prospektben lakott – éjjel-nappal kérelmezők zaklatták: tábornokok és hivatalnokok, püspökök és arkimandriták, udvarhölgyek és nagyvilági dámák vonultak fel előtte. Ha éppen nem az uralkodónál vagy a montenegrói nagyhercegnőknél időzött, akkor többnyire az öreg Ignatyjeva grófnénál lehetett megtalálni, aki Francia rakparti szalonjában az autokrácia és a teokrácia oszlopait gyűjtötte össze. Szívesen keresték föl a legmagasabb egyházi méltóságok, s jelenlétében vitatták meg a főpapi hierarchiában történő előléptetéseket, a Szent Szinódusba való kinevezéseket s a dogma, a tanok, a liturgia legnehezebb kérdéseit. Általánosan elismert erkölcsi tekintélye jelentős támogatást biztosított Raszputyinnak. A grófnénak néha látomásai voltak. Egy spiritiszta szeánszon megjelent előtte az 1903-ban szentté avatott Szent Szerapion. Dicsfény vette körül, s azt mondotta: „Egy nagy próféta él közöttetek. Az a feladat vár rá, hogy feltárja a cár előtt a Gondviselés akaratát és a dicsőség útjára vezesse.” A grófné rögtön megértette, hogy csakis Raszputyinról lehet szó. Ez a jóslat a cásra is nagy hatást tett, mert mint az Egyház legfőbb patrónusa fontos szerepet játszott Boldog Szerapion szenttéavatásában, s különösképp rajongott ezért a szentért.

Raszputyin korai protektorai közt meg kell még említeni egy nagyon különös figurát, egy Badmajev nevezetű javasembert. Szibériából, a Bajkálon túlról jött, burját-mongol eredetű. Bár nincs semmiféle egyetemi diplomája, teljesen nyíltan, mindenki tudtával folytatja orvosi gyakorlatát – valamiféle furcsa, titokzatos, varázslattal vegyes orvoslást. Amikor 1906-ban megismerkedett Raszputyinnal, épp komoly kellemetlensége volt, olyanfajta, amilyen a legbecsületesebb emberekkel is megесik olykor. A japán háború vége felé egyik magas rangú betege az-zal fejezte ki háláját, hogy egy politikai jellegű küldetést szer-

zett neki. Azzal bízták meg, osszon szét kétszázezer rubelt kínai Mongólia törzsi vezetői közt, hogy megnyerje őket az orosz ügynek. Urgából visszatérve írásban számolt be küldetése remek eredményeiről, s jelentése nyomán nagy dicséretben részesítették. De csakhamar kiderült, hogy a kétszázezer rubelt megtartotta magának. Nagy bajba kerül, ha a magas rangú páciens közbe nem lép és el nem simítja a dolgot. A gondjaitól megszabadult javasember ismét hozzáláthatott mágikus műveleteihez. A Lityejnáján nyitott rendelője soha még ennyi beteget nem látott, az a hír járta ugyanis, hogy Mongóliából különféle gyógynövényeket és csodatevő módszereket hozott magával, amelyeket tibeti varázslóktól szerzett meg, a legnagyobb nehézségek árán. Badmajej, tudatlansága és illuminizmusbiztonságában, habozás nélkül kezel olyan betegeket is, akiknek esetében az orvostudomány tanácstalan, de legszívesebben az idegbetegekkel, a kedélybetegekkel és a női szervezet furcsa zavarai foglalkozik. Titkos gyógyszertárat hoz létre. Maga készíti a pácienseinek előírt különös nevű és különös külsejű gyógyszereket. Ilyen módon veszélyes játékot folytat narkotikumokkal, kábító- és érzéstelenítőszerrel, menstruációs szabályozókkal, nemi serkentőkkel, s tibeti elixírek, nirvritti pornak, asóka-virágnak, nien-cseni balzsamnak, feketelótusz-kivonatnak stb. kereszteli őket. A valóságban egy cinkos patikusznál szerzi be a szereit alapanyagát. Az uralkodó is sokszor elhívatta Badmajejvet, mivel az orvosok nem tudták elállítani a cárevics vérzéseit, Badmajej így ismerkedett meg Raszputyinnal. A két sarlatán rögtön megértette egymást, s szövetségre lépett.

De végül is a főváros egészséges gondolkodású körei kezdték megelégneni a pokrovszkojei sztarec botrányos viselkedését. Mindenféle méltatlankodást keltett a cári palotában való folytonos jelenléte, az uralkodó némelyik önkényes vagy balsikerű intézkedésében játszott kétségtelen szerepe, beszédének arcátlan önhittsége, cinikus és züllött magatartása. Az újságok, a cenzúra szigora ellenére, kezdték bírálni a szibériai csodatevő gyalázatos viselkedését, persze anélkül, hogy szóba merték volna hozni a cár és a cárné személyét, de a közönség ennyiből is értett. „Isten embere” érezte, hogy jó lesz eltűnnie egy időre. 1911 márciusában fogta zarándokbotját s útnak indult Jeruzsálembe. Váratlan döntése szomorúsággal s egyszersmind lelkesedéssel töltötte el híveit; csak egy valódi szent képes így vála-

szolni a gonoszok rágalmaira. A nyarat Caricinban töltötte kiváló barátjával és cimborájával, Geliodor szerzetessel.

Közben azonban a cárné egyre levelekkel és sürgönyökkel ostromolta. Ősszel pedig kijelentette, hogy nem tud megenni Raszputyin nélkül. Egyébként mióta a sztarec elutazott, a cárevics vérzései egyre gyakrabban jelentkeztek. És ha meghal a gyermek? . . . Anyjának nem volt többé egyetlen nyugodt napja, hol idegroham, hol merevgörcs kínozza, gyakran elájult. A cár, aki szereti feleségét, a fiát meg egyenesen imádja, nagyon nehéz helyzetbe került.

November elején Raszputyin visszatért Pétervárra, s folytatta örültségeit, orgiáit. De hívei közt már némi széthúzás mutatkozott: némelyek kezdték már túlságosan kompromittálónak találni, megsokallták a fajtalankodásait, másokat az nyugtalanított, hogy túl nagy szerepet játszik az állami és egyházi ügyekben. Az egyházi körök még mindig fel voltak háborodva a miatt a szégyenletes kinevezés miatt, melyet csak a cár gyengesége tehetett lehetővé: Grigorij egyik gyerekkori barátjának szerezte meg a tobolszki püspökséget, egy műveletlen, trágár, csirkefogó parasztnak, Varnava atyának. Ugyanakkor kitudódott, hogy a Szent Szinódus utasítást kapott, adja meg Raszputyinnak a papi címet. Ezúttal botrány tört ki. December 29-én Germogen szaratovi püspök, Geliodor szerzetes és még néhány pap hevesen összetűzött a sztareccal. Sértegették, lökdösték és ilyen szavakkal illették: „Te átkozott! . . . Szentségtörő! . . . parázna! . . . bűzös állat! . . . Isten viperája! . . .” Végül szembeköpték. Grigorij először annyira meghökkent, hogy nem tudta, mit tegyen, durva káromkodásokkal próbált visszavágni. De az óriás termetű Germogen püspök többször is fejbe vágta a mellén függő kereszttel és rárivallt: „Térdre, te nyomorult! . . . Térdre a szent ikonok előtt! Kérj bocsánatot Istentől ocsmány bűneidért! Esküdj meg, hogy nem piszkolod be többé mocskos személyeddal szeretett cárunk palotáját!” A vérző orrú, reszkető Raszputyin a mellét verte, imádságokat mormogott, s megesküdött, hogy nem merészkedik többé a cár színe elé. Átkok és köpések sorozata kísérte távozását.

Alighogy kiszabadult a csapdából, Carszkoje Szelóba rohant. Nem sokáig kellett várnia a bosszú örömére. Néhány nap múlva a főprokurátor határozott kérésére, a Szent Szinódus megfosztotta Germogent püspöki tisztétől, és a litvániai Kiro-

vici kolostorba száműzte. Geliodor szerzetest pedig csendőrök vitték a Vlagyimir közelében lévő büntetőkolostorba, Floriscsevóba.

A rendőrség nem tudta eltussolni ezt a botrányt. Az októberista párt* vezetője, Gucskov, a Dumában tartott beszédében, utalások formájában, megbélyegezte Raszputyin és az udvar kapcsolatát. Moszkvában pedig, a birodalom vallási és erkölcsi fővárosában az ortodox szlávság legjelesebb, legtiszteltebb képviselői, Seremetyev gróf, Szamarov, Novoszilov, Druzsinyin, Vaznyecov tiltakoztak nyilvánosan a Szent Szinódus szolgálalkúsege ellen, sőt, indítványozták a nemzeti zsinat összehívását az egyház megreformálása céljából. Maga Feofan arkimandrita is felismerte végre, hogy kicsoda Isten embere, s mivel nem tudta megbocsátani magának, hogy ő vezette be az udvarba, föl-emelte ellene szavát. Emiatt azonban a Szent Szinódus, hiába volt a cárné gyóntatója, a Krímbe száműzte.

A birodalmi tanács elnöki tisztét ekkoriban Kokovcov töltötte be, aki egyúttal pénzügyminiszter is volt. Ez a becsületes és bátor ember minden lehetőt megpróbált, hogy felvilágosítsa uralkodóját a sztarec gyalázatossága felől. 1912. március 1-én arra kérte a cárt, engedélyezze, hogy Grigorijt hazatoloncolják a szülőfalujába. – Ez az ember visszaélt Felséged bizalmával. Sarlatán és semmirekellő, méghozzá a legrosszabb fajtából. A közvélemény ellene fordult. A lapok . . . – A cár megvető mosollyal félbeszakította miniszterét: – Ön ad a lapok véleményére? – Igen, Felség, ha uralkodómat és a dinasztia jó hírét támadják. S most épp a hozzánk leghűségesebb lapok bírálják a legélesebben. – A cár bosszús arccal megint félbeszakította: – Értelmetlen bírálatok. Alig ismerem Raszputyint. – Kokovcov habozott, hogy folytassa-e, aztán mégis újra próbálkozott: – Felség, a dinasztia nevében, a trónörökös nevében könyörögök, hadd tegyem meg a szükséges intézkedéseket, hadd küldjem vissza Raszputyint egyszer s mindenkorra a szülőfalujába. – A cár fagyosan válaszolt: – Én magam mondom meg neki, hogy távozzon és ne jöjjön vissza többé. – Ezt Felséged döntésének tekinthetem? – Igen, így döntöttem. – A cár a faliórára

* Földbirtokosok és nagyiparos-kereskedő polgárok pártja, az orosz liberalizmus jobbszárnya, tagjai a kapitalista fejlődés hívei. Nevüket az 1905. október 17-i manifesztumukról kapták.

pillantott, mely fél egyet mutatott, majd kezét nyújtott Kokovcovnak: – A viszontlátásra, Vlagyimir Nyikolajevics, nem tartóztatom.

Még ugyanaznap, négy órakor, Raszputyin felhívta telefonon D. szenátort, Kokovcov jó barátját, és gúnyos hangon azt mondta neki: „Barátod, az elnök, ma délelőtt igyekezett megijeszteni az Atyuskát. Minden rosszat elmondott rólam, de nem járt sikerrel. Az Atyuska és az Anyuska szeret engem. Ezt üzenem Vlagyimir Nyikolajevicsnek, telefonáld meg neki!”

Május 6-án a livagyijai cári palotában díszegyenruhában gyűltek össze a miniszterek, hogy névnapján köszöntsék a cárnét. Amikor Alekszandra Fjodorovna Kokovcovhoz ért, hátat fordított neki.

Néhány nappal azelőtt a sztarec Tobolszkba indult; nem parancsra távozott, hanem saját jószántából, hogy körülnézzen kicsiny pokrovszkojei birtokán. Mikor búcsút vett az uralkodópártól, vad tekintettel a következő félelmetes kijelentést tette: „Tudom, hogy a gonoszok a vesztetre törnek. Ne hallgassatok rájuk! Ha elhagytok engem, hat hónapon belül elvesztitek fiatokat és koronátokat.” A cárné felkiáltott: „Hogyan hagyhatnánk el téged? Hát nem te vagy-e egyetlen védelmezőnk, a legjobb barátunk?” Majd letérdelt, áldását kérte.

Októberben a cári család a lengyelországi Spała faluba ment pihenni, a cár ugyanis szívesen vadászik a gyönyörű krolowai erdőben.

Egy nap az ifjú trónörökös a tavon csónakázott; visszatérőben ki akart ugrani a partra, nagy lendületet vett, s a csípőjét nekivágta a csónak oldalának. Zúzódása jelentéktelennek, ártalmatlannak látszott. De két héttel később, október 16-án ágyékhajlatában egy daganat jelent meg, a combja is megduzzadt, s hirtelen fölment a láza. Azonnal odahívták Fjodorov, Gyerevenyko és Rauchfuss doktort, akik hematomiát, vagyis betekosodott s fertőződött vérömlenyt állapítottak meg.

Rögtön meg kellett volna operálni, de a gyermek vérzékenységre való hajlama kizárt minden beavatkozást. A láza közben egyre feljebb ment, október 21-én már 39,8 volt. A szülők egyetlen pillanatra sem hagyták el a betegszobát, mert az orvosok nem is titkolták nyugtalanságukat. A spałai templomban egymást váltották a pópák, éjjel-nappal imádkoztak. A cár parancsára Moszkvában is ünnepi szertartást celebráltak az ibéri-

ai Szűz Mária csodatevő ikonja előtt. Szentpétervár lakossága reggeltől estig özönlött a Kazanyi Boldogasszony templomába.

22-én délelőtt a cárné végre lement a fogadóterembe, ahol jelen volt Nariskin ezredes, a szolgálatos szárnysegéd, Jelizaveta Obolenszkaja hercegné, a soros udvarhölgy, Szazonov, aki jelentést készült tenni a cárnak és Władysław Wielopolski gróf, a lengyelországi cári vadászterületek felügyelője. A sápadt, lesóványodott Alekszandra Fjodorovna mosolygó arccal érkezett. Az aggodalmas kérdésekre rendkívül nyugodtan felelt: „Az orvosok nem észleltek semmi javulást, de én magam már nem aggódom. Ma éjjel sürgőnyt kaptam Grigorij atyától, mely teljesen megnyugtatót.” Amikor kérték, beszéljen világosabban, elmondta a sürgöny tartalmát: *Isten látja könnyeidet, s meghallgatja az imádat. Ne bánkódj többé! Fiad élni fog!*

Másnap, 23-án a gyermek láza lement 38,9-re. Két nap múlva a daganat eltűnt. A cárevics megmenekült.

1913-ban néhányan újból megpróbálták felhívni a cár és a cárné figyelmét a sztarec viselkedésére, erkölcsi romlottságára.

Először Marija Fjodorovna, az özvegy cárné, azután a cárné húga, a tiszta és nemes lelkű Jelizaveta Fjodorovna nagyhercegnő. S még hányan, mások is! De az uralkodópár minden figyelmeztetésre, minden könyörgésre ugyanúgy, a legnagyobb nyugalommal válaszolt: „Mindez rágalom. A szenteknek mindig is ez volt a sorsa.”

Abban a vallásos fecsegésben, amellyel Raszputyin erotikáját leleplezi, folyvást visszatér egy gondolat: „Csak a bűnbánat útján érhetjük el az üdvösséget. Először bűnt kell elkövetnünk, hogy azután bűnbánatot érezhessünk. Amikor tehát Isten kísértést küld reánk, engednünk kell, hogy ily módon megteremtjük a gyümölcsöző bűnbánat nélkülözhetetlen előfeltételét. Egyébként is, Krisztusnak az emberekhez intézett első üzenete, életről és igazságról, nem így hangzott-e: *Poenitentiam agite*.* De hogyan tanúsíthatnánk bűnbánatot, ha nem követtünk el bűnt?”

Prédikációiban folyton kitér a könnyek engesztelő értékére és a bűnbánat megváltó erejére. Egyik leggyakrabban visszatérő, a női hallgatóságra mindig nagyon ható érve így hangzik:

* Tartsatok bűnbánatot! (Máté IV. 17.)

„Ha nem engedünk a kísértésnek, annak többnyire nem a bűntől való irtózásunk az oka, mert ha valóban irtóznánk a bűntől, akkor kísértést sem éreznénk elkövetésére. Hiszen ha undorodunk egy ételtől, talán érzünk kísértést, hogy megegyük? Nem. Azért riadunk vissza, mert attól a megpróbáltatástól félünk, melyet a megbánás büszkeségünknek tartogat. A teljes bűnbánat teljes alázatosságot feltételez. Márpedig mi nem akarunk megalázkodni, még Isten előtt sem. Ez tehát a titok, ezért tudunk ellenállni a kísértésnek. De égi bíránkat nem téveszthetjük meg! Amikor majd a Jozafát völgyébe kerülünk, ő emlékeztünkbe idézi, hányszor adott alkalmat üdvösségünk elnyerésére, és mi hányszor utasítottuk el. . .”

A második században egy frígiai szekta hasonló szofizmákat hirdetett. Montanus, az eretnek szekta feje, a Raszputyinéhoz hasonló eszméket fejtett ki szép laodiceai barátnőinek, és hozzá hasonló gyakorlati hatást ért el vele.

Ha a sztarec megmaradna a bujálkodás és a miszticizmus birodalmában, legfeljebb aránylag érdekes lélektani vagy fiziológiai eset lenne a szememben.

De az események úgy alakultak, hogy ez a tudatlan paraszt politikai eszközzé vált. Befolyásos személyiségek csoportosulnak körülötte, akik sorsukat az övéhez kötötték.

A legjelentősebb közülük Scseglovitov igazságügy-miniszter, a szélsőjobb vezére a birodalmi tanácsban, gyors észjárású, élesen fogalmazó, jó szónok, mindig nagyon számítóan s ügyesen cselekszik; egyébként csak rövid ideje csatlakozott a raszputyinistákhoz. Majdnem ugyanolyan fontos Nyikolaj Maklakov belügyminiszter, akinek kedves és mindenben engedékeny magatartását a cár és a cárné nagyra becsüli. Ott van azután az aljas és szervilis Szabler, a Szent Szinódus főprokurátora; a sztarec rajta keresztül valósággal a markában tartja az egész püspöki kart s az egyház minden magas méltóságát. Mindjárt utána említeném a szenátus főtitkárát, Dobrovolszkijt, azután Stürmert, a birodalmi tanács tagját, majd Vojejkov tábornokot, aki a cári paloták főparancsnoka és az udvari miniszter veje. Végül Beleckijt, a rendkívül vakmerő és ravasz rendőrfőnököt. Könnyen elképzelhető, mekkora hatalmat jelent ezeknek a befolyásos embereknek az együttese egy olyan egyeduralkodó és központosított államban, mint Oroszország.

Ennek a klikknek a cárra gyakorolt káros hatását véleményem szerint csak egyetlen ember ellensúlyozhatja. Őfelsége katonai kancelláriájának vezetője, Vlagyimir Orlov herceg, a hajdani párizsi nagykövet fia. Ez a határozott ítéletű, büszke s az uralkodójához mindenek fölött ragaszkodó férfi az első naptól fogva szembeszállt Raszputyinnal, azóta is küzd ellene, amivel természetesen kihívta a cárné és Virubova haragját.

1914 október 1. csütörtök

A török kormány lezárta a Dardanellákat; ürügyül azt hozta föl, hogy egy angol–francia hajóraj jelent meg a Dardanellák bejáratánál. Oroszországnak ez rendkívül hátrányos, mert ily módon csak Vlagyivosztokon és Arhangelszken át biztosíthatja tengeri összeköttetéseit. Ehhez még számításba kell venni, hogy Vlagyivosztok tízezer-ötszáz kilométerre van Petrográdtól, Arhangelszk kikötője pedig hamarosan befagy, és május végéig nem lehet használni.

Annyival is nagyobb baj, hogy lezárták a Dardanellákat, mert egy idő óta Moszkvából, Kijevből, Harkovból olyan jelentéseket kapok, melyek a régi bizánci állam „feltámadásáról” tudósítanak. „Ennek a háborúnak csak akkor van értelme számunkra, ha megkapjuk Konstantinápolyt és a Dardanellákat. . . , Carigrad* csakis a miénk lehet, és senki másé. . . Történelmi hivatásunk, szent feladatunk az ortodox hit helyreállítása, a pravoszláv kereszt visszahelyezése a Hagia Sophia székes-egyház kupolájának csúcsára. . . Oroszország nem volna kiválasztott nemzet, ha nem bosszulná meg végre a kereszténység sok évszázados szégyenét. . .” Ilyeneket beszélnek és terjesztenek, ilyen eszmék érlelődnek politikai, egyházi, egyetemi körökben s még inkább az orosz tudat legsötétebb régióiban.

1914. október 5. hétfő

A cár végigjárja a frontvonalat, hogy buzdítsa csapatait s meghallgassa köszöntésüket: *Ave Caesar, morituri te salutant!***

Beljajev vezérkari főnöktől úgy értesültem, hogy Nyikolaj

* Konstantinápoly vagyis Bizánc a gorgokeleti vallás Rómája – orosz neve.

** Üdvoz légy, Cezár, köszöntenek a halálba menők.

nagyherceg a lehető legnagyobb erővel és lendülettel indítja el majd a küszöbönálló offenzívát, „abban a reményben, hogy ezzel eldöntheti a háború sorsát”.

1914. október 8. csütörtök

Az arcvonal teljes hosszában megindult az orosz offenzíva. Heves harcok dúlnak attól a ponttól, ahol a Bzura Varsótól hatvan kilométerre nyugatra a Visztulába ömlik, egészen a San forrásáig, vagyis az Északi-Kárpátok vonulatáig; a támadás tehát több mint négyszáz kilométer szélességben folyik.

A roppant hadműveletet megelőző szállítások rendkívül szervezetten és tökéletes pontossággal történtek.

Ezzel egyidőben az orosz csapatok nagyszerű győzelmet arattak Kelet-Poroszország határán, Augustów és Suwalki között.

1914. október 11. vasárnap

Ebédem láttam vendégül József Potocki grófot, aki tegnap érkezett vissza volhíniai birtokáról, Antoninból.

A lengyelek csalódásáról beszél:

– Az augusztus 16-i kiáltvány nagy reményeket keltett nálunk. Azt hittük, hamarosan újjászületik Lengyelország. Amikor a kiáltvány megjelent, felolvastattam papunkkal a templomban. Mindenki könnyezett, én is úgy sírtam, mint egy gyermek. Ma viszont már látjuk, hogy az oroszok mindent megtesznek, hogy ne kelljen teljesíteniük az ígéretet. Azt terjesztik, és ez később jó ürügy lesz nekik, hogy a kiáltványt nem a cár, hanem csak Nyikolaj nagyherceg írta alá, s így a legfelső hatalmat nem kötelezi, hanem csak a katonai vezetést; később aztán még ki tudja, mit ki nem fognak találni. . . Másrészt ezek a gyönyörű ígéretek szükségképpen függvényei a porosz Lengyelország elfoglalásának. De el tudja ön képzelni, hogy orosz hadsereg valaha is eljusson Poznańig? Hiszen hetvenkét nappal a mozgósítás után még mindig csak a Visztulánál áll! Ráadásul az oroszok nem egyenlő ellenfelei a németeknek! Nem is merem elmondani önnek, milyen gondolatok gyötörnek, hogyan látom a jövőt! . . . Nem, nem! Lengyelországban még nem ütött a feltámadás órája.

Vigasztalni próbálom:

– A Lengyelország visszaállítására tett ígéret Európa színe

előtt hangzott el. És biztosíthatom felőle, ez a cár személyes akarata. . . Az ultrareakciós párt valóban mindent megtesz a színpalak mögött, hogy az augusztus 16-i kiáltvány holt betű maradjon, cselszövényeikről én is tudok. De számításaik túlságosan átlátszóak. Azzal, hogy szembeszállnak Lengyelország helyreállításának gondolatával, Oroszország és Németország megbékélését próbálják előkészíteni. Ezzel viszont a szövetségi politika alapjait támadják. Márpedig a cár e tekintetben nem fog engedni. Ha kell, a szövetségesek is ügyelnek rá. . . Ami pedig katonai jóslatait illeti, úgy érzem, inkább a futó benyomásait, mintsem a véleményét fejezik ki. A háború nagyon hosszú és nehéz lesz. De ha kitartóak és következetesek vagyunk, akkor biztos a győzelmünk.

Szkeptikusan legyint, s a lengyel családok nagy részének kegyetlen helyzetéről kezd beszélni:

– Először is – mondja –, a harcok főként lengyel területen folynak. A mi városainkat, a mi falvainkat, a mi birtokainkat dülja, rabolja, égeti föl mindkét fél. . . De ez még semmi. Ez a háború Lengyelország felosztásának legszörnyűbb következményeit is érezteti. Nézze meg csak az én családomat! Én magam orosz alattvaló vagyok, Roman fivérem osztrák alattvaló, az egyik sógorom német, a másik orosz alattvaló, és az örökösödés miatt unokatestvéreim és unokaöcsém is a három ország valamelyikének polgárai. Egy fajtaból valók vagyunk, és arra ítéltettünk, hogy egymást gyilkoljuk.

Este a Marija színházban Csajkovszkij balettje, a *Hattyúk tava*; festői, poétikus darab, nagyon szép zenekísérettel. A nézőteret a legelegánsabb közönség tölti meg, akárcsak a háború előtti bérleti estéken.

Vajon azt jelentené ez, hogy az orosz társadalmat nem érdekli a háború? Aligha. A csatatéren a tisztek csodálatos harci kedvről és hősiességről tesznek tanúbizonyságot. Az első vonalbeli segélyhelyeken előkelő hölgyek bizonyítják bátorságukat, kitartásukat, odaadásukat. A közjótékonyság mindenütt a legpéldásabban működik. Ha az orosz népet egészében tekintjük, a társadalmi és hazafiúi szolidaritás tökéletesnek mondható. Nem állíthatjuk tehát, hogy nem veszi komolyan ezt a retentő megpróbáltatást. De ne kívánjuk tőle, hogy lemondjon a színházról, a zenéről, a balettről. Mert ez olyan volna, mintha a

spanyoloktól azt kívánnánk, mondjanak le a bikaviadalról. És ezek a gondolatok, amelyeket a Marija színház ragyogó közönsége kelt ma bennem, nemcsak a vagyonos és a felső rétegekre érvényesek, mert a karzat is zsúfolásig megtelt. És Petrográd rengeteg színháza minden este zsúfolásig telik közönséggel. Ugyanez a helyzet Moszkvában, Varsóban, Kijevben, Kazanyban, Harkovban, Odesszában, Tifliszben stb.

Az egyik szünetben megkeresem a cári színházak igazgatóját, Tyeljakovszkijt; M. tábornok és két a harctérről frissen érkezett tiszt társaságában találom. A szó hamarosan a Visztulától nyugatra kibontakozó csatára terelődik, amely eddig iszonyatosan sok áldozatot követelt.

– Vagyis sok-sok ezer embert áldozunk fel azért, hogy helyreállítsuk Lengyelországot – mondja Tyeljakovszkij. – Remélem, nem sokáig folytatjuk ezt az örültséget!

M. tábornok félbeszakítja:

– De hiszen megígértük, ünnepélyes ígéretet tettünk! Becsületbeli kötelességünk Lengyelország helyreállítása!

– Rendben van! – feleli Tyeljakovszkij. – Foglaljuk csak el Poznań vidékét... ha tudjuk. De akkor szerezzünk meg más területeket is, de azokat már saját magunknak, foglaljuk el Örményországot és Konstantinápolyt!

Páholyomba visszatérőben összeakadok Potockival, most is ugyanolyan komor az arca.

– Á, nagykövet úr – szólít meg –, sokat gondolkoztam azon, amit délelőtt mondott. Sajnálattal be kell vallanom, hogy nem tudott meggyőzni!

1914. október 12. hétfő

Tegnap, életének hetvenharmadik évében, meghalt I. Károly, Románia királya.

A germán hatalmak feltétlen híve volt, mindig csodálta, szinte azt mondhatnám: bálványozta katonai, politikai és erkölcsi felsőbbrendűségüket, s ily módon rendületlenül hitt közeli győzelmükben. Amíg élt, semmiféle reményünk nem lehetett Románia megnyerésére.

Az új királynak, I. Ferdinándnak szabadabb a gondolkodása, és így szabadabb lesz a keze is. Azonkívül a feleségének, Mária királynénak apai nagyanja Viktória királynő, apja az edinborough-i herceg, aki 1893-ban a szász-koburg-gothai her-

cegi trónra lépett, anyja Mária nagyhercegnő, II. Sándor cár lánya, a nővére pedig Viktória nagyhercegnő, Kirill Vlagyimirovics nagyherceg felesége; és rendkívül szívélyes rokoni kapcsolatokat tart fenn az angol és az orosz uralkodóházzal.

1914. október 13. kedd

A németek igen heves ellentámadást indítottak a Pilicától északra, és Varsót fenyegetik. Az oroszok vitézül ellenállnak.

1914. október 14. szerda

Ma délelőtt egy odesszai zsidó, egy jelentős exportcég búza-felvásárlója, keresett föl üzleti ügyben. Intelligenciája, éles esze annyira megragadott, hogy megbeszélésünk után kikérdeztem az alsó néposztályok, főként a muzsikok hangulatáról. Nála jobban senki sem tájékoztathatna erről a kérdésről, mert az a foglalkozása, hogy keresztül-kasul bejárja a birodalmat és állandóan érintkezzen a nép különféle rétegeivel. Így foglalhatnám össze mondandóját: „A tömegekben nem csökken a hazafias lelkesedés. Ellenkezőleg, a németek iránti gyűlölet még erősebb, mint a háború első napjaiban. A végső győzelemig akarnak harcolni, és nem kételkednek győzelmükben. Igaz, Moszkvában nyugtalanságot keltenek a Petrográdból érkező kósza hírek. azt beszélik, hogy a cárné és környezete titkos kapcsolatban áll Németországgal; hasonlóképpen gyanúsítják Jelizavetát, a cárné nővérét, a moszkvai Mária és Márta apácakolostor főnöknőjét, aki pedig élen jár a jótékonykodásban; a cárnak a szemére vetik a cárné, Virubova és Raszputyin iránti engedékenységét. Nyikolaj nagyherceg népszerűsége viszont napról napra nő... Másrészt egyre többet beszélnek Konstantinápolyról, különösen az ország déli részén...

A Varsó elleni német rohamot feltartóztatták. Az oroszok kiszélesítették offenzívájukat, de a hadműveleteket lelassítja az utak állapota, az őszi esőzések ugyanis minden utat feláztattak, a sár néhol egy méternél is mélyebb. 1807-ben ugyanezen a vidéken s ugyanebben az évszakban, Napóleonnak is rá kellett jönnie, hogy ennyire sáros talajon nem tudja mozgatni csapatait.

Az odesszai zsidó ügynök tegnapi véleménye ma elég különös módon nyert megerősítést. Felkeresett egy Goujon nevű, negyven éve Moszkvában élő francia gyáros, s azt mondta:

– Néhány orosz barátom, aki vezető szerepet játszik Moszkva kereskedelmi és ipari életében, arra kér, hogy tegyek fel önnek egy kérdést, melyet biztosan elég furcsának talál majd. Igaz vajon, hogy az udvarnak sikerült megrendítenie a cárt abbeli elhatározásában, hogy a háborút Németország végső vereségéig folytassa? . . . Barátaim rendkívül nyugtalanok. Annyira biztosak ennek a szóbeszédnek a valóságában, hogy velem együtt eljöttek Petrográdba, és kihallgatást akarnak kérni a cártól. De előbb önnél szeretnének tudakozódni, és rendkívül hálásak lennének, ha fogadná őket.

Elmondom Goujonnak, amit a cárné környezetében folyó cselszövényekről tudok; ezeket figyelemmel kell kísérni. Ami pedig a cár elhatározásának szilárdságát illeti, beszámolok neki folyamatosan nyert értesüléseimről:

– Közölje a barátaival, hogy én teljesen megbízom a cár szavában, a Szövetség iránti hűségében s abban az elhatározásában, hogy végső győzelmünkig folytatja a háborút. . . Meg fogják érteni egyébként, hogy nem fogadhatom őket; mert ezzel olyan benyomást keltenék, mintha beleavatkoznék a cár és alattvalói kapcsolatába. De ha sikerül megtudnia valami pontosabbat az udvarbeli intrikákról, akkor, kérem, tudassa velem is.

Szazonov, amikor beszámolok neki erről a beszélgetésről, teljes mértékben helyesli eljárásomat. És még hozzáteszi:

– Nagyon örülök ennek a találkozásnak, mert kitapinthatta általa Oroszország érverését, s megállapíthatta, hogy szíve erőteljesen dobog.

1914. október 17. szombat

Egyik informátorom, B., aki bejáratos a haladó körökbe, arról tájékoztat, hogy az utóbbi időben nagyon heves vitákat kelt egy különös elmélet, melynek szerzője Lenin, a Svájcba emigrált anarchista.

Lenin, aki Marx Károly lelkes követője s a maximalista szociáldemokraták vezére, azt állítja, hogy Oroszország katonai veresége az orosz forradalom szükségszerű előzménye, sőt, sikerének előfeltétele. Arra buzdítja tehát az orosz munkásságot, hogy minden eszközzel mozdítsa elő a németek győzelmét.

B. . . biztosít felőle, hogy ez a képtelen elmélet nem talált semmiféle visszhangra a munkások közt, kivéve az anarchiz-

mus elszánt hűveit, és hogy a Szkobelew- és Kerenszkij-féle „szociálrevolucionerek”^{*} hevesen támadják; másrészt, hogy a tömegek hangulata teljesen kielégítő.

– De hát Németország, vagyis a német militarizmus győzelmé mennyiben segítené elő az orosz forradalmat? Alighogy megszabadulna a cári igától Oroszország, máris a porosz abszolútizmus uralma alá kerülne.

– Nem az én dolgom, hogy kifejtssem Lenin elméletét. Régóta hangoztatja már azt a véleményét, hogy az orosz forradalom valamennyi társadalmi forradalom mintája kell legyen, feladta tehát, hogy a haza eszméjét kiirtsa az orosz népből, s hogy a többi nép is követi majd a nagy példát.

– Vajon Lenin nem a németek ügynöke?

– Nem! Lenin nem olyan ember, akit meg lehet vesztegetni! Egzaltált, fanatikus, de tiszta lelkiismeretű ember! Általános tisztelet övezi.

– Attól csak még veszélyesebb!

Egyszóval az orosz társadalom két pólusa: az ortodox cárizmus kérlelhetetlen hívei és az anarchizmus szélsőséges apostolai ugyanazt áhítazzák: Németország győzelmét.

1914. október 20. kedd

A Włocławektól Jarosławig terjedő négyszázötven kilométer széles frontvonalon folytatódik az oroszok offenzívája.

Konstantinápoly fölött az égbolt még jobban beborult; vihar közeleg. Szazonov azt állítja, hogy a török fenyegetés nem fogja eltéríteni Nyikolaj nagyherceget eredeti tervétől; a Kaukázus védelmére nagyon csekély haderőt hagy hátra, seregeit mind a fő hadműveleti színtérre irányítja, mert minden Berlinnél dől el. Laguiche tábornok hasonló értelemben tájékoztat.

1914. október 22. csütörtök

Az orosz seregek lengyelországi sikerei egyre nyilvánvalóbbak és nagyobb szabásúak.

Romániának most egyedülálló alkalma volna Ausztria–Magyarország megtámadására, hiszen nem fogják vissza Károly

^{*} Az „eszerek”.

király aggályai. De a román politika most már egyetlen irányítója, Bratianu miniszterelnök, egyre határozatlanabbnak és tétevessebbnek mutatkozik.

1914. október 23. péntek

Az orosz egyetemi hallgatók mindaddig mentesültek a katonai szolgálat alól, hogy bevégezhesék tanulmányaikat. Most az új ukáz lehetővé teszi, hogy a hadügyminiszter őket is behívja; ezt az intézkedést az orosz hadsereg rettenetes lengyelországi és galíciai veszteségeivel indokolják. Egyes diplomások hathónapos különleges kiképzés után hadnagyi rangot kapnak.

Konzervatív körökben élesen bírálják ezt az ukázt. A birodalmi tanács egyik jobboldali tagja azt mondja nekem:

– De hiszen ez örölség! Tönkreteszik a tisztikarunkat!... Ezek a diákok a forradalom vírusai, meg fogják fertőzni egész hadseregünket!

Az egyetemi városokban, Petrográdban, Moszkvában, Kazanyban, Kijevben a diákok hazafias tüntetéseket szerveznek. A moszkvai diákok ráadásul azzal akarták kimutatni buzgó nacionalista érzelmeiket, hogy német üzleteket dúltak fel.

1914. október 24. szombat

A német befolyás visszaszorítását célzó intézkedések keretében a kormány úgy döntött, hogy december 31-i hatállyal betiltja a *Petrograder Zeitungot*, az 1726 óta megjelenő jelentős német nyelvű hírlapot. Ezzel az oroszországi német párt, a balti bárók pártja elveszíti hivatalos szócsövét.

A birodalomban a németekkel szemben megmutatkozó ellenségeség, mely az orosz állampolgárságúakra is kiterjed, sok tekintetben azt az 1740 körüli nacionalista hullámot idézi, mely véget vetett a német kegyencek, Biren, Ostermann, Münnich, Lowenwolde uralmának, azokénak, akikről Herzen oly szemléletesen mondta: „Úgy marakodtak Oroszországon, akár egy korsó sörön.”

1914. október 25. vasárnap

Szazonov egy levelet mutat, melyet egy kazanyi diáktól kapott:

Nagyméltóságú Uram!

Nincs szerencsém Önt személyesen ismerni. De hamarosan be-

vonulok. Ha a háború megszerzi nekünk Konstantinápolyt, boldogan halok meg, akár százszor is. De ha Konstantinápoly nem lesz a miénk, akkor csak egyszer halok meg, és kétségbeesetten. Arra kérem, Nagyméltóságú Uram, hogy feleljen nekem egy egyszerű igennel vagy nemmel, a mellékelt levelezőlapon, melyre ráírtam nevemet és címemet.

1914. október 26. hétfő

Carszkoje Szelóban vacsorázom Marija Pavlovna nagyhercegnővel, egészen szűk körben.

A nagyhercegnőt rendkívül boldoggá teszik az orosz hadsereg lengyelországi sikerei.

– Rendkívüli fontosságot tulajdonítok ezeknek a sikereknek, amelyeket nyugodtan nevezhetünk győzelemnek is – magyarázza. – Először is, mert a német hadsereg elveszítette tekintélyét katonáink szemében. Eddig legyőzhetetlennek tartották. Másrészt ezek a sikerek lehetetlenné teszik, hogy idő előtt békét kössünk Németországgal.

Óvatosan kikérdezem Raszputyin felől. Azt feleli:

– Sajnos jobban hisznek benne, mint valaha! Most csak igazán „Isten embere”. Biztosak benne, hogy sikereink az ő imáinak köszönhetők! Többször is megkérték, hogy áldja meg haditerveinket!... Nevetséges!

– Békéről vajon beszél-e?

– Nem tudom, de csodálkoznék rajta. Van olyan ravasz, hogy tudja, most nem hallgatnák meg.

1914. október 28. szerda

Ez a háború rettenetes megpróbáltatás a lengyelországi és litvániai zsidóknak. Több százezren voltak kénytelenek elhagyni a lakóhelyüket Łódzban, Kielcében, Piotrkówban, Ivangorodban, Skierniewicében, Włocławekben, Suwałkiban, Grodnóban, Białystokban stb. Szomorú menekülésüket mindenütt boltjuk, zsinagógájuk, lakásuk kirablása követi. Néhány ezer zsidó család Varsóba és Vlnába menekült, de a legtöbben céltalanul kóborolnak a nagyvilágban. Csoda, hogy eddig még nem került sor pogromra, szervezett mészárlásra. De nem múlik el nap, hogy a hadművelleti zónában fel ne akasztanának néhány zsidót, azzal a nevetséges ürüggyel, hogy kémkedett.

Szazonov és köztem mellékesen szóba kerül a zsidókérdés

mindazokkal a vallási, politikai, társadalmi, gazdasági kérdésekkel együtt, melyek összefüggenek vele. Szazonov közli velem, hogy a cári kormány most tanulmányozza, miképpen enyhíthetne az orosz zsidók életét rendkívül önkényesen és kellemtelenül szabályozó rendelkezéseken; egyébként is új rendelet kiadására lesz szükség a cári fennhatóság alá kerülő galíciai zsidók számára. Arra biztatom, legyen toleráns és liberális amennyire csak lehet:

– Szövetségeseként beszélek. Az Egyesült Államokban igen népes, igen befolyásos és igen gazdag zsidó közösség él, amelyet felháborít az a mód, ahogyan önök hitsorsosaikkal bánnak. Németország nagyon ügyesen kihasználja ezt a sérelmet önök ellen, s következésképpen ellenünk is. Márpedig nekünk fontos érdekünk, hogy megőrizzük az amerikaiak rokonszenvét.

1914. október 29. csütörtök

Ma, hajnali három órakor, két török torpedónaszád behatolt Odessza kikötőjébe, elsüllyesztett egy orosz ágyúnaszádot, és lövéseket adott le a *Portugal* nevű francia hajóra, amelyben szintén keletkezett némi kár. A törökök ezután teljes sebességgel eltávolodtak; egy orosz torpedónaszád üldözőbe vette őket.

Szazonov a legnagyobb hidegvérrel fogadta a hírt. Azonnal utasításokat kért a cártól, s erről nekem így számolt be:

– Öfelsége úgy döntött, hogy egyetlen katonát sem hívunk vissza a német frontról. Mindenekelőtt Németországot kell legyőznünk. Németország veresége szükségszerűen maga után vonja Törökország bukását is. A török flotta és hadsereg támadásaival szemben ezért a lehető legkisebb erővel vesszük fel a harcot.

A közvéleményben nagy izgalmat keltett a támadás híre.

1914. november 2. hétfő

Miklós cár kiáltványt intézett az orosz néphez.

A németek által irányított török flotta galád támadást intézett fekete-tengeri partvidékünk ellen. Oroszország valamennyi népével együtt szilárdan hiszünk benne, hogy Törökország meggondolatlan beavatkozása csak meggyorsítja a számára végzetes folyamatot, s utat nyit ama fekete-tengeri történelmi probléma megoldásának, amelyet őseink hagytak reánk.

Megkérdem Szazonovot, mi az értelme az utolsó titokzatos mondatnak.

– Törökország drágán fizeti majd meg mai viselkedését – feleli Szazonov. – Kénytelenek leszünk szilárd garanciákat biztosítani magunknak a Boszporusz partján. Ami Konstantinápolyt illeti, én magam egyáltalán nem kívánom a törökök kiűzését. Szívesen meghagynám nekik a régi bizánci belvárost és körülötte a zöldövezetet. De többet semmi esetre sem!

Két nappal ezelőtt levelet kaptam L. grófnétól; ezeket írja:

Kedves Barátom!

Ne higgye, hogy félrebeszélek. Egy különös és titokzatos valaki arra kért, hogy tolmácsoljam s adjam át Önnek Franciaországnak szóló gondolatait. Figyelmeztetem, hogy összefüggéstelen szavak halmaza az egész.

Elküldöm Önnek az orosz eredetit is, ha ugyan eredetinek lehet nevezni ezt az irkafirkát. Talán akad valaki a környezetében, aki nálamnál jobban megérti ennek az írásnak a misztikus, sőt, esetleg profetikus tartalmát. Virubova küldte el nekem azzal a kéréssel, hogy fordítsam le az Ön számára. Gondolom, hogy az ötlet magasabb szintről ered.

*Hűséges barátnéja
O. L.*

A levélhez egy darab papírt csatoltak, a rajta látható írás egyenetlen, nehézkes, durva, csupa szaggatottság, szilajság, töredezettség. A betűk olyan alaktalanok, olyan ormóttanok, hogy alig lehet kiolvasni a szavakat. De a lap egésze olyan kifejező, akár egy rézkarc, szinte érezni a szavakat rováó kéz mozgását, szinte látni mögötte a fantasztá és merész, szenvedélyes és érzéki embert. Az aláírás már egészen könnyen kiolvasható: *Raszputyin*.

Íme a szöveg, L. grófné fordításában:

Isten adja, hogy Oroszország módjára élhessetek, nem pedig hírdálva az országot, például érvénytelenségét. Mostantól fogva Isten csodát tesz s erőt ad Néktek. Seregeitek égi erőt nyernek. Veletek, tiétek a győzelem!

Raszputyin

A levélpapírnak, melyen ez az irkafirka látható, behajtották a bal felső sarkát, hogy a cári címert ne lehessen észrevenni. Vagyis Raszputyin magában a Carszkoje Szeló-i palotában fogott tollat.

Hosszas töprengés után homályos választ küldök L. grófnának, melyben a következő gondolatot fejtem ki: „Az érzékeny szívű francia nép nagyon jól megérti, hogy az orosz nép haza-

szeretete a cár személyéhez kapcsolódik . . .” Levelem befejezése pedig így hangzik: „Prófétája nyugodt lehet! Abban a magasságban, ahová közös ideáljukat helyezték, Franciaország és Oroszország mindig meg fogja érteni egymást.”

1914. november 4. szerda

Százhatvanezer főnyi orosz sereg készül az ázsiai Törökország ellen. Az orosz vezérkar azt tervezi, hogy gyorsan elfoglalja az Azerbajdzsán határát védő stratégiai pontokat, azután pedig már csak védekezik.

L. grófné így ír nekem:

Remekül felelt a levelemre, s válasza már ott van a felséges kezekben. Azóta megtudtam, hogy jól sejtettem: magasról jött az utasítás a fordításra.

Hű barátsággal O. L.

1914. november 6. péntek

Nyikolaj nagyherceg arra kér, juttassam el Joffre tábornoknak a következő sürgönyt:

A Visztulánál elért sikereink nyomán csapataink teljes győzelmet arattak. Az osztrákok a galíciai front teljes hosszában visszavonulnak. A stratégiai célt, amelyről a hadművelet megkezdése előtt tájékoztattam, ily módon szerencsésen elértük, s a háború kezdete óta legjelentősebb győzelmünket arattuk.

1914. november 7. szombat

Beszélgetés a vezérkari főnökkel. Arról kérdezem, hogy az osztrákok összeomlása milyen közvetlen következményeket hoz a háború menetében.

Íme véleményének a lényege:

– 1. *Ausztria*: Megállapíthatjuk, hogy az osztrák hadsereg megsemmisült. Maradványait a Kárpátok vonulatai közt üldözzük. Nyikolaj nagyhercegnek az a szándéka, hogy tizenkét lovashadosztályt és megfelelő gyalogsági támogatást dob át a Tisza felső völgyébe, hogy így Pestet fenyegethesse; de egyelőre csak mintegy száz kilométernyit nyomulnak előre csapatai. A tizenkét hadosztály negyvennyolcezer embert jelent, ebből harmincezer kozák. Van köztük egy különleges dandár, az úgynevezett „vad dandár”, amelynek katonái a Kaukázus leghar-

ciasabb, legszilajabb törzseiből valók. A nagyherceg úgy véli, hogy ez a nagy tömegű lovasság óriási pánikot kelt majd Magyarországon.

2. *Németország*: A mindenütt visszavonuló német csapatok úgy látszik a Thorn–Poznań–Boroszló–Neisse vonalon akarnak megállni, ezt a vonalat ugyanis lázas munkával igyekeznek megerősíteni. A német csapatok hét hadtestből állnak, amelyekhez esetleg hozzá kell még számítani öt újonnan alakított hadtestet (a Kelet-Poroszországban harcoló öt hadtest ebbe nincsen beleszámítva). Az oroszok harminchét hadtestet vonultatnak föl (ebbe nem számítjuk bele a Kelet-Poroszországban harcoló öt hadtestet). Nyikolaj nagyhercegnek az a szándéka, hogy balszárnyával a Kárpátokra támaszkodva mintegy kétszázötven kilométer széles vonalon nyomul előre Berlin felé.

1914. november 10. kedd

Witte gróf nyugodt és fölényes merészséggel folytatja békehadjáratát; mindenütt ilyeneket hangoztat:

– Vessünk véget minél hamarabb ennek az ostoba kalandnak! Oroszország soha többé nem lesz ilyen kedvező helyzetben... Legyőztük az osztrákokat, és visszaszorítottuk a németeket. Ennél többet nem érhetünk el. Mostantól fogva katonai erőnk már csak csökkenhet. Hosszú hónapokra lesz szükségünk, míg pótoljuk veszteségeinket, helyreállítjuk tűzérségünket, kiegészítjük tartalékainkat. De a németek, vasútvonalaikat kihasználva, három héten belül megint támadásba lendülnek, újabb, nagyobb létszámú, hadianyaggal jobban felszerelt csapatokkal. És akkor összezúznak bennünket!... Ezt kellene megmagyarázni a cárnak és minisztereinek... ha ugyan képesek bármit is megérteni!

Lassú, metszően szabatos, fensőséges beszéde, ravasz álokoskodása mindenütt igen nagy hatást kelt. Panaszodom emiatt Szazonovnak.

– Witte gróf cselszövényei különösen időszerűtlenek és bántók – mondom –, hiszen Franciaországban és Angliában a különféle pártállású államférfiak egyformán szolidárisak a nemzeti ügygel. Nézze meg a mi szocialistáinkat! Kifogástalanul viselkednek! Az egyetlen hamis hang Oroszországból jön. És aki énekli, világgá süvölti, az nem közönséges állampolgár, ha-

nem a volt miniszterelnök, aki még ma is Ófelsége államtitkára, a birodalmi tanács tagja, a legfelső pénzügyi bizottság elnöke!

– Sajnos, nagyon is igaza van! Witte cselszövényei nemcsak hogy bántóak, hanem bűnösök is. Többször is kifejeztem ez irányú véleményemet a cárnak. Ófelsége fel van háborodva!

– De akkor a cár miért nem tesz valamit Witte ellen! Miért nem fosztja meg államtitkári tisztétől, birodalmi tanácsi tagságától, vagy legalább pénzügyi bizottsági elnökségétől?

– Azért mert... azért mert...

S mondatát csüggedt sóhajjal fejezi be.

Én viszont folytatom.

– Márpedig tenni kell valamit a pacifista propaganda ellen. Hamar veszélyessé válhat!

– Néhány napon belül beszélek a cárral, akkor javasolni fogom neki, fogadja önt, hogy ötöle magától tudja meg, mennyire nincs jelentősége Witte gróf fecsegésének.

1914. november 11. szerda

Tíz hónapja érintkezem az orosz társasággal, s eddig az lepett meg leginkább, hogy milyen szabadon, mondhatnám szabadosan beszélnek a cárról, a cárnéről, a cári családról. Ebben az egyeduralkodó országban, ahol az államrendőrség, a csendőrség, az Ohrana, a Petropavlovszk erőd, Szibéria állandóan jelenlevő és fenyegető valóság, a felségsértés szinte rendes része a társasági beszélgetésnek. Ma, amikor B.-né asszonynál teázom, újból meg kell ezt állapítanom.

Witte békehadjáratának újabb fejleményeiről beszél, aztán egyszerre kitör a cár ellen, hogy miért tűri ezt a botrányt.

– Iszonyatosan fél Wittétől, nem mer föllépni ellene... Egyébként, amióta trónra lépett, mindig is ilyen volt, nincsen benne se bátorság, se akarat.

– Hogy mondhatnánk ilyet, hogy nincs benne akarat? Én úgy látom, hogy épp ellenkezőleg, sokszor nagyon erős kézzel fogja a kormányrudat.

De B.-né asszony nem adja meg magát. Szemöldökét összehívva, értelemről és ingerültségtől csillogó tekintettel folytatja vádbeszédét:

– Nem, nincsen akarata. De hogyan is volna, amikor valódi személyisége sincsen? Makacs, de az egészen más dolog. Ha beleplántálnak egy gondolatot – mert neki magának sohasem jut

az eszébe semmi –, akkor makacsul ragaszkodik hozzá, mert ahhoz nincsen ereje, hogy mást akarjon. . . De engem főképpen az háborít fel, hogy mennyire nincs benne bátorság. Mindig alattomosan cselekszik. Sose bocsátkozik őszinte, nyílt beszélgetésbe valami őt érdeklő tárgyról. Nem akar ellentmondani, ezért, ha javasolnak neki valamit, ha kérnek tőle valamit, mindig csak bólogat. De alighogy elmegy a kérelmező, máris az ellenkezőjére ad parancsot. . . Ahogyan például a miniszterek útját kiadja! Akkor a legbarátságosabb, a legközlékenyebb velük, amikor már tudja, hogy elküldi őket. Aztán a miniszter egy reggel fellapozza az újságokat, s ott lát egy közleményt, amely szerint betegsége miatt kénytelen hosszabb időre visszavonulni a közügyektől. Látott valaha is olyan gyalázatos esetet, mint amilyen például Kokovcov eltávolítása volt az év elején? Én a cselédemet sem küldeném el ilyen megalázó módon, minden magyarázat nélkül!

1914. november 12. csütörtök

A klubban az öreg T. herceggel és B. fővadászmesterrel beszélgetek; mindketten III. Sándor személyes jó barátai voltak. Céloznak rá, hogy mennyire sajnálatosnak tartják a cári család tekintélyvesztését, hogy milyen veszélyt jelentenek Oroszország és a dinasztia számára a cárné környezetében kialakuló cselszövények. Nem titkolom előttük, hogy ezek a cselszövények engem is nyugtalanítanak.

– Hogyan tűrheti el a cár, hogy épp az ő palotájában üsse föl a fejét az árulás? Miért nem érvényesíti a tekintélyét? Miért nem csap le rájuk? Egyetlen szavával, egyetlen tollvonással egy szempillantás alatt rendet teremthetne. Hiszen mégiscsak ő az uralkodó. Tudom jól, hogy Oroszország nincsen már a feudalizmus korában, Rettenetes Iván vagy Nagy Péter korában. De azért a cár mégiscsak cár, egyeduralkodó, és óriási hatalma van.

T. herceg félbeszakít:

– Sokkal kisebb a hatalma, mint hiszi. Ha értesülésekre vagy tanácsokra van szüksége, ha végre akarja hajtatni a parancsait, gyakorlatilag a hivatalnokaira van utalva. És mivel kevés benne a kezdeményezőkézség, az akarat, s alapján véve eléggé fatalista, nemigen avatkozik bele a dolgok menetébe. A valóságban a bürokrácia kormányozza ezt a birodalmat.

B. átveszi a szót:

– Egy-két kivételtől eltekintve, ez mindig is így volt. A cárok többé-kevésbé mindig a csinovnyikok kezében voltak. Biztosan ismeri Szvecsina mondását: „Bámulatos, hogy mi mindent nem tehetnek meg, akik mindent megtehetnek.” És ezt I. Miklósra mondta.

1914. november 14. szombat

Buchanan ma reggel jelenlétemben tudatja Szazonovval, hogy a brit minisztertanács hosszan tanácskozott a török kormány intézkedései nyomán s hibájából keleten előállított új helyzetről; hozzáteszi, hogy Sir Edward Grey beszámolt az orosz kormány elképzeléseiről és az orosz nép vágyairól. Végül ünnepélyesen kijelenti:

– Ófelsége, Nagy-Britannia uralkodójának kormánya ennél fogva tudomásul vette, hogy *a Dardanellák és Konstantinápoly problémáját Oroszország elképzelései szerint kell megoldani.* Örülök, hogy ezt közölhetem önnel.

Szazonov egy pillanatra megdöbben, azután arca felragyog az örömtől. De uralkodik izgalmán, és méltóságteljes nyugalommal válaszol:

– Nagykövet úr, kijelentését mély hálával fogadom, Oroszország sohasem fogja elfelejteni Angliának ezt a baráti gesztusát... nem, soha.

Aztán kezet szorítanak, s melegen gratulálnak egymásnak.

1914. november 16. hétfő

Laguiche tábornok, miután végigjárta a lengyelországi orosz arcvonalat, beszámol nekem róla, hogy milyen rettenetes nehézségekbe ütközik az előrenyomulás az ellenség kiűritette területen. Minden utat és vasútvonalat módszeresen tönkretettek. Egyetlen vasútállomást, egyetlen hidat sem hagytak épségben. Az utakat sok helyütt több kilométeres hosszúságban árkok sorával tették járhatatlanná. Az orosz csapatok meglepő lendülettel dolgoznak az utak helyrehozatalán, égnek a vágytól, hogy előretörhessenek. A katonák jó erőben vannak. Kevés a beteg. Lovat viszont ezrével kellett cserélni. A legtöbbet azok az egységek szenvedtek, amelyek Galíciában harcoltak, s onnét vonultak azután északnak. Öt hadtest egy oszlopban, négy na-

pig olyan mocsaras erdőkön haladt át, hogy a kátyúkat csak az egyetlen út két oldaláról kivágott fákkal tudta betömni.

Miután leírja, hogyan vonulnak vissza a németek nyugat felé, Laguiche tábornok, a reá oly jellemző józansággal, így fejezi be levelét:

Az ellenség saját akaratából vonul vissza, kerüli az összecsapást, kíméli erőit. Nemsokára újból előbukkanhat tehát. Miféle meggondolás lehet a visszavonulás mögött? Ezen el kell gondolkodnunk, nehogy meglepetés érjen bennünket, anélkül persze, hogy hagynánk magunkat eltéríteni a saját tervünktől. Sikereknek lehetünk tanúi, amelyeknek örülnünk kell, de a nagy feladat még előttünk áll: győzelemről csak akkor beszélhetünk, ha majd az ellenséges hadseregek nem lesznek többé.

1914. november 18. szerda

Buchanan ma reggel közli Szazonovval, hogy a brit kormány kénytelen lesz anektálni Egyiptomot, s kifejezi azt a reményét, hogy az orosz kormánynak nincs ellenvetése.

Szazonov azonnal jóváhagyja.

Négy nappal ezelőtt Anglia átengedte Oroszországnak Konstantinápolyt. Ma Oroszország engedi át Egyiptomot Angliának. Így valósul meg, hatvanegy év késéssel, az a program, melyet I. Miklós cár terjesztett Sir Hamilton Seymour angol nagykövet elé 1853 januárjában, és amely a krími háborút kirobbantotta.

1914. november 19. csütörtök

A főudvarmester tudatja velem, hogy a cár holnapután, szombaton kíván fogadni, Carszkoje Szelóban.

1914. november 20. péntek

Bulgária új követe, Madzsarov, ma délután nyújtotta át megbízólevelét Őfelségének.

A cár, miután biztosította a követet a bolgár nemzet iránti rokonszenvéről, szigorú hangot ütött meg:

– Nem titkolhatom el ön előtt, hogy kormányának Szerbiával kapcsolatos magatartása igen rossz benyomást tett rám, és hogy az egész orosz nép ugyanúgy érez, mint én. . . Ha kormánya a jelen körülményeket arra használná föl, hogy megtámad-

ja Szerbiát, akkor én, mint a legnagyobb szláv állam uralkodója, még ugyanaznap ünnepélyesen kiközösíteném Bulgáriát a szlávok nagy családjából.

1914. november 21. szombat

Ma reggel Szazonov közli velem:

– A cár ma délután négy órakor fogadja. Nincsen semmi hivatalos közölnivalója, de szeretne önnel nyíltan és fesztelenül elbeszélgetni. Figyelmeztetem, hogy nem lesz rövid az audien-

cia. Három órakor különvonaton indulok Carszkoje Szelóba. Nagy pelyhekben hull a hó. A tompa fényben fehéren, ködösen, komoran tűnik elém a Petrográd melletti hatalmas síkság. Elszorul a szívem, mert eszembe jutnak a lengyelországi mezők, ahol most, e pillanatban is, ezrével hullanak a katonák, ezrével haldokolnak a sebesültek.

Bár az audiencia magánjellegű, ünnepi egyenruhát kellett öltötenem; így illik, ha a minden oroszok cárja fogadja az embert. Jevrejnov főudvarmester társaságában érkezem, ő szintén aranytől csillogó egyenruhát visel.

A Carszkoje Szeló-i állomásról a Sándor-palotáig vezető út rövid, nem egészen egy verszta. A park előtti térségen bájos kis középkori, kupolás templom emelkedik ki a hóból, ez a Szent Fjodor-templom, a cárné egyik kedvenc házi kápolnája.

A Sándor-palotát hétköznapi állapotában látom ezúttal, a fogadtatás a lehető legegyszerűbb. Kíséretemet mindössze Jevrejnov, azután egy hétköznapiasan öltözött ajtónálló s végül egy futár alkotja; ez utóbbi Erzsébet cárnő korának festői egyenruhájában, nagy piros, fekete és sárga tollakkal ékesített kucsmában. Átvezetnek a fogadótermeken, azután a cárné különtermén, majd végig egy hosszú folyosón, amely a cári család lakosztályaihoz vezet, s ahol egy nagyon egyszerű ruhát viselő lakájjal találkozunk, aki teát visz tálcán. Valamivel odébb egy belső lépcsőt pillantok meg, mely a cári család gyermekeinek szobáihoz visz; fönn, a lépcsőfordulón egy komorna suhan át. A folyosó végén még egy terem található; itt vár Pjotr Meszcerszkij herceg, az ügyeletes szárnysegéd. Alig egy percig kell várakoznom. Az Ófelsége dolgozószobája előtt őrt álló tarka ruhás abesszin már nyitja is az ajtót.

A cár a rá oly jellemző jóindulatú és kissé félénk kedvességgel fogad.

A dolgozószoba nem nagy, egyetlen ablaka van csak. A berendezés egyszerű, de kényelmes; sötét bőrfotelek, perzsaszőnyeggel borított dívány, gondos rendben tartott íróasztal és polcok, egy asztal teli térképpel, alacsony könyvszekrény, rajta portrék, mellszobrok, családi emléktárgyak.

A cár, szokása szerint, tétován mondja ki udvariasságát és személyem iránti figyelmét kifejező első mondatait, de azután határozottá válik a hangja:

– Először is üljünk le, s helyezzük magunkat kényelembe, mert sokáig itt fogom tartani. Foglaljon helyet abban a karosszékbén, kérem. . . legyen itt köztünk ez a kisasztal, így még kényelmesebben leszünk. . . Tessék, vegyen cigarettát; török. Nem volna szabad ilyet szívnom, hiszen új ellenségemtől, a török szultántól kaptam ajándékba, de nagyon finom, és egyébként sincsen más. . . Hadd hozzam ide még a térképeimet. . . Most pedig beszéljessünk!

Rágyújt, tüzet ad nekem is, aztán egyenesen a tárgyra tér.

– Azóta, hogy három hónapja utoljára láttam, nagy események mentek végbe. A csodálatos francia hadsereg s az én drága hadseregem olyan harci erényekről tett tanúbizonyságot, hogy győzelmünk nem maradhat el. . . Természetesen nem táplálók illúziókat, tudom, hogy a háború még nagy megpróbáltatásokat tartogat számunkra, sok áldozatot követel még tőlünk, de már most jogunkban áll, sőt kötelességünk arról beszélni, hogy mit kell tennünk, ha Ausztria vagy Németország békét akarna kötni. Ne felejtse el, Németországnak az az érdeke, hogy addig tárgyaljon, míg katonai ereje még jelentős. Ausztriáé viszont, úgy látszik, máris kimerült. Mit tegyünk hát, ha Németország vagy Ausztria békét akar kötni velünk?

– Az az alapvető kérdés – felelem –, hogy tárgyalnunk kell-e, vagy pedig mi diktálhatjuk a békefeltételeket ellenségeinknek. . . Akármilyen mérsékletet is mutassunk, természetesen olyan biztosítékokat és jóvátételt kell követelnünk a központi hatalmaktól, amelybe csak akkor fognak beleegyezni, ha nem tehetnek másként.

– Én is így gondolom. Nekünk kell diktálnunk a békefeltételeket, s épp ezért szilárd elhatározásom, hogy addig folytatjuk a háborút, míg a germán hatalmakat szét nem zúzzuk. De ra-

gaszkodom hozzá, hogy a békefeltételeket hármásban tárgyaljuk meg, Franciaország, Anglia és Oroszország, csak mi hárman. Vagyis sem kongresszus, sem közvetítők. Azután, ha majd üt az óra, mi diktálunk Németországnak és Ausztriának.

– Hogyan képzei el, Felség, az általános békefeltételeket?

Rövid gondolkodás után a cár így folytatja:

– Elsősorban a germán militarizmus szétzúzása a célunk, hogy véget érjen az a lidércnyomás, amely Németország jóvoltából negyven év óta ránk nehezedik. Meg kell fosztani a német népet a visszavágás minden lehetőségétől. . . Mert ha hagyjuk magunkat meglágyítani, rövid időn belül újabb háború következik. . . Ami pedig a pontos békefeltételeket illeti, már most kijelenthetem, hogy előre támogatom mindazokat, amelyeket Franciaország és Anglia a saját érdekében terjeszt majd elő.

– Köszönöm Felségednek ezt a kijelentését, és bizonyos vagyok benne, hogy a Köztársaság kormánya is a legnagyobb rokonszenvvel fogadja majd a cári kormány kívánságait.

– Ezzel felbátorít, hogy elmondjam a gondolataimat. De most csak a magam nevében beszélek. Mert nem akarok úgy dönteni ezekben a kérdésekben, hogy ki ne kértem volna a minisztereim és tábornokaim véleményét.

Karosszékét közelebb húzza az enyémhez, a kisasztalra kitéríti Európa térképét, megint rágyújt, azután bizalmasabb, közvetlenebb hangon folytatja:

– Elmondom, milyen eredményeket várok ettől a háborútól; ha nem érjük el őket, népem aligha fogja megérteni, miért kell ekkora áldozatokat hoznia. . . Németországnak bele kell egyeznie a kelet-poroszországi határvonalak módosításába. Vezérkarom azt szeretné, ha egészen a Visztula torkolatáig vinnének a határt; én ezt túlzásnak tartom, de majd még utánanézek. Poznań vidékére és talán Szilézia egy részére feltétlenül szükség lesz Lengyelország helyreállítása céljából. Galícia és Bukovina északi része lehetővé teszi, hogy Oroszország elérje természetes határát, a Kárpátokat. . . Kisázsiában nyilvánvalóan elsősorban az örményekkel kell majd foglalkoznom, nem engedhetem, hogy újból török iga alá kerüljenek. Annektáljam vajon Örményországot? Csak akkor annektálom, ha maguk az örmények kérik. Ha nem kérik, akkor autonómiát adok nekik. Végül pedig feltétlenül biztosítanom kell a birodalom számára a földközi-tengeri kijáró szabad használatát.

Minthogy itt elhallgat, sürgetem, fejtse ki részletesebben elgondolásait. Erre folytatja:

– Elképzeléseim még korántsem véglegesek. Ez nagyon komoly kérdés!... Van azonban két olyan következtetésem, amelyekhez mindig vissza kell térnem. Az egyik: hogy a törököket ki kell űzni Európából; a másik, hogy Konstantinápoly legyen ezentúl nemzetközi státusú, semleges város. Természetesen a mohamedánok biztosítékokat kapnak rá, hogy szent helyeiket és sírjaikat tiszteletben fogjuk tartani. Észak-Thráciát, egészen az Énosz–Midia vonalig, Bulgária kapja. A többi terület, ettől a vonaltól a tengerpartig, Konstantinápoly környékét kivéve, Oroszországé lesz.

– Vagyis a törököket, ha jól értelmezem gondolatát, visszaszorítjuk Ázsiába, s Ankara vagy Konya lesz a fővárosuk. Törökország nyugati határát a Boszporusz, a Márvány-tenger és a Dardanellák alkotják majd.

– Pontosan.

– Felséged talán nem csodálkozik, ha felhívom a figyelmét rá, hogy Szíriában és Palesztinában Franciaországnak jelentős történelmi emlékei s erkölcsi és anyagi érdekeltségei vannak. Számíthatok-e rá, hogy Felséged támogatja azokat az intézkedéseket, amelyeket a Köztársaság kormánya tesz majd érdekeltségei megőrzésére?

– Hogyne, természetesen!

Ezután egy Balkán-térképet terít elém, s nagy vonalakban kifejti, milyen területi változtatásokat kell majd javasolnunk:

– Szerbia anektálja Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát és Észak-Albániát. Görögország megkapja Dél-Albániát, kivéve Vallonát, amely Olaszországot illeti. Bulgária, ha okosan viselkedik, Macedóniában kap kárpótlást Szerbiától.

Gondosan összehajtogatja a Balkán-térképet, s visszateszi az íróasztalára, pontosan oda, ahol előzőleg volt. Majd karját összefonva, karosszékében hátradőlve, szemét a mennyezetre szegezve, álmodozó hangon megkérdi tőlem:

– És Ausztria–Magyarországgal mi lesz?

– Ha győzelmes csapataink a Kárpátokon belülré kerülnek, ha Olaszország és Románia is belép a háborúba, akkor Ausztria–Magyarország aligha éli túl azokat a területi áldozatokat, amelyekre Ferenc József rákényszerül. S akkor, mivel az osztrák–magyar együttműködés csődbe jutott, feltételezem, hogy a

két állam nem akar továbbra is együtt maradni, legalábbis a jelenlegi feltételek között.

– Én is így látom... Magyarország, ha Erdélyt elveszíti, aligha tarthatja tovább uralma alatt a horvátokat. Csehország legalábbis önrendelkezését fogja kívánni, vagyis Ausztria területe a hajdani örökös tartomány, a német Tirolra és Salzburg tartományára zsugorodik.

Egy pillanatra elhallgat, összevonja a szemöldökét, szemét félig lehunyja, mintha előbb elismételgetné magában, amit mondani akar nekem. Végül egy pillantást vet apja arcképére, mely a háta mögött függ a falon, azután folytatja:

– Főként Németországban következnek majd be nagy változások. Amint mondtam már, Oroszország annektálja a hajdani Lengyelország területeit és Kelet-Poroszország egy részét. Franciaország minden bizonnyal visszaveszi Elzász-Lotharingiát, s talán még a rajnai tartományokra is kiterjeszti fennhatóságát. Belgiumnak komoly területi kiigazítással tartozunk Aachen környékén; nagyon is megérdemli. Ami pedig a német gyarmatokat illeti, Franciaország és Anglia osztozik majd rajtuk, kívánságuk szerint. Schleswiget, beleértve a Kieli-csatorna zónáját, kapja vissza Dánia... És Hannover? Nem kellene esetleg visszaállítanunk az önállóságát? Ha Poroszország és Hollandia közé egy kicsiny szabad állam kerül, azzal nagyon megszilárdíthatjuk a jövő békét. Mert hát csakis ez a gondolat vezérelhet bennünket. Hiszen Isten és a Történelem előtt csak akkor igazolható eljárásunk, ha mindvégig egy magasabb erkölcsi cél lebeg előttünk, ha arra törekszünk, hogy hosszú időre biztosítsuk a világ békéjét.

Hogy ezt a mondatot kimondja, felegyenesedik a karosszékekben, hangja kissé megremeg, ünnepélyes, vallásos áhitat keríti hatalmába, különös fény gyúl a szemében. Láthatólag a lelkiismeretét és a hitét tette föl minderre. De magatartásában, kifejezéseiben nincsen semmi mesterkéeltség, tökéletesen egyszerű.

– Akkor tehát a német birodalomnak vége? – kérdem.

Határozott hangon válaszol:

– Németország úgy oldja meg a saját ügyeit, ahogyan kívánja, de a Hohenzollern-ház nem tarthatja meg a császári méltóságot. Poroszország legyen csak újból egyszerű királyság... Nem így gondolja ön is, nagykövet úr?

– A német birodalom, abban a formában, ahogyan a Hohen-

zollernek elképzelték, megalapították és kormányozták, olyan leplezetlenül fenyegeti a francia nemzetet, hogy semmi esetre sem fogom védeni az érdekeit. Franciaország számára nagy biztonságot jelentene, ha nem Poroszország kezében összpontosulna a germán világ minden ereje.

Beszélgetésünk már több mint egy órája tart. Némi töprengés után, mintha össze akarná szedni gondolatait, a cár azt mondja nekem:

– Ne csak a háború közvetlen következményeivel törődjünk, gondolnunk kell a jövőre is... Rendkívül fontosnak érzem szövetségünk fenntartását. A mű, amelyet létrehozunk s amely máris annyi áldozatot követelt tőlünk, csak akkor lesz tartós, ha fenntartjuk egységünket. És mivel meg vagyunk győződve róla, hogy a világ békéjéért küzdünk, művünknek tartósnak kell lennie.

1914. november 24. kedd

Marija Pavlovna nagyhercegnő vacsorára hívott ma estére. Rajtam kívül csak az udvartartása tagjai és a bizalmasai vannak jelen. Nagyon kíváncsi rá, mit mondott nekem a cár az audiencián. Csak annyit mondok el, amennyit a nagyhercegnő is tudhat... és terjeszthet. Így például elmondom neki, a cár szentül elhatározta, hogy a germán hatalom teljes szétzúzásáig folytatja a harcot.

– Sőt, úgy értettem, nem fogja eltűnni, hogy a Hohenzollern-ház továbbra is birtokolja a császár címet.

– Ó, bravó, bravó!

Felébredt benne a mecklenburgi vér, s én újból csak megállapíthatom, milyen féltékeny és tartós gyűlölet él a kis német uralkodóházak tagjaiban a felfuvalkodott poroszok iránt. Haragtól villogó szemmel folytatja.

Elég is volt a Hohenzollernekből, nagyon is elég!... Ők hozták minden bajt Németországra! Münchenben, Stuttgartban, Drezdában, Darmstadtban, Schwerinben, Weimarban, Meiningenben, Koburgban senki sem kér belőlük... Egyedül Badenben ragaszkodnak hozzájuk valamennyire, mert a kettő lényegében egy család.

Szóba kerül Alekszandra Fjodorovna cárné.

– Feltűnt nekem – mondom –, hogy a cár többször is említette beszélgetés közben.

– Nem csodálkozom rajta. A cár mindenről tájékoztatja, mindent elmond neki. Biztos lehet benne, hogy mihelyt ön távozott tőle, sietett beszámolni neki beszélgetésükről.

– És milyen érzelmekkel viseltetik most a cárné Németország irányában?

– Csodálkozni fog. . . Szenvedélyesen németellenes. Úgy találja, hogy a németekből hiányzik mindennemű méltóság, lelkiismeret, emberiség. A minap azt mondta nekem: „Kiveszett belőlük az erkölcsi érzék, a keresztény érzület! . . .”

1914. november 30. hétfő

Mindenfelől azt hallom, hogy Witte gróf fáradhatatlanul folytatja békehadjáratát.

Erről beszél például ma este K. grófné, akihez néhány jó barátjával együtt vacsorára vagyok hivatalos. Bár nincs egy véleményen Wittével, gyakran találkozik vele, s azt is elég pontosan tudja, mi zajlik a cári palota kulisszái mögött.

– Witte befolyása jelenleg igen erős – mondja K. grófné. – Gondolatai nagy hatást keltenek. Tegnap például P. hercegnőnél több mint egy órán át azt fejtegette, hogy azonnal békét kell kötnünk, mert ha nem, a biztos vereség és a forradalom felé száguldunk. Soha még ennyire pesszimistának nem láttam.

– És Franciaország. . . és Anglia milyen helyet kap Witte okfejtésében? Mert végül is nem Oroszország sietett az ő segítségükre, hanem ők jöttek Oroszország segítségére!

– A többiek épp azt vetették ellene, hogy nem hagyhatjuk magukra szövetségeseinket. Ő erre így felelt: „De hiszen Franciaországnak és Angliának éppúgy érdeke, hogy hagyjunk fel végre ezzel az ostoba kalanddal, mint nekünk.”

Csodálkozásomat fejezem ki K. grófné előtt, hogy a birodalmi tanács tagja, Ófelsége államtitkára büntetlenül mondhat ilyeneket.

– Igazán könnyű volna elhallgattatni!

– Nem merik elhallgattatni!

S elmondja, hogy a cár gyűlöli Wittét, de rettenetesen tart is tőle, fél az okosságától, fölényes szellemétől, szabatos és gúnyos stílusától, csipős megjegyzéseitől, cselszövényeitől. Ráadásul közös titkaik is vannak, s ha azok napvilágra kerülnek, jelentős kárt tehetnek a cári család tekintélyében.

– Tudja – folytatja a grófné –, hogy amikor Witte miniszter-

elnök és pénzügyminiszter volt, alaposan belekeveredett Rasputyin elődjének, a híres Philippe-nek az ügyébe. Azt is tudnia kell, hogy a cár megkérte Loubet elnököt, adasson rendes orvosi diplomát a csodatevőnek, és hogy Loubet elnök természetesen elutasította ezt a képtelen kérést. Philippe viszont ragaszkodott hozzá, hogy diplomás orvosnak tekintsék, s állandóan zaklatta a cárt kérésével. Ekkor Witte járt közben a hadügyminiszternél, Kuropatkin tábornoknál, s Philippe-et kinevezték tartalékos orvosnak, s ráadásul engedélyezték, hogy hivatalnok-tábornoki egyenruhát viselhessen.

1914. december 1. kedd

Alighogy Galícia orosz fennhatóság alá került, ennek az örömteli eseménynek a legelső következménye az oroszosítás legszörnyűbb módszereinek a bevezetése volt.

Két hónapja, Galícia területére benyomulva, Nyikolaj nagyherceg nemes hangú kiáltványt tett közzé:

Ausztria és Magyarország népei, Oroszország a szabadságot és nemzeti törekvéseitek megvalósulását hozza el nektek. Azt kívánja, ezentúl minden nép úgy fejlődjék és virágozzék, hogy közben megőrizze legrágább örökségét: nyelvét és vallását.

Ebből a szép programból mára semmi sem maradt. Egész Galíciában a legszélsőségesebb orosz nacionalizmus dúl.

A közigazgatás egy főkormányzó, Vlagyimir Alekszejevics Bobrinszkij kezében van. Jól ismerem, okos, becsületes, rokonszenves ember, de valamennyi nacionalista közül talán a legreakciósabb. Doktrínájának lényege a görög katolikus vallás gyűlölete. Márpedig Galícia ötmillió lakosából nem kevesebb mint hárommillió-hétszázezer görög katolikus. Bobrinszkij azt szokta mondani: „Csak három vallást ismerek el Kelet-Európában, az ortodoxot, a katolikust és a zsidót. A görög katolikusok az ortodoxia árulói, renegátok, hitehagyottak. Erővel kell visszavezetni őket a helyes útra...” Így azonnal megkezdődött a vallásüldözés, letartóztatták a görög katolikus metropolitát, Szeptycki érseket, feloszlatták a Szent Vazul-szerzetesrendet, elkobozták az egyházi javakat, kidobálták a rutén misekönyveket, a görög katolikus papok helyébe orosz pópákat állítottak, rutén gyerekeket Kijevbe és Harkovba telepítettek, hogy ott ortodox hitre neveljék őket – íme az első két hónap mérlege vallási szempontból. Ehhez hozzá kell még tenni, politikai szempontból, valamennyi rutén lap megszüntetését, az egyetem és az iskolák bezárását, a galíciai hivatalnokok elbocsátását és orosz bürokraták gyűlevész hadával való helyettesítését.

Szóba hozom Szazonovnak – nem hivatalosan – ezt a helyzetet, mely sokat árthat az orosz hatalom jövőjének Galíciában, ahol a Habsburgoknak oly sok rokonszenvezőjük támadt az idők folyamán.

– Elismerem – mondja –, hogy Bobrinszkij politikája gyakran ügyetlen, és hogy hivatalnokaink otrombák. De ne várja

tőlem, hogy védelmembe vegyem a görög katolikusokat! Én tisztetem a római katolikusokat, és sajnálom, hogy helytelen úton járnak. De a görög katolikusokat gyűlölöm és megvetem, mert ők renegátok.

Nyikolaj nagyherceg a minap panaszkodott, hogy a galíciai csapatoknak küldött szállítmányok késve érkeznek: „Muníciót szállító vonatokat kérek. És helyette pópákat kapok!”

1914. december 2. szerda

Lengyelországban az orosz csapatok helyzete kezd nehézzé válni. A németek erősítést kaptak a nyugati frontról, és Łództól északra egyre inkább átveszik a kezdeményezést.

Rennenkampff tábornokot fölmentették a parancsnoki tiszte alól, mert a november 25-i remek átkaroló hadművelet az ő lassúsága miatt nem érte el a célját.

A németek azt állítják, hogy az utolsó két hétben nyolcvanezer egészséges orosz katonát ejtettek foglyul.

Így hát Oroszországban nem a legjobb a közhangulat. A környezetemben észlelt pesszimista hangulathoz hasonlóról számolnak be Moszkvából, Kijevből és Odesszából.

Witte gróf alaposan kihasználja az alkalmat, hogy a háború ellen szónokoljon. Jelenleg főképp arról beszél, hogy „a francia hadsereg jól megtervezett tehetetlensége” a fő oka, hogy ilyen nagyszabású heves támadást kellett kiállniuk az oroszoknak Lengyelországban. Megvető göggel és gúnyos mosollyal mondogatja mindenütt: „Igazuk van a franciáknak, hogy nem harcolnak, ha az oroszok olyan ostobák, hogy helyettük megöletik magukat.”

Csak nagy nehezen sikerül elhelyeznem a sajtóban olyan híreket és cikkeket, amelyek anyagi és erkölcsi erőfeszítéseink valódi mértékét bizonyítják. Egyetlen lapban sincsen annyi becsület, hogy nyíltan megírja: az oroszok huszonegy német hadtest ellen harcolnak (az osztrák–magyar csapatokat nem számítva), a franciáknak és az angoloknak viszont ötvenkét hadtesttel kell szembenézniük.

1914. december 5. szombat

Łódź és Łowicz közt elkeseredett harcok dúlnak, az oroszok ellenállása gyengül.

Nyikolaj nagyherceg tudatja velem, hogy ennek ellenére sem

mond le a Szilézia felé való előrenyomulásról, de hogy vezérkari főnöke. Januskevics tábornok a szállítási nehézségekkel s a tartalékok kimerülésével érvel a támadás ellen. Az utolsó öt hétben az oroszok ötszázharmincezer embert veszítettek, ebből kétszáznyolcvanezer embert a németek ellen.

1914. december 8. kedd

Többfelől is olyan értesülésekhez jutok, amelyek szerint az orosz hadsereg lőszer- és fegyverhiánnyal küszködik. Felkeresem Szuhomlinov tábornokot, a hadügyminisztert, hogy pontosabb tájékoztatáshoz jussak ez ügyben.

Rendkívül szívélyesen fogad. Vastag szemhéja alól elő-elővilan mosolygó szeme, a mosolya megfeszíti halántéka apró ráncait. A tekintete homályos és álnok. Nagyon fáradtnak látszik, de azért igazi énjét most is rejtegeti.

Részletesen kifaggatom. Egyre azt ismételgeti: „Ne aggódjék: mindenre gondoltam.” És a legmegnyugtatóbb számadatokat sorolja fel.

Majd odavisz egy hosszú asztalhoz, melyet elborítanak a térképek, és elmagyarázza a Lengyelországban folyó hadműveleteket. Puffadt, reszkető ujjával megjelöli a csapatok helyét, és rámutat a támadási célpontra:

– Amint láthatja – mondja –, hadseregünk balszárnya gyors ütemben nyomul előre Felső-Szilézia irányában, és csak kevés erőt hagy hátra délen az osztrák–magyar csapatok feltartóztatására. Nyikolaj nagyherceg úgy tervezi, hogy a balszárnny a lehető legnagyobb erővel folytatja az offenzívát, még akkor is, ha a németek Varsó irányában indított támadása rákényszeríti is jobbszárnnyunkat, hogy elsáncolja magát a Visztula és a Warta közé... Vagyis minden a legnagyobb rendben zajlik, bizonyos vagyok benne, hogy nemsokára jó híreket kapunk.

Búcsúzkodás közben olyan alattomos tekintettel néz végig, hogy egyhamar nem fogom elfelejteni.

1914. december 9. szerda

A lengyelországi hadműveletek kimenetelének bizonytalansága, az orosz hadsereg iszonyatos veszteségeiről szállongó, nem is alaptalan értesülések, valamint Łódź kiürítésének a híre komorrá, szomorúvá teszi a közvéleményt, csüggedt,

*down-hearted** emberekkel találkozom mindenütt. És ez a csüggedtség nemcsak a szalonokban és a klubokban, hanem a hivatalokban, a boltokban, az utcákon is érezhető.

Ma délután például betértem egy antikváriushoz a Lityejnáján. Az üzletet öt perc alatt lebonyolítottuk, utána az antikvárius aggodalmas képpel megkérdi tőlem:

– Jaj, kegyelmes uram, mikor lesz már vége ennek a háborúnak?... Igaz, hogy Łódźnál egymillió embert veszítettünk?

– Egemillió embert?... Ezt meg kitől hallotta?... A veszteségeik valóban jelentősek, de biztosíthatom, hogy alaposan elmaradnak ettől a számtól... Talán fia vagy rokona van a hadseregben?

– Nincsen, hála Istennek!... De ez a háború olyan hosszú, olyan borzalmas! Meg aztán a németeket sohasem fogjuk legyőzni. Akkor hát miért ne fejeznénk be minél hamarabb?

Megvigasztalom, amennyire tudom: bebizonyítom neki, hogy ha kitartunk, akkor egészen bizonyosan győzni fogunk. Kétkedő és lesújtott arccal figyel. Amikor elhallgatok, megint rákezd.

– Önök, franciák, talán valóban győznek. De mi, oroszok, semmiképp se. Elvesztettük a játszmát. Akkor pedig, nagy Isten, miért haljon meg annyi ember? Miért nem fejezzük be most mindjárt?

Sajnos nagyon sok orosz gondolkodik most így! Különös észjárású nép ez, képes a legnagyobb áldozatokra, de oly hamar elveszíti a lelkierejét, elhagyja magát, előre megadja magát legszörnyűbb sorsának is!

A nagykövetségen az öreg H. báró vár rám; vagy egy évtizede még jelentős politikai szerepet játszott, de most már csak a társasági élet hívságai és pletykái érdeklik. A katonai helyzetről beszél.

– Nagyon rosszul áll a szénánk! Már nem lehetnek illúzióink! Nyikolaj nagyherceg tehetetlen alak!... Ez a łódźi csata is, micsoda örültség! micsoda katasztrófa!... Több mint egymillió embert veszítettünk!... Soha többé nem leszünk képesek a németek fölé kerekedni... Békét kell kötnünk!

Ellene vetem, hogy a három szövetséges országnak egészen Németország vereségéig kell folytatnia a harcot, mert függet-

* Lehangolt.

lenségük és nemzeti integritásuk forog kockán, s hozzáteszem, hogy egy megalázó béke azonnal forradalmat robbantana ki Oroszországban, méghozzá micsoda forradalmat! Azzal fejezem be, hogy teljesen megbízom a cárnak ügyünk iránti feltétlen hűségében.

H. halkán felel, mintha hallgatózna valaki:

– Ó, a cár... a cár!...

És elhallgat. De én nem hagyom annyiban:

– Mit akar mondani? Folytassa!

Zavartan folytatja, mert veszélyes területen jár.

– A cár most gyűlöli a németeket, de hamarosan rá fog jönni, hogy Oroszországot a vesztébe viszi... Majd megértetik vele... Szinte hallom, ahogyan az a csibész Raszputyin magyaráz neki: „Meddig ontod még a néped véré? Nem látod, hogy Isten elhagyott?...” És amikor ez elhangzik, nagykövet úr, akkor már közel lesz a béke.

Határozottan válaszolok:

– Mindez csak ostoba fecsegés. A cár megesküdött az Evangéliumra és a Kazanyi Boldogasszony ikonjára, hogy amíg egyetlen idegen katona van orosz földön, addig nem írja alá a békét. Ön sosem fogja elhitetni velem, hogy a cár megszegheti az esküjét. Ne feledje, amikor esküt tett, ragaszkodott hozzá, hogy én is ott legyek, mint Isten előtt tett esküjének tanúja és biztosítója. Sohasem fog meginogni elhatározásában. Inkább meghal, mintsem hogy megszegje a szavát...

1914. december 17. csütörtök

Nyikolaj nagyherceg „fájdalommal” tudatja velem, hogy kénytelen felfüggeszteni a hadműveleteit; elhatározását azzal indokolja, hogy csapatai rendkívül nagy veszteségeket szenvedtek, s ami még súlyosabb: a tüzérségnek teljesen kifogyott a muníciója.

Panaszkodom Szazonovnak, hogy csak most értesültem a valódi helyzetről; elég élesen fogalmazom meg véleményemet.

– Szuhomlinov tábornok – mondom – számtalanszor biztosított felőle, hogy megfelelő intézkedések történtek az orosz tüzérség lőszerrel való folyamatos ellátásának biztosítására... Megjegyeztem, hogy jelenleg minden csata iszonyatos mennyiségű lőszert emészt fel. Ő erre azt felelte, hogy minden kérdésnek eleget tud tenni, minden eshetőségre készen áll. Még írásbeli

feljegyzést is adott erről nekem. . . Kérem, tudassa ezt a nevemben az uralkodóval!

– Feltétlenül át fogom adni üzenetét Őfelségének.

Ebben maradunk. Szazonovnak Szuhomlinov iránti érzelmei biztosítékot jelentenek arra nézve, hogy panaszomból igyekszik majd minél nagyobb hasznot húzni.

1914. december 18. péntek

Tegnap megtudtam, hogy az orosz tüzérségnek nincsen lőszere, ma arról tájékoztatnak, hogy a gyalogságnak nincsen puskája!

Azonnal felkeresem Beljajev tábornokot, a hadügyminisztériumi vezérkari főnököt, és felvilágosítást kérek tőle.

A rendkívül becsületes, lelkiismeretes, szorgalmas Beljajev őszintén elmond mindent.

– Iszonyatos emberveszteségeket szenvedtünk. Ha csak ezeket a veszteségeket kellene pótolni, akkor rögtön cselekedhettünk, mert több mint nyolcszázezer emberünk van tartalékban. De nincs puskánk, így képtelenek vagyunk felfegyverezni és kiképezni a tartalékosokat. Eredetileg ötmillió-hatszáz ezer puskát volt az arzenáljainkban. Vagy legalábbis azt hittük, Nyikolaj nagyherceg azt hitte, én magam is azt hittem. De gyalázatosan becsaptak bennünket, a raktárak majdnem üresek. Bocsássa meg, ha nem beszélek részletesebben erről a fájdalmas ügyről. . . A hiány pótlására egymillió puskát vásárolunk Japánban és Amerikában, és azt reméljük, hogy sikerül majd havi száz ezer darabot gyártanunk is az üzemeinkben. Talán Franciaország és Anglia is átad nekünk néhány száz ezer darabot. . . Tüzérségi lőszerellátás tekintetében ugyanilyen rosszul állunk. A fogyasztás jóval nagyobb volt, mint hittük, mint számítottunk rá. A háború elején ötmillió-kétszáz ezer darab 76 milliméteres srapel volt a raktárainkban. A készlet azóta teljesen kimerült. A hadseregnek napi negyvenötezer darabra volna szüksége. Napi termelésünk pedig a legjobb esetben is csak tizenháromezer darab, s úgy számítjuk, hogy február 15-re eléri a húsz ezer darabot. Addig csapataink helyzete nemcsak nehéz, hanem veszélyes is. Márciusban kezdenek majd beérkezni a külföldön rendelt szállítmányok; ennek megfelelően április 15-től napi huszonhétezer darab áll majd a rendelkezésünkre, május

15-től pedig napi negyvenezer... Ennyit mondhatok önnek, nagykövet úr. Mindent nyíltan feltártam ön előtt.

Megköszönöm az őszinteségét, följegyzek néhány adatot, s távozzom.

1914. december 20. vasárnap

Többfelől is hallom, hogy értelmiségi és liberális körökben rosszindulatúan, igazságtalanul, keserűen nyilatkoznak Franciaországról.

Nagy Katalin uralmának utolsó szakasza óta már négyszer vagy ötször előfordult, hogy Oroszországon ehhez hasonló franciaellenes hangulat söpört végig. A francia eszmék, divatok, viselkedésformák ilyenkor ellenérzést váltanak ki az oroszokból. A legutóbbi ilyen válság, melyhez a jelenlegi is kapcsolódik, csak értelmiségi körökben volt érezhető, ezek a körök ugyanis nem bocsátották meg nekünk, hogy pénzügyi támogatásban részesítettük a cárizmust, s ezzel megerősítettük az önkényuralmi rendszert. 1906-ban Makszim Gorkij ilyeneket mert írni:

Ezt tetted hát, Franciaország, te, a Szabadság szülőanyja! Megvesztegethető kezed egy egész nép előtt lezárta a függetlenség útját! De hiába! Felszabadulásunk hamarosan eljön, csak éppen, a te hibádból, több véráldozatba kerül majd. Csapjon föl az a vér elpuhult, hazug arcodba! Én pedig hajdani imádoztam szemébe köpöm epés nyálamat!

A kölcsönök ügyéhez ma még egy ostoba vád is járul: Franciaország rántotta bele Oroszországot a háborúba, hogy orosz véren szerezze vissza magának Elzász-Lotharingiát!

Amennyire tudok, szembeszállok ezekkel a véleményekkel, de csak titokban és korlátok közt cselekedhetem. Ha szorosabb kapcsolatba kerülök a liberális körökkel, gyanússá válok a kormánypárt és a cár szemében, ráadásul veszélyes fegyvert adok a szélsőjobboldali reakciósnak, a cárné klikkjének kezébe, akik ügyis folyvást azt hangoztatják, hogy a köztársasági Franciaországgal kötött szövetség halálos veszélyt jelent az ortodox cárizmus számára, és hogy megoldást csak a német kaiserizmus-sal való megbékélés hozhat.

1914. december 23. szerda

P.-né, egy elsővonalbeli mentőállomás főápolónője, most érkezett Lengyelországból, s arról számol be, hogy az orosz csapatok csodálatos elszántságról és harci szellemről tesznek tanúbizonyságot. Pedig rettenetes megpróbáltatások sújtják őket: szakadatlan, kemény harcok folynak, az ellenséges ágyútűz nagy veszteségeket okoz, a hóban kimerítő a menetelés, a szállítások bizonytalansága növeli a szenvedést, a sebesülteket gyötri a hideg.

Elmond néhány különös példát, hogy az orosz katona milyen szelíden bánik az osztrák és német hadifoglyokkal.

A nemzeti vérmérséklet jellegzetessége ez, az orosz általában nem harcias és rendkívül könyörületes. Az orosz *bilinák*,* különösen a német eposzokkal összevetve, sokatmondók e tekintetben: sohasem dicsőítik a háborút, és hőseik, a *bogatirok*, mindig védelmezőként jelennek meg. Az orosz paraszt szívét könnyű megindítani. Ha a muzsik nem ad alamizsnát a „Krisztus nevében” kéregetőnek, neki magának sincs betevő falatja! Mert ha elesettet, nyomorékot, foglyot lát, mindjárt megesisik rajta a szíve:

1914. december 24. csütörtök

Laguiche tábornok Baranovicsiból küldött jelentése alátámasztja Beljajev tábornok szavait: az orosz hadműveletek elakadásának nem a német csapatok ereje, hanem a rettenetes tüzéségi lőszer- és puskahiány az oka. A kétségbeesett Nyikolaj nagyherceg, ahogy tud, igyekszik segíteni ezen a súlyos helyzeten. Szigorú parancsai nyomán már érkezett is néhány ezer puska. A hazai üzemek termelését növelni fogják. A hadműveleteket pedig a lehetőségek szerint folytatják. A fő cél változatlanul a német területre való benyomulás.

1914. december 26. szombat

A cár a Kaukázusból visszatérőben Moszkvában megszakította útját. Rendkívül meleg fogadtatásban részesült, amelyből lemérhette, milyen kitűnő a hangulata a moszkvai lakosságnak és a felső rétegeknek.

Valamennyi moszkvai újság megragadja az alkalmat, s erő-

* Óorosz hősmondák, históriás énekek.

teljesen hangsúlyozza, hogy a háborút a germánság teljes vereségéig kell folytatni; ehhez szerencsére több lap hozzátette még, hogy a győzelemhez nem elegendő a „pillanatnyi lelkesedés”, erős akaratra, megingathatatlan türelemre és óriási áldozatokra van még szükség hozzá.

A cár többször is azt mondta környezete tagjainak:

– Itt valóban úgy érzem, hogy népem szívében vagyok. Éppoly tiszta és éltető itt a levegő, mint a fronton.

1914. december 27. vasárnap

Aki csak beszélhetett a cárral, mindenki szóba hozta Konstantinápolyt, s mindenki ugyanazt a gondolatot fejezte ki: „A Dardanellák megszerzése életbevágóan fontos Oroszország számára, előbbre való, mint a Németországtól vagy Ausztriától megszerezhető területek... A Boszporusz és a Dardanellák semlegesítése felemás, elégtelen megoldás lenne, ráadásul veszélyes is a jövőre nézve... legyen Konstantinápoly orosz város... Legyen a Fekete-tenger orosz beltenger!...”

Egy Harkovban s Odesszában járt francia gyáros arról számol be, hogy ott is ugyanilyen vélekedések járnak. De Moszkvában csak történeti, politikai, vallási szempontokat hangoztatnak, Dél-Oroszországban viszont gazdasági érvekkel támogatják ezt az elképzelést: a *csernozjom** búzája és a donyeci szén indokolja a Földközi-tenger irányába való terjeszkedést.

1914. december 29. kedd

Milyen különös személyiség ez az Anna Alekszandrovna Virubova! Nincs semmiféle címe vagy beosztása, nem részesül járadékban, s nincsen jelen ünnepi alkalmakkor. De a folyvást kérelmezőktől s becsvágyaktól ostromolt uralkodói pár épp ezt a makacs visszahúzódást, ezt a teljes önzetlenséget becsüli benne. Virubova a cár magántitkársága vezetőjének, Tanyejevnek a lánya, s gyakorlatilag vagyontalan. És a cárné csak nagy nehezen tudja rábírní, hogy olykor elfogadjon tőle egy-egy csekély értékű ékszert, ruhát vagy kabátot.

Külsejére nézve: eléggé közönséges megjelenésű, dús idomú, a feje kerek, ajka vastag, szeme világos, kifejezéstelen, arca ha-

* Nagy humusztartalmú fekete föld, Oroszország egy részét – egy roppant, háromszög alakú, gabonatermő területet – így is nevezik.

mar kipirul; harminckét éves. Egyszerűen, vidékiesen öltözködik. Nagyon vallásos, nem nagyon okos. Kétszer találkoztam vele az anyjánál, Tanyejevánál, aki Tolsztoj lány, s művelt, előkelő asszony. Hosszan beszélgettünk hármásban: Anna Alekszandrovnát szűk látókörűnek és bájtalannak találtam.

Lánykorában udvarhölgy volt a cárnénál, aki férjhez adta egy tengerésztiszthez, Virubov sorhajóhadnagyhoz. Néhány napos együttélés után elváltak...

Virubova most Carszkoje Szelóban lakik, egy szerény villában a Szrednyaja és a Cerkovnaja utca sarkán, kétszáz méternyire a cári palotától. A cárné, fittyet hányva az etikettnek, gyakran fölkeresi barátnőjét, és hosszan elidőzik nála, s a palotában fenntart részére egy vendégszobát. A két nő így szinte sohasem válik el egymástól. Virubova rendszerint a cári házaspárral s gyermekeikkel tölti az estét. Rajta kívül senkinek sincs bejárása a családi körbe; dámáznak, pasziánszoznak, kirakóst játszanak, néha zenélnek, s tisztességes – főleg angol – regényeket olvasnak föl egymásnak. Amikor a gyerekeket aludni viszik, Virubova még éjfélig az uralkodópárral marad, s ily módon részt vesz minden beszélgetésükben, méghozzá mindig Alekszandra Fjodorovna pártját fogva. Minthogy a cár sohasem mer határozni felesége véleménye, sőt, beleegyezése nélkül, valójában két nő, a cárné és Virubova kormányozza Oroszországot.

R. hercegnő, akivel nemrégiben a cári udvarról beszélgettem, azt mondta:

– Hát nem rettenetes, hogy Oroszország urai ilyen légkörben élnek! Mintha olyan szobában laktának, amelyet sohasem szellőztetnek!... Gondolja meg, hogy soha senkit, érti?... soha senkit nem fogadnak az otthonukban, senkit sem hívnak meg ebédre, senkit sem hívnak meg vacsorára, senkit... csak Anna Virubovát!... Ha arra gondolok, mit meséltek a szüleim II. Sándor és III. Sándor udvaráról, sírni volna kedvem! Igaz, akkor is voltak intrikák, ellentétek, kivételezések, sőt, még botrányok is, mint minden uralkodói udvarban. De ott legalább élet volt. Lehetett találkozni a cárral és a cárnéval, fesztelenül beszélni a jelenlétükben, s ezáltal ők is megtudtak sok mindent. De az udvari emberek is jól megismerték, megszerették őket... Ma viszont... micsoda sivárság, micsoda hanyatlás!

Hogyan lehetne jellemezni Virubovát? Mi lehet viselkedése-

nek a titkos rugója? Mi a célja, miféle álmokat dédelget? A legtöbben azt mondják rá: cselszövő. De miféle cselszövő az, aki nek nem kell a megbecsülés, aki nem a saját hasznát nézi? Míg nem találkoztam vele, azt hittem, Orsini hercegnőre hasonlít. Milyen messze jártam az igazságtól! Bocsánatot kell kérnem a híres *camarera mayor** emlékeitől! Igaz, ő uralkodott az V. Fülöp-Mária Lujza házaspáron. De Saint-Simon azt írja róla, hogy „nemes megjelenése révén vonzotta, nemhogy elijesztette volna az embereket”, és ha becsvágyó volt is, „nem női, hanem messze tekintő becsvágy” vezette. Amellett nemcsak a politikai intrikához volt tehetsége; rendkívül szellemes és okos nő volt, olyanfajta bájjal, mely öregségére sem veszett ki belőle. E nagyszerű nőhöz képest Virubova szánalmas figurának látszik. A cári palotában játszott szerepének egyetlen magyarázata talán csak a cárné iránti hűsége, egy alsóbbrendű, szolgálékú teremtes vonzalma az uralkodónő iránt, aki mindig beteg, aki tehernek érzi a hatalmat, akit iszonyú sorsa előérzetének súlya nyom...

1914. december 31. csütörtök

Egy óra múlva véget ér 1914.

A száműzetés szomorúsága...

Mióta ez a háború a világot dűlja, az események már annyira megcáfolták a legracionálisabb számításokat, a legbölcsebb jóslatokat is, hogy senki sem vállalkozhatna jövődőlésre, legföljebb rövid távra vagy belátható részletkérdésekben.

Mindamellett ma délután hosszú, kötetlen beszélgetést folytattam Odier-val, a svájci követtel; s értesüléseink kicserélése, egyes gondolataink azonossága, nézőpontjaink különbsége valamelyest kitágította perspektívámat. Odier józanul és pontosan gondolkodó ember, sok tapasztalattal s kiváló realitásérzékkel. Arra a végkövetkeztetésre jutottunk, hogy Németország súlyosan tévedett, azt híven, hogy hamar bevégezheti a háborút, hogy a harc soká, nagyon soká fog tartani, s azé lesz a végső győzelem, akiben több a kitartás.

Ez a háború kimerítő háború lesz tehát, háború a végkimerülésig: az élelmiszerforrások, az ipari termékek és gépek, az emberanyag, a lelki ellenállóképesség teljes kimerüléséig. Nyilvánvaló, hogy alapjában a két utóbbi dönt az utolsó órában.

* Főudvarhölgy.

1915. január 1. péntek

Szazonovval és Buchanannal arról beszélgetek, milyen perspektívák nyílnak együttműködésünk előtt 1915-ben. Mindhárman tudjuk, milyen rettenetes erőfeszítést kíván még tőlünk a háború, s ez alól kibújni, minthogy nemzeti függetlenségünk a tét, se lehetőségünk, se jogunk.

– Habár – mondom – az utóbbi hónapok, s még inkább az utóbbi hetek hadműveleteinek tanulságait ostobaság volna fel nem használnunk.

– Miféle tanulságait? – kérdi Szazonov.

Folytatom, de hangsúlyozva, hogy a magam nevében beszélek.

– Minthogy a német koalíció ennyire kemény dió számunkra, arra kellene törekednünk, ha kell, erővel, ha kell, meggyőzéssel, hogy Ausztria–Magyarországot leválasszuk a germán szövetségről. Azt hiszem, ezt elég hamar el tudnánk érni. Ferenc József császár nagyon öreg; tudjuk, hogy helyteleníti ezt a háborút, és csak arra vágyik, hogy békében halhasson meg. Galíciában szétzúzták a seregeit, a szerbek fényes győzelmet arattak Valjevónál, Románia is fenyegeti őket, Olaszország szándéka bizonytalan. 1859-ben és 1866-ban a Habsburg monarchiát nem fenyegette komoly veszély. Ferenc József, trónját mentendő, mégis jelentős területi engedményeket tett... Mondja meg őszintén, miniszter úr, hiszen magunk közt vagyunk, ha a bécsi kormány átengedi önöknek Galíciát, Szerbiának pedig Bosznia-Hercegovinát, az nem érné-e már meg, hogy különbékét kössön Ausztria–Magyarországgal?

Szazonov fintorog, s kelletlenül felel:

– És Csehország? És Horvátország? Ott megmaradjon a jelenlegi helyzet?... Hiszen az lehetetlen.

– Minthogy a magam nevében beszélek, hadd jelentsem ki: a Franciaországot sújtó rettenetes megpróbáltatáshoz képest a cseh és délszláv kérdést másodrendűnek érzem.

Szazonov ingerülten rázza a fejét.

– Nem. Ausztria–Magyarországot darabjaira kell bontani.

Erre ismét visszatérek előző érvelésemhez, s megpróbálom részletesebben kifejteni. Bebizonyítom, hogy Ausztria–Magyarország kilépése stratégiai és hangulati szempontból is óriási je-

lentségű lenne, hogy főként Oroszország húzna hasznot belőle, hogy nyilvánvaló érdekünk és fontos kötelességünk minden harci erőnket Németország ellen fordítani, és ha a bécsi kormány ésszerű békejavaslatokkal állna elő, súlyos hiba volna részünkről azoknak *a priori* elutasítása. Egyébként is tehetnénk olyan kikötést, mely szerint a csehek és a horvátok jelentős önrendelkezési jogot kapnának, már ez is nagy és szép győzelem volna a szlávok számára.

Kitartásom, úgy látszik, megingatta Szazonovot.

– Valóban – mondja –, ezen érdemes volna elgondolkodni.

A nagykövetségre visszaérve, azonnal beszámolót küldök beszélgetésünkről Delcassénak, utalva rá, mennyire előnyös volna Franciaországnak, ha egy nagy politikai egység maradna fenn a Duna-medencében.

1915. január 8. péntek

Délután három óra körül, amikor a nappali világosságot már ködös homály váltja föl, a Kronverszkij Proszepekten haladok, a Vaszilij-szigeten álló francia kórházba tartva.

Balra a Petropavlovszk erőd szögletes bástyáit, az állami börtön lapos tetőit hó borítja. Ólmos köd fedi be a Romanovok földi maradványait őrző székesegyház kupoláját, s a belőle kiemelkedő hegyes, aranyos torony belevész az ég homályába. Ha előrenézek, egy kihalt, kopár park csontváz-fa ágai közt egészen a jégtáblatorlaszos, mozdulatlan Néváig látok.

A hely és az idő nyomasztó hangulatát még csak erősíti, hogy jobb felől megpillantok egy alacsony, sárgára festett, rácsos ablakú épületet, amely mintha valami szégyenletes titkot rejtegetne. Épp akkor lép ki a kapun két csendőrtiszt. Az Ohrana épülete az.

Ezt a félelmetes intézményt Nagy Péter alapította 1697-ben. De történetileg jóval messzebb nyúlik vissza az eredete: a bizánci hagyományokra és a tatár uralom módszereire gondolok. Első vezetője Romodanovszkij herceg volt, s már akkor félelmetes hírnévre tett szert. Azóta a besúgórendszer, a följelentések, a kínzások, a titkos kivégzések az orosz politika mindennapos és hatásos eszközeivé váltak. Az intézmény már kezdetől fogva valóságos állami inkvizícióként működött, vagyis titokban, önkényesen, kegyetlenül.

II. Péter, Anna és Erzsébet alatt a szervezet veszített valame-

lyest kezdeti hatékonyságából, de II. Katalin cárnő, „a filozófusok barátja”, hamar visszaadta könyörtelen, titkos teljhatalmát, s II. Sándor megtartotta ebben a kiváló szellemben.

Csak I. Miklós zsarnok-géniusza találhatta erőtlennek és elégtelennek ezt a szervezetet, mely már annyi próbát jelesül kiállt. A dekabrista felkelés után teljesen átszervezte az Ohranát, s elnevezte *Ő cári felsége magántitkársága harmadik ügyosztályának*. A reformon erősen érezhető a porosz módszerek hatása, a porosz bürokrácia és militarizmus utánzása. Vezetőjének egy német származású tábornokot nevezett ki, Alekszandr Benkendorfot. Ilyen nagy hatalmú nyomozó- és elnyomószervvel soha zsarnok még nem rendelkezett. Néhány év alatt Oroszország valóságos rendőrállammá vált.

A krími háborút követő zűrzavar rábírta II. Sándort, hogy megpróbálja némileg modernizálni az államgépezetet. Az addig minden biztosíték híján lévő jogrendszert teljesen átalakították nyugati mintára. De a *Harmadik ügyosztály* ezután is megtartotta mértéktelen előjogait.

II. Sándor meggyilkolása 1881-ben s a nihilista mozgalom kibontakozása a liberális reformok ellenzőinek malmára hajtotta a vizet. A nagyon vallásos III. Sándor egész uralma alatt arra törekedett, hogy eltapossa a „modernizmus” gonosz magvait és a moszkvai cárok teokratikus elveihez vezesse vissza Oroszországot. Ezekben a reakciós intézkedésekben természetesen elsőrendű szerep jutott a rendőrségnek. De 1880 óta már nem *Ő cári felsége magántitkárságához* tartozik, hanem a belügyminisztériumhoz, ahol külön ügyosztályt alkot a rendőrséggel együtt.

III. Sándor személyes barátjának, Cserevin tábornoknak az irányítása alatt ismét ugyanolyan nagy hatalmú lett, mint I. Miklós idejében. Titokban cselekszik, tevékenysége nemcsak a birodalom területére, hanem külföldre is kiterjed, nem függ a bíróságoktól, anyagi forrásai kimeríthetetlenek, és felhasználásukat senki sem ellenőrzi – s tetteit nagyon gyakran nemcsak a miniszterekkel, hanem magával a cárral is elfogadtatja.

Minthogy II. Miklós áhítatosan tiszteli apja emlékét és elveit, ő sem változtatott e szervezet jellegén, melynek hűsége minden kétségen felül áll, s amely oly gondosan őrzi a dinasztia biztonságát. Sőt, 1896. május 23-i és 1897. december 13-i ukázai

csak megerősítették és tovább növelték az egész rendőrség hatalmát.

Jól kitűnt ez az 1905-ös forradalmi zavargások idején, amikor az Ohrana mindenütt sztrájkokat, merényleteket provokált, pogromokat szervezett; mozgósította Bogdanovics tábornok „fekete-százait”, igyekezett a cári ügy szolgálatába állítani a falusi tömegek fanatizmusát. Az a vita, amely 1906 júniusában folyt le a Dumában, azután Uruszov herceg felvilágosításai, majd Geraszimovnak és Racskovszkijnak, a rendőrség tagjainak vallomásai a volt rendőrfőnök, Lopuhin ellen indított per során – mindez feltárta, hogy milyen aljas szerepet játszottak a provokátorok: Azev, Gapon, Harting, Csigelszkij, az utolsó évek anarchista összeesküvéseiben. Valószínűleg benne volt a kezük Plehve belügyminiszter és Szergej nagyherceg meggyilkolásában is.

Mit forral most az Ohrana? Mire készül? Úgy hallottam, jelenlegi vezetője, Globacsov tábornok nem ostoba ember. De ha kritikus pillanatok következnek, az intézmény szelleme mindig erősebbnek fog bizonyulni vezetőjének személyiségénél.

Nem téveszthetem szem elől azt sem, hogy a belügyminisztérium rendőrségi ügyosztályának vezetője, Beleckij tábornok, eszközeiben nem válogatós, energikus és alattomos ember, Rasputyinnak és bandájának hű kiszolgálója.

A belügyminisztérium rendőrségi ügyosztálya és a hozzá tartozó Ohrana látja el a birodalom mindennemű rendőri feladatát, tehát az adminisztratív, bűnüldöző és politikai feladatokat. De ezen a két nagy területen kívül van még egy igen bonyolult szervezet, mely az udvari minisztériumhoz tartozik, s amelynek egyetlen feladata, hogy a cári család személyes biztonsága felett őrkdjék. Nem ismerek még egy modern államot, ahol az uralkodó biztonságára ennyire aktív és aprólékos éberséggel vigyáznának, ahol ennyi látható és láthatatlan intézkedéssel óvnák életét. A szervezet felépítése a következő:

A cári család védelmét biztosító valamennyi katonai és hivatali szerv a cári paloták parancsnoka alá tartozik. Ez a parancsnoki tisztség a legirigyeltebbek egyike, mert betöltőjének kezében jelentős hatalom összpontosul, s bármikor beszélhet a cárral. A jelenlegi parancsnok Vlagyimir Nyikolajevics Vojevkov tábornok, azelőtt a gárda huszárezred parancsnoka, Frederiksz

udvari miniszter veje. Elődje Gyedulín tábornok volt, aki annak idején a híres Trepov tábornokot váltotta föl.

Vojejkov tábornok parancsnoksága alá tartozik először is a négy századból álló *Kísérő kozákezered*, melynek létszáma hat-százötven fő, parancsnoka pedig Alekszandr Grabbe gróf tábornok. Ezekből a kozákokból áll – a legerősebbeket és leg-ügyesebbeket választják ki erre a feladatra – a palotán kívüli őrség, őrző és kíséret. Éjjel-nappal ott vágtnak, egymástól ötvenméteres távolságban a Carszkoje Szeló-i parkot körülfo-gó fasorban.

Ott van azután a négy zászlóaljából álló *Cári ezred*, melynek létszáma ötezer fő, parancsnoka pedig Reszin tábornok. A gár-disták legjobbjai kerülnek ebbe az ezredbe, melynek tagjai egy-szerű, de mutatós egyenruhát viselnek; ezek az elit-gyalogosok állnak őrt a kapuknál és a park különböző pontjain, mintegy harmincan közülük pedig az előszobákban, a folyosókon, a lépcsőkön, a konyhákban, a cselédlakásokban és a pincékben felügyelnek.

A lovas- és gyalogosegységeken kívül Vojejkov tábornoknak van még egy különleges egysége, *Őfelsége vasúti ezrede*, mely két zászlóaljából és összesen ezer emberből áll. Ez a Zabel tábor-nok irányította ezred felügyel az uralkodó utazása idején a vas-útvonalra és magára a cári szerelvényre. Igen fontos feladatot lát el ilyenkor, mert az orosz anarchisták egyik legmakacsabbul visszatérő terve „a cári vonat felrobbantása”. Valamikor régen sikerült is egy anarchistának felkapaszkodnia az egyik vasúti kocsi alá, bombával a zsebében.

Ezeket a védelmi feladatokat ellátó katonai erőket két másik alaposan felszerelt rendőri szerv egészíti ki, a cári-udvari rend-őrség és Őfelsége biztonsági szolgálata.

A cári udvari rendőrség, melynek vezetője Gerardi rendőr tábornok, kétszázötven embert foglalkoztat, s a kapuknál, vala-mint a palotában elhelyezett őrséget egészíti ki, ellenőrzi a ki-és belépőket, vagyis a személyzetet, a szállítókat, a munkáso-kat, a kertészeket, a látogatókat stb., megfigyel és feljegyez mindent, ami a cári család környezetében történik, leskelődik, hallgatózik, kutat, mindenütt jelen van. Feladatainak végrehaj-tásában könyörtelenül szigorú. Ezt magam is tanúsíthatom. Ahányszor a cár Carszkoje Szelóban vagy Peterhofban foga-dott (mindannyiszor egyenruhában érkeztem, udvari kocsiban

és egy udvarmester kíséretében), alá kellett vetnem magam a szabálynak: a főkapunál őrt álló rendőrtiszt benézett a hintóba, s elkérte a belépőt a kísérő inastól. Amikor egyszer csodálkozásomat fejeztem ki emiatt Jevrejnov főudvarmesternek, azt felelte: „Tudja, nagykövet úr, sohasem lehetünk eléggé óvatosak... Ne felejtse el, hogy II. Sándor uralmának utolsó szakaszában a nihilisták felrobbantották a Téli Palota ebédlőjét, mindössze pár lépésnyire attól a szobától, ahol szegény Marija cárné haldoklott... A mai forradalmárok éppoly ötletesek, éppoly merészek... Már hétszer vagy nyolcszor megpróbálták meggyilkolni II. Miklóst...”

Ófelsége biztonsági szolgálatának szélesebb a hatásköre, félig-meddig az Ohranához tartozik, de a cári paloták parancsnokának kizárólagos és közvetlen irányítása alatt áll. Vezetője Szpiridovics csendőr tábornok, s háromszáz olyan ügynökből áll, akik már a közönséges vagy a politikai rendőrség tagjaiként bebizonyították rátermettségüket; azonkívül jó néhány titkos ügynököt is foglalkoztat. Szpiridovics tábornok legfőbb feladata, hogy a palotán kívül biztosítsa a cári család védelmét, attól fogva, hogy a cár vagy a cárné elhagyja a palota területét, ő a felelős az életükért. Súlyos felelősség nehezedik rá, mert a vallásos és fatalista II. Miklós szentül hiszi, hogy „míg Isten nem szólítja, addig nem halhat meg”, s ennél fogva nem tűri el, hogy látványos rendőri intézkedéseket tegyenek személyes biztonsága érdekében. Ahhoz, hogy feladatát hatásosan láthassa el, a cári biztonsági szolgálatnak töviről hegyire ismernie kell a felforgató csoportok szervezetét, szándékait, vállalkozásait, terveit, ezt az egész mozgékony és merész földalatti életet. Ezért Szpiridovics tábornok megkapja a rendőrség és az Ohrana minden értesülését. Azonkívül, rendkívüli fontosságú beosztásánál fogva jogában áll körülnézni és vizsgálatot tartani minden közhivatalban. A cári biztonsági szolgálat vezetője ekképpen félelmetes politikai és társadalmi kém szervezetet irányít fölöttébe, a cári paloták parancsnoka szolgálatában.

1915. január 9. szombat

Delcassé válaszolt január 1-i sürgönyömrre, melyben beszámoltam neki Szazonovval folytatott beszélgetésemről a bécsi kormánnyal kötendő különbéke lehetőségeivel kapcsolatban; utasít, nehogy egyetlen szót is szóljak, amiből az orosz kor-

mány arra következtethet, hogy Ausztria–Magyarországot nem engedjük át neki teljes egészében.

Amikor tanácsosom, Doulcet felolvassa nekem a távirat szövegét, azt mondom neki:

– Ha egy katonai vereség hírére hozná, az se sújthatna le ennyire.

1915. január 16. szombat

Virubovát tegnap Carszkoje Szelóból indulóban, a vasúton baleset érte. Eltört a medencecsontja, egyik válla kiugrott, és a fején súlyos zúzódások támadtak. A cárné katonai kórházába vitték, s maga a cárné is rögtön barátnője betegágyához sietett.

A sebesült olyan súlyos állapotba került s annyira kimerültnek látszott, hogy a sebészek úgy döntöttek, nem operálják meg, míg némileg vissza nem nyeri az erejét. Azt gondolták, egy napig hagyják pihenni, s csak ideiglenes rögzítőkötésekkel látják el.

A cárné azonban odahívatta Raszputyint, aki épp víg társaságban vacsorázott Petrográdban. Különvonaton egy órával később már meg is érkezett Carszkoje Szelóba.

Amikor bevezették a betegszobába, Virubova még eszméletlen volt. Raszputyin nyugodt tekintettel felmérte a helyzetet, akár egy orvos. Aztán határozott mozdulattal a szegény sebesült homlokára tette a kezét, s elmondott egy rövid imát. Majd háromszor szólította:

– Annuska!... Annuska!... Annuska!...

Virubova a harmadik szólításra résnyire felnyitotta a szemét. Mire Raszputyin még parancsolóbb hangnemben folytatta:

– Most pedig ébredj és kelj föl!

Az asszony kinyitotta a szemét. Raszputyin megismételte:

– Kelj föl!

Virubova, ép karjára támaszkodva, megpróbált fölkelni. Raszputyin szelídebben folytatta:

– Szólj hozzám!

Az asszony erre halk, de egyre erősödő hangon beszélni kezdett.

Az orosz parasztról beszélgetek P. grófnővel, aki minden évben hosszabb időt tölt a birtokain, s igen nemes módon tölti be a földesúrnő szerepét. Lelki alkata, egyenessége és könyörületessége folytán egyébként is vonzódik az egyszerű emberekhez.

– Nyugaton nem értik meg a mi muzsikjainkat – mondja. – Korlátoltnak, ostobának, szinte barbárnak gondolják őket, csak azért, mert sokan közülük nem tudnak írni-olvasni. Mi csoda tévedés!... *Tudatlanok*, vagyis nem tudnak, nem ismernek bizonyos dolgokat, iskolai képzettségük hiányos, gyakran egyáltalán nincs is. De ha műveletlenek is, szellemük bámulatosan fogékony, hajlékony, sőt tevékeny.

– Tevékeny, csakugyan?

– De mennyire! Állandóan munkálkodik az agyuk. A muzsik keveset beszél, de szüntelenül gondolkodik, töpreng, elmélkedik, álmodozik.

– De vajon miről álmodozik? Min gondolkodik?

– Először is a saját anyagi érdekein, az aratáson, az állatokon, a máris jelenlevő vagy fenyegető nyomorúságon, a ruha és a tea árán, az adón és a nehéz munkán, a közeli mezőgazdasági reformon stb. De magasabb rendű gondolatok is foglalkoztatják, olyanok, melyek a lelke legmélyét érintik. Főként télen a kunyhóban, a véget nem érő estéken vagy az egyhangú havas tájon jártában. Ilyenkor lassú és mélabús álmodozásba merül: eltöpreng az emberi sorson, az élet értelmén, az Evangélium paraboláin, az alamiznaosztás fontosságán, a bűnöknek a szenvedés által való megváltásán, s arról, hogy Isten országában győz majd az igazság. Nem is hiszi, milyen erős elmélkedő hajlam és költői erő rejlik némelyik muzsikunk lelkében... És nagyon ügyesen bánnak a szellemi képességeikkel. Elsőrangú vitázók: ügyesen, árnyaltan érvelnek, képesek szellemes visszavágásokra, epés célzásokra, finom iróniára.

1915. január 20. szerda

Tegnap a Nyevszkij Proszpekten egy sebesen vágató trójka föllökte Raszputyint. Csak könnyű fejsérülést szenvedett.

Virubova öt nappal ezelőtti balesete után íme az Ég második figyelmeztetése! Isten nem helyesli ezt a háborút!

1915. január 21. csütörtök

Az a pacifista propaganda, melyet Németország oly aktívan folytat Petrográdban, a fronton is érezteti a hatását. Több helyütt találtak orosz nyelvű röpcédulákat, melyek a harc abbahagyására szólították föl a katonákat, azt bizonygatva, hogy Miklós cár atyai szíve is már békét kíván. A csapatokra semmiféle hatással sincsenek ezek a felhívások. Nyikolaj nagyherceg mégis szükségesnek látta, hogy tiltakozzék a cárra vonatkozó utalás ellen. Egyik napiparancsában *alávaló büntettnek* minősíti az ellenségnek ezt az alattomos eljárását, majd így fejezi be szavait: *Valamennyi hű alattvaló tudja, hogy Oroszországban a generalisszimustól az egyszerű katonáig mindenki csak Isten felkentje, mélységesen tisztelt cárunk szent és felséges akaratának engedelmeskedik, mert egyedül neki áll hatalmában elkezdni és befejezni a háborút.*

1915. január 25. hétfő

Ma délután néhány holmi beszerzése céljából a Vaszilij-szigetre, Petrográd szellemi életének a központjába megyek: ott található a Tudományos Akadémia, a Szépművészetek Akadémiája, a Bányaiipari Főiskola, a Tengerészeti Főiskola, az Állattani Múzeum, a Történeti és Filológiai Intézet, számos gimnázium, fizikai és kémiai laboratórium, valamennyi nagyobb pedagógiai intézmény.

Minthogy kiderült az ég, kiszállok az autóból, és sétálgatok az utcákon. Minden lépésnél diákokkal találkozom. Menynyire más arcok, mint amilyeneket a párizsi Diáknegyedben vagy Oxford és Cambridge utcáin láthat az ember!

A francia diák tekintete, hangja, mozgása, vagyis az egész személyisége fiatalságot, eleveniséget, gondtalanságot, életkedvet és fogékonyságot tükröz, s még akinek fáradt az arca, annak a szeméből is éles és nyílt értelem árad. A fehér bőrű, karcsú angol diákban először a határozottság, a gyakorlati gondolkodásmód, a nyugodt, biztos, kiegyensúlyozott logika jegyei tűnnek föl. Itt ilyesmiről szó sincs. Először is, mert az orosz diákoknak többnyire szánsalmas a külsejük: az arcuk sápadt, nyúzott, beesett, soványak, vékony a karjuk, görbe a hátuk. Ezek az elnyútt, rongyos ruhába bújtatott vézna testek világosan jelzik Oroszország egyetemi proletariátusának a helyzetét. Sok diák havi huszonöt rubelből él; ez az itteni rideg klí-

mában mindössze egyharmada a normális megélhetéshez szükséges összegnek. A testi szükségletek kielégíthetlensége nemcsak a szervezetet teszi tönkre; a szellemi erőfeszítéssel és lelki problémákkal együtt állandó izgalomban tartja az idegrendszert. Innen a komor vagy lázas, szorongó vagy riadt, fanatikus vagy elgyötört arckifejezésük, innen az a sok aszkéta, vizionárius és anarchista. Az a mondat jut eszembe róluk, melyet Dosztojevszkij ad Porfirij vizsgálóbíró szájába a *Bűn és bűnhődés*-ben: „Itt valaki könyveken táplálta az álmait, elméletektől háborgott a szíve.”

Rengeteg a diáklány is, s az ő megfigyelésük is éppoly tanulságos. Egyikük például négy fiatalember társaságában jön ki egy vendéglőből, s a járdán megállva vitatkozik velük tovább. Asztrakán kucsmát visel; magas, elég csinos lány, élénk és határozott tekintetű, ellentmondást nem tűrő hangon beszél. Közben két másik diák is kijön a vendéglőből, ők is beállnak a csoportba, s hallgatják. Talán az orosz nő egyik legeredetibb típusát látom: a forradalmi hit propagandistáját.

Az orosz regényírók, főként Turgenyev, gyakran megfigyelték, hogy az orosz nő felette áll a férfiaknak, legalábbis jellem, határozottság és akaraterő dolgában. Az érzelmi életben is majd mindig a nő a kezdeményező, a nő támad, provokál, ösztökél, irányít és határoz, parancsol és uralkodik. Lelki életükben és politikai felforgató tevékenységükben is ugyanígy viselkednek.

A nihilizmus már letűnt korszakában, a *Narodnaja volja** hőskorában a legfélelmetesebb nihilisták közt rengeteg nő, főként fiatal lány akadt. Kiválóan játszották tragikus szerepüket. Már az első akciók során nagyszerű Eumenidáknak mutatkoztak.

A sort Vera Zaszulics nyitja meg 1878. január 24-én, amikor közvetlen közélről rálő Trepov tábornokra, Szentpétervár rendőrparancsnokára. 1881. március 13-án Szofja Perovszkaja részt vesz II. Sándor meggyilkolásában. A következő évben Vera Figner katonai lázadást szít Harkovban. 1887-ben Szofja Ginzburg merényletet szervez III. Sándor ellen. Nem sokkal

* Népakarát – forradalmi szervezet (és politikai lap), 1879-ben alakult az önkényuralom elleni harcra, szélsőséges frakciója a terrorcselekményeket tartotta a politikai harc fő eszközének.

később Jekatyerina Breskovszkaja makacs propagandakampányt indít Csernovval, melynek hatására még a muzsikok homályos lelkében is felragyognak a szocialista evangélium délibábjai. 1897-ben a Petropavlovszk erődbe zárt gyönyörű Marija Vetrovát egy rendőrtiszt megerőszakolja cellájában; a lány lámpájából magára önti a petróleumot, felgyújtja és halálra égeti magát. 1901-ben Dora Briljant – Gersunyival, Szavinkovval és Burcevvvel együtt – megalapítja a „Harci szervezetet”, s 1905. február 17-én ő áll lesbe a moszkvai Kremlben, miközben társa, Kaljajev, biztos kézzel hajítja el a bombát, mely darabokra tépi Szergej nagyherceget.

Természetesen nagyon nehéz értesülésekhez jutni az orosz rendőrség és igazságszolgáltatás politikai jellegű megtorló intézkedéseiről. A perek, melyekről a közvélemény olykor-olykor értesül, nem a nyilvánosság előtt folynak, a tárgyalás szigorúan zárt, és a cenzúra csak a történetek egészen rövid ismertetését engedélyezi a lapoknak. Mégis legalább húsz olyan nő nevét idézhetem, akik szerepet játszottak az utóbbi évek összeesküvéseiben vagy merényleteiben: Szofja Ragozinnyikova, Tatjana Leontyjeva, Marija Szpiridonova, Szerafina Klicsoglu, Zinaida Konopljannyikova, Ligyija Sztur, Natalja Klimova, Maruszja Benyovszkaja, Ligyija Ezerszkaja, Szofja Venyegyiktova, Jekatyerina Izmajlovics, Jelena Ivanova, Nasztaszja Bicenکو, Marija Skolnyik stb. A terrorista szervezetekben tehát a nők fontos, olykor döntő szerepet játszanak.

1915. január 27. szerda

Kaptam egy röpiratot, s hogy megköszönjem, fölkeresem a tiszteletre méltó és rokonszenves Kulomzin államtitkárt, a birodalmi tanács tagját, a Szent András-rend lovagját. Nyolcvan felé jár. Szellemi erejét teljesen megőrizve, magas állásban öregedett meg; szívesen beszélgetek vele, mert tapasztalt, bölcs és jó ember.

A belpolitikáról beszélgetünk. Nem titkolom előtte, hogy nyugtalanít a mindenütt érezhető, a társadalom valamennyi osztályában megnyilvánuló elégedetlenség. Elismeri, hogy a közvélemény jelen állapota őt is nyugtalanítja, és hogy reformokra van szükség, de hozzáteszi még, számomra meglepően határozott hangnemben:

– A reformok, amelyekre gondolok s amelyeket hosszú lenne

kifejteni, alapvetően különböznek a mi Duma-beli alkotmányos demokratáink által követelt reformoktól, s még inkább azoktól – bocsássa meg őszinteségemet –, amelyeket egyes nyugati publicisták állandóan ajánlgatnak nekünk. Oroszország nem nyugati ország, s nem is lesz az soha. A mi nemzetünk vérmérsékletének nem felel meg az önök politikai rendszere. Ezért az általam elképzelt reformoknak az alapja az a két elv, amelyek jelen rendszerünk tartóoszlopai, s amelyeket mindenáron fenn kell tartani: a tekintélyuralom és az ortodox vallás. . . Ne feledje soha, hogy mikor a cárt felkenik népe uralkodójává, magától Istentől kapja hatalmát, másrészt pedig, hogy ő nemcsak az orosz állam feje, hanem az ortodox egyház legfőbb védnöke és a Szent Szinódus legfelsőbb bírója. Az állam és az egyház szétválasztása, melyet önök Franciaországban természetesenek találnak, nálunk lehetetlen: ellentmondana egész történeti fejlődésünknek. A cárizmus és az ortodox vallás elszakíthatatlanul kötődik egymáshoz az isteni jog kötelékével. A cár az abszolutizmusról éppúgy nem mondhat le, mint az ortodox hitről! Az egyeduralmat és a vallást csakis a forradalom válthatja föl. És forradalmon én az anarchiát, Oroszország teljes fölforgatását értem. Nálunk a forradalom csakis romboló és anarchikus lehet. Gondolja csak meg, hová jutott Tolsztoj! Tévedést tévedésre halmozva megtagadta az ortodox vallást. S azonnal elérkezett az anarchiához. Az egyházzal való szakítása szükségképpen az állam tagadásához vezette.

– Ha jól értem, mire gondol, a politikai reformmal együtt kell járnia, sőt azt meg is kell előznie a vallási reformnak, például a Szent Szinódus felszámolásának, a Patriarkátus visszaállításának. . .

Láthatóan zavarba jön, s így felel:

– Súlyos kérdéseket vet föl, nagykövet úr, melyekkel kapcsolatban, sajnos, legjobbaink sincsenek azonos véleményen. Mindenesetre sok tennivalónk akad e téren. . .

Néhány mondattal kivágja magát, s azután az oroszok örökös problémájára tereli a szót, mely az összes többit is magában foglalja, az agrárkérdésre. Nála senki sem lehet illetékesebb ebben a nehéz kérdésben, mert 1861-ben tevékeny szerepet játszott a jobbágyfelszabadításban, s azóta is része volt valamennyi reformban. Az elsők közt ébredt rá az eredeti elképzelés alaphibájára, és kezdte hirdetni, hogy a muzsikokat azonnal

a rájuk eső föld teljes jogú és személyes tulajdonosává kellett volna tenni. A földnek a földközösséghez való tartozása ugyanis azt a lényegében kommunista eszmét sugallta az orosz parasztnak, hogy a föld, kizárólagos joggal, csakis azé, aki megműveli.

Gondolatmenetét így fejezi be:

– Minél több földet kellene adni a parasztnak, s így megszervezni a magántulajdont a falusi tömegek számára, mert ettől függ, véleményem szerint, Oroszország jövője. Az 1906-os reform máris jelentős eredményeket hozott. Ha Isten megóv bennünket az örült kalandoktól, akkor véleményem szerint, a paraszti magán-földtulajdon tizenöt-húsz éven belül teljességgel fölváltja a közös tulajdon rendszerét.

1915. január 29. péntek

Ma délután a Taurisz-park mellett elhaladtomban szembetalálkozom a börtönparancsnokság négy katonájával: kivont karddal kísérek egy megadó, bűnbánó képet vágó, rongyos és sápadt szerencsétlen muzsikot, aki nagy kínnal emelgeti a hóban elnyűtt csizmáját. A kis csoport a Spalernaja börtön felé tart.

Szembejön velük egy egyszerű asszony; ormótlán, szőrmével bélelt, zöldes posztókabátot visel. Lehúzza a kesztyűjét, kigombolja a kabátját, sok vastag szoknyája ráncai közt keresgél, majd előhúz egy pénztárcát, kivesz belőle egy fémpénzt, odaadja a fogolynak és keresztet vet. A kísérő katonák közben lassítanak és félrehúzódnak, hadd tegye, amit akar.

A *Feltámadás* egyik jelenetének voltam tanúja, annak, amelyben Maszlovát két ór a börtönből a bíróság épületébe kíséri, s közben odalép hozzá egy muzsik, alamizsnát ad neki és keresztet vet.

A foglyok, a rabok, az igazságszolgáltatás kegyetlen karmai közé jutottak iránti szánságom vele született tulajdonsága az orosz népnek. A muzsik szemében a törvények megszegése nem hiba, még kevésbé becsstelenség; inkább szerencsétlenség, balszerencse, végzettszerű esemény, amelynek, ha Isten úgy akarja, legközelebb talán mi leszünk az áldozatai.

Egy bizalmas beszélgetés során szóba hozom Szazonov előtt a lengyel kérdést.

– Merek nyíltan beszélni ön előtt – mondom –, mert tudom jól, hogy majdnem ugyanúgy kívánja, mint én, a lengyel királyság helyreállítását.

– A Romanovok uralma alatt! – vág közbe sietve.

– Én is úgy gondolom!... – Ismeri a véleményemet. Szerintem a nemzeti egységében helyreállított s a Romanovok uralma alatt autonómiát élvező lengyel királyság a szlávok nélkülözhetetlen előőrse lehet a germánok ellenében, viszont az Oroszországgal semmiféle politikai kapcsolatban sem álló Lengyelország szükségképpen német befolyás alá kerülne. Lengyelország ily módon visszanyerné történelmi szerepét Kelet-Európa határán, azt a szerepet, amelyet hajdanában a teuton lovagok ellen küzdve is betöltött. S ez a politikai változás egyúttal Németország és Oroszország végső szakítását, teljes elválását is jelentené.

– Amit mond, annak minden szavát aláírom; ezért is gyűlöltek engem mindig annyira a mi németrajongóink... De mit számít az ő gyűlöletük, hiszen én a cár egyik legkedvesebb eszméjét védem!

– Ha létrejönne a Romanovok uralma alatt a lengyel királyság, az, véleményem szerint, az orosz állam belső fejlődésére is rendkívül kedvezően hatna. Most tehát nem szövetségeseként szólok, hanem Oroszország barátjaként, szinte azt mondhatnám: politikai műkedvelőként. A következőt szeretném mondani: egy év óta, amióta itt élek, nagyon felfigyeltem valamire, amit külföldről nemigen lehet észrevenni: hogy milyen rengeteg nem-orosz él a birodalomban. Nemcsak a számukra gondolok, hanem inkább szellemi hatásukra, arra, hogy mennyire fontosnak tartják etnikai különállásukat és azt, hogy az oroszországtól független nemzeti létet éljenek. A nem-oroszok, vagyis a lengyelek, litvánok, lettek, baltiak, észtek, grúzok, örmények, tatárok stb. valamennyien nehezen viselik az önök közigazgatási centralizmusát, annál is inkább, mert az orosz bürokrácia nem bánik velük kesztyűs kézzel... Önök előbb-utóbb kénytelenek lesznek létrehozni a regionális autonómiák rendszerét. Mert ha nem, akkor jönnek az elszakadási törekvések. Egy önálló, al-

kormányos Lengyelország e tekintetben tehát nagyszerű kezdő lépést jelentene.

– Belpolitikánk legsúlyosabb és legbonyolultabb kérdésére tapint rá ezzel. Elméletileg én is szívesen járnám azt az utat, amelyről beszél. De ha közelebbről megvizsgáljuk a gyakorlati megoldásokat, kiderül, hogy nagyon nehéz összeegyeztetni őket a cárizmussal. Márpedig a cárizmus az én szememben magát Oroszországot jelenti.

1915. január 31. vasárnap

A petrográdi hivatalos lap közzétette annak a táviratnak a szövegét, amelyben tavaly július 29-én Miklós cár javasolta Vilmos császárnak, hogy az osztrák–szerb viszályt vigyék a hágai nemzetközi bíróság elé. Íme a távirat szövege:

Köszönöm békülékeny és barátságos táviratodat, ugyanis nagyköveted ma egészen más hangnemű nyilatkozatot tett miniszterem előtt. Kérlek, tisztázd ezt a félreértést! Az osztrák–szerb kérdést a hágai bíróság elé kellene utalni. Bízom bölcsességében és barátságában.

Miklós

A német kormány őrizkedett tőle, hogy ezt a táviratot is közvétegye a háborút megelőző válság idején a két uralkodó közvetlen üzenetváltásainak többi szövegével együtt.

Megkérdem Szazonovtól:

– Hogyan lehetséges, hogy sem Buchanan, sem én nem értesültünk egy ilyen fontos javaslatról?

– De hiszen én sem tudtam róla!... A cár maga fogalmazta, senkitől sem kérve tanácsot. Elképzelése szerint közvetlen felhívás lett volna ez Vilmos császárhoz, a barátság és a bizalom jegyében; ha a Kaiser kedvezően válaszol, akkor hivatalos formában is megismételte volna javaslatát. De a Kaiser egyáltalán nem válaszolt... A minap, a cár iratainak rendezése közben akadtak rá a távirat fogalmazványára. Ellenőriztettem a táviróhivatalban; a sürgöny valóban eljutott Berlinbe.

– Elkeserítő, hogy kormányaink nem tudtak erről a sürgönyről. Nagyon nagy hatással lett volna mindenütt a közvéleményre. Gondolja meg: július 29-én, amikor a Hármass Antant épp megkettőzte erőfeszítéseit a béke megmentése érdekében!

- Igen, valóban elkeserítő.
- Milyen rettenetes felelősséget vállalt magára Vilmos császár azáltal, hogy nem is felelt Miklós cár javaslatára!
- Egy ilyen javaslatra csak azt felelhette volna, hogy elfogadja. Háborút akart, azért nem válaszolt.
- A történelem majd fölrója neki. Mert hiszen most már tudjuk, hogy azon a bizonyos július 29-én Miklós cár följánlotta, hogy vigyék nemzetközi döntőbírárság elé az osztrák–szerb viszályt; hogy ugyanaznap Ferenc József császár, Belgrád bombázását elrendelve, meggyújtotta a kanócot, s hogy szintén ugyanaznap Vilmos császár elnökölt azon a nevezetes potsdami tanácskozáson, mely az általános háború mellett döntött.

1915. február 5. péntek

Ma felkeresett Krivosejn földművelésügyi miniszter. A Goremikin-kormány tagjai közül Szazonov mellett ő a legliberálisabb s a legnagyobb híve a Szövetségnek.

Arról faggatom, milyen benyomásokkal érkezett vissza a főhadiszállásról, ahol nemrégiben járt.

– Kitűnőekkel! – mondja. – Kitűnőekkel! . . . Nyikolaj nagyherceg csupa bizakodás és lendület. Amint a tüzérsége löszert kap, újrakezdi az offenzívát; továbbra is határozott szándéka, hogy Berlin ellen vonuljon. . .

Majd arról a kormánynyilatkozatról beszél, amelyet jövő kedden, a Duma nyitóülésén fognak felolvasni.

– Remélem, hogy ez a nyilatkozat bombaként robban majd Németországban és Ausztriában; mert ugyanolyan energikus és ellentmondást nem tűrő hangú, mint a francia kormánynak annak idején a képviselőházban felolvasott nyilatkozata. Állítom önnek, hogy ezek után senki sem veti föl többé azt a kérdést, hogy vajon Oroszország valóban a végső győzelemig akar-e harcolni.

Elmondja azután, hogy tegnapelőtt a cár hosszan beszélt neki a jövőendő béke általános feltételeiről, s többször is kijelentette, hogy szét akarja zúzni a német birodalmat: „Soha többé nem vagyok hajlandó német Kaiser követét fogadni”, jelentette ki nekem.

Kapcsolatunk baráti nyíltságában bízva megkérdem Krivosejntől, nem tart-e tőle, hogy a belpolitikai nehézségek előbb-

utóbb megzavarják vagy esetleg teljesen megbénítják a háborús erőfeszítéseket. Pillanatnyi habozás után felel:

– Bízom önben, nagykövet úr, ezért nyíltan fogok beszélni. . . Nem kételkedem benne, hogy seregeink győzni fognak, ha a kormány és a közhangulat teljes egyetértésben lesz. A háború kitörésekor tökéletes volt az egyetértés, most viszont sajnos, kénytelen vagyok elismerni, hogy veszélyben forog. Tegnapelőtt a cárral is beszéltem erről. . . Sajnos, a probléma nem új keletű! Politikai életünk rákfenéje a cári hatalom és a társadalom közti ellentét. Fájdalommal figyelem ezt már jó ideje. Néhány éve minden keserűségemet beleöntöttem egy mondatba, melynek akkor volt is némi visszhangja: *Oroszország jövője mindaddig bizonytalan marad, míg a kormány és a társadalom két ellenséges táborként figyeli egymást, míg mindkettő csak úgy beszél a másiktól, hogy „azok”, ahelyett, hogy azt mondanák: „mi”, jelezvén ezzel az orosz egységet.* Ki a hibás? Mint mindig: senki és mindenki! . . . Önt nyugtalanítják a cárizmus visszaélései és anakronizmusai. Teljes joggal. De lehetséges háború idején akármiféle reformba belekezdeni? Biztos, hogy nem, mert ha vannak is súlyos hibái a cárizmusnak, akadnak kiváló vonásai és pótolhatatlan erényei is: a cárizmus az az erős összekötő kapocs, mely egybefogja az évszázadok munkája révén a valahai Moszkvai Állam köré csoportosult heterogén elemeket. Csak a cárizmus biztosíthatja nemzeti egységünket. Ha elvetjük ezt az életerős alapelvet, Oroszország azonnal széthullik, romlásnak indul. Kinek volna az jó? Franciaországnak biztosan nem. . . Az egyik fő ok, mely engem a cárizmushoz köt, éppen az, hogy képesnek tartom a fejlődésre. Sokszor bizonyította már! A Duma 1905-ös létrehozása nagyon nagy lépés volt, politikai életünk egész arculatát megváltoztatta. Úgy vélem, hogy a cári hatalom még pontosabb körvonalazására lesz szükség, és hogy a Dumának ellenőrzési jogot kell kapnia a közigazgatás fölött; másrészt az a véleményem, hogy széles körű decentralizációt kellene végrehajtani valamennyi állami szervünknel. De meg kell ismételnem, nagykövet úr, hogy minderre csak a háború után kerülhet sor. . . Pillanatnyilag, amint Őfelségének is mondtam a minap, a miniszterek legfőbb feladata, hogy elsimítsák a kormány és a közvélemény néhány hónap óta észlelhető nézetkülönbségeit, mert győzelmünknek ez *sine qua non* feltétele.

Mikor a háború kitört, sok orosz szocialista úgy érezte, csatlakoznia kell hazája többi erőihez, hogy szembeszállhassanak a német agresszióval; másrészt azt gondolták, hogy a csatamezőn megnyilatkozik a néptömegek testvérisége, és hogy a győzelem hozza majd meg Oroszország belső felszabadulását.

Egyikük sem érezte ezt olyan erősen, mint Burcev, egy Párizsba emigrált forradalmár, aki annak idején arról volt híres, hogy lankadatlan buzgalommal leplezte le az Ohrana provokátorait és a cári rendőrség aljas módszereit. Burcevre már a cárnak az orosz néphez intézett augusztus 2-i emelkedett hangú kiáltványa is elég nagy hatással volt: *... A megpróbáltatás nehéz órájában merüljenek feledésbe a belső egyenetlenkedések, kerüljön egymáshoz még közelebb a cár és a népe, s Oroszország, egy emberként fölkelve verje vissza az ellenség arcátlan támadását! ...* Két héttel később a lengyelekhez intézett kiáltvány csak megerősítette Burcevet érzéseiben. Anélkül, hogy megtagadta volna nézeteit és reménysegeit, bátran kimondta emigránstársai előtt, hogy időleges fegyverszünetet kell kötniök a cárizmussal. Majd, bizonyítandó a cári kormány új szándékaiba vetett bizalmát, s azt gondolván, hogy hazájában hasznosabb szerepet tölthet be, hazatért Oroszországba.

Alig lépte át a határt, letartóztatták. Börtönbe vetették, több hónapot töltött vizsgálati fogságban. Majd a háború kitörése óta tanúsított magatartását semmibe véve, régi írásai alapján „felségsértés bűnében” találták vétkesnek, s örökös szibériai száműzetésre ítélték. Rögtön el is vitték a sarkvidéki Turuhanszkba, a Jenyiszej folyó mellé.

Ma reggel sürgöny érkezett Vivianitól. Az igazságügy-miniszter beszámol róla, hogy milyen kedvezőtlen visszhangot keltett ez az ítélet a francia szocialisták körében, s felszólított, hogy – nagyon tapintatosan – próbáljam meg kieszközölni Burcevnak a kegyelmet.

Burcev életrajzában, eltekintve a háború eleje óta tanúsított hazafias magatartásától, semmi olyat nem találtam, amit fel tudnék hozni érdekében a cári hatóságoknak, akik gyűlölik őt.

Vlagyimir Lvovics Burcev 1862-ben született Alekszandrovszkban, birtokos kisnemesi családból. Már húszéves korában bebörtönözték, mivel forradalmi propagandát folytatott.

Egy hónap múlva szabadon bocsátották, de 1885-ben ismét letartóztatták, s hétévi szibériai kényszers munkára ítélték. Egy évvel később sikerült megszöknie, s előbb Genfben, azután pedig Londonban keresett menedéket.

Akármilyen elnéző is a hagyományos angol vendégszeretet a politikai menekültek irányában, hamarosan összeütközésbe került az angol igazságszolgáltatással, mert lapjában, a *Narodnij Volec*ben olyan cikksorozatot közölt, amelyben „II. Sándor dicső gyilkosainak utánzására” hívta föl az orosz ifjúságot. Az uralkodógyilkosságra való izgatás miatt tizenhét havi *hard labour** ítélték. Büntetésének letöltése után visszatért Svájcba, ahol első dolga volt egy olyan röpirat kiadása, mely igazolta az angol bíróság ítéletét: *Le a cárral!* Mintegy időtöltésként, egy rendkívül érdekes folyóiratot indított, a *Bilojét*, melyben az oroszországi liberális eszmék és felforgató mozgalmak történetével foglalkozott.

De a cárizmus iránti gyűlölete, harcias természete, a titokzatos és váratlan akciók iránti romantikus vonzalma nem hagyta nyugodni. 1901-ben Gersunyi, Azev, Csernov, Dora Briljant és Szavinkov társaságában megalapította a *Harci szervezetet*, melynek a szocialista párt harci energiáinak összefogása és irányítása volt a feladata. Haditervet dolgoztak ki. Kijelöltek három magas rangú áldozatot: Pobedonoszcevet, a Szent Szinódus főprokurátorát, a tekintélyuralom fanatikus teoretikusát, azután Obolenszkij herceget, Harkov kormányzóját s végül Szipjagin belügyminisztert.

A Pobedonoszcev elleni merényletet egy feljelentés megghiúsította. Obolenszkij herceg csak könnyebben sérült meg. De Szipjagint 1902. április 15-én szíven találta egy golyó; azonnal meghalt. Ettől kezdve megsokasodtak a terrorcselekmények.

1903 végén az orosz kormány tiltakozott a svájci kormánynál, amiért a forradalmárok szabadon szervezhetik akcióikat svájci területről. A tiltakozást kísérő bizonyítékok kétséghatározatlanok voltak. Burcevet és cinkosait így kiutasították. Párizsba menekültek. Burcev egy szerény lakásban húzódott meg az Arago körúton, s látszólag rendkívül nyugodtan élt, kizárólag történeti tanulmányainak szentelve magát; de titokban

* Kényszersmunka.

fokozatosan Párizsba helyezte át a *Harci szervezetet*, irattárát, titkos tanácskozásait és robbanóanyag-tartalékait.

Ebben az időben a külügyminisztérium orosz referense voltam, tehát ismertem Burcev nevét, tudtam tevékenységéről. Az Ohrana párizsi ügynöke, Ratajev ugyanis hamarosan tudomást szerzett az Arago körúton folyó titkos szervezkedésről. 1904. április 20-án Oroszország nagykövete Burcev kiutasítását kérte, „rendkívül veszélyes, javíthatatlan, elszánt forradalmárnak” nevezve. A nagykövet által átnyújtott jegyzék így fejeződött be:

Burcev kiválóan ért hozzá, hogy felszítsa a forradalmár ifjúság káros ösztöneit, és hogy ekképpen rövid idő alatt a legszörnyűbb tettek elkövetésére képes fanatikusokat neveljen. Felfigyeltem erre az utolsó mondatra, mert hangneme más volt, mint az orosz menekültekkel kapcsolatban máskor hozzánk érkező jegyzékeké; kivételes, rendkívül eredeti jellemre utalt. Az ügyirathoz egy fényképet is csatoltak, hogy megkönnyítsék rendőrségünk munkáját. A kép törékeny testalkatú, beesett mellű, keskeny vállú fiatalembert ábrázolt. Az arca különösen erős benyomást tett rám – sápadt, beteges, aszketikus arc, melyet megvilágít, sőt, valósággal fénybe von a szemek bűvöletes tüze és szelídsége. Rögtön megértettem ennek a férfinak az erkölcsi tekinélyét, magával ragadó, izgató hatalmát, azt a különös vonzerőt, amely felszabadíthatja mások energiáit, s amely a forradalmi hit oly félelmetes apostolává teszi. A fénykép hátán a következő dedikáció olvasható: *Soha ne feledje Zseljabov, Szoffja Perovszkaja, Halturin és Grinyevickij nagy nevét! Ezek a nevek: a mi zászlónk. Abban a tudatban haltak meg, hogy mi követjük őket dicsőséges nyomdokaikon.*

Április 26-án a rendőrkapitányság kiutasító végzést küldött Burcevnek.

De mióta Párizsba költözött, baráti viszonyba került a francia szocialista vezetőkkel; kipróbált múltjával, misztikus demokratizmusának lobogásával, meggyőző ékesszólásával, tiszta tekintetének félénk és szenvedélyes szelídségével hamar elnyerte tiszteletüket és rokonszenvüket. Kérte őket, mentsék meg az újabb száműzetéstől.

Abban az időben Combes volt kormányon, aki baloldali többségének megőrzése céljából engedelmesen alávetette magát a szocialistáknak. A külügyminiszter ugyan Delcassé volt, de ő belpolitikai kérdésekről egyáltalán nem tárgyalt minisztertár-

saival, kizárólag diplomáciai kérdésekkel foglalkozott, amelyekbe viszont nem tűrt beleszólást. Delcassé teljesen elképedt s rettentő haragra gerjedt, amikor az orosz nagykövet júniusban tudatta vele, hogy Burcev továbbra is szabadon jár-kel Párizsban! Jaurès ugyanis erőiesen közbenjárt Combes-nál, s így a kiutasítási végzésnek nem szereztek érvényt.

Időközben Burcev alaposan kihasználta a Franciaország kínálta cselekvési szabadságot: tovább tökéletesítette a *Harci szervezetet*. Július 28-án Szentpétervár egyik legforgalmasabb útvonalán, az Izmajlovszkij Proszpekten Plehve belügyminiszter bombamerénylet áldozata lett.

Az orosz nagykövetség azonnal és még energikusabban követelte Burcev kiutasítását. Delcassé a minisztertanács elé vitte a kérdést, engem többször is elküldött a biztonsági szolgálat-hoz, személyesen beszélt Combes-bal: mindhiába. A mindenható Jaurès ismét védelmébe vette a terroristát, s a kiutasítási végzést érvénytelenítették.

A „Burcev-ügy” áttekintéséből egy csepp lelkierőt sem meríttek azokhoz a tárgyalásokhoz, amelyekre Viviani utasított. Kihez forduljak? Hogyan és milyen formában kezdjem el a tárgyalásokat?... A problémát különösen megnehezíti, hogy a kegyelmi ügyek az igazságügy-minisztérium hatáskörébe tartoznak. Márpedig Scseglovitov, az igazságügy-miniszter, a legreakciósabb államférfiak, az autokrata előjogok legfeltűbb védelmezői közé tartozik, s azt hirdeti, hogy Oroszországnak a nyugati demokráciákkal kötött szövetsége a cárizmus hanyatlásához vezet.

Nehéz helyzetemben Szazonovtól kérek baráti tanácsot. Fölkiált s égnek emeli a karját:

– Burcevnek kegyelmet!... Eszébe ne jusson!... Akármilyen óvatosan kéri is, rettenetes érvet ad Scseglovitov és valamennyi szélsőjobboldali őrült kezébe a Szövetség ellen... Ez pedig soha rosszabbkor nem jöhetne!...

Próbálom mégis meggyőzni, azt magyarázom neki, hogy ha Burcev kegyelmet kap, azt mindenütt úgy tekintik majd, mint a nemzeti szolidaritás megnyilvánulását; hozzáteszem még, hogy a francia szocialista minisztereknek, Guesde-nek, Sembat-nak és Albert Thomas-nak, akik kiváló hazafiakként járulnak hozzá háborús erőfeszítéseinkhez, segítségre és bátorításra van

szükségük munkájukban, és ha Burcev kegyelmet kap, akkor alaposan megnövekedne hitelük a párt radikálisabb frakciói előtt, amelyekben még élnek a régi előítéletek Oroszország iránt. Végül megkérem Szazonovot, gondolja át, hogy nem tudná-e Scseglovitov megkerülésével, közvetlenül a cárhoz eljuttatni kérésemet.

– Ez nem jogi, hanem elsősorban diplomáciai ügy, minthogy a két szövetséges ország szellemi kapcsolatait érinti. Kormányom semmi esetre sem akar beavatkozni az önök belpolitikájába, mindössze azzal bízott meg, tegyek javaslatot egy olyan intézkedésre, mely nagy hasznót hozna az orosz ügynek Franciaországban. . . Bízom benne, hogy a cár kedvezően fogadja személyesen hozzá intézett kérésemet. És ha eléje kerül ez az ügy, biztos vagyok a válaszában.

Néhány pillanatnyi morózus hallgatás után, mintha új ellenérvek jutottak volna az eszébe, Szazonov folytatja:

– Ha tudná, milyen aljasságokat publikált Burcev a cár és a cárné ellen, akkor érezné, mennyire kockázatos a kérése.

– Akkor is bízom Őfelsége mély bölcsességében.

1915. február 13. szombat

Ma reggel Szazonov ragyogó arccal fogad.

– Jó hírem van az ön számára. . . Találja ki!

– Micsoda? Kegyelem Burcevnek?

– Igen. . . A cár tegnap este fogadott, én pedig tolmácsoltam neki az ön kérését. Nem volt könnyű! Alig kezdtem bele, a cár megkérdezte: *Tudja-e Paléologue úr, milyen ocsmányságokat írt Burcev a cárnéről és rólam?* De én csak mondtam tovább. A cár pedig oly jó, s oly magasrendűen gyakorolja uralkodói hivatását, hogy szinte azonnal azt mondta: *Jól van. Mondja meg Franciaország nagykövetének, hogy megkegyelmezek annak a nyomorultnak. . .* Őfelsége még megengedett magának annyi rosszmájúságot, hogy hozzátegye: *Mondja csak, mikor is járt közben párizsi nagykövetem francia politikai elitéltek kegyelmi ügyében?*

Kérem Szazonovot, tolmácsolja a cárnak hálámat, s azután neki magának is hálásan megköszönöm, hogy olyan jól képviselte ügyemet.

– Biztos lehet benne – mondom neki –, hogy nagy szolgálatot tettünk a Szövetségnek.

1915. február 14. vasárnap

A Nyeman alsó szakaszánál fekvő Tilsittől egészen a Visztula menti Plockig, vagyis négyszázötven kilométeres frontvonalon visszavonult az orosz hadsereg. Feladta a védekezésben oly hasznos Angerapp menti kiépített állásokat és a Mazuri-tavak közti földnyelveket; és sietve hátrál Kovno, Grodno, Osowiec és a Narew irányában.

Ez a kudarc sorozat jó alkalom Raszputyinnak, hogy kiélje Nyikolaj nagyherceg iránt táplált engesztelhetetlen gyűlöletét.

Amikor 1906-ban a sztarec Szentpétervárra került, nem volt lelkesebb támogatója Nyikolaj és Pjotr Nyikolajevics nagyhercegeknél s montenegrói feleségeiknél, Nasztaszja és Milica nagyhercegnőknél. De Nyikolaj nagyherceg egy nap ráébredt tévedésére, s bátran igyekezett jóvátenni hibáját. Könyörgött, esedezve kérte a cárt, hogy űzze el az aljas muzsikot; többször is próbálkozott, de mindig hiába. Raszputyin azóta vár a bosszú pillanatára.

Egyáltalán nem csodálkozom hát, hogy állandóan szidalmazza a cárek előtt a generalisszimust. Remek szimattal hamar kitalálta, hogy mely hibáira lesz a legérzékenyebb a cár és a cárné. Egyrészt azzal vádolja a nagyherceget, hogy képmutató, minden eszközt megragad, hogy népszerűsége tegyen szert a katonák körében, és politikai híveket toborozzon magának a hadseregben. Másrészt egyre azt mondja: „Nyikolaska hadműveletei sohasem fognak sikerrel járni, mert nincsen rajtuk Isten áldása. Hogyan áldhatja meg az Isten olyasvalakit, aki elárult engem, a *Bozsij cseloveket*, Isten emberét?”

1915. február 15. hétfő

Lengyelországról beszélek R. gróffal, aki vad nacionalista.

– Vallja be – mondom –, hogy a lengyeleknek van okuk rá, hogy ne szeressék Oroszországot.

– Valóban, sokszor túlságosan keményen bántunk Lengyelországgal. . . De visszakaptuk tőle.

– Hogyan?

– A nyakunkra szabadította a zsidókat.

Valóban, Oroszországban csak Lengyelország felosztásai óta van zsidókérdés.

Addig a cárizmus egyszerűen elűzte vagy kiirtotta a zsidókat. De amióta az annektált területeken nagy izraelita közösségekkel találja magát szemben, kénytelen volt lemondani ezekről a sommás eljárásokról. A birodalom nyugati szélén jelöltek ki nekik kényszerlakhelyet, és különféle, nem túlságosan szigorú rendőrségi ellenőrzéseknek vetették őket alá.

De a második felosztás előkészítése idején II. Katalin olyan szigorú és megalázó intézkedéseket hozott a zsidók ellen, amelyekről máig sem tudtak megszabadulni. Az 1791. december 23-i ukáz korlátozta lakhatási területüket, eltiltotta őket mindennemű mezőgazdasági munkától, gettóvárosokba zárta őket, végül pedig kimondta azt a gyűlöletes – s azóta is érvényes – elvet, mely szerint a zsidónak minden tilos, ami nincsen kifejezetten megengedve neki.

Ez a zsarnoki önkény eléggé meglepő épp annak a filozófus cárnőnek a részéről, aki Voltaire, d'Alembert és Diderot barátja volt, s aki politikai nézeteit, állítása szerint, *A törvények szelleméből* merítette. Az uralkodónő haragját azonban egy olyan sérelme váltotta ki, amely csak közvetetten kapcsolódott a zsidókhoz: II. Katalin gyűlölte a francia forradalmat, minden intézkedését haraggal és nehezteléssel fogadta, minden trónra nézve szörnyen veszélyes, bűnös, ördögi vállalkozásnak tartotta. Márpedig az Alkotmányozó Gyűlés 1791. szeptember 27-én emancipálta a zsidókat, teljes és egyenlő jogú polgároknak ismerte el őket. II. Katalin erre a december 23-i ukázzal válaszolt, amelyet azután más további intézkedések súlyosbítottak.

Ily módon, a sors ironikus visszaütéseként, a francia forradalom nagylelkű intézkedése nyitotta meg Európa túlsó végén azoknak az üldöztetéseknek a korszakát, amelynél hosszabbat s nehezebbet aligha élt át Izrael népe az idők során.

1915. február 20. szombat

Ma délután közös látogatást teszünk Szazonovval; az én autómmal megyünk.

A Mars-mező mentén elhaladva több század gyalogost pillantunk meg: gyakorlatoznak. A katonák nehezen mozognak a hóban. A roppant térséget elborító vörösbarna köd gyászos alkonyi hangulatúvá varázsolja a jelenetet. Szazonov nagyot sóhajt:

– Nézze! Hát nem kétségbeejtő?... Lát itt körülbelül ezer

embert. De ezek már nem újoncok, akiket gyakorlatoztatni kell, nem, ezek katonák, néhány napon belül indulnak a front-ra. Nos, nézzen körül! Sehol egyetlen puska!... Milyen szomorú! Könyörgök, nagykövet úr, sürgesse a kormányát, hogy segítsen nekünk! Mert ha nem, mi lesz velünk?...

Megígérttem, hogy újból s minden erőmmel sürgetni fogom a Franciaországból rendelt puskák szállítását, mert elszorul a szívem ezeknek a vágóhídra szánt szerencsétlen muzsikoknak a láttán.

1915. február 21. vasárnap

A hónap elején Guise herceg (a megboldogult Chartres-i herceg fia) inkognitóban Delcassé megbízásából Szófiába utazott, hogy Ferdinánd cárt megnyerje ügyünknek.

Ferdinánd nem sietett fogadni unokaöccsét. Különböző kifogásokkal hat napig váratta, s csak azután volt hajlandó tárgyalni vele. Mikor Guise herceg végre bejutott a palotába, előadta, miféle politikai érvek szólnak amellett, hogy Bulgária csatlakozzék a Szövetséghez, s még nagyobb nyomatékka hozta elő a „családi érveket”, melyek Lajos Fülöp unokájának kötelességévé teszik Franciaország megsegítését. Ferdinánd cár nagyon kedvesen és figyelmesen végighallgatta a herceget, de kertelés nélkül kimondta, hogy meg akarja őrizni cselekvési szabadságát. Majd hirtelen gúnyosan elmosolyodott – hány-szor láttam én is ezt a mosolyát! –, s úgy folytatta: „Küldetésed ezennel véget ért, most már mint unokaöcsém beszélhetsz velem.” És ezzel mindennapos témákra terelte a szót.

Guise herceget ezután még háromszor fogadták a palotában, de egyetlenegyszer sem sikerült politikai témára terelnie a beszélgetést. Február 13-án továbbindult Szalonikibe.

Küldetésének kudarca jellemző esemény.

1915. február 24. szerda

Ma délután épp látogatóban voltam O.-nénál, aki nagyon tevékenyen foglalkozik az egészségügyi ellátás ügyeivel, amikor hirtelen kivágódott a szalon ajtaja. Magas termetű, a muzsikok ünnepi fekete kaftánját és nehéz csizmáját viselő férfi közeledik nagy léptekkel O.-né felé, s jobbról-balról megcsókolja. Raszputyin az.

Gyors pillantást vet felém, s megkérdi:

– Ki ez?

O.-né felel neki. Raszputyin folytatja:

– Á, a francia nagykövet! Örülök, hogy megismerhetem, úgyis akartam neki mondani valamit.

És szaporán beszélni kezd. O.-né tolmácsol, de nem tudja követni a tempóját.

Így kedvemre megnézegethetem. Hosszú barna haja fésületlen, a szakála fekete, kemény szálú, a homloka magas, az orra széles és előreugró, a szája vastag. De arcának egész kifejező-készsége a szemében összpontosul: ragyogó, lenvirágkék, mély tekintetű szeméből különös vonzerő árad. A pillantása éles és simogató, ártatlan és ravasz, közvetlen és távoli. Ahogy egyre élénkebben beszél, mintha mágneses erő költözne a szembogarába.

Rövid és szaggatott mondatokban, hevesen gesztikulálva vázolja föl előtttem az orosz nép háborús szenvedéseinek körképét.

– Sok a halott, sok a sebesült, sok az özvegy, sok az árva, sok a rom, sok a könny... Gondolj azokra a szerencsétlenekre, akik soha többé nem térnek vissza, s ne feledd, hogy mindegyikük öt, hat... tíz zokogó családtagot hagy hátra! Ismerek olyan falvakat, nagy falvakat, ahol mindenki gyászban van!... S akik visszatérnek a háborúból, azok is milyen állapotban, uramisten!... Nyomorékok, félkezűek, vakok!... Iszonyatos!... Még legalább húsz évig csak fájdalmat aratunk orosz földön!

– Igen, valóban rettenetes – mondtam –, de még rosszabb volna, ha ezek a roppant áldozatok hiábavalók lennének. A háttározatlanság, a lelki fáradtság szülte béke nemcsak a halottaink ellen elkövetett bűn lenne; olyan belső katasztrófákat hozna, amelyeket országaink talán soha többé nem tudnának kiheverni.

– Igazad van... A győzelemig kell küzdenünk!

– Örülök, hogy ezt hallom tőled, mert ismerek néhány magas rangú személyt, aki arra számít, hogy te majd lebeszéled a cárt a háború folytatásáról.

Gyanakodva néz rám, s megvakarja a szakállát.

Majd hirtelen:

– Mindenütt akadnak ostobák!

– De az a baj, hogy Berlinben meghallgatják ezeket az osto-

bákat. Vilmos császár biztos benne, hogy te és a barátaid minden befolyásotokat latba vetitek a béke érdekében.

– Vilmos császár!... Hát te nem tudod, hogy őt az Ördög irányítja? Minden szavát, minden mozdulatát az Ördög sugallja. Tudom, mit beszélek, értek hozzá... Egyedül az Ördög tartja a felszínen. De egy szép nap az Ördög hirtelen kiszáll belőle, mert Isten úgy akarja. És Vilmos akkor úgy összeesik, mint egy ócska ing, amit kihajítanak a trágyadombra.

– Akkor pedig bizonyos a győzelmünk. Mert az Ördög nem győzhet.

– Igen, miénk lesz a győzelem. De nem tudom, mikor... Isten kedve szerint választja meg a csoda pillanatát. Még nem vagyunk túl a nehezén, sok vér és sok könny elfolyik még...

Majd visszatér eredeti témájához, hogy enyhíteni kellene a nép szenvedésein:

– Rettentő sokba fog kerülni, sok millió rubelbe. De ne törődjünk a kiadásokkal... Mert, tudod, ha nagyon sokat szenved a nép, gonosszá válik; rettenetes tud lenni, néha még arra is képes, hogy a köztársaságot emlegesse... El kellene mondanod ezt a cárnak.

– De hát én mégse mondhatok rosszat a cárnak a köztársaságról!

– Az biztos. De annyit nyugodtan mondhatsz, hogy a nép boldogságáért semmi se drága, és hogy Franciaország majd odaadja neki a hozzávaló pénzt... Hisz Franciaország olyan gazdag!

– Franciaország azért gazdag, mert szorgalmasan dolgozik és takarékos... Nemrégiben is nagy kölcsönöket adott Oroszországnak.

– Kölcsönöket? Miféle kölcsönöket?... Biztosra veszem, hogy az is csak a csinovnyikoknak jut. A parasztok egyetlen kopejkát se kapnak belőle. Nem, higgyél nekem! Mondd el a cárnak, amiről beszéltem!

– Mondd el te magad! Te sokkal gyakrabban látod, mint én. Ellenállásom nincsen ínyére. Fejét fölveti, száját összeszorítja, s majdnem szemtelenül vág vissza:

– Ezek az ügyek nem tartoznak rám. Én nem vagyok a cár pénzügyeinek az őre, én a lelkének az őre vagyok.

– No jó!... Ha legközelebb fogad, elmondom a cárnak, amit kívánsz.

– Köszönöm! Köszönöm!... Csak még egyet! Vajon megkapja Oroszország Konstantinápolyt?

– Igen, ha győzünk.

– Biztos ez?

– Szilárdan hiszek benne.

– Akkor az orosz nép nem fogja bánni, hogy annyit szenvedett, és még többet is hajlandó szenvedni.

Ezzel újból megcsókolja O.-ét, engem megölel, aztán nagy léptekkel kimegy, becsapva az ajtót maga után.

1915. február 27. szombat

Az angol–francia flotta folytatja erőteljes támadásait a Dardanelláknál; a parti erődöket már mind elhallgattatta.

Az orosz közvélemény nagyon izgatott; azt várják, hogy a szövetséges hajók hamarosan befutnak az Aranyszarv-öbölbe.

A bizánci délibáb egyre inkább hatalmába keríti a közvéleményt, olyannyira, hogy szinte közömbösen figyeli Kelet-Poroszország elvesztését, mintha bizony nem Németország veresége volna az előfeltétele a bizánci álom megvalósulásának.

1915. március 1. hétfő

Ma reggel Szazonov felhívja Buchanan és az én figyelmemet, hogy Konstantinápoly milyen érzelmi viharokat kelt az orosz nép valamennyi rétegében:

– Néhány hete még azt gondoltam – mondja nekünk –, hogy a tengerszorosok megnyitásából nem következik szükségképpen Konstantinápoly végleges elfoglalása. Ma viszont kénytelen vagyok megállapítani, hogy az egész ország ezt az erélyes megoldást kívánja... Nos, Sir Edward Grey mindeddig csak arra szorítkozott, hogy kijelentse nekünk: a tengerszorosok kérdését Oroszország kívánsága szerint kell rendezni. Igaz, hogy György király többet mondott, amikor Benkendorf nagykövetünkkel közölte: *Constantinople must be yours.** De itt az ideje a nyíltabb beszédnek. Az orosz népnek most már meg kell tudnia, hogy számíthat szövetségeseire nemzeti céljainak megvalósításában. Angliának és Franciaországnak a nyilvánosság előtt is ki kell mondania, hogy a békekötéskor támogatják Konstantinápolynak Oroszországhoz való csatolását.

* Konstantinápoly feltétlenül az önöké lesz.

A cár rendkívül féltékenyen ügyel a tekintélyére.

Mivel gyenge ember, féltékenysége gyanakvásban, tartózkodásban és hosszan tartó neheztelésekben nyilvánul meg. Kocovcov gróftól hallottam erről egy különös történetet:

– Emlékszik, ugye – mondja –, hogy amikor 1911 szeptemberében Kijevben meggyilkolták Sztolipint, a cár engem nevezett ki miniszterelnöknek. Kinevezésem után elbúcsúztam a Krímbe induló uralkodótól, és egyenesen visszatértem Pétervárra. Azonnal elfoglaltam a hivatalomat. Körülbelül három héttel később jelentést tettem a még mindig Jaltában tartózkodó cárnak; gondolhatja, hogy nehéz ügyekről kellett tájékoztatnom. Rendkívül kedvesen fogadott: „Meg vagyok elégedve önnel, Vlagyimir Nyikolajevics – mondta, szívélyesen mosolyogva. – Tudom, hogy megfelelő emberekkel vette magát körül, és hogy jó szellemben dolgozik. . . Érzem, nem fog úgy bánni velem, mint az elődje. . .” Én magam nem voltam baráti viszonyban Sztolipinnal, becsültem, de nem szerettem. Mégsem felelhettem másként: „De hiszen Sztolipin Felségedért halt meg!” . . . „Igen, valóban, az én szolgálatomban halt meg. De mindig arra törekedett, hogy engem háttérbe szorítson. . . Gondolja, hogy kellemes érzés volt, amikor egyre azt kellett olvasnom az újságban: *A miniszterelnök ezt csinálta. . . A miniszterelnök azt csinálta. . . ?* Hát én már nem is számítok? Én senki és semmi vagyok? . . .”

1915. március 12. péntek

A brit kormány, annak fejében, hogy támogatja Oroszországnak Konstantinápolyal és a tengerszorosokkal kapcsolatos elképzeléseit, kéri a cári kormányt, járuljon hozzá Perzsia semleges zónájának (vagyis Irán központi területeinek, beleértve Iszpahán környékét is) az angol zónához való csatolásához.

Szazonov rögtön így felel Buchanannak:

– Rendben van.

Vagyis egy perc alatt rendezték a perzsa kérdést, amely már két évszázada szította a viszályt Anglia és Oroszország között.

1915. március 13. szombat

Ma reggel, hatvanhatodik életévében, hirtelen meghalt Witte gróf. Agydaganat végzett vele.

Megsürgönyözöm a hírt Delcassénak, s még hozzáteszem:
A cselszövény tűzfészke hunyt ki vele.

1915. március 14. vasárnap

Már egy hete kapom a híreket célzások formájában egy áru-lási ügyről, amelyet a katonai hatóságok a legnagyobb titokban tartanak, s amelynek súlyos voltát most már pontosan látom...

Vilnában letartóztattak egy magas rangú csendőrtisztet, bizonyos Mjaszjedov alezredest, aki azelőtt a rendőrségi kémelhárítás tisztje volt, a háború kezdete óta pedig a 10. hadsereg felderítő egységének beosztottja; azzal vádolják, hogy Németországgal tartott fönnt kapcsolatokat.

Az első nyomravezető egy hadifogságba esett orosz tiszt volt, akinek a német vezérkar szabadságot ígért, ha hazatérése után hajlandó Németországnak dolgozni. A tiszt úgy tett, mintha belemenne az alkuba, s volt olyan ügyes, hogy megszerezze annak a személynek a nevét, akitől majd utasításokat kap a megfigyelendőkre nézve s aki által a levelezését intézheti. Pétervárra érkezve azonnal följelentette Mjaszjedov alezredest.

Beljajev tábornok, vezérkari főnök egyáltalában nem csodálkozott, amikor megkapta a följelentést.

Mjaszjedov 1908 körül, mint Virbalis határállomás csendőrségének parancsnoka belekeveredett egy sötét csempészhistóriába. Rendelkezési állományba kellett helyezni. Ez azonban nem tartott sokáig. A felesége, egy zsidó kalandornő, akivel Karlsbadban ismerkedett meg, igen jó barátságban volt Szuhomlinov feleségével. És a hadügyminiszter, engedve az állhatatos hitvesi kérésnek, kabinetirodájába vette a tisztet, aki visszaélt hivatali hatalmával.

Mjaszjedov, kihasználva új pozícióját, még jobban kiépítette német és osztrák kapcsolatait. De akármennyire megkönnyítette a dolgát a tisztsége, és akármilyen ravasz volt is, súlyos vádak, becsületsértő hírek szállongtak felőle.

1911-ben Gucskov – az oktobrista párt vezetője a Dumában – nyíltan megvádolta, hogy a német vezérkar zsoldjában áll. Szuhomlinov tábornok megvédte beosztottját, aki ezek után

fegyveres elégtételt kért és kapott Gucskovtól. Pisztolypárba-juk a Néva egyik szigetén folyt le, szigorú feltételekkel: a két felet mindössze tizenöt lépés választotta el egymástól. A rendkívül bátor és kitűnő lövész hírében álló Gucskov hidegvérrel várta ellenfele lövését. Majd amikor a golyó elsüvített a füle mellett, megvetően elhajította pisztolyát, s távozott, egyetlen pillantásra se méltatva az elképedt Mjaszozjedovot. Amikor a tanúk megkérdezték tőle, miért kímélte meg az áruló életét, azt mondta:

– Mert azt akarom, hogy az őt megillető természetes halállal haljon meg. . . hogy akasztófán végezze.

Attól fogva Mjaszozjedov teljes biztonságban folytatta üzemét. Szabad bejárása volt Szuhomlinovhoz és feleségéhez; ő hajtotta fel és továbbította nekik a baksist.

1914 augusztusában rábízták a 10. hadsereg felderítő szolgálatát.

Megnyerte cinkosának néhány alacsonyabb rangú beosztottját és egy repülőtsíztet, s beszámolókat küldött a német vezérkarnak az orosz hadsereg hadmozdulatairól, ellátásáról, a közhangulatról stb. A pilóta úgy továbbította ezeket a jelentéseket, hogy meghatározott időben átrepült a német vonalak fölött. Nem lehet kétséges, hogy pontos és folyamatos jelentései nagyban hozzájárultak azokhoz a sorozatos kudarcokhoz, amelyek nyomán az oroszok kénytelenek voltak kiűriteni Kelet-Poroszországot.

A varsói hadbíróság előtt Mjaszozjedov ártatlanságát hangoztatta. Az ellene felhozott bizonyítékok azonban meggyőzőek voltak. Halálra ítélték, és március 10-én főlakasztották.

Cinkosainak pere még nem ért véget.

1915. március 15. hétfő

A francia kormány megtárgyalta, milyen békefeltételeket szabjanak majd Törökországnak a szövetségesek, s utasított engem, ismertessem az orosz kormánnyal azokat az előnyöket, amelyeket Franciaország Szíria körzetében kíván magának biztosítani.

A főhadiszálláson tartózkodó cár meghív, hogy ott tárgyaljuk meg ezt az ügyet, s velem egyidőben Szazonovot is magához hívhatja.

Tegnap este indultam Pétervárról egy udvari vasúti kocsi-
ban, melyet a varsói expresszhez kapcsoltak; ma reggel már
Vilnában ébredek, ahonnet különvonat visz Baranovicsiba.

Baranovicsi szegényes mezőváros a Varsót Breszt-Litovsz-
kon, Minszken és Szmolenszken át Moszkvával összekötő va-
sútvonal mentén.

A főhadiszállás néhány versztányira van a várostól, egy fe-
nyő- és nyírfaerdő egyik tisztásán. A vezérkar különböző osztá-
lyai mintegy tucatnyi vonatot foglalnak el; ezek legyező alak-
ban állnak a fák alatt. Közöttük itt-ott néhány katonai barak-
kot, kozák- és csendőr-őrállást látni.

Egyenesen a cári vonathoz visznek; a napsütötte erdőben
szinte a végtelenbe nyúlik az arany címerrel díszített hatalmas
kocsik sora.

A cár azonnal fogad szalonkocsijában.

– Örülök – mondja –, hogy itt fogadhatom hadseregem főha-
diszállásán. Ez újabb közös emlékünknél marad, kedves nagykö-
vet úr.

– Köszönettel tartozom már eddig is Felségednek ragyogó
moszkvai élményeimért. Most pedig meghatottan állok itt, Fel-
séged társaságában, seregeinek agyközpontjában.

– Menjünk ebédelni! . . . Majd utána beszélgetünk . . . Bizto-
san nagyon éhes.

Átmegyünk a következő kocsiba, amelyben egy dohányzó és
egy hosszú étterem található. Húsz személyre van megterítve.
Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg a cár jobbján ül, Pjotr Nyi-
kolajevics nagyherceg a balján. Őfelségével szemben, az etikett-
nek megfelelően, Dolgorukov herceg, udvari marsall kapott he-
lyet, én magam tőle jobbra ülök, tőlem jobbra pedig Januske-
vics tábornok, a főparancsnok vezérkari főnöke. Az asztal elég
keskeny, úgyhogy a túloldalt ülőkkel is beszélhet az ember.

Ebéd után a cár azonnal magával visz dolgozószobájába.

Maga mellé ültet, s barátságosan, figyelmesen néz rám.

– Most tehát hallgatom.

Kifejtem neki azt a civilizációs programot, melyet Franciaor-
szág Szíriában, Kilikiában és Palesztinában kíván megvalósí-
tani.

Megkéri, hogy jelöljem meg a térképen egészen pontosan
azokat a területeket, amelyek így francia befolyás alá kerülné-
nek, majd kijelenti:

– Valamennyi kérésüket támogatom.

A politikai kérdések megbeszélése ezzel véget ért. A cár föláll, s dolgozószobája túlsó végébe invitál, egy hosszú asztalhoz, amelyen Lengyelország és Galícia térképe van kiterítve. Megmutatja, hol állnak a csapatai, majd azt mondja:

– A Narew és a Nyeman felől fenyegető veszélyt elhárítottuk. De ennél is fontosabbnak tartom a Kárpátok térségében kibontakozó hadműveleteket. Ha továbbra is sikereket érünk el, akkor nemsokára elfoglaljuk a legfontosabb hágókat, s ezzel szabad utunk nyílik a magyar alföld felé. Attól fogva támadásunk felgyorsulhat. A Kárpátok déli oldalán végighaladva elérjük az Odera és a Neisse völgyét. Onnét behatolunk Sziléziába. . .

Ezekkel az optimista szavakkal el is bocsát a cár:

– Tudom, hogy ma este visszaindul. De a teánál még találkozunk. És ha nincsen más dolga, bemutatom önnek azokat a nagyon érdekes filmfelvételeket, amelyek örményországi hadműveleteinkről készültek.

Fél háromkor távozom a cártól.

Röviden tárgyalok Szazonovval, majd a generalisszimuszt keresem föl, akinek vonatja néhány méterrel odébb áll.

A nagyherceg egy medvebőrökkel és keleti szőnyegekkel borított tágas, kényelmes dolgozószobában fogad. Szokásos nyíltságával és határozottságával kezdi:

– Súlyos problémákról kell önnek beszélnem. Most nem Nyikolaj nagyherceg szól Paléologue úrhoz: az orosz seregek főparancsnoka fordul hivatalosan Franciaország nagykövetéhez. Ebben a minőségemben kell önnek kijelentenem, hogy feltétlenül szükségünk van Olaszország és Románia azonnali együttműködésére. Ne tekintse ezt segélykiáltásnak! Biztos vagyok benne, hogy Isten segítségével miénk lesz a győzelem. De Olaszország és Románia azonnali segítsége nélkül a háború még hosszú hónapokig elhúzódhat, s rettenetes kockázatokat rejthet magában.

Azt feleltem a nagyhercegnek, hogy a francia kormány mindent megpróbált, hogy szövetségeseket szerezzen.

– Japán, Görögország, Bulgária, Olaszország – Delcassé minden ajtón bekopogtatott. Most is épp azon dolgozik, hogy megnyerje a román és az olasz kormányt. De meg kell mondanom önnek, hogy Oroszországnak Konstantinápolyal és a

Dardanellákkal kapcsolatban támasztott igényei megakadályozhatják e két kormánynak szövetségünkhöz való csatlakozását.

– Ó, ez már a diplomaták dolga... Nem is akarok tudni róla... Most pedig beszéljessünk bizalmasan!

Beszélgetésünk egy idő után visszakanyarodik a háborúhoz. Elmondom a nagyhercegnek, hogy az imént a cártól értesültem az Odera és a Neisse völgyén át Szilézia ellen indítandó támadás tervéről.

– Be kell vallanom, hogy nehezen tudom összeegyeztetni ezt a tervet azokkal a nyugtalanító kilátásokkal, amelyeket ön vázolt fel előttem.

A nagyherceg arca hirtelen elkomorodik:

– Sohasem engedném meg magamnak, hogy vitassam Öfelsége valamely elhatározását, hacsak meg nem tisztel vele, hogy kikéri véleményemet.

A cár üzen, hogy teára vár bennünket.

Teázás után a cár átvisz egy barakkban rögtönzött moziba. Festői felvételek hosszú sorozata, melyek az orosz hadsereg Csorok és Agri-Dag körzetében vívott harcait mutatják be. Ahogy elnézem Kelet-Örményország roppant sziklafalait, a hatalmas hegyeket, a meredek és csipkézett hegygerinceket, fel tudom mérni, milyen nagy dolog volt, hogy az orosz katonák ilyen körülmények közt, harmincfokos hidegben s folytonos hóviharban sikereket értek el. A vetítés után visszakísérem a cárt vagonjába, s elbúcsúzom tőle.

Fél nyolckor Szazonov társaságában visszaindulok Petrográdba.

1915. március 20. szombat

Bár a sajtó hallgat róla, kezd kiszivárogni Mjaszozjedov árulásának híre. Ahogy ez már történni szokott, a fantázia elszabadul, és mindenütt, még a legfelső udvari körökben is, cinkosokat keres. Nagy izgalmat keltett ez az ügy.

Bizalmasan megmutatnak nekem egy levelet, amelyet Kerenzkij trudovik* képviselő küldött Rodzjanko elnöknek, kérve a Duma azonnali összehívását egy interpelláció ügyében, a

* Parasztok és értelmiségiek politikai csoportja, 1906-ban léptek fel először a nagybirtokok megszüntetésének és a föld nacionalizálásának programjával.

Mjaszozjedov-üggyel kapcsolatban. *Az árulás góca – írja – a belügyminisztérium. . . Az orosz társadalom jól tudja, hogy ennek az állami szervnek a vezetői szeretnék mielőbb helyreállítani a porosz monarchiával való hajdani együttműködést, a belső reakció nélkülözhetetlen támaszát. A Dumának meg kell védenie hazánkat a belső támadásokkal szemben. Választóim nevében kérem elnök urat, szorgalmazza a Duma azonnali összehívását, hogy ebben a nehéz órában betölthesse a végrehajtó hatalom ellenőrzésének fontos feladatát.*

Rodzjanko természetesen nem tehetett semmit.

1915. március 21. vasárnap

Nyugtalanságomban, melyet még a Nyikolaj nagyherceggel folytatott beszélgetésem keltett bennem, fölkeresem Beljajev tábornokot, a vezérkari főnököt, s kifaggatom az orosz tűzérség lőszerellátása felől. Válaszait így foglalhatom össze:

1. Jelenleg a napi termelés maximálisan húszezer ágyúgolyó.

2. Ha a külföldi rendelések a megadott időben beérkeznek, akkor május vége felé az orosz tűzérség napi hatvanötezer ágyúgolyót fog kapni (ebből huszonhatezret Angliából és Amerikából). Ez a szám szeptember végéig nyolcvanötezerre emelkedik.

3. A francia ipari módszerek átvételével a napi termelés már július hónap folyamán napi tízezer darabbal növelhető. De ahhoz, hogy ezt az eredményt elérjük, el kellene térni az orosz ipar megszokott módszereitől.

Sürgetem Párizst, hogy küldjenek egy technikai tanácsadók-ból álló bizottságot Oroszországba.

1915. március 22. hétfő

Przemysl vára négy és fél hónapi ostrom után ma reggel kapitulált.

Stratégiai szempontból ennek alig van valami jelentősége, a legjobbkor jön viszont olyan szempontból, hogy javítsa az orosz közvélemény hangulatát.

A cár tegnap eljuttatott egy levelet Szazonovhoz, amelyet egy olyan osztrák személyiségtől kapott, aki Ferenc József császár teljes bizalmát élvezi, és hosszú évekig Ausztria katonai attaséja volt Pétervárott.

Ez a magas rangú személyiség, miután felidézi II. Miklósnak öiránta mindig is tanúsított jóindulatát, beszámol róla, hogy a bécsi udvarban fölülkerekedett a békét kívánó párt; javasolja, hogy küldje a cár egy megbízható emberét Svájcba a Ferenc József megbízottjával folytatandó megbeszélésekre, mert nem kétkedik benne, hogy könnyen megállapodhatnak egy tisztességes béke alapfeltételeiben.

– Ez a levél jól mutatja – mondja Szazonov –, hogy milyen csüggedt Ausztriában a hangulat, de azért nem válaszolunk rá. Az öreg Ferenc Józsefnek annyira még nincsen elege a háborúból, hogy elfogadja azokat a feltételeket, amelyeket reá akarunk kényszeríteni.

Minthogy Delcassé arra utasított, hogy soha ki ne ejtsék egyetlen olyan szót se, melynek alapján az oroszok azt hihetnék: nem engedjük át nekik teljesen Ausztriát, hallgatok most is. De hogyan, de miféle tévedés folytán nem akarják megérteni Párizsban, hogy milyen óriási hasznunk lehetne belőle, ha a Habsburgok kiválnának a germán koalícióból? Annyira jó volna a katonai helyzetünk? És az Olaszországtól remélt bizonytalan segítség felérhet vajon azzal a rögtöni és jóvátehetetlen csapással, melyet Ausztria kiválása Németországra mérne?

1915. március 30. kedd

A lengyelországi és litvániai zsidók keserves vándorlásra kényszerülnek a háború kezdete óta. Augusztusban el kellett hagyniuk a határ menti területeket, még annyi időt sem kaptak, hogy a holmijukat is magukkal vihessék. Rövid szünet után újra kitelepítették őket, éppoly hirtelen és brutálisan, s így tovább, tovább keletre. Grodno, Łomża, Płock, Kutno, Łódź, Piotrków, Kielce, Radom, Lublin egész izraelita lakosságát az ország belseje, Podolis és Volhínia felé kergették. A kitelepítést mindenütt erőszakos jelenetek, fosztogatások kísérték – mindez a hatóságok szeme láttára. A szerencsétlenek százezrével vonultak a hóban, a kozák osztagok, akár a marhacsordát, hajtották őket, az éhségtől, a fáradtságtól, a hidegtől halálra válva

várákoltak pályaúdvárokon vagy városok határában, a szabad ég alatt. És ezek a származás tömegek ráadásul útközben is csak gyűlöletet és megvetést kaptak, mert árulással, kémkedéssel gyanúsították őket. Fájdalmas történelme során még sosem élt át Izrael népe ehhez hasonlóan tragikus exódust.

Holott az orosz hadseregben kétszáznegyvenezer zsidó katonára szolgál, s mindannyian remekül harcolnak.

1915. március 31. szerda

Újabb heves vita Szazonovval az olasz kormány dalmáciai területi követeléseivel kapcsolatban.

– Olaszország követelései – mondja – sértik a szláv eszmét. . . Ne feledje, hogy Dalmáciai Szent Izsák a görögkeleti liturgia egyik legnagyobb szentje.

Nagyon határozottan felelek:

– Azért fogtunk fegyvert, hogy megmentjük Szerbiát, mivel Szerbia összeomlása a germán hatalmak hegemoniáját jelentette volna, nem pedig azért, hogy a pánszláv ábrándok megvalósításáért harcoljunk. Konstantinápoly feláldozása már épp elegendő.

1915. április 2. péntek

Ez évben a katolikus és a görögkeleti naptárban egybeesik a húsvét.

Tegnap óta valamennyi petrográdi templom pazar ázsiai és bizánci pompájában tündöklük. Ha estefelé megy be az ember egy templomba, a sötét, ködös utca után hirtelen úgy érzi, mintha csillogó-villogó tűzőzönbe lépne, drágakő-, bíbor- és aranylángolásba.

P.-nénál teázom, majd elkísérem a Szent Izsák, azután a Kazanyi Boldogasszony és végül a Jézus színeváltozása székesegyházba.

Mindhárom templomnak csodálatos a kórusa. Oroszországon kívül egyetlen országot sem ismerek, ahol a pusztán vokális polifóniára épülő egyházi zene ilyen titokzatos és fenséges hatást volna képes kelteni. Az énekesek, mintegy százan vannak, az ikonosztáz mellett helyezkednek el. Hátul van a basszus, előtte a bariton. Elöl két sor gyermek: alt és szoprán; naiv és elmélyült arckifejezésük engem mindig Donatello finom fél-domborművére emlékeztet. Az előadás tökéletessége nemcsak a nagyszerű szakmai munkát jelzi, hanem remek zenei érzéküket is. Akármilyen bonyolultan kapcsolódnak is össze a szólalmok, akármilyen finomak a modulációk, összetettek a harmóniák, az énekesek kíséret nélkül is rendkívül pontos ritmusban és intonációval énekelnek. Órákig el tudnám hallgatni ezeket a himnuszokat, antifónákat, hálaadó énekeket, zsoltárokat, monoton dallamokat. A most hallottak közül számos dallam a keleti liturgia ősi korszakából ered, de némelyik – s ezek nem kevésbé szépek – modern; az 1825-ben elhunyt s „orosz Palestínának” nevezett Bortnyanszkij, azután Glinka, Szokolov, Bahmetyjev, Rimszkij-Korszakov, Csajkovszkij, Arhangelszkij, Grecsanyinov szerzeményei.

Mindhárom templomban óriási a tömeg. Valamennyi társadalmi réteg képviselve van, de a kisemberek, a szegény ördögök vannak a legtöbben. A megfigyelő szempontjából ők a legérdekesebbek. Először is, akármilyen szegények is, a templomba belépve mindegyikük elővesz a zsebéből néhány kopejkát, gertyát vásárol, s valamelyik ikon elé állítja. Majd imádkozni kezdenek, orosz módra, vagyis folytonosan keresztet vetve, nagyo-

kat sóhajtva, le-letérdelve, egészen a földig hajolva. Legtöbbjük sovány, sápadt, kimerült a böjti koplalástól. És a legtöbbjük arca egyszerű, békés, áhítatos jámborságot tükröz. Némelyikük olykor egy-egy könnycseppet töröl le keze fejével a csontos arcáról. De mindannyian egyforma feszült figyelemmel követik a liturgikus dallamokat. Fejüket, egész testüket mintha a zene ritmusára, a dallam mozgására ringatnák, szinte azt mondhatnám; delejes fluidumként árad át rajtuk a muzsika.

1915. április 3. szombat

Szükszavú hivatalos közlemény ad hírt Mjaszojedov alezre-des elítéléséről és fölakasztásáról: „bűnösnek találtatott egy el-lenséges hatalom ügynökeivel való együttműködésben”. A köz-lemény hozzáteszi, hogy folytatódik a vizsgálat „a cinkostársak leleplezése céljából”.

Ez az utolsó mondat alaposan felszítja a közvélemény kíváncsiságát, hiszen az emberek már amúgy is olyan izgatottak, olyan bizalmatlanok a rendszerrel szemben, mindenütt árulást gyanítanak.

1915. április 4. vasárnap

Ma este hosszú beszélgetés Szergej Mihajlovics nagyherceg-gel, akit alaposan kifaggatok a hadiüzemek tevékenységéről.

Szergej nagyherceg, mint a tüzérség főfelügyelője, ritka hoz-záértésről, módszerességről és vezetői erényekről tesz tanúbi-zonyságot beosztásában. Tökéletesen tisztában van minden technikai problémával, napi tizennégy órát dolgozik, könyörte-len a hanyagságokkal és a hűtlen kezeléssel szemben. De min-den erőfeszítése megtörik a hivatalos szervek rutinján, gondat-lanságán, becsstelenségén. Kedvét, hitét veszelve mondta teg-nap egyik tisztviselőmnnek, akit nagyra becsül: „A francia ipar napi százezer lövedéket képes gyártani. Mi alig húszezret készí-tünk. Micsoda szégyen! . . . Ha arra gondolok, hogy ez a tehe-tetlenség autokrata rendszerünk eredménye, republikánussá leszek!”

A lőszerhiány folytán a tüzérség csak jelentéktelen szerepet játszik a harcokban. Így minden terhet a gyalogságnak kell vi-selnie. Ezért olyan iszonyatosan nagy az embervesztesség. Szer-gej nagyherceg egyik munkatársa, Engelhardt ezredes mondot-

ta tegnapelőtt katonai másod-attasémnak, Wehrlin őrnagynak: „Emberek vérevel fizetünk hivatalnoki rendszerünk bűneiért.”

Tegnapelőtt kétezer bolgár *komitácsi** hatolt be Szerbiába, Valandovónál, s megkísérelte lerombolni a Vardar mellett fekvő Strumica vasútállomását. A támadás katonai módszerességgel s egy géppuska fedezete mellett történt; kétségtelen, hogy bolgár tisztek is jelen voltak.

A jövőt tekintve, igen komoly ez az incidens. Mert Ferdinánd cár, ha föl akarja kelteni népében a harci kedvet, akkor bizonyosan a macedón mézesmadzagot fogja elhúzni előtte.

1915. április 6. kedd

Az orosz hadsereg néhány napja sorozatos támadásokat indított az Északi-Kárpátokban. Bár nehéz terepen kell mozogniuk, már mintegy száz kilométeres vonalon elfoglalták a legfontosabb hegygerinceket. De az uzsoki szoros, az egész körzet kulcsfontosságú pontja, egyelőre még ellenáll.

Ezek a támadások annak az általános offenzívának az előjátékai, amelyről a cár ezelőtt három héttel beszélt nekem. Közben nagyarányú csapatösszevonások folynak egész Galiciában, így Tarnów és a Dunajec körzetében.

1915. április 8. csütörtök

Szazonov egész sor titkos dokumentumot – desiffrírozott sürgönyöket és elfogott leveleket – kapott kézhez, amelyekből világosan kitűnik, hogy a bolgár komitácsiknak szerb Macedóniába való minapi behatolását Bécs és Szófia megbeszélései előzték meg. Attól tart, hogy ezt az elsőt újabb támadások követik, s ezek, Ausztria számítása szerint, jóvátehetetlen következményekkel járnak majd. Javasolja ezért a francia és a brit kormánynak, hogy csatlakozzanak hozzá, s intézzenek szigorú figyelmeztetést a bolgár kormányhoz.

Azt nem állítom – mondja –, hogy befolyásolni tudom a Radoszlavov-kormány irántunk való érzelmeit. De a bolgár népnek tudnia kell, hogy miféle útra kényszerítik.

* Bolgár anarchista csapatok, amelyek a múlt század 90-es éveitől működtek, a szófiai kormány titkos támogatásával.

A nagyon idős Goremikin miniszterelnök ma délután váratlanul meglátogatott, hogy „baráti beszélgetést” folytasson velem.

Előbb az általános helyzetről beszélünk, melyet „kitűnőnek” nevez, de én tudom, hogy hivatalos optimizmusa mennyi fenntartást és szkepticizmust takar.

Konstantinápolyal kapcsolatban szükségesnek látom figyelemztetni, hogy közös erőfeszítéseink fő és lényegi célja a germán hatalom megtörése.

– Tudom, hogy vélekedik erről a cár – mondom neki –, s az ön nézeteiben is biztos vagyok. De vajon az orosz nép is eléggé átérzi-e?

A kiábrándult Nestor a vártnál jóval határozottabban felel:

– Az orosz nép gyűlöli a németeket, s vérében van ez a gyűlölet. Ön biztos lehet benne, hogy Konstantinápoly nem fogja eltéríteni Berlintől.

Aztán egy olyan problémáról kérdezem, mely már jó ideje nyugtalanít, az ukrán problémáról. Félbeszakít:

– De hiszen ukrán probléma nem létezik!

– Nem kétséges, hogy Ausztria jelentős erőfeszítéseket tesz az ukrán nacionalista mozgalom létrehozására. Biztosan tud róla, hogy Bécsben működik az „Ukrajna felszabadításáért” társaság: Svájcban röpiratokat, térképeket nyomtat, amelyeket én is megkapok, és amelyek legalábbis elég erőteljes propagandáról tanúskodnak.

– Nagyon jól ismerjük azt a társaságot. Alja rendőrkapók gyűlevész hada. Először ukrainai parasztjainkkal próbálkozott, akik meg sem értették, miről van szó. Amikor látták, hogy ott nincs mit keresniök, a cukorgyári munkásokhoz fordultak Kijev és Bergyicsev környékén, szocialista röpiratokat küldözgetnek nekik, amelyeket a zsidó házalóktól kell elkoboznunk. Láthatja, az egésznek nincsen különösebb jelentősége.

– De ha ukrán probléma, jobban mondva, szeparatista mozgalom nincs is Ukrajnában, azt akkor is el kell ismernie, hogy Kis-Oroszországban elég eleven az önállóság szelleme.

– Ó, igen. A kisoroszoknak rendkívül eredeti egyéniségük van. Eszméik, irodalmuk, dalaik szorosan kapcsolódnak szülőföldjükhöz. De ez csak szellemi téren érvényes. Nemzeti szem-

pontból az ukránok éppannyira oroszok, mint a legeredetibb moszkoviták. Gazdasági szempontból pedig Ukrajna szükség-szerűen kötődik Oroszországhoz.

1915. április 11. vasárnap

Szazonov titkosszolgálatára révén újabb dokumentumokhoz jutott, amelyek bizonyítják, hogy Ferdinánd cár és a bécsi udvar közt megállapodás jött létre. Rendkívül izgatottan, a felháborodástól reszketve mondja nekem:

– Végül mégiscsak a germán befolyás győzedelmeskedik Szófiában. Bizonyítékom van rá. Ezentúl mindenre el vagyok készítve ennek az aljas Ferdinándnak a részéről. Ausztria a markában tartja... Követelem tehát, hogy a három hatalom külügyminiszterei azonnal küldjék el a bolgár kormánynak azt a szigorú figyelmeztetést, amelyet már három nappal ezelőtt is javasoltam. Ha az ön kormánya és a brit kormány nem hajlandó csatlakozni hozzánk, akkor Oroszország külügyminisztériuma kénytelen lesz egyedül eljárni. Ha a figyelmeztetés nem használ, javasolni fogom a cárnak Szavinszkij visszahívását s esetleg Burgasz elfoglalását.

Rögtön megtáviratozom ezt a nyilatkozatot Delcassénak, s minthogy tudom, mennyire bízik Bulgáriának irántunk tanúsított jóindulatában, szükségesnek tartom hozzátenni: „Ferdinánd cárral való hosszú kapcsolatunknak, mindannak, amit családságáról és gyávaságáról tudok, valamint az orosz kormány kezében levő perdöntő dokumentumoknak alapján teljes mértékben támogatom Szazonov álláspontját.”

1915. április 12. hétfő

Ma este Wehrlin őrnagyot, katonai másodattasemat és a löszertechnikai bizottsághoz beosztott két francia tisztet látom vendégül vacsorára. Ahogy asztalhoz ülünk, hatalmas robbanást hallunk, mely megremegteti a szalon ablakait, meghintáztatja a csillárokat. Bíborszínű füstfelhő emelkedik a magasba Petrográd keleti részén, a Néva túlsópartján.

– Az Ohta lőportára! – kiáltanak föl egyszerre a tisztek.

Még néhány kisebb erejű robbanást hallunk. A tűzvész fénye lángra gyújtja a látóhatárt. Nem lehet kétséges: a hatalmas Ohta-gyár, az orosz hadsereget ellátó legnagyobb robbanóanyag-

puskagolyó-, ágyúgolyó-, rakéta-, gránátgyártó üzem megsemmisült.

Tisztjeim kétségbeesetten néznek rám:

– Iszonyú csapás!

Míg vacsorázunk, egyre a katasztrófa következményeit latolgatjuk, s azon töprengünk, hogyan lehetne segíteni a dolgon.

Megisszuk a kávé, a három tiszttel együtt autóba ülök, és az Ohta felé indulunk. A Sándor-hídon és Viborgon át kijutunk abba a külvárosba, ahol a katasztrófa történt. A lakosság körében teljes a pánik. Mindenütt halottak, sebesültek, égő házak. Az egyik téren meglátom a rendőrfőnököt; engedélyezi, hogy megközelítsük a roppant tűzvészt, amely a hatalmas területet elfoglaló üzem valamennyi épületét lángba borította. Míg tisztjeim értesüléseket gyűjtenek, én a szemem elé táruló iszonyatos szépségű látványt nézem; akárha Dis városát látnám, a pokolbéli Babilont, égő templomaival, parázsló bástyaival. . .

A három tiszt véleménye egybevág: az üzem teljesen megsemmisült.

A tűz okát még nem lehet megállapítani. De mindenkinek ugyanaz jut először az eszébe: vajon nem a németek keze van a dologban?

1915. április 13. kedd

Az Ohta-gyár fölrobbanása mindenütt mély megdöbbenést váltott ki. A gyakorlati következmények azonban nemigen izgatják az embereket. Gyászos előjelet, „Isten figyelmeztetését” látják inkább ebben a tegnapi katasztrófában. Abban is biztosak, hogy német ügynök műve a robbanás. Hiszen Mjaszojedovnak rengeteg cinkosa volt! . . .

A német vezérkar nagyon jól tudja, hogy az oroszok lőszerhiánnyal küzdenek. Másrészt bizonyosan vannak értesülései a Szilézia ellen tervezett általános offenzíváról is. Ebből természetesen következik a gondolat, vagyis nekik is eszükbe kellett jusson, hogy a legjobb megoldás, ha ellenfelüket megfosztják az offenzíva végigviteléhez – vagy akár elindításához – szükséges anyagi feltételektől. A németeknek annyi cinkosuk van Petrográdban, hogy mi sem lehetett egyszerűbb számukra, mint bombát dugni az Ohta valamelyik lőporraktárába.

1915. április 14. szerda

A francia és a brit kormány úgy döntött, hogy expedíciós hadtestet tesz partra a Gelibolu félszigeten, a szárazföld felől próbálván így megtörni a Dardanellák védelmi vonalát.

A hadtestet, melynek Amade tábornok a parancsnoka, Bizertában szervezték meg, s onnét a Nilus deltájába szállították.

1915. április 15. csütörtök

A lapok néhány napja hírül adták, hogy Raszputyin Moszkvába utazott. A szent férfiú a Kremlbe indult, hogy imádkozzon Germogen pátriárka sírján, teljesítve így azt a fogadalmát, amelyet tavaly nyáron tett, amikor az orvosok az életéért küzdöttek.

Mindenki láthatta, amint buzgó imába merült a tiszteletre méltó pátriárka sírján, majd azok előtt a csodatevő ikonok és szent ereklyék előtt, amelyek a görögkeleti vallás egyik legértékesebb szentélyévé teszik a Mária mennybevitеле székesegyházat.

Estére viszont másféle tevékenységbe fogott. És bár az orgia zárt körben zajlott, amennyi mégis kiszivárgott belőle, az mély megbotránkozást, haragot és undort keltett a moszkvai társadalom valamennyi rétegében.

A jelenet a Petrovcskij parkban lévő Jar vendéglő egyik különtermében játszódott le. Raszputyin két újságíró és három fiatal nő társaságában volt, ez utóbbiak közül az egyik a moszkvai jó társaság tagja.

A vacsora éjfél felé kezdődött. Sokat ittak. Balalajkások orosz dalokat adtak elő. Raszputyin alaposan becsípett, és cinikus hangon mesélni kezdte petrográdi szerelmi kalandjait, nevükön nevezte a nőket, akik felajánlkoztak neki, sorban levetköztette őket, s mindegyikről tudott valami titkos jellegzetességet, mámorító vagy groteszk részletet mondani.

A vacsora végeztével a balalajkások cigány énekesnőknek engedték át a helyüket. Raszputyin, aki addigra már tökrészeg volt, a cárnéről kezdett beszélni, s egyszerűen „a vénasszony”-nak emlegette. Ettől egy kicsit megdermedt a hangulat. Raszputyin megmutatta a kaftánja alatt viselt himzett mellényt:

– Ezt a mellényt a vénasszony hímezte nekem – mondta.
– Úgy táncol, ahogy én fütyülök. . .

Az a nagyvilági hölgy, aki belekeveredett ebbe a kalandba,

tiltakozott, el akart menni. Erre Raszputyin dühösen és tántorogva, trágár pantomimot rögtönzött. . .

Majd nekiesett a cigány énekesnőknek, de azok ellökték. Szidalmakat zúdított rájuk, káromkodásaiban folyvást a cárné nevét idézve.

A többi vendégek megrémültek, hogy belekeverednek a botrányba, amelynek közben már az egész étteremben híre terjedt, s amely a cárné sértegetése miatt súlyos rendőrségi ügyé válhatott.

Gyorsan a számlát kérték. Amikor meghozták, a társaságbeli hölgy az asztalra dobott egy köteg bankót, melynek értéke jóval meghaladta a számla összegét, és sietősen távozott. Majd a cigány énekesnők is eltűntek.

Hamarosan a társaság többi tagja is követte példájukat. Utolsónak, morogva, bőfögve, tántorogva, Raszputyin távozott.

1915. április 24. szombat

Moszkva rendőrfőnöke, Adrijanov tábornok, aki igen becsületes és bátor férfi, személyesen akart jelentést tenni a cárnak arról a botrányról, amelyet Raszputyin a Jar étteremben okozott, és amely úgy felháborította Moszkva lakosságát, akár egy szentségtörés. A minap emiatt díszegyenruhában megjelent Carszkoje Szelóban, és kihallgatást kért. De a cári paloták parancsnoka, Vojejkov tábornok, nem engedte a cár színe elé.

Adrijanov tábornok ekkor Dzsunkovszkij tábornokhoz, a csendőrség főparancsnokához fordult, aki rendőrségi ügyekben a belügyminiszter helyettese, és aki – nagyon bátran – már legalább hússzor megkísérelte, hogy feltárja uralkodója előtt a sztarec ocsmányságait.

II. Miklós így tudta meg a Jar étteremben lezajlott orgia minden részletét. De minthogy nem hitt teljesen az elbeszélésben, további nyomozást rendelt el, amelyet kedvenc szárnysegédjére, a cárné bizalmasára, Szablin fregattkapitányra bízott. Szablin, bár jó viszonyban van Raszputyinnal, kénytelen volt elismerni, hogy Adrijanov tábornok állításai pontosan megfelelnek a valóságnak.

A bebizonyosodott tények nyomán a cár, a cárné és Virubova arra a meggyőződésre jutott, hogy a pokolbéli hatalmak ve-

szélyes csapdát állítottak az ő szent barátjuknak, amelyből „Isten embere” csak Isten segítségével szabadulhatott ilyen szerencsén.

1915. április 27. kedd

Nyikolaj nagyherceg és vezérkara elkísérte a cárt a galíciai fronton tett látogatására.

Mindenkit meglepett, hogy a csapatok milyen közönyösen, sőt, olykor hidegen fogadták a cárt. A cárnét és Raszputyint érintő mendemondák rengeteget ártottak a cári ház tekintélyének a katonák és a tisztek szemében. Mindenki azt hiszi, hogy a Carszkoje Szeló-i palotában van az árulás góca, és a gyanakvóknak a Mjaszozjedov-ügy jó érveket szolgáltat.

Egyik tisztem Lemberg környékén kihallgatta két hadnagy beszélgetését:

– Melyik Miklósról beszélsz?

– Hát a nagyhercegről! Mit képzelsz? . . . Hisz a másik német!

1915. május 1. szombat

Zártkörű vacsora a nagykövetségen, jelen vannak Orlova hercegnő, Sir George és Lady Georgina Buchanan, Suvalova grófnő, Stackelberg tábornok és Stackelberg grófné stb.

Az est folyamán hosszan elbeszélgetek Stackelberggel, aki német eredete folytán komoly, logikus és reális gondolkodású ember.

– Nagyon örülök, hogy itt láthatom ma este – mondom –, hisz önnel már szinte sehol sem lehet találkozni.

– Semmi kedvem sincsen eljárni hazulról. A nacionalisták németnek tartanak, és ez bánt. Reakciós körökben Németország győzelmét kívánják, ettől meg undorodom. . . Mert habár német származású vagyok, szenvedélyesen szeretem Oroszországot, s a cárnak nincsen nálam hívebb és áldozatkészebb alattvalója. . . Ön tudja, hogy sokáig éltem Franciaországban és Angliában. Imádom a francia szellemet, és rajongok az angol divatért. És ki sem tudom mondani, mennyire csodálom Franciaországot a háború kezdete óta; e néhány hónap alatt túlszárnyalta történelme legszebb pillanatait. Láthatja, hogy egy cseppet sem vagyok német! . . . De mint orosz napról napra jobban rettegek, hogy az angol-francia szövetség a mélységbe

ránt bennünket. Oroszország a vereség és a forradalom felé tart, a németeket sose fogjuk legyőzni, nem vagyunk elég erősek hozzá; s én kétségbe vagyok esve.

Igyekszem biztatni, bizonygatom, hogy a német hadsereg főlénye az orosz hadsereggel szemben csak időleges.

– Az önök katonái csodálatosan harcolnak. Embertartalékaik kimeríthetetlenek. Csak megfelelő nehéztüzérségre, elegendő repülőgépre és lőszerre lenne szükségük. Néhány hónapon belül mindenük meglesz. Akkor pedig érvényesíteni tudják a németekkel szemben tömegük valódi súlyát.

– Nem!... A történelem azt bizonyítja, hogy Oroszország mindig a háború kezdetén a legerősebb... Mi nem rendelkezünk azzal a nagyszerű alkalmazkodó- és rögtönzőképességgel, mely önöknek, franciáknak és angoloknak lehetővé teszi, hogy a háborúban kijavíthassák a békeidőben elkövetett hibákat. Nálunk a háború csak elmélyíti a rendszer hibáit, mivel bürokratáinkra olyan feladatot ró, amelyet képtelenek ellátni. Adja Isten, hogy ne legyen igazam! De attól tartok, hogy a helyzet csak romlani fog... Gondolja meg, mennyire tragikus a helyzetünk! Ha békét kötünk, elvesztjük a becsületünket. A háború folytatása viszont szükségképpen katasztrófához vezet!

1915. május 4. kedd

A német és az osztrák–magyar csapatok két nap óta nagy erővel támadnak a Visztulától a Kárpátokig terjedő egész frontvonalon. Ellenállhatatlanul nyomulnak előre kelet felé, balszárnyuk már átkelt az Alsó-Dunajecen; ez a folyó Krakkó fölött hatvanöt kilométerre ömlik a Visztulába.

1915. május 7. péntek

A német–osztrák csapatok tarnówi, gorlicei és jaslói győzelme a Kárpátok egész hosszában érezteti hatását, még Uzsokon túl is. Az oroszok néhány nap alatt elveszítették azokat a hágókat és hegygerinceket, amelyeket oly nehezen foglaltak el a tél folyamán. Erdély kapuja ezzel bezárult előttük.

Ez a helyzet a román kormány szándékait is erősen befolyásolja. Bratianu hajthatatlanul ragaszkodik területi követeléseéhez; nyilvánvalóan arra számít, hogy az oroszok határozottan nemet mondanak, ami lehetővé tenné, hogy véglegesen elkötelezze magát ama semlegességi politika mellett, amelyre titokban vágyik.

1915. május 14. péntek

Kormányválság Olaszországban. A Salandra–Sonnino kabinet, nagyon ügyesen, nem várva meg a képviselőház összehívását, benyújtotta a királynak lemondását, hogy ezzel nyíltan a közvélemény elé vigye a háború ügyét, s kijátssza Giolitti parlamenti cselszövényeit.

A beavatkozás hívei napról napra teret nyernek.

1915. május 17. hétfő

Olaszország lázban ég. Viharos, már-már forradalmi tüntetések zajlanak állandóan Rómában, Milánóban, Velencében, Genovában.

A néphangulat hatására Viktor Emánuel király tegnap visszautasította a Salandra–Sonnino kormány lemondását. Giolitti összeesküvése ezzel kudarcot vallott. A semlegességet kívánó parlament kénytelen meghajolni a nemzeti érzés követeléseinek előtt.

1915. május 18. kedd

Ma délelőtt folytatom véget nem érő vitámat Szazonovval Románia területi követeléseiről; arra biztatom, engedjen még egy keveset. De Szazonovot nagyon felbosszantotta az a távirat, amelyet tegnap kapott Bukarestből, és amelyet izgatottan lenget az orrom előtt.

– Brătianu azt hiszi, diktálhat nekünk, és olyan pökhendien beszél Oroszországról, hogy azt már nem tűrhetem. . . Azt is tudom, hogy több külföldi diplomata előtt azt merészelte mondani: „Ez nem éppen az a pillanat, mikor Oroszország foghegyről beszélhet.” . . . Nos hát, téved. Oroszország nagyhatalom, és seregeinek átmeneti kudarca egy pillanatra sem feledtetheti, hogy mivel tartozik önmagának, mivel a múltjának, a jövőjének s történelmi hivatásának.

– Brătianu rosszul teszi, ha így beszél. De Oroszországnak, épp azért, mert nagyhatalom, magasabb szempontból kell néznie ezt az ügyet. Márpedig egyetlen dolog számít csak, az, hogy Románia együttműködése hasznos-e nekünk, és hogy vajon túl drágán fizetnénk-e meg együttműködését, ha valamivel több elengedhető területet engednénk át neki. . . Beszéljünk őszintén, kedves miniszter úr! Vegye figyelembe az önök katonai helyzetét! Nem rettent meg ez a gyors és váratlan visszavonulás? Hát

nem látja, hogy hamarosan elveszítik Przemyslt, és hogy az osztrákok és a németek talán napokon belül tömegestül kelhetnek át a Sanon és a Visztulán? És biztos ön benne, hogy két vagy három hét múlva nem fogja keservesen megbánni a román együttműködés ára körüli alkudozását?

Szazonov hajthatatlansága mintha megrendült volna.

– Megpróbálok módot találni rá, hogy újabb engedményeket tegyek Bukovinában és a Bánság Duna menti részén. De alapfeltételként kötöm ki, hogy a román hadsereg azonnal lépjen be a háborúba... Holnap megkapja a válaszom.

1915. május 19. szerda

Szazonov enged abban a két kérdésben, amelyben eddig nem tudott megegyezni Bukaresttel. Elfogadja, hogy Oroszország és Románia bukovinai határa a jövőben a Szeret folyó legyen, másrészt elismeri Románia jogát a Bánság Dunán túli részén fekvő Torontál megye annektálására, de ismét kijelenti, hogy ennek a kettős engedménynek alapfeltétele a román hadsereg azonnali hadbalépése.

1915. május 20. csütörtök

Az orosz vezérkar számításai szerint az Oroszország ellen harcoló osztrák–német csapatok ötvenöt hadtestből és húsz lovas hadosztályból állnak. Az ötvenöt hadtestből három nemrég érkezett Franciaországból.

1915. május 23. vasárnap

Olaszország hadat üzent Ausztria–Magyarországnak.

Gratulálok kitűnő kollégámnak és barátomnak, Carlottinak. Ragyog a boldogságtól. Nagy része van benne, hogy hazája meghozta ezt a fontos döntést. A háború kezdete óta folyton azt hangoztatta kormányának, hogy Olaszország sem politikai, sem morális szempontból nem vonhatja ki magát az európai konfliktusból, hogy merkantil semlegességével lealacsonyítja magát s eljártssza becsületét, hogy nemzeti hagyományai és életbevágó érdekei egyaránt azt kívánják, hogy mielőbb nyilatkozzék meg a latin szolidaritás jegyében.

1915. május 26. szerda

Az orosz hadsereg sorozatos kudarcai jó alkalmat adnak Raszputyinnak, hogy szabadjára engedje a Nyikolaj nagyherceg iránt táplált régi és engesztelhetetlen gyűlöletét. Lépten-nyomon szidja a generalisszimust, azzal vádolja, hogy nem ért a hadvezetéshez, és egyetlen célja, hogy kétes értékű népszerűségre tegyen szert a hadseregben, azzal a hátsó gondolattal, hogy a cár helyére kerüljön. A nagyherceg jelleme és múltja is elegendő volna ennek a vádnak a megcáfolására, de tudom, hogy a cár és a cárné mégis megneheztelt rá.

Megtudtam azt is, hogy Raszputyin az utóbbi napokban megint régi vesszőparipáján lovagol: *Ez a háború Isten ellen való véték!* A minap egyik leglelkesebb rajongójánál, az öreg G.-nél ihletett prófétahangon nyilatkoztatta ki:

– Oroszország Isten akarata ellenére kezdte el ezt a háborút. Jaj azoknak, akik még ma sem akarják megérteni. . . Csak alázatosan kell figyelnünk, akkor meghallhatjuk Isten szavát. De aki hatalmas, az csupa gőg, azt hiszi, túljárhat az eszén mindenkinek, megveti az egyszerű embereket, míg csak egy szép napon hirtelen le nem sújt rá az Isten haragja. . . Krisztust bántja az a sok panasz, mely az orosz földről száll feléje. Hanem a tábornokokat ez nem érdekli, ők feláldozzák a muzsikot, és közben nyugodtan esznek, isznak, gazdagodnak. . . De az áldozatok vére sajnos nemcsak őrájuk száll vissza, hanem a cásra is, mert a cár muzsikjainak az apja. . . Mondom néktek: Isten bosszúja rettenetes lészen!

Ez a *Dies irae* állítólag rémületbe ejtette a társaságot. G.-né egyre csak azt hajtogatta: *Goszpogyi pomiluj!* . . . Uram, irgalmazz!

1915. május 30. vasárnap

Raszputyin egyre növekvő befolyását s az orosz politikára gyakorolt káros hatását figyelve, olykor elgondolkoztam rajta, hogy vajon a szövetségeseknek nem kellene-e megpróbálkoznuk a csodatevő megvesztegetésével, hogy misztikus és egyéb képességeit a magunk javára aknázhassuk ki; mert akkor, ahelyett, hogy zavarnának, akadályoznának, utunkat állnának a „sugallatai”, mi irányítanánk őket. Bevallom, eszembe jutott, hogy megpróbálkozom a dologgal már csak kíváncsiságból is, de rá

kellett jönnöm, hogy nemcsak hatástalan volna, hanem kompromittáló, sőt veszélyes is.

Nemrég burkoltan beszéltem róla egy magas rangú személyiségnek, E.-nek, aki, szokása szerint, nem titkolta előttem szélsőséges nacionalizmusát. Miközben dühösen beszélt Griska legutóbbi szemérmertlenségeiről és ostobaságairól, közbevetettem:

– Engedjen meg egy kérdést. . . Miért nem próbálják megnyerni ügyüknek Raszputyint az ön politikai barátai? Miért nem veszik meg?

Megrázta a fejét, elgondolkodott, s azt felelte:

– Raszputyint nem lehet megvenni.

– Annyira erényes?

– Ó, nem. . . Semmiféle morális érzéke sincsen, minden aljasságra képesnek tartom. De először is: nincs szüksége pénzre, jóval többet kap, mint amennyire szüksége van. . . Ön ismeri az életét. A Gorohovaján lévő kis lakásán kívül ugyan mire költené? Úgy öltözik, mint a muzsikok, a felesége és a lányai is szegényemberek módjára járnak. Élelemre nem költ, sose eszik otthon. Élvezetei pedig nemhogy pénzbe kerülnének, de még ő keres rajtuk; a körülötte nyüzsgő ronda nőstények, akár fiatalok, akár vének, mind ajándékokkal halmozzák el. A cár és a cárné is folyvást elhalmozzák mindenfélével. Meg aztán elképzelheti, hogy mi mindent kap azoktól a kérelmezőktől, akik nap nap után könyörögnek neki, hogy segítsen ügyükben. Láthatja, hogy a szent embernek nem csekély a jövedelme!

– Mit csinál ezzel a rengeteg pénzzel?

– Először is, valóban nagylelkű, sokat ad a szegényeknek. Azután telket vesz falujában, Pokrovszkojében, és templomot építtet rá. Bankokban is letétbe helyezett összegeket, rosszabb napokra gondolva, mert aggódik a jövőjéért.

– Amit öntől hallok, alátámasztja véleményemet. . . Mint-hogy szeret földet venni, templomot építtetni, bankbetétet nyitni, meg lehet fogni Raszputyint. Az ön elvbarátai megpróbálnák lepénzelni.

– Nem, nagykövet úr, a nehézség nem a pénz felajánlásában van; pénzt Raszputyin bárkitől elfogad. Az a bökkenő, hogy el kellene játszattunk vele egy szerepet, és Raszputyin semmiféle szerepet nem tudna megtanulni. Ne feledje, hogy Raszputyin faragatlan tuskó, teljesen műveletlen.

- De korántsem ostoba!
- Inkább ravasz. Értelmi képessége nagyon korlátozott. Politikához semmit sem ért. Szokatlan gondolatokat vagy számításokat képtelen megérteni. Nem lehet vele hosszabban beszélgetni vagy komolyan vitatkozni. Csak azt tudja elismételni, amit sugalmaznak neki.
- De azért kicifrázza a maga módján!
- Igen, trágár mozdulatokkal és misztikus fecsegéssel. De azok, akik felhasználják, szemmel tartják. És ő tudja, hogy figyelik, hogy elolvassák a levelezését, hogy tudnak minden lépéséről, minden kapcsolatáról. A palotarendőrség, Vojejkov tábornok Ohranája folyton a nyomában van, azzal az ürüggyel, hogy meg kell védeni. Raszputyin jól tudja, hogy a saját hívei közt is vannak ellenségei, riválisai, irigyei, akik titokban le akarják járatni, ki akarják szorítani a cárek kegyeiből. Folyton attól retteg, hogy a helyére áll valaki. Biztosan hallott a montenegrói szépfiúról, Mordary atyáról, meg a félkegyelmű Mitya Koljabáról, akik jelenleg a vetélytársai. De biztosan vannak még mások is, akik titokban meg akarnak lepni bennünket. . . Raszputyin jól tudja, milyen veszélyes a helyzete, s van olyan ravasz, hogy hűséges maradjon a klikkjéhez. Nyugodt lehet, hogy ha valami gyanús javaslatot tennének neki, azonnal tudatná Vojejkovval.

1915. május 31. hétfő

Ma délután Rodzjankónál, a Duma elnökénél tettem látogatást, akinek lelkes hazafiságát, energikus magatartását oly gyakran megcsodáltam már.

Ezúttal viszont kínos meglepetésben van részem. Arca sovány, halálsápadt, orra elvékonyodott. Hatalmas, máskor szálegyenes termete most mintha valami elbírhatatlan súly alatt hajolna meg. S amikor leül velem szemben, teljes súlyával bele roskad a karosszékbe. Hosszan csóválja a fejét, nagyot sóhajt, majd azt mondja:

– Nagyon rosszkedvű vagyok, kedves nagykövet úr. . . Ó, semmi sincsen veszve, épp ellenkezőleg! . . . Szükségünk volt erre a megpróbáltatásra, hogy fölbredjünk félálunkból, hogy kénytelenek legyünk összeszedni magunkat és megújuljunk! Szavamat adom rá!

Elmondja azután, hogy az orosz hadsereg legutóbbi veresé-

gei, iszonyatos emberveszteségei s az a veszélyes helyzet, amelyben oly hősieen küzd, nagyon megrendítették a közvéleményt. Az utóbbi hetekben több mint háromszáz levelet kapott vidékről, amelyekből kitűnik, hogy az ország mennyire nyugtalan s mennyire fel van háborodva. Mindenfelől ugyanazok a panaszok: a bürokrácia képtelen megszervezni az ország ipari termelését s létrehozni azokat a harci eszközöket, amelyek hiányában a hadseregre csak vereség és vereség vár.

- Ezért aztán - mondja - kihallgatást kértem a cártól, aki hajlandó is volt rögtön fogadni. Megmondtam neki a teljes igazságot, feltártam előtte a veszedelmet, nem volt nehéz bizonyítanom, hogy kormányzatunk képtelen megoldani egymagában a háború technikai problémáit, és hogy az ország energiáinak összefogása, a nyersanyagtermelés növelése, az üzemek munkájának koordinálása céljából magánvállalkozók segítségéhez kell folyamodnunk. A cár igazat adott nekem, s ott mindjárt sikerült rávennem egy fontos intézkedésre. A hadügyminiszter elnökletével lőszerbizottság alakult, tagjai négy tábornok, négy Duma-képviselő, köztük én magam is, és a kohóipar négy képviselője... Azonnal munkához láttunk...

1915. június 2. szerda

Ma este - szűk körben - együtt vacsorázom Oroszország legnagyobb acélgyárossával és pénzemberével, a dúsgazdag Putyilovval. Nekem mindig öröm és haszon, ha ezzel az eredeti gondolkodású üzletemberrel találkozhatom; igen tökéletes formában vannak meg benne az amerikai *businessman* sarkalatos tulajdonságai: a kezdeményező és kreatív szellem, a nagy vállalkozásokhoz való vonzódás, a valóság és lehetőség s az értékek és erők pontos érzékelése; és mégis mennyire szláv belső világának bizonyos vonásaiban és abban a mélységes pesszimizmusában, amit egyébként ilyen mértékben egyetlen más orosznál sem tapasztaltam még.

Ő az egyik a négy gyáros közül, akik részt vesznek a hadügyminisztériumban létesített lőszerbizottságban. Első benyomásai lesújtóak, mert nemcsak technikai, munkaszervezési és gyártási problémákat kellene megoldani, hanem Oroszország egész hivatalnoki rendszerét kellene gyökerestül átszervezni. A témával a vacsora befejeztéig sem tudunk végezni.

Alighogy szivarra gyújtunk, máris hozzák a pezsgőt, s elkez-

dünk a jövőről beszélni. Putyilov szabadjára engedi pesszimizmusát, szinte tetszeleg szerepében, ahogy élém festi a közeli katasztrófa szükségszerű következményeit, az orosz birodalom lassú hanyatlását és bomlását.

– A cárizmus napjai meg vannak számlálva, vége van, visszavonhatatlanul vége, márpedig a cárizmus Oroszország kerete, nemzeti egységének egyetlen biztosítója. . . A forradalom elkerülhetetlen, csak az alkalomra vár, hogy kirobbanjon. Ez az alkalom pedig lehet egy katonai vereség, egy vidéki éhínség, egy petrográdi sztrájk, egy moszkvai lázadás, egy udvari dráma, akármi! . . . De nem a forradalom a legnagyobb veszedelem, amely Oroszországot fenyegeti. Mert mi a forradalom, a szó pontos értelmében? Egy rendszer erőszakos fölváltása egy másik rendszerrel. A forradalom nagy jótétemény lehet a népnek, ha a rombolás után képes az újjáépítésre. Ebből a szempontból Anglia és Franciaország forradalmát inkább jó hatásúnak látom. Nálunk viszont a forradalom csak romboló lehet, mert a művelt osztály elenyésző kisebbség az országban, nincsen sem szervezete, sem politikai tapasztalata, sem kapcsolata a tömegekkel. Nézetem szerint a cárizmus legnagyobb bűne, hogy a bürokrácia keretein kívül nem volt hajlandó eltérni semmiféle politikai életet. Ez pedig olyan remekül sikerült neki, hogy ha majd egy szép napon eltűnnek a csinovnyikok, nem lesz többé orosz állam. . . Bizonyára a polgárok, az értelmiségiek, az „alkotmányos demokraták” adnak majd jelt a forradalomra, azt hívén, hogy megmentik Oroszországot. De a polgári forradalom után rögtön következik majd a munkásforradalom, azután pedig a parasztforradalom. És iszonyatos, véget nem érő anarchia kezdődik. . . tízévi anarchia! . . . Visszatér Pugacsov kora, de talán még annál is rosszabb!

Második könyv

1915. június 11. péntek

Néhány napja nyugtalanság tapasztalható Moszkvában. A nép árulásról suttog, fennhangon emlegetik a cár, a cárné, Raszputyin és más befolyásos udvari személyiségek nevét.

Komoly zavargások kezdődtek tegnap, s még ma is tartanak, kiraboltak egy sereg olyan üzletet, amelynek a tulajdonosa német vagy németes hangzású nevet visel.

1915. június 13. vasárnap

A moszkvai zavargások sokkal súlyosabbak voltak, mint a sajtóból sejteni lehetett volna.

A híres Vörös téren, ahol oly sok történelmi esemény zajlott már, a tömeg az uralkodópárt szidalmazta, követelve a cárné kolostorba zárását, a cár lemondását, Nyikolaj nagyherceg trónra ültetését, Raszputyin fölakasztását stb.

Heves tüntetések voltak a Mária és Márta zárda előtt is, melynek főnöknasszonya Jelizaveta Fjodorovna nagyhercegnő, a cárné nővére és Szergej nagyherceg özvegye. Ezt a bűbájos asszonyt, aki teljesen a vezeklésnek és a jótékonykodásnak szentelte magát, szidalmakkal árasztották el, Moszkva népe ugyanis régóta meg van győződve róla, hogy a németek javára kémkedik, sőt, hogy a zárdában rejtegeti bátyját, Hessen nagyherceget.

Ezek a hírek megdöbbenést keltettek Carszkoje Szelóban. A cárné rettenetesen haragszik Juszupov hercegre, Moszkva főkormányzójára, hogy óvatlansága és gyengesége ilyen gyaláznak tette ki a cári családot.

A cár fogadta tegnap Rodzjankót, a Duma elnökét, aki minden erejét latba vetve kérte a képviselőház azonnali összehívását. A cár jóindulatúan meghallgatta, de nem árulta el szándékait.

1915. június 16. szerda

Virubova bizalmasan közölte N. grófnővel, hogy Nyikolaj Maklakov belügyminiszter, Szabler, a Szent Szinódus főprokurátora és Scseglovitov igazságügy-miniszter minden erejükkel igyekeznek lebeszélni a cárt a Duma összehívásáról, sőt azt is

be akarják bizonyítani neki, hogy Oroszország nem képes tovább folytatni a háborút.

A Duma dolgában a cár nem nyilatkozik, pedig a cárné is erőteljesen támogatja a miniszterek véleményét. A háború folytatásának kérdésére pedig II. Miklós tőle szokatlan heveséggel válaszolt: „A békekötés a jelen pillanatban nemcsak szégyent hozna ránk, hanem forradalmat is, s még ilyen mernek nekem javasolni!” A cárné éppoly határozottan közli, hogy örök szégyene lenne Oroszországnak, ha ma magára hagyná szövetségeseit, és közben könyörög a cárnak, nehogy engedményt tegyen a parlamentarizmusnak, s egyre azt mondja neki: „Ne feledje, hogy ön Isten kegyelméből való egyeduralkodó!... Isten sohasem bocsátja meg, ha nem tölti be azt a szerepet, amelyet itt a földön önre bízott!...

1915. június 18. péntek

Ma reggel a külügyminisztériumban Buchanannal találkozom. Mindkettőnknek eszébe jut:

– Ma van Waterloo századik évfordulója!

De a pillanat nem kedvez a történelmi párhuzamok ironikus élvezetének, ugyanis fontos hír érkezett. Maklakov belügyminisztert fölmentették állásából, helyére Nyikolaj Boriszovics Scserbatovot, a birodalom méntelepeinek főfelügyelőjét nevezték ki.

Szazonov boldog. Maklakov leváltása azt bizonyítja, hogy a cár hű marad a szövetségi politikához, s elhatározott szándéka a háború folytatása.

Ami az új belügyminisztert illeti, mindeddig visszavonult életet élt, de Szazonov mérsékelt, józan embernek és kipróbált hazafinak tartja.

1915. június 20. vasárnap

Tegnap egy megragadó moszkvai összejövetel bizonyította a nemzeti erők ébredését. A Zemsztvók és Városok Szövetsége tartotta kongresszusát. Az elnöklő Lvov herceg nyíltan szólt róla, hogy a kormányzat képtelen mozgósítani az ország erőforrásait a hadsereg érdekében: „Az Oroszország előtt álló feladat – mondotta – meghaladja bürokráciánk képességeit. Megoldásához az egész ország erőfeszítésére van szükség. . . Tíz hónapi háború után még mindig nem ment végbe a valódi mozgó-

sítás. Egész Oroszországnak egyetlen hatalmas katonai szervezetté, egyetlen óriási fegyverraktárrá kell alakulnia. . .”

Mindjárt elfogadtak egy gyakorlati programot is. Oroszország végre jó úton jár!

1915. június 23. szerda

Felkeresett Szuvorin, a *Novoje Vremja* főszerkesztője, s beszámolt róla, mennyire el van keseredve:

– Nem reménykedem többé – mondja –, mostantól fogva egymás után jönnek a katasztrófák.

Ellene vetettem, hogy épp most lehetünk tanúi, amint az orosz nép végre összeszedi erőit, s ez Moszkvában hatékony döntések formájában is kifejeződött.

– Ismerem a hazámat. Ez a nekibuzdulás nem lesz hosszú életű. Nemsokára visszaesünk a régi apátiánkba. . . Ma a csinovnyikokat szidalmazzuk, minden bajunkért őket hibáztatjuk, még hozzá joggal; csak hogy nem tudunk megglenni nélkülkük. Ezért aztán holnap nemtörődömségből, gyengeségből megint csak az ő kezükre adjuk magunkat.

1915. június 25. péntek

A cár ma reggel Baranovicsiba, a főhadiszállásra utazott, miniszterei társaságában: fontos megbeszélés lesz Nyikolaj nagyherceg részvételével. Tudom, hogy Szazonov, Bark pénzügyminiszter, Krivosejn földművelésügyi miniszter és Scserbatov belügyminiszter a Duma azonnali összehívását szeretné elérni. Ellenük lesz Goremikin miniszterelnök, Scseglovitov igazságügyminiszter, Ruhlov közlekedésügyi miniszter és Szabler, a Szent Szinódus főprokurátora.

Mielőtt a cár elhagyta Carszkoje Szelót, a maga jószántából meghozta azt az intézkedést, amely már nagyon régóta esedékes volt. Fölmentette tisztségéből Szuhomlinov hadügyminisztert, s utódjául Alekszej Andrejevics Polivanov tábornokot, a birodalmi tanács tagját nevezte ki.

Szuhomlinov tábornok sok mindenért súlyosan felelős. A munícióválságban káros és titokzatos szerepet játszott. Tavaly szeptember 28-án, amikor Joffre tábornok nevében hivatalos kérdést tettem föl neki, válaszjegyzékében azt állította: minden lehető intézkedés megtörtént annak érdekében, hogy az orosz hadsereg akár egy hosszan tartó háború idejére is megfele-

lelően el legyen látva lőszerez. Szazonov, akinek egy héttel ez előtt szóba hoztam ezt a jegyzéket, kérte, adjam át neki, hogy megmutathassa a cárnak. A cár teljesen elképedt a jegyzék látán. Mert nemcsak hogy semmi sem történt az orosz hadsereg növekvő igényeinek kielégítése céljából, hanem Szuhomlinov tábornok ráadásul álnok módon elgáncsolt mindenféle újítást, amelyet a lövedékgyártás fejlesztésének ügyében javasoltak neki. Különös és rejtélyes viselkedés, s talán csak az az engesztelhetetlen gyűlölet magyarázhatja, melyet a hadügyminiszter Nyikolaj nagyherceg iránt érez, nem tudván megbocsátani neki, hogy generalisszimusszá nevezték ki, hiszen saját magának remélte ezt a rangot.

Polivanov tábornok művelt, aktív és szorgalmas férfi, ért a szervezéshez és a parancsoláshoz. Ráadásul liberális szelleműnek tartják, s ennél fogva a Dumában is népszerűségnek örvend.

1915. június 28. hétfő

Szazonov jó benyomásokkal érkezett vissza a főhadiszállásról, legalábbis a főparancsnokság hangulatát illetően.

Politikai téren arról tudósít, hogy a cár ünnepélyes leiratot fog intézni az ország valamennyi rétegéhez, s egyúttal bejelenti a Duma közeli összehívását.

Megvizsgálták a lengyel kérdést is. A cár elrendelte, hogy állítsanak össze egy bizottságot hat orosz és hat lengyel tagból, amely Goremikin elnöklete alatt kidolgozza majd az 1914. augusztus 16-i rendeletben megígért autonóm királyság alapelveit. Scseglovitov igazságügy-miniszter és Szabler, a Szent Szinódus főprokurátora mindenképpen rá akarta bírni a cárt, mondjon le erről az eszméről, azt állítván, hogy a birodalom legkisebb részének az autonómiája is összeegyeztethetetlen az autokrata abszolutizmus szent elveivel. Érvelésük nemhogy meggyőzte volna a cárt, hanem inkább ellenük haragította. Az a vélemény járja, hogy őket is fel fogja menteni tisztségükből.

1915. június 29. kedd

Folytatódik a balkáni alkudozások kakofóniája. Lehetetlenség egyeztetni Szerbia, Románia, Görögország ellentmondásos, egymással ütköző érdekeit.

Még csak bonyolítja a helyzetet, hogy az orosz csapatok álta-

lános visszavonulása miatt minden hitelünket, minden tekintélyünket elveszítjük Nišben éppúgy, mint Bukarestben, Athénban éppúgy, mint Szófiában. . . Legfőképpen Szófiában. Szinte látom Ferdinánd cár kárörvendő arcát, víg és szardonikus vigyorgását, amint reggelenként követi térképén az oroszok visszavonulását. Hányszor, de hányszor nyilvánította előttem az oroszok iránti gyűlöletét! A második balkáni háború óta ez a gyűlölet morbid rögeszmévé fejlődött, mert főként az orosz politikának tudja be 1913-as nagy vereségét. És emlékszem, hogy amikor még ugyanebben az évben találkozott Bécsben XIII. Alfonz királlyal, azt mondta neki: „Bosszút állok Oroszországon, és a bosszúm rettenetes lesz!”

1915. június 30. szerda

A mai lapok közlik, június 27-i keltezéssel, a miniszterelnökhöz intézett cári leiratot:

Hazánk minden tájáról üzenetek érkeznek hozzám, melyek azt bizonyítják, hogy az oroszok minden erejüket a hadsereg ellátásának kívánják szentelni. Ez a nemzeti összhang megingathatatlanná teszi abbeli hitemet, hogy nagyszerű jövő vár reánk.

Az elhúzódó háború újabb és újabb erőfeszítéseket kíván, de szívünkben egyre szilárdabb, egyre keményebb az elhatározás, hogy harcunkat, Isten segítségével, az orosz seregek végső győzelméig folytatjuk.

Le kell tipornunk az ellenséget, mert másképpen nem lehetséges a béke. Minthogy szilárdan hiszek Oroszország erőforrásainak kimeríthetetlenségében, azt várom, hogy a kormány és a közhivatalok, az orosz ipar, valamint a haza minden fia, nézeteitől és osztályhelyzetétől függetlenül, egységes és segítőkész munkával biztosítsa a hadsereg szükségleteit. Ez az egyetlen nemzeti feladat töltse be ezentúl az egységében legyőzhetetlen Oroszország minden gondolatát. . .

Végül pedig a leirat bejelenti a birodalmi tanács és a Duma közeli egybehívását.

1915. július 1. csütörtök

A Kelet-Litvániában és Kurlandban élő zsidókat a felső hadvezetés parancsára néhány hét óta elűzik lakóhelyükről. Zsito-

mir, Kijev és Poltava felé irányítják őket. Az orosz hatóságok, ugyanúgy, mint máskor, minden előkészület s minden kímélet nélkül, könyörtelen brutalitással hajtják végre ezt az akciót. Így például Kovno izraelita lakosságát, negyvenezer személyt, május 3-án este utasították, hogy negyvennyolc órán belül hagyja el a várost. A kiűrités mindenütt tragikus jelenetekkel, iszonytató erőszakossággal, fosztogatással és gyújtogatással járt.

Oroszország-szerte ismét ébrededezőben az antiszemitizmus. Ha az orosz seregeket verik, azért természetesen csakis a zsidók lehetnek felelősek. A *Volga* című reakciós lap így írt néhány évvel ezelőtt: *Orosz nép, tekints körül, s ismerj rá ellenségedre! A zsidó az!... Nincs bocsánat a zsidónak! Ezt az Isten megátkozta népet nemzedékeken át mindenki gyűlölte és megvetette. Szent-Oroszország zsidók elárulta fainak a vére bosszúért kiált!...*

A háború kezdete óta több mint hatszázezer zsidót száműztek Lengyelországból, Litvániából és Kurlandból, s ezek az emberek a legszörnyűbb nyomorban élnek.

1915. július 3. szombat

A három napja kiadott cári leirat nagy izgalmat keltett. Mindenünnen a Duma azonnali összehívását sürgetik, sőt, azt követelik, hogy a miniszterek ezentúl legyenek felelősek a Parlamentnek, ami nem kevesebbet jelentene, mint az egyeduralkodó végét.

A munkások forranganak. Egyik informátorom, B., arról számol be, hogy erősödik a szocialista propaganda a kaszárnnyakban, különösen a gárdistáknál. A Pál-ezred és a Volhiniai ezred állítólag különösen fertőzött.

1915. július 10. szombat

A Szibériai Bank elnöke, Gruba, akinek éleslátásáról már gyakran meggyőződhettem, tegnap érkezett meg Szófiából, ahol néhány ügyét kellett elintéznie.

Ma reggel fölkeresett, s elmondta, mit tapasztalt.

– Sem a Radoszlavov-kormány, sem semmiféle más kormány nem dönthet a szövetségesekhez való csatlakozás mellett, hacsak be nem jelenti egyúttal, hogy a szövetségesek hozzájárulásával Bulgária azonnal annektálhatja Észak-Macedóniát.

Efelől nem lehet kétség. . . Ferdinánd cár pedig véglegesen elkötelezte magát a germán hatalmaknak.

Félbeszakítom:

– Véglegesen! . . . Biztos ön ebben?

– Radoszlavov, Toncsev, Gennadiey, Danev, mindenki ezt mondta.

– Ha Ferdinánd cár ellenünk van, semmire sem megyünk. De szerencsére ővele mindig kezdhethünk valamit, mert alapvetően politikus, fortélyos és hajlékony elme. Őreá kell összpontosítanunk erőfeszítéseinket. . .

Alighogy Grube távozik, a külügyminisztériumba sietek, hogy megbeszéljem Szazonovval az imént hallottakat.

Egyetértünk benne, hogy Ferdinánd meggyőzésére kell összpontosítanunk erőfeszítéseinket, majd megvizsgáljuk azokat a különböző érveket, amelyekkel esetleg az ügyünkhöz való csatlakozásra bírhatnánk.

– Főként arról kell meggyőznünk – mondja Szazonov –, hogy a végén úgyis mi győzünk.

– Ez nem elég. . . Ráadásul nem lenne jó, ha azt hinné, hogy őtőle függ a győzelem, és hogy ekképpen kezében tartja Európa és a világ sorsát. . . Ez az ember annyira hiú, hogy ön azt el sem tudja képzelni. A hiúságát kell fölébreszteniünk, a hiúságában kell megfognunk.

Azután egy kényesebb témára térünk. Amikor négy évvel ezelőtt Szófiában jártam, Ferdinánd cár teljesen el volt adósodva. Rendetlensége, a kifinomult élvezetek, a fényűzés iránti vonzalma, az a gyengéje, hogy képtelen ellenállni élményhajhászó kedvének és a luxus kísértéseinek, rendkívül nehéz anyagi helyzetbe sodorta, amit aztán a két balkáni háború nyilván még csak súlyosbított. Nem lehetne esetleg segítséget ajánlani neki?

– Nagyon kényes dolog ilyen ajánlattal előállni – mondom. – Mindamellet, ha ügyelünk a formákra, és biztosítjuk a teljes titoktartást. . . És ha az ajánlat egészen fentről érkezik. . . a cártól például. . .

Szazonov elmosolyodik:

– Valóban nem is akadhatna erre alkalmasabb személy a cárnál.

Azután elmondja, hogy 1912 végén a bolgárok cárja „a pénztelenség nyavalyájától szenvedén”, mint Panurge mondja, kö-

nyörgött Miklós cárnak, hogy kölcsönözzön neki hárommillió frankot.

– Én határozottan javasoltam a cárnak, hogy utasítsa el, mert Ferdinánd nem olyan valaki, akitől hálát remélhetnénk. De tudja, milyen jó ember a cár, meghatották a Koburg származású sirámai. Én továbbra is ellenkeztem, mondván, hogy a titkos alap költségvetése nem bír el ekkora terhet. Amire a cár úgy döntött, hogy magánpénztárából veszi ki a kért összeget. Másnap Volkov tábornok átadott nekem hárommillió frankot, amelyet én azonnal továbbítottam Szófiába. Ferdinánd a követünknek, Nyehljudovnak adta át a nyugtát. Most is itt őrzöm a páncélszekrényemben.

– Nyugtát kért Ferdinándtól? Nagy hiba! Ez a nyugta az egész ügyet elronthatja. . . Hogy a hárommillió elveszett, azt előre tudni lehetett, ezzel az erővel akár a Fekete-tengerbe is hajíthatták volna. De ha már meghozták ezt az áldozatot, egyféleképpen talán húzhattak volna belőle valami csekély erkölcsi hasznot: úgy téve, mintha vakon bíznának Ferdinánd szavában, becsületében, lelki nagyságában s érzelmeinek közismert állhatatosságában. . . Nincs nála hiúbb ember. Rettentő megaláztatás, elviselhetetlen sértés lehet számára az a gondolat, hogy ön az irattárában őrzi az aláírását egy hárommillió adósságról. Ezt sohasem fogja megbocsátani Oroszországnak.

1915. július 12. hétfő

Azt hallom, hogy a moszkvaiak nagyon haragszanak a petrográdi társaságra és az udvari világra, azzal vádolják őket, hogy teljesen kiveszett belőlük a nemzeti érzés, hogy a vereséget kívánják, hogy árulásra készülnek.

Az a harc, amely immár két évszázada folyik az ortodox szlávok székvárosa és Nagy Péter mesterséges fővárosa között, talán még sosem volt ennyire heves, még a *zapadnyicsesztvo* és a *szlavjanofilsztvo*,* a nyugatbarátok és a szlavofilek közti küzdelem hőskorában sem.

* A 19. század 40-es, 50-es éveinek ideológiai-politikai irányzatai. A *zapadnyikok* a jobbágyfelszabadítás, a demokratizálódás hívei voltak, azt vallottak, hogy Oroszországnak nyugati módra kell fejlődnie. Ellenfelek a *szlavofilek* a hivatalos ideológia hármasszavát hangoztatták „pravoszlav vallás, egyeduralkodó és népesség”. Ez a két elv, a „külön orosz út” és az európai típusú fejlődés, idővel időre módosulva bár, még sokáig harcol egymással az orosz szellemi életben.

1915. július 18. vasárnap

Az orosz csapatok helyzete az utolsó három napban számottevően romlott, nemcsak a Bug és a Visztula közt kell állniuk az osztrák–német csapatok kemény támadását, hanem északon is, a narewi fronton és Kurlandban, ahol kettős offenzívát indított az ellenség.

Ez a helyzet csak megerősíti a cárt abbeli véleményében, mely a június 27-i leiratban világosan kifejeződött. Menesztette a Szent Szinódus főprokurátorát, Szablert, a pacifista és németbarát klikk eszközét, Raszputyin feltétlen hívét. Utódja Alekszandr Dmitrijevics Szamarin, a moszkvai kormányzóság nemesi marsallja, magas társadalmi állású, lelkes hazafi, határozott és széles látókörű férfi, vagyis a választás kitűnő.

1915. július 19. hétfő

A kegyvesztettség, mely tegnap a Szent Szinódus főprokurátorát sújtotta, ma elérte Scseglovitov igazságügy-minisztert is, aki éppúgy az abszolutizmus reakciós híve, mint Szabler. Utódja Alekszandr Alekszejevics Hvosztov, a birodalmi tanács tagja, becsületes és semleges nézetű csinovnyik.

Maklakov, Szuhomlinov, Szabler és Scseglovitov menesztése után a kormányban egyetlen miniszter sem maradt, aki ne lenne híve a Szövetségnek és a háború folytatásának. Másrészt figyelmet érdemel, hogy Szabler és Scseglovitov voltak Raszputyin legfőbb támogatói.

N. grófné azt mondja nekem:

– A cár a főhadiszálláson hozta meg ezeket a fontos döntéseket. Senkivel sem beszélt meg előre, még a cárnéval sem. . . Amikor a hír eljutott Carszkoje Szelóba, Alekszandra Fjodorovna teljesen elképedt, először el sem akarta hinni. . . Virubova porig van sújtva. . . Raszputyin azt mondja, hogy ez nagy szerencsétlenség előjele.

1915. július 20. kedd

Tanácskozás a hadsereg vezérkari főnökével.

Beljajev tábornok a térképen mutatja az orosz csapatok jelenlegi helyzetét.

Néhány kevésbé biztató megjegyzést tesz, majd így folytatja:

– Ön tudja, hogy lőszerhiányban szenvedünk. Alig huszonnégyezer lövedéket gyártunk naponta. Ha a frontvonalak hosz-

szúságát tekintjük, ez semmi. . . De a puska hiány sokkal jobban nyugtalanít. Gondolja el, hogy több gyalogezredben, amely részt vett a legutóbbi harcokban, az emberek egyharmadának nem volt puskája! Ezek a nyomorultak türelmesen várták a srapelzáporban, hogy valamelyik társuk elessék és megkaphassák a fegyverét. Valóságos csoda, hogy nem tört ki pánik ilyen körülmények között. Igaz, hogy a mi muzsikjaink bámulatosan kitartóak és belenyugvóak! De akkor is rettentetes! . . . Egyik hadseregparancsnokunk azt írta nekem a napokban: *A háború elején, amikor még volt lőszerünk és fegyverünk, győzelmeket arattunk. Amikor kezdtünk hiányt látni lőszerben és fegyverben, még mindig vitézül harcoltunk. De ma, hogy a tüzéség és a gyalogság elnémult, hadseregünk önnön vérebe fullad. . .* Meddig lesznek hajlandók elviselni katonáink ezt a megpróbáltatást? Mert iszonyatosak ezek a vérfürdők! Puskára van szükségünk, minden áron! Nem tudna adni nekünk Franciaország? Nagyon kérem, nagykövet úr! Támogassa az ügyünket Párizsban!

– Melegen támogatom, még ma sürgönyözni fogok.

1915. július 22. csütörtök

Raszputyin hazautazott szülőfalujába, a tobolszki kormányzóságban, Tyumeny közelében fekvő Pokrovszkojéba. Barátnői, hívei azt állítják, hogy „orvosi tanácsra” pihennie kell, és hogy nemsokára visszatér. Az igazság viszont az, hogy a cár parancsára kellett elutaznia.

A Szent Szinódus új főprokurátora járta ki ezt az eltávolítási parancsot.

Alighogy Szamarint beiktatták tisztségébe, közölte a cárral, hogy lehetetlen ellátnia feladatát, ha továbbra is Raszputyin irányítja az egyházat a háttérből. Majd ősi moszkvai származására és nemesi marsalli címére hivatkozva elmondta, milyen fájdalmas megdöbbenést keltenek Moszkvában Griska botrányai, különösen azóta, hogy már a felséges uralkodócsalád tekintélyét sem tiszteli. Végül nagyon határozott hangnemben közölte:

– A Duma néhány napon belül összeül. Tudom, hogy több képviselőnknek szándékában áll kérdést intézni hozzám Grigorij Jefimoviccsal és titokzatos ügyleteivel kapcsolatban. Lelkiis-

meretem parancsára el kell majd mondanom mindent, amit gondolok.

A cár csak annyit felelt:

– Rendben van. Intézkedni fogok.

1915. július 24. szombat

A cárné és Raszputyin búcsúja szívet tépő volt. Alekszandra Fjodorovna megígérte Raszputyinnak, hogy a Duma ülésszakának befejezése után azonnal visszahívja, majd könnyezve tette hozzá:

– Nem lesz hosszú!

Raszputyin szokásos fenyegetésével válaszolt: „Ne feledd, hogy nekem nincsen szükségem sem a cásra, sem terád. Ha kiszolgáltatasz ellenségeimnek, azt se bánom, van erőm, hogy megküzdjek velük. Maguk a démonok is tehetetlenek velem szemben. . . De sem a cár, sem te nem tudtok meglenni nélkülem. Ha nem leszek itt, hogy megvédjelek, baj éri a fiatokat.”

1915. július 28. szerda

A németek Ivangorodtól északra átkeltek a Visztulán, az oroszok nem tarthatják többé magukat Dubienkában.

Szazonov kétségbeesetten s izgatottan mondja:

– Nagyon kérem, harcolja ki a kormánynál, hogy küldjenek nekünk puskát! . . . Hogyan kívánhatja, hogy a katonáink puska nélkül harcoljanak?

– Már sürgönyöztem Beljajev tábornok kérésére, de megint szorgalmazni fogom.

A vezérkartól szerzett értesülések szerint másfél millió puskára volna szükség a jelenlegi hiány enyhítésére. Márpedig az orosz üzemek mindössze havi hatvanezer darabot gyártanak. De remélik, hogy a termelés szeptemberben kilencvenezerre és októberben százötvenezerre emelkedik.

1915. július 30. péntek

Három nap múlva megkezdődik a Duma ülésszaka. De sok képviselő máris Pétervárott van, nagy az élénkség a Taurisz-palotában.

Az ország minden tájáról ugyanaz a kiáltás hallik: „Oroszország veszélyben forog! A katonai összeomlásért a kormány és a rendszer felelős! A haza üdve megkívánja a nemzetgyűlés köz-

vetlen közreműködését és állandó ellenőrző munkáját. Az orosz nép eltökélte, szilárdabban, mint valaha, hogy a győzelemig folytatja a háborút. . .” És csaknem minden politikai csoportban heves, elkeseredett kirohánások hangzanak el a kegyencrendszer és a korrupció ellen, az udvarban és a felső vezetésben észlelhető német befolyás ellen, Szuhomlinov ellen, Raszputyin ellen, a cárné ellen.

A másik oldalról a „fekete blokk” tagjai, a szélsőjobboldali képviselők elítélik a cárnak a liberalizmus irányában tett engedményeit, és szélsőségesen reakciós politikát követelnek. . .

1915. július 31. szombat

Ma reggel a cár jelenlétében bocsátják vízre a Néva torkolatában a Galernij Osztrov hajógyárában készült *Borogyino* nevű páncélos cirkálót. A diplomáciai testület, az egész udvar és a kormány is jelen van az ünnepségen, mely fölött derült ég ragyog.

Az ünnepség után látogatást teszünk a hajógyárban. A cárt mindenütt megéltjük. Időnként megáll, hogy szót váltson egy-egy munkással, s mosolyogva kezét szorít vele. Amikor továbbmegy, az éljenzés még csak fokozódik.

Pedig épp tegnap értesültem róla, hogy a hajógyárban nyugtalanító forradalmi mozgolódás folyik.

1915. augusztus 1. vasárnap

Ma megnyílt a Duma ülészaka, a hangulat izgatott és fojtott, viharral fenyeget. Minden arc lázban ég, harag vagy szorongás tükröződik a szemekben.

A cár nevében felszólaló öreg miniszterelnök, Goremikin, igyekszik felerősíteni elhaló hangját: „Minden gondolatunk, minden erőfeszítésünk a hadviselésé legyen. A kormány egyetlen programot javasolhat csak önöknek, a győzelmet.”

Majd a hadügyminiszter, Polivanov tábornok foglalja össze szűkszavúan, de lendületesen, ezt a programot: „Hadseregünk csak úgy győzhet, ha maga mögött érzi a kimeríthetetlen tartalékká szerveződött országot, ahonnét mindig pótlást meríthet.”

Az ülés folytatása és a folyosói beszélgetések semmiféle kétséget sem hagynak afelől, hogy mit akar, vagyis mi mindent akar a Duma: véget vetni a hivatalok visszaéléseinek és ügyefo-

gyottságának; felelősségre vonni a vétkeket, akármilyen magas rangúak legyenek is, elrettentő büntetéseket foganatosítva biztosítani a nemzetgyűlés és a kormány együttműködését, hogy az ország minden termelőerejét a hadsereg szolgálatába állíthassák, végül pedig ébren tartani és ápolni a közvéleményben azt a megingathatatlan elhatározást, hogy a végső győzelemig kell folytatni a háborút.

1915. augusztus 4. szerda

Közlöm Szazonovval, hogy a francia kormány, legnagyobb sajnálatára nem tud puskát szállítani az orosz hadseregnek.

Szazonov megdöbben.

– Ez a visszautasítás – mondja – teljesen megbénít engem.

– Nem visszautasításról van szó, hanem csak arról, hogy fizikailag lehetetlen, teljességgel lehetetlen a kérés teljesítése.

Szazonov leverten, a fejét rázva mondja:

– Most mit tegyünk?... Csak a fronton harcoló csapatok felfegyverzésére másfél millió puska kellene. És mindössze havi ötvenezeret gyártunk!... És a tartalék? És az újoncokat mivel tanítsuk lőni?...

1915. augusztus 5. csütörtök

Egyre hevesebb küzdelmek zajlanak a Taurisz-palotában. A nyilvános és a zárt üléseken egyaránt könyörtelen vádbeszéd sorozata hangzik el a háborús kormányzat ellen. Elsorolják a bürokrácia minden hibáját, napvilágra hozzák a cárizmus valamennyi gyengéjét. És refrénként tér vissza a következtetés: „Elég a hazugságokból! Elég a bűnökből!... Reformokat!... Bűnhődjenek a bűnösök!... Mindenestül meg kell változtatni a rendszert!...”

A Duma, 345 szavazattal 375-ből, felhívja a kormányt, hogy állítsa bíróság elé Szuhomlinov tábornokot és a gondatlansággal vagy a hivatali kötelesség elmulasztásával vádolható tisztviselőket.

1915. augusztus 6. péntek

A németek tegnap bevonultak Varsóba.

Ez stratégiai szempontból nagy jelentőségű esemény. Az oroszok elveszítik a hatalmas erőforrásokkal rendelkező Lengyel-

országot; kénytelenek lesznek visszavonulni a Bug, a Felső-Nyeman és a Dvina vonaláig.

De engem még inkább nyugtalanítanak a morális következmények.

1915. augusztus 8. vasárnap

Ahogy az orosz hadsereg visszavonul, a rendőrség egyre tovább űzi a zsidókat. A kitelepítettek száma már eléri a nyolcszázszázat.

Ez a barbár eljárás, mely azzal az ürüggyel támad egy egész népességre, hogy vallási atavizmusa alapján kollektíve kémkedéssel és árulással gyanúsítható, végül is megmozgatta a Duma liberális csoportjait; egy kovnoi izraelita képviselő, Friedman, ünnepélyesen tiltakozott: „Az orosz zsidók, mondotta, alaposan kiveszik részüket a háborúból. . . A sajtó is írt a nagyszámú zsidó önkéntesről. Képzettségüknel fogva ezeknek az önkénteseknek tisztí rang járt volna; tudták, hogy sohasem lehetnek tiszték, mégis besoroztatták magukat. Több százezer zsidó hullatja véré a csatamezőn is. S mégis újrakezddnek a zsidók elleni méltánytalanságok és erőszakos cselekmények. . . Egy hosszú háborúban természetes, hogy a sikerek kudarcokkal váltakoznak. Ilyenkor jó, ha vannak kéznél állítólagos bűnösök, hogy a kudarcokért legyen kit okolni. Bűnbak kell! Ahogy az ellenség átkelt határunkon, terjeszteni kezdtek egy gyűlöletes mesét: *A zsidók a németeknek adják az aranyukat, ilyen tisztátalan aranyat találtak repülőgépekben, koporsókban, vodkás hordókban, kacsá- és birkamellekben!* . . . És ez a mese, melyet a hatóságok terjesztettek és hitelesítettek, mindenütt meghallgatásra talált. Aminek nyomán olyan kegyetlen intézkedéseknek vetették alá a zsidókat, amilyeneket egyetlen népnek sem kellett elszenvednie a történelem folyamán. . . Aljasság egy egész fajtát árulással vádolni. De ilyen gyalázatos rágalom csak az önkény országában születhetett, abban az országban, ahol a zsidók a legegységibb jogokkal sem rendelkeznek. Kijelentem egész Oroszország és az egész civilizált világ színe előtt, hogy a zsidók elleni vád aljas hazugság, melyet azok koholtak, akik ezzel akarják leplezni saját bűneiket.”

1915. augusztus 9. hétfő

Szazonovval arról beszélgetek, hogy milyen különös elzárkózottságban él a cár és a cárné. A miniszter panaszkodik:

– Rettenetes! Lassanként ürességet teremtettek maguk körül, senki sincs már a közelükben. A cárné egészségi állapota jó ürügy volt, hogy még a családi összejöveteleket is megszüntessék. Még egy nagyhercegnek vagy egy nagyhercegnőnek se könnyű kihallgatást kapni tőlük. A cárnak a miniszterekkel való hivatalos érintkezésétől eltekintve, egyetlen külső hang sem jut be a palotába. A minap, amikor távoztam, éppen Virubova érkezett, s nekem fájdalommal kellett megállapítanom: íme a társaságuk, íme egyedüli társaságuk, íme ide jutott a hajdan oly ragyogó, oly eleven orosz udvar.

1915. augusztus 10. kedd

Bulgária és a germán hatalmak egyre jobb viszonyban vannak. Egy német és osztrák–magyar bankokból alakult szindikátus százhuszmillió frankos hitelt nyitott a bolgár kincstárnak. És Radoszlavov olyanokat közöltet a félhivatalos lapjában, hogy a német hadsereg legutóbbi lengyelországi győzelmei „megrendítették Oroszországot”, és hogy nemsokára összeomlik az Antant egész politikai építménye.

1915. augusztus 13. péntek

A „liberális nacionalizmus” igen tevékeny vezetője, Brjancsanyinov, hajdani gárdatiszt, Gorcsakov herceg veje, tegnap megkért, hogy fogadjam hosszú és bizalmas beszélgetés céljából.

Ma délután fogadom, s bármennyire hozzászoktam is már pesszimizmusához, megdöbbent komoly, elmélyült, fájdalmas arckifejezése.

– Sohasem voltam még ennyire nyugtalan – mondja. – Oroszországot halálos veszély fenyegeti. Történelme során soha még ilyen súlyos helyzetben nem volt. Megöli a német vírus, melyet már két évszázada hordoz az ereiben. Csak a nemzeti forradalom mentheti meg.

– Forradalom a háború idején?... Csak nem gondolja!...

– De igen, gondolom. Az a forradalom, amit várok és kívánok, a nemzeti dinamizmus robbanásszerű felszabadítását, a szláv energiák csodálatos feléledését hozná... Néhány napi el-

kerülhetetlen zavargás után, mondjuk, egyhónapi zűrzavar és benutság után, Oroszország oly nagy és nemes lenne feltámasztásában, hogy el sem tudja képzelni. Akkor meglátná, mennyi lelkiértő van még az orosz népben! A vitézség, a lelkesedés, a nagylelkűség beláthatatlan tartalékai rejtőznek még benne! Nincs még a világon az idealizmusnak ehhez fogható forrása!

– Nem kételkedem benne, de az orosz népben megtalálhatók a társadalmi bomlás és a nemzeti széthullás veszélyes erjesztőanyagai is... Ön azt mondja, hogy a forradalom legfeljebb egyhavi zűrzavarral és benusgálással járna. Honnét tudja?

Brjancsanyinov azonban továbbra is kitart amellett, hogy a népi felkelés csodálatos újjászületést eredményezne.

– Felül kellene elkezdni – mondja –, a fejnél. A cár megmaradhatna a trónon, mert ha akarata nincs is, de elég jó hazafi. De a cárnét és nővérét, Jelizaveta nagyhercegnőt, a moszkvai apátnőt, egy uráli kolostorba kellene zárni, ahogyan régi cárijaink idején volt szokásos. Azután száműzni kellene Szibériába az egész „potsdami udvart”, a balti bárók klikkjét, Virubova és Raszputyin csoportját. Végül pedig Nyikolaj nagyhercegnek azonnal le kellene mondania generalisszimusi rangjáról.

– Nyikolaj nagyhercegnek?... Ön kétségbe vonja hazafiságát? Nem találja eléggé orosznak, eléggé németellenesnek? Hát akkor mi kell önnek?... Hiszen én az ortodox, autokrata és nacionalista Szent Oroszország bajnokát láttam benne!

– Azt elismerem, hogy jó hazafi, és hogy tudja, mit akar. De alkalmatlan a feladatára. Nem vezér, csak szentkép. Márpedig nekünk vezérre van szükségünk.

Vitába szállok vele, mondván, hogy a katonai helyzet rossz ugyan, de korántsem kétségbeejtő, hogy az a nemzeti mozgalom, amelynek a Duma állt az élére, sok jóval biztat, és hogy módszeresen, kitartással, munkával még kijavíthatók a múlt hibái.

– Nem! – kiált föl, s az arca elsötétül a haragtól. – Nem! A Duma nem képes megküzdeni a német párt látható és láthatatlan befolyásával. Lefogadom, hogy két hónapon belül vagy megbénítják, vagy felosztatják. A kormányzás egész rendszerét kell itt megváltoztatni. Utolsó reményünk egy nemzeti államcsíny... A helyzet súlyosabb, mintsem gondolná, nagykövet úr. Tudja, mit mondott nekem egy órával ezelőtt az októbriszták vezére, a gyárosok központi szervezetének elnöke, Alek-

szandr Ivanovics Gucskov, akinek éleslátásában és bátorságában ön sem kételkedhet? Nos, könnyekkel a szemében azt mondta: *Oroszország elveszett. Nincs többé remény.*

1915. augusztus 14. szombat

A Duma ülésén ma rendkívül komoly és patetikus vita zajlott.

Egy lőszerbizottság felállításáról tanácskoztak, amelyet a hadügyminisztérium fölé rendelnének. A vita fokozatosan szélesebb mederbe terelődött, és végül a rendszer bírálatává fajult.

Adzsemov novocserkasszki képviselő, a „kadet” párt egyik legjobb szónoka robbantotta a bombát: „A közvélemény már a háború kezdetén megértette, milyen harcról és milyen nagy harcról van itt szó, megértette, hogy nem győzhetünk, hacsak össze nem fog az egész ország. A kormány viszont nem értette ezt meg, s amikor a közvélemény el akarta neki magyarázni, továbbra sem volt hajlandó megérteni, s gőgösen elutasította mindazokat, akik segíteni akartak. Mert a hadügyminiszternek megvoltak a maga szállítói, a rendelkezések a családban maradtak, kialakult a kivételezések, szívességek, előjogok rendszere. Így ahelyett, hogy összefogták volna, rettenetes zűrzavarba taszították az országot. . . Ma a kormány végre elismeri, hogy seregeink csak a társadalom valamennyi rétegének összefogása árán győzhetnek, belátja, hogy széles körű reformra van szükség, és hogy ezt a reformot nekünk kell végrehajtanunk. Ez, uraim, a közvélemény győzelmét jelenti, és ez rettenetes korszakunk nagy leckéje. Lloyd George nemrégiben azt mondotta az alsóházban, hogy a németek golyói szétzúzzák az orosz népláncait. Ez az igazság! A most már szabad orosz nép összefog a győzelemért!”

Ez a beszéd óriási tapsvihart vált ki a baloldal és a centrum padsoraiban.

Csenkelit, a szocialista képviselőt úgy feltüzeli a viharos légkör, hogy valósággal felrohan a tribünre, és „az Oroszországot vesztébe taszító cári zsarnokság” ellen mennydörög. De hamarosan olyan gorombaságokra vetemedik, hogy az elnök megvonja tőle a szót. Átkozódásai egyébként bizonyos feszélyezettséget keltenek a baloldali és a középpártokban, melyek liberalizmusa monarchikus maradt.

A vita ismét érdekessé válik, amikor Vaszilij Maklakov, a hí-

res moszkvai ügyvéd kap szót. Remek dialektikával mutatja ki, milyen nagy szükség van egy olyan lőszerbizottságra, mely a hadügyminisztériumtól független. és egy olyan vezérigazgató kinevezésére, aki ellátja a műszaki szolgáltatások felső szintű vezetését s e bizottság előtt felelős. Ezzel a bürokrácia mindenhatóságát támadja, a bürokráciáét, amely az önkényuralmi rendszer alapja és létfeltétele. Miután kimutatja, hogy „Oroszország tipikus példája annak az államnak, ahol az emberek nincsenek a helyükön”, így folytatja: „A hivatali kinevezések jó része botrány, a közvélemény arculcsapása. És ha olykor elismerik is a tévedést, akkor se tehetik jóvá: csorba esne a hatalom tekintélyén. Az új kormány, melynek feladata Németország legyőzése, hamarosan rá fog jönni, hogy a hivatalnokokat sokkal nehezebb legyőzni. . . Olyan súlyos órákat élünk, hogy ennek a helyzetnek véget kell vetni. Jogunkban áll tehát azt követelni, hogy a kormány cselekedjék, hogy felülemelkedjék a pártérdekeken és elfogultságokon, hogy a jövőben egyetlen jelszava az legyen: *The right men in the right places!*”*

1915. augusztus 18. szerda

Heves támadások után a németek ma éjjel benyomultak Kovnóba.

A Visztula és a Bug találkozásánál megrohamozták és bevették Novo-Georgijevszk előretolt erődítményeit.

Délebbre Breszt-Litovszk felé közelednek.

Kovno bevétele iszonyú izgalmat keltett a Dumában, Nyikolaj nagyherceget ügyetlenséggel vádolják, s a német párt árulását emlegetik.

1915. augusztus 19. csütörtök

Szazonov ma reggel olyan, mint legrosszabb napjain, lázas a tekintete, sápadt az arca.

– Hallgasson csak ide – mondja –, hogy milyen hírt kaptam Szófiából! Egyébként egy cseppet sem lepett meg.

És felolvassa nekem Szavinszkij sürgönyét, amely megbízható forrásokra hivatkozva közli, hogy a bolgár kormány máris elhatározta: támogatja a germán hatalmakat s megtámadja Szerbiát.

* A megfelelő embert a megfelelő helyre!

1915. augusztus 22. vasárnap

Raszputyin végül is nem sokáig maradt szibériai falujában. Három nappal ezelőtt visszatért, s máris több hosszú beszélgetése volt a cárnéval.

A cár a hadszíntérre utazott.

1915. augusztus 24. kedd

Egyik informátorom, L., akiről azt gyanítom, hogy az Ohra-na embere – de hát ha az, akkor csak annál tájékozottabb –, elmondja, hogy a Duma trudovik-csoportjának vezetője, egy ügyvéd, temperamentumos, kitűnő szónok, Alekszandr Fjodorovics Kerenszkij, nemrégiben összehívta lakásán a szocialista csoportosulások képviselőit, hogy megvizsgálják, milyen aktív szerepet kaphatnának a proletariátus vezetői, ha újabb katonai vereségek békekötésre kényszerítik a cári kormányt.

A megbeszélés egyébként nem hozott semmiféle gyakorlati eredményt. De két fontos pontját megfogalmazták annak a programnak, melyet a szocialista párt a békekötés után kíván a zászlójára tűzni: 1. Az általános szavazati jog azonnali bevezetése Oroszországban. 2. A népek teljes önrendelkezési joga...

1915. augusztus 25. szerda

Ma reggel, amint bemegyek Szazonovhoz, hivatalos szenvtelenséggel azonnal közli velem:

– Nagykövet úr, tájékoztatnom kell egy fontos döntésről, amelyet a cár Őfelsége hozott s amelyet egyelőre legyen szíves titokban tartani. Őfelsége úgy döntött, hogy Nyikolaj nagyherceget felmenti generalisszimuszi teendői alól, és kinevezi kaukázusi cári helytartónak, Voroncov-Daskov gróf helyébe, aki egészségi állapota miatt visszavonul. Őfelsége személyesen veszi át a hadsereg főparancsnokságát.

Megkérdem:

– Amit közöl velem, az vajon csak szándék vagy határozott döntés?

– Visszavonhatatlan döntés. A cár tegnap tudatta a minisztertanáccsal, hozzátéve, hogy nem tűr semmiféle vitát.

– A cár fogja ellátni a tényleges hadvezetést is?

– Igen, olyan értelemben, hogy ezentúl a főhadiszálláson fog tartózkodni, és ő fogja ellátni a hadműveletek legfelső irányítását. De a részletekben a főparancsnokság új vezérkari főnökére, Alekszejev tábornokra fog hagyatkozni. A főhadiszállás egyébként közelebb kerül Petrográdhhoz, valószínűleg Mogiljovba.

Ma este megbízható forrásból értesülök róla, hogy Nyikolaj nagyherceg bukását elkeseredett ellenségének, a hajdani hadügyminiszternek, Szuhomlinov tábornoknak hosszan tartó aknamunkája előzte meg, mert Szuhomlinov, botrányos ügyei ellenére is, titokban megőrizte befolyását a cárnál és a cárnénál. A hadműveletek alakulása, különösképp az utóbbi hónapokban, épp elengedő ürügyet szolgáltatott neki, hogy a hadsereg minden kudarcát a generalisszimusz tehetetlenségének számlájára írja. Amellett – Raszputyin és Vojejkov tábornok segítségével – ő hitette el lassanként a cárral, hogy Nyikolaj nagyherceg veszélyes népszerűsége tör a hadseregben, sőt az egész országban, azzal a hátsó gondolattal, hogy egy esetleges lázadás majd őt juttatja a trónra. A minapi moszkvai zavargások során többször is lelkesen éltették a nagyherceget, ami csak újabb nagyon súlyos érv volt ellenségei számára. A cár mégis habozott,

nem akarta leváltani a generalisszimust épp az általános visszavonulás legkritikusabb pillanatában. A cselszövény irányítói ekkor azt súgták neki, hogy nincs vesztegetni való ideje: Vojekov tábornok, aki többek közt a cár biztonságáért felelős, azt állította, hogy a rendőrsége egy cárelleses összeesküvés nyomaira bukkant, és hogy az összeesküvés fő szervezője az egyik személyük mellé kirendelt tiszt. Minthogy a cár még mindig ellenállt, vallásos érzületét hívták segítségül. A cárné és Raszputyin egyre azzal bombázták: „Mikor veszélyben a trón és a haza, az egyeduralkodó helye seregeinek az élén van. Mert ha másnak engedi át a helyét, ellene szegül Isten akaratának.”

1915. augusztus 27. péntek

Hiába parancsolt titoktartást a cár, máris kiszivárgott a híre, hogy ő maga veszi át a hadsereg parancsnokságát.

A hír nagyon rossz hatást keltett. Azt mondják, hogy a cárnak nincsen semmiféle stratégiai tapasztalata; hogy ezentúl közvetlenül lesz felelős a nyilvánvalóan bekövetkező kudarchoz; hogy nem jó az ítélőképessége.

Homályosabb formában még a néptömegekhez is eljutott a hír. Ott még rosszabb hatást keltett, azt mondják, hogy a cár és a cárné menedéket keres a hadseregben, mert Carszkoje Szelóban már nem érzi magát biztonságban.

Ezért a miniszterelnök arra kérte a cárt, hogy legalább halassa el az intézkedés végrehajtását. A cár beleegyezett „egy egész rövid” haladékba.

1915. augusztus 29. vasárnap

Raszputyint most először támadja meg a sajtó. Eddig a cenzúra és a rendőrség megvédte minden kritikától. A *Tőzsdei Szemle* indította el a támadásokat.

Kiteregeti Raszputyin egész múltját, származását, lopásait, züllöttségét, kicsapongásait, cselszövényeit, a nagyvilági társasággal, főhivatalnokokkal és főpapokkal fenntartott kapcsolatainak botrányos voltát. De nagyon ügyesen, egyetlen célzást sem tesz a cárral és a cárnéval kialakult bizalmas viszonyára. „Hogyan lehetséges ez?” – kérdi a cikk írója. – „Hogyan pacázhat oly régóta Oroszországgal ez az aljas kalandor? Nem elképesztő, hogy a hivatalos egyház, a Szent Szinódus, az arisztokrácia, a miniszterek, a szenátus, a birodalmi tanács és a Du-

ma számos tagja egy tálból cseresznyézik ezzel a csirkefogóval?... Rettentő vád ez a rendszer ellen!... A Raszputyin névéhez fűződő politikai és társadalmi botrány tegnap még egészen természetesnek látszott. Ma Oroszország azt kívánja, hogy legyen már vége...”

Bár a *Tőzsdei Szemlében* megjelent tények és történetek mind közismertek, megjelentetésük mégis óriási hatást tett. Mindenki csodálja az új belügyminisztert, Scserbatov herceget, hogy engedélyezte ennek a támadásnak a kinyomtatását, de az az általános vélemény, hogy nem fog sokáig megmaradni hivatalában.

1915. augusztus 30. hétfő

Megbeszélés Beljajev tábornokkal, a hadsereg vezérkari főnökével. Íme kérdéseimre adott válaszainak összefoglalása:

1. Az orosz hadsereg vesztesége óriási. A májusi, júniusi, júliusi havi háromszázötvenezerrel augusztusban négyszázötvenezerre emelkedett.

2. A tüzérségnek jelenleg napi harmincötezer lövedék áll rendelkezésére, ez a szám hamarosan negyvenkétezerre emelkedik.

3. Az orosz üzemek jelenleg havi hatvanhetezer puskát gyártanak, külföldi üzemek tizenhatezer darabot szállítanak, ami összesen nyolcvanháromezer. Ez a szám november 15-ig nem is változik. Attól kezdve a külföldi szállítmányok elérik majd a havi hetvenhatezer darabot. Az orosz gyalogság tehát havi száznegyvenháromezer puska szállítására számíthat.

4. A Breszt-Litovszk térségében harcoló német csapatok nemigen fenyegethetik Moszkvát, egyrészt a távolság (ezeregyszáz kilométer), másrészt a természetes akadályok, az utak őszi állapota miatt.

5. Petrográd védelmére a Pszkov–Vilna vonalon helyezkedik el négy hadsereg, összesen tizenhat hadtest, Russzkij tábornok parancsnoksága alatt. Ha a Dvinszk–Vilna térség nem lesz többé tartható, a négy hadsereg Pszkov körül megfordulva húzódik vissza. Ilyen körülmények közt, s számítva a hamarosan beköszöntő őszre, nem valószínű, hogy a németek elfoglalják Petrográdot.

1915. szeptember 1. szerda

A „Moszkvai ipari és kereskedelmi társulat” közgyűlése ma befejezte munkáját, s a következő határozatot hozta: 1. Oroszország létérdekei megkövetelik, hogy a háborút egészen a győzelemig folytassuk. 2. A hatalmat olyan emberek kezébe kell adni, akikben bízunk a közvélemény, s teljes cselekvési szabadságot kell biztosítani nekik. A közgyűlés végül kifejezi azt a meggyőződését, hogy „a cár meghallgatja a moszkvai nép hűségesszavát”.

A felelős kormányért folyamodók sürgető kérése annál is inkább figyelemre méltó, mivel Moszkvából érkezik a cárhoz, a szent városból, az orosz nacionalizmus gócpontjából.

Még többet mondanak a határozat megszavazását kísérő megjegyzések, amelyek közlését a cenzúra nem engedélyezte. Heves bírálattal illették a jelenlegi minisztereket, s még a cár személyét sem kímélték.

Értesüléseim szerint a munkások között is forrongás tapasztalható.

1915. szeptember 3. péntek

Ma délután kétszer is szembetalálkoztam – először a Szentháromság-hídon, másodszor a Katalin-csatorna partján – egy udvari gépkocsival, amelyben a komor arcú cár és cárné ült. Olyan ritkán látni őket Petrográdban, hogy minden járókelő döbbenetn néz utánuk.

Végigtekintve az utóbbi hetekben észlelt nyugtalanító jeleken, nyilvánvalónak látom, hogy forradalmi válság készülődik az orosz népben.

Vajon mikor, milyen formában, milyen körülmények közt robban ki majd ez a válság? Mi lesz az alkalmi s a kiváltó ok? katonai vereség? éhínség? egy vérbe fojtott sztrájk? egy kaszárnyai zendülés? palotaforradalom? Nem tudom. De az esemény elkerülhetetlennek, történelmileg végzetszerűnek látszik. A valószínűsége mindenesetre máris olyan nagy, hogy szükségesnek tartom értesíteni a francia kormányt; sürgőnyt küldök Delcassénak, amelyben vázolom az aggasztó katonai helyzetet, majd még hozzáteszem:

Ami a belső helyzetet illeti, az a legkevésbé sem megnyugtató. Egész a legutóbbi időig azt lehetett hinni, hogy a háború befejeztéig nem robbannak ki forradalmi zavargások. Ma már nem vagyok olyan biztos benne. Felvetődik tehát az a kérdés, hogy ha történik valami a közelebbi vagy a távolabbi jövőben, be tudja-e tölteni Oroszország szövetségesi szerepét. Bármily bizonytalan is ez az eshetőség, a Köztársaság kormányának és Joffre tábornoknak ezentúl számításba kell vennie.

1915. szeptember 5. vasárnap

A cár tegnap elutazott a főhadiszállásra, ahol ma átveszi a parancsnokságot.

Elindulása előtt aláírt egy határozatot, mely mindenkit meglep és lesújt: magyarázat nélkül menesztette katonai kancelláriájának vezetőjét, Vlagyimir Orlov herceget.

1915. szeptember 6. hétfő

A cár átvette a hadsereg és a flotta parancsnokságát, és a következő napiparancsot adta ki:

Ma átvettem valamennyi harcban álló szárazföldi és tengeri egység parancsnokságát.

Minthogy szilárdan hiszünk az isteni kegyelemben, s megingathatatlanul bizunk a végső győzelemben, teljesíteni fogjuk a haza védelmének szent kötelességét, nem engedjük meggyalázni az orosz hazát.

Kelt a Főhadiszálláson, 1915. szeptember 5-én

Miklós

Azonkívül a következő leiratot intézte Nyikolaj nagyherceghez:

A háború kitörésekor politikai jellegű okoknál fogva nem tettem eleget lelkem kívánságának, nem vehettem át azonnal hadseregem vezetését. Ezért Önt bíztam meg valamennyi szárazföldi és tengeri haderő főparancsnokságával.

A háború során császári Fenséged egész Oroszország szeme előtt tett tanúságot törhetetlen vitézségéről, mely bennem s minden oroszban mély bizalmat ébresztett, s lelkes jókívánságokat, melyek a szükségképpen forgandó katonaszerencse változásai

közepette is mindig mindenhová elkísérték az Ön nevét. A haza iránti kötelességem, melyet Isten ruházott rám, most, mikor az ellenség behatolt birodalmunk területére, arra készítet, hogy átvegyem a harcoló csapatok főparancsnokságát, osztozzam hadseregemmel a háború fáradalmaiban, s vele együtt védjem orosz földünket az ellenség támadásaitól.

A Gondviselés útjai kifürkészhetetlenek, de kötelességem és vágyam megerősít elhatározásomban, melyet a közjó érdekében teszek.

Az ellenségnek a nyugati fronton folyvást erősödő inváziója mindenekelőtt a polgári és a katonai hatalom erőteljes koncentrációját követeli meg, valamint a háborús vezetés egységesítését s a kormányhivatalok minden ágazatában az erőfeszítések megketőztetését. De mindezek a kötelezettségek elvonják figyelmünket a déli frontról. Ezért kinevezem Önt kaukázusi helytartónak és a körzetben harcoló vitéz hadsereg főparancsnokának.

A magam és a haza nevében hadd fejezzem ki hálámat császári fenségednek egész háborús tevékenységéért.

Miklós

A cár határozott kívánságára Nyikolaj nagyherceg Petrográd érintése nélkül egyenesen Tifliszbe utazott.

1915. szeptember 8. szerda

Dzsunkovszkij tábornokot, a cár hadsegédjét, aki a csendőrség főparancsnoka, a belügyminiszter rendőrségi ügyekkel megbízott helyettese, a birodalom legnagyobb hatalmú személyisége volt, s egyébként kényes és félelmetes állásaiban is kivívta mindenki megbecsülését, fölmentették állásából. Áldozatul esett a cárné sorozatos támadásainak, aki azzal vádolta, hogy ő uszította rá a lapokat Raszputyinra, és hogy titokban ő szervezte Nyikolaj nagyherceg lázító népszerűségét.

De Dzsunkovszkij tábornok már régóta elítéltetett a cár lelkében, mert volt bátorsága jelentést tenni neki a sztarec aljasságairól, így például arról a kicsapongó estéről, mely áprilisban úgy megbotránkoztatta Moszkvát.

1915. szeptember 10. péntek

Szazonov azt mondja nekem ma reggel:

– Erősen nyugtalanítanak azok a hírek, amelyeket Londonból és Párizsból kapok a bolgár ügyel kapcsolatban. Úgy látszik, sem Grey, sem Delcassé nem érti, milyen súlyos események készülnek Szófiában. Végtelenül drága időnket diplomáciai fecsegéssel vesztegetjük... Egyetlen nap késedelem nélkül közölnünk kellene Radoszlavovval, hogy a háború után Bulgária megkapja Macedónia vitathatatlanak mondott zónáját, és ha a bolgár hadsereg rövid időn belül megtámadja Törökországot, akkor garantáljuk neki ezt az annexiót... Utasítottam Szavinszkijt, sürgősen beszélje meg szövetséges kollégáival, hogy ebben az értelemben intézkedjenek... Vajon célhoz érünk-e végre?

1915. szeptember 12. vasárnap

Litvániában egyre romlik az orosz csapatok helyzete. Vilnától északkeletre az ellenség erőltetett menetben nyomul előre Wilkomierzén át Dvinszk felé; lovas előőrsei Swečiany közelében már elérték azt a vasútvonalat, mely az egyetlen összeköttetés Vilna és Dvinszk, Pszkov és Petrográd között. Délebbre, a Zelvianka és a Nyeman találkozásánál vívott elkeseredett harcok után, most Lidánál a Vilnát Pszkovval összekötő országutat veszélyezteti. Vilnát emiatt sürgősen ki kell üríteni.

1915. szeptember 15. szerda

Ma este egy semleges háznál vacsorázom, Makszim Kovalevszkijjal, Miljukovval, Maklakovval, Singarjovval, a liberális párt vezérkarával és elitjével. Más országban egy ilyen vacsora a lehető legtermészetesebb dolog. Itt viszont oly mély a szakadék a hivatalos világ és a haladó körök közt, hogy bizonyosan meg fognak bírálni emiatt bigott körökben. Holott ezek a rendkívül becsületes, nagy műveltségű emberek a legkevesbé sem forradalmárok; politikai elképzelésük az alkotmányos monarchia. Ezért mondhatta Miljukov, *Az orosz civilizáció* nagyszerű történésze, még az első Duma idején: „Mi nem Őfelsége ellenében vagyunk az ellenzék, mi Őfelsége ellenzéke vagyunk.”

Mikor megérkezem, Kovalevszkijt veszik körül, s élénken, de elkeseredetten tárgyalnak; most tudták meg ugyanis, hogy a kormány úgy határozott, elnapolja a Duma ülését. Így a hat

héttel ezelőtti, az ülésszak megnyitásához kapcsolódó szép remények máris semmivé lettek, a nemzetgyűlés ellenőrző szerepéről szó sincs többé, a felelős kormány létrehozása álomkép csupán, „a fekete blokk”, a személyi hatalom, az egyeduralkodói teljhatalom és az okkult erők győzedelmeskedtek... Egész vacsora alatt arról folyik a szó, hogy milyen sötét kilátásokkal fenyeget a reakciónak ez a győzedelmes visszatérése.

Amikor felállunk az asztaltól, egy újságíró jelenti, hogy a Duma elnapolását elrendelő ukázt ma délután írták alá, holnap pedig nyilvánosságra hozzák.

Elvonulok a szalon egyik sarkába Kovalevszkijjal és Miljukovval. Közlik velem, hogy a nemzetgyűlést ért sértés miatt ki akarnak lépni azokból a vegyes bizottságokból, amelyeket nemrégiben szerveztek a hadügyminisztériumban az üzemek termelésének növelése érdekében.

- Elutasítják a Duma segítségét, ám legyen! De mostantól fogva meghagyjuk a kormánynak a háború egész felelősségét.

Nyomatékosan rámutatok, mennyire helytelen, sőt bűnös volna az ilyen eljárás:

- Nem az én feladatom, hogy megítéljem az önök indítóoka-
it és politikai elképzeléseit. De mint a szövetséges Franciaország nagykövete, azé a Franciaországé, mely Oroszország védelmében lépett be a háborúba, jogom van emlékeztetni önöket, hogy szemtől szemben állnak az ellenséggel, és le kell mondaniook minden olyan cselekedetről, minden olyan megnyilvánulásról, mely gyengítené a katonai erőfeszítéseket.

Megígérik, hogy gondolkoznak még rajta. Végezetül Kovalevszkij azt mondja:

- A Duma elnapolása bűn. Ha siettetni akarnák a forradalmat, akkor sem csinálhatnák jobban.

Megkérdem tőle:

- Gondolja, hogy a jelenlegi válság forradalmi zavargásokhoz vezethet?

Egymásra néznek Miljukovval. Majd rám villantva fényes és okos szemét, Kovalevszkij azt mondja:

- Ha tőlünk függ, akkor nem lesz forradalom a háború alatt... De talán hamarosan már nem tőlünk fog függeni.

Mikor egyedül maradok Makszim Kovalevszkijjal, történeti és szociológiai munkáiról kérdezem. Valamikor a moszkvai egyetem tanára volt, de annyit zaklatták független szemlélete

miatt, hogy 1887-ben kénytelen volt elhagyni hazáját; ezután sokat utazott Franciaországban, Angliában és az Egyesült Államokban, ma az orosz intelligencia egyik kiemelkedő képviselője. Oroszország politikai és társadalmi intézményeiről írott tanulmányai széles körű műveltségét, nyílt és egyenes szellemét, szabad, szintetizáló és az angol pozitivizmuson edződött gondolkodását tanúsítják. Pártjában úgy vélik, hogy nagy szerep vár rá, ha az egyeduralkodói rendszer alkotmányos monarchiává alakul. Én úgy vélem, hogy szerepe csak az elvi irányításra fog korlátozódni. Mert Makszim Kovalevszkij, akárcsak az orosz liberalizmus többi vezetője, spekulatív elme, az elméletek, a könyvek embere, nem a cselekvésé. Az általános eszmék és a politikai rendszerek ismerete nem elegendő az emberi ügyek intézéséhez: ahhoz még valóságérzékre, a lehetséges és a szükségszerű felismerésére, a döntésekben gyorsaságra, a szándékokban határozottságra, a nyilvános szereplésben okosságra s átgondolt merészségre van szükség – vagyis csupa olyan tulajdonságra, amellyel a kadet párt tagjai minden hazafias érzésük és jóakaratauk ellenére sem rendelkeznek.

1915. szeptember 16. csütörtök

Közzétették a Duma elnapolását tudató rendeletet.

A Putyilov Művek és a balti hajógyárak azonnal sztrájkba léptek.

1915. szeptember 17. péntek

A sztrájk ma kiterjedt Petrográd csaknem valamennyi üzemére. De zavargásokat sehonnet sem jeleznek. A szervezők azt állítják, hogy csak a Duma elnapolása ellen kívánnak tiltakozni, és hogy két napon belül újra felveszik a munkát.

Egyik informátorom, aki munkáskörökben forog, azt mondja:

– Ezúttal nincs mitől félni. Ez még csak a főpróba.

Hozzáteszi, hogy Lenin eszmeköre és „a vereség érdekében” folytatott propagandája egyre jobban hódít a munkásság műveltebb rétegeiben.

1915. szeptember 19. vasárnap

A Balti-tengertől a Dnyeszterig terjedő roppant méretű fronton az oroszok folytatják lassú visszavonulásukat.

Tegnap a németek merész bekerítő hadművelete nyomán Vilna elesett. Ezzel elveszett egész Litvánia.

1915. szeptember 20. hétfő

Véget értek a petrográdi sztrájkok.

Moszkvában a Zemsztvók és Városok Szövetsége határozatot fogadott el, melyben követeli a Duma azonnali összehívását és „az ország bizalmát bíró” kormány megalakítását.

Vidékről kapott híreim kielégítőek, olyan értelemben, hogy kizárják a forradalmi megmozdulás lehetőségét, s azt jelzik, hogy az orosz tömegek a háború folytatását kívánják.

1915. szeptember 21. kedd

Ferdinánd cár felfedte kártyáit: Bulgária mozgósít, és Szerbia megtámadására készül.

Amikor Szazonovtól megtudtam ezt a hírt, felkiáltok:

– Szerbia nem hagyhatja, hogy megtámadják, azonnal támadnia kell.

– Nem – mondta Szazonov. – Meg kell kísérelnünk a konfliktus elhárítását.

Azt mondom, hogy ez a konfliktus elkerülhetetlen, hogy Bulgária már régóta nagyon is nyilvánvaló játékot játszik, hogy a diplomáciai erőfeszítés egyetlen eredménye az lehet, hogy időt hagy a bolgár hadseregnek a mozgósításra és a csapatösszevonásokra, és ha a szerbek nem használják ki azt a lehetőséget, hogy a Szófiába vezető út még néhány napig valószínűleg nyitva lesz, akkor elvesztek. Végül hozzáteszem, hogy a szerbek akcióját támogatandó, az orosz flottának bombáznia kellene Burgaszt és Várnát.

– Nem! – kiált föl Szazonov. . . – Bulgária testvérünk a válásban, a mi vérünkből született, nekünk köszönheti nemzeti és politikai létét: nem kezelhetjük ellenségként.

– De hiszen ő lép föl ellenségként. . . És ráadásul milyen pillanatban!

– Nem számít! Folytatni kell a tárgyalásokat. . . És közben közvetlenül a bolgár néphez kell fordulnunk, s fel kell tárnunk előtte, milyen bűnös tette kívánják rávenni. Ha Miklós cár a szlávság nevében kiáltványt intéz hozzájuk, az bizonyosan nagy hatást tesz; nem mondhatunk le erről az utolsó esélyünk-ről.

– Tartom magam ahhoz, amit az imént mondtam. A szerbeknek erőltetett menetben meg kell indulniuk Szófia felé, mert ha nem, akkor a bolgárok egy hónapon belül Belgrádban lesznek.

1915. szeptember 24. péntek

Tegnap este sürgönyt kaptam Párizsból, mely tudatja, hogy a francia és a brit kormány úgy határozott, expedíciós hadsereget küld a Balkánra.

Szazonov ujjongva fogadta ezt a hírt. A Szerbia segítségére

küldött szövetséges csapatok, véleménye szerint, alapvetően módosítják a balkáni kérdést. Azt szeretné, ha ezt a hírt mihamarabb megtudnák Szófiában, hogy a bolgár kormány idejében felfüggeszthesse katonai előkészületeit; másrészt igyekszik majd megakadályozni a szerbeket, hogy elsőnek támadjanak.

Ebben az utóbbi kérdésben hevesen szembeszállok vele. És mivel fel kell tételeznem, hogy Párizsban hasonló gondolatokat dédelgetnek, táviratozok Delcassénak: *Nemigen értem Szazonov nézetét. A szerb hadsereg váratlan benyomulása Bulgária területére erős visszhangot keltene nemcsak Németországban és Ausztriában, hanem Törökországban, Görögországban és Romániában is. Bulgária sorsa már nem érdekel bennünket. Ha gyors és könnyű sikerre számíthatunk vele szemben, nem szabad visszariadnunk a támadástól. Ne törődjünk többé a balkáni egyensúllyal és a történeti emlékekkel! A győzelem mindenekelőtt!*

1915. szeptember 26. vasárnap

A nagy offenzíva, amelynek előkészítésén hosszú hónapok óta dolgozik a francia vezérkar, tegnap végre megindult Champagne-ban; az angolok artois-i támadása támogatja.

A kezdet sikeres; huszonöt kilométer széles fronton három-négy kilométer mélységben behatoltunk a németek vonalai mögé, és tizenötezer foglyot ejtettünk.

1915. szeptember 28. kedd

Az orosz kormányban véleménykülönbségek mutatkoznak. Több miniszter megrettent az udvarban érvényesülő reakciós tendenciáktól, és közös levelet intézett a cárhoz, melyben kéri, ne haladjon tovább ezen a gyászos úton, s bejelentik, hogy lelkiismeretük nem engedi meg, hogy tovább dolgozzanak Goreminin elnöklete alatt. Szazonovon kívül Scserbatov herceg, a belügyminiszter, Krivosejn, a földművelésügyi miniszter, Sahovszkoj herceg, a kereskedelmi miniszter, Bark, a pénzügyminiszter és Szamarin, a Szent Szinódus főprokurátora írta alá a levelet. Polivanov tábornok, a hadügyminiszter és Grigorevics tengernagy, a tengerészeti miniszter csak a katonai fegyelem iránti tiszteletből nem írták alá.

Mikor a cár megkapta a levelet, valamennyi minisztert a főhadiszállásra rendelte; el is indultak Mogiljovba, holnap érkeznek oda. Az ügyet szigorú titoktartással kezelik.

A Duma elnöke, Rodzjanko, egy héttel ezelőtt kihallgatást kért a cártól. Ma reggel értesítették kérése elutasításáról.

1915. szeptember 30. csütörtök

Ma este tudtam meg, hogy a cár tegnap Mogiljovban igen kemény hangot ütött meg a levélküldő miniszterekkel szemben. Éles hangon közölte velük:

– Nem tűröm, hogy minisztereim sztrájkba lépjenek miniszterelnököm ellen. Akaratomat mindenkivel szemben érvényesíteni fogom.

Champagne-i offenzívánk sikeresen és fennakadás nélkül folytatódik.

1915. október 1. péntek

A köztársasági elnök utasított, hogy adjam át a cárnak a következő táviratot:

A Ferdinánd cár határozottan ellenséges magatartása és a bolgár mozgósítás okozta súlyos helyzet mélységesen nyugtalanítja a francia kormányt. Komoly okunk van annak feltételezésére, hogy a bolgárok el akarják vágni a Szaloniki–Niš vonalat, s ezzel megakadályozni Szerbiával, sőt magával Oroszországgal való érintkezésünket, valamint azt, hogy szövetségeseinknek eljuttathassuk a részükre gyártott lőszerszállítmányokat. Jelenleg napi három-négyezer lövedéket gyártunk Oroszország számára; ez a mennyiség fokozatosan növekedni fog, s januárban eléri a Felsőged kormánya által kért tízezer darabot.

Oroszországnak és Franciaországnak létfontosságú érdeke, hogy fenntartsa zavartalan érintkezésének lehetőségét. Megegyeztünk Angliával, hogy a lehető leghamarabb csapatokat küldünk Szerbiába. De ha orosz csapatok is érkeznének, az bizonyosan igen nagy hatást tenne a bolgár népre. Ha Felsőgednek nem áll még most rendelkezésére egy hadosztály, vagy nem látja módját csapatai Szerbiába való elszállításának, akkor is szükségesnek látszik, hogy orosz katonákat is vezényeljenek a mi csapataink mellé a szaloniki út védelmére. A bolgár népnek Felsőged iránt érzett hálája akkor talán gátat vethetne a testvérharcnak, amellet a balkáni népek előtt világossá válna, hogy egyetértés

van a szövetséges országok között. Kérem Felségedet, bocsássa meg alkalmatlankodásomat, és higgyen hűséges baráti érzéseimben.

Poincaré

1915. október 3. vasárnap

Bulgária testvérgyilkos gesztusa Szerbiával szemben rendkívüli izgalmat kelt az egész orosz társadalomban; valóságos felháborodáshullám söpör végig Oroszországon.

1915. október 5. kedd

Rossz hírt kaptunk Athénból. Konstantin király lemondásra kényszerítette Venizeloszt. A miniszterelnök néhány napja a görög képviselőházban kijelentette, hogy ha a nemzeti program megvalósítása szembeállítaná Görögországot a germán hatalmakkal, a kormány tudni fogja feladatát. Berlin elfogadhatatlannak minősítette ezeket a határozott szavakat. Mirbach gróf, Németország athéni követe megrótt a királyt császári sógora nevében, s bizonyára emlékeztette titkos egyezményükre is. Konstantin azonnal követelte és el is érte Venizelosz lemondását.

Az angol-francia csapatok első egysége partra szállt Szalonikiben.

1915. október 6. szerda

A cár, aki ellenőrző szemleúton volt a fronton, csak most felel a köztársasági elnöknek a következő szövegű távirattal: *Teljességgel osztom az Ön véleményét, hogy mennyire fontos a Szaloniki-vonal Franciaországnak és szövetségeseinek érintkezése szempontjából; nagy fontosságot tulajdonítok annak, hogy az angol-francia csapatok elfoglalják ezt a vonalat, s örömmel vettem tudomásul, hogy megkezdték partraszállásukat. Nagyon boldog lettem volna, ha csatlakozhat hozzájuk hadseregemnek valamilyik egysége, s így ezen az új fronton az eddiginél is szorosabb, közvetlen együttműködés jön létre szövetségeseinkkel. De legnagyobb sajnálatomra képtelen vagyok a jelen pillanatban bármilyen katonai egységet felhasználni erre a célra, s még kevésbé lennék képes odajuttatni egységemet a rendelkezésünkre álló utakon.*

Fenntartom magamnak a jogot, hogy eszméjéhez, melynek

megalapozottságában nem kételkedem, még visszatérjek, mihelyt a körülmények megengedik, s felhasználom ezt az alkalmat, Elnök úr, hogy kifejezzem elégedettséget a hadseregnek szánt lőszer gyártásával kapcsolatban Öntől kapott értesüléseim felett. A francia ipar Oroszországnak nyújtott nagy hatású segítségét hazámban nagyon nagyra becsülik. Kérem, fogadja Elnök úr, állhatatos és hűséges baráti érzéseim kifejezését.

Miklós

Amikor Szazonov ismerteti velem a tegnap este Párizsba küldött távirat szövegét, rögtön azt mondom:

– A cárnak ez a döntése elfogadhatatlan. Kérem, hogy folytassam kihallgatásért részemre. Igyekszem meggyőzni a cárt, hogy Oroszország nem hagyhatja szövetségeseire a Balkánon kezdődő új háború egész terhét.

– De a cár a fronton van és mindennap más helyen!

– Oda megyek, ahová csak kívánja. Ragaszkodom hozzá, hogy továbbítsa neki kihallgatási kérelmemet.

– Rendben van! Sürgönyözni fogok neki.

1915. október 9. szombat

A cár környezetében napról napra növekszik a reakciós erők befolyása.

1915. október 10. vasárnap

A cár ma délután fogad Carszkoje Szelóban.

Jó színben van, régóta nem láttam ennyire bizakodónak és nyugodtnak. Rögtön rátérünk látogatásom tárgyára. Kifejtem azt a számos indokot, melyek Oroszországot kötelezik a Franciaország és Anglia kezdeményezte balkáni hadműveletekben való részvételre; majd ezekkel a szavakkal fejezem be:

– Felső, Franciaország az ön hadseregének és flottájának közreműködését kéri Bulgária ellenében. Ha a Dunán nem megoldhatók a csapatszállítások, még mindig ott van Arhangelszk. Ezen az úton egy gyalogoshadsereg harminc napon belül elszállítható Oroszország szívéből Szalonikibe. Kérem Felsőgedet, rendelje el ennek a seregnek az elindítását. Ami a tengeri hadműveleteket illeti, tudom, hogy a Fekete-tengeren ilyentájt uralkodó keleti szél szinte lehetetlenné teszi a partraszállást Burgaszban és Várnában. Viszont két-három páncélos-

hajó könnyűszerrel ágyúzhatná Várna erődítményeit és a burgaszi öbölt védelmező Emine-fok ütegeit. Kérem Felségedet, rendelje el ezt a bombázást.

A cár egyszer sem szakít félbe, s amikor befejezem, ő is sokáig hallgat. Kétszer-háromszor végigsimít a szakállán, s csizmája orrára szegezi a tekintetét. Végül fölemeli a fejét, rám néz világos szemével, s azt mondja:

– Sem morális, sem politikai szempontból nem lehet kétséges a válaszom. Eleget teszek kérésének. De azt megértheti, hogy a gyakorlati kivitelezést meg kell beszélnem a vezérkarommal.

– Ezek szerint Felséged feljogosít rá, hogy jelentsem a Köztársaság kormányának: rövid időn belül Arhangelszken át orosz egységet küldenek Szerbia segítségére?

– Igen.

– Azt is közölhetem, hogy a fekete-tengeri orosz flotta rövid időn belül parancsot kap Várna és Burgasz erődítményeinek bombázására?

– Igen. . . De mivel ezt a hadműveletet meg kell értetnem az orosz néppel, megvárom, míg a bolgár hadsereg ellenségesen lép föl Szerbiával szemben.

1915. október 11. hétfő

Baráti társaságban vacsorázom, P.-nénál. Megkérdi tőlem:

– Nos! Hogy találta tegnap a cárt?

– *In very good spirits.**

– Hát nem is sejti, mi készül ellene?

S jellegzetesen női izgatottsággal beszámol az utóbbi napokban hallottakról, amelyek így foglalhatók össze: „Ez nem lehet így tovább. Oroszország történelme során gyakran szenvedett a kegyencek uralmától, de Raszputyin uralkodásához hasonló aljasságban még sose volt része. Vagyis vissza kell térni a hajdani megoldáshoz, amely az egyeduralkodói rendszerben az egyetlen lehetséges és hatásos megoldás: le kell tenni a cárt, helyébe Alekszej cárevicset kell tenni Nyikolaj Nyikolajevics régensségével. . . Sürget az idő: Oroszország a szakadék szélére került. . .”

* Igen jó hangulatban.

1915. október 13. szerda

Delcassé, aki egy ideje ellentétbe került miniszter társaival, s az idegeivel sem volt rendben, tegnap lemondott.

1915. október 15. péntek

A bolgárok kihasználták azt a rettenetes hibát, hogy időt hagytunk nekik a csapatösszevonásokra. Támadást indítottak, alattomos villámtámadást Egri és Palánka térségében, Pírot körzetében és a Timok völgyében. Mindenütt visszavetették a szerbeket, miközben egy osztrák–német hadsereg elfoglalta Belgrádot és Szendrőt.

1915. október 17. vasárnap

A szerbek a Duna, a Száva és a Dráva vonalán visszavonulnak a von Mackensen tábornagy parancsnoksága alatt fergetegesen támadó két osztrák–német hadsereg elől.

A szerb kormány és a diplomáciai testület Nišből Monasztirba teszik át székhelyüket.

1915. október 19. kedd

A cár tegnap kiáltványt tett közzé a bolgár árulással kapcsolatban:

Mi, II. Miklós, Isten kegyelméből minden oroszok cárja és egyeduralkodója, Lengyelország királya, Finnország fejedelme stb. tudatjuk minden hűséges alattvalónkkal, hogy amit a bolgárok már a háború kezdete óta álnokul terveznek, de ami mégiscsak lehetetlennek látszott, most bekövetkezett: a bolgár nép elárulta a szláv ügyet.

A bolgár csapatok megtámadták hű szövetségeseinket, Szerbiát, melynek már amúgy is vérét ontotta a nagyobb erejű ellenség. Oroszország és a nagyhatalmak, szövetségeseink megpróbálták eltéríteni Szász-Koburg Ferdinándot ettől a végzetes lépéstől. . . De győztek a Németország sugallta titkos számítások. Bulgária, testvérünk a vallásban, az az ország, amely az orosz nép testvéri szeretete és vére árán szabadult fel a török iga alól, nyíltan a keresztény hit, a szlávság és Oroszország ellenségei közé állt.

Az orosz nép fájdalommal figyeli a néki egészen az utóbbi na-

pokig oly drága Bulgária árulását, s vérző szívvel ránt kardot elene, Isten igazságos büntetését hívva a szláv ügy árulóira.

Kelt a Főhadiszálláson, 1915 októberének 18. napján.

Miklós

1915. október 28. csütörtök

Tegnap a fekete-tengeri orosz flotta megjelent Várna előtt, s két óra hosszat bombázta. Ezzel elkezdődtek az ellenségeskedések a felszabadító Oroszország és az áruló Bulgária közt.

1915. október 31. vasárnap

Delcassé lemondása módosulásokat hozott a francia kormány összetételében. Viviani átadja a miniszterelnöki posztot Briand-nak, aki a külügyminiszteri tárcát is vállalja.

1915. november 1. hétfő

A három szövetséges hatalom, a francia kormány kezdeményezésére, tárgyalásokat kezd a román kormánnyal, hogy engedélyezze a szerbek segítségére küldendő kétszázezer főnyi orosz hadsereg átvonulását Moldván és a Dunán.

1915. november 3. szerda

Többszöri kérdésemre felelvén, a cár Szazonovval azt üzeni, hogy „a francia kormányhoz hasonlóan nagy fontosságot tulajdonít annak hogy *a legrövidebb időn belül* öt hadtestből álló hadsereget küldjön a bolgárok ellen”. A hadtestek összevonása máris megkezdődött, s a lehető legnagyobb gyorsasággal folytatódik.

Laguiche tábornoktól nyert értesüléseim szerint a csapatok rendszeresen érkeznek Kisinyov és Odessza térségébe; de a szállítási nehézségek miatt december első napjai előtt nemigen fejeződhetnek be a csapatösszevonások.

1915. november 4. csütörtök

Brătianu kategorikusan kijelentette a bukaresti angol követnek, nem engedélyezi, hogy a szerbek megsegítésére küldendő orosz hadsereg átkeljen Románia területén. Azonkívül felsorolta azokat az általános katonai feltételeket, amelyekhez Románia a szövetségünkhöz való esetleges csatlakozását köti. Íme a feltételek:

1. A Balkánra ötszázezres létszámú francia–angol hadsereget küldenek.

2. Besszarábiában kétszázezer főnyi orosz hadsereget vonnak össze.

3. A balkáni francia–angol hadsereg és az orosz hadsereg teljes erővel felveszi a harcot a bolgárok ellen.

4. Az orosz csapatok a Balti-tengertől Bukovináig energikus támadást kezdenek az osztrák–német hadsereg ellen.

5. A román hadsereg Arhangelszken keresztül megkapja Franciaországtól és Angliától azt a fegyver- és lőszermennységet, amelyre szüksége van.

Amíg ezt az öt feltételt el nem fogadják, a román kormány megőrzi cselekvési szabadságát.

1915. november 8. hétfő

Szazonov ma reggel felolvassa nekem Alekszejev tábornok levelét, melynek a következő a lényege:

A cári vezérkarhoz befutott értesülések szerint az orosz hadsereg a jelen pillanatban nemigen számíthat a románok segítségére.

Az orosz hadseregnek a Dunán történő szállítása lehetetlen.

A Várnában vagy Burgaszban való partraszállás csak úgy volna lehetséges, ha az orosz flotta hadműveleti bázisa Constanțăban lehetne. Az Odesszában és Szevasztopolban levő hajókkal ugyanis legfőljebb húszezer embert lehetne elszállítani egyszerre, s ily módon az elsőként partra szálló csapatok komoly veszélybe kerülhetnének a teljes expedíciós hadtest megérkezéséig.

Oroszország tehát fizikailag képtelen *közvetlen* segítséget nyújtani a szerb népnek, de erőteljesen segíthet *közvetett* módon, ha Galíciában új offenzívát indít.

1915. november 9. kedd

Az a reakciós hullám, amely egy hónappal ezelőtt elsöpörte Scserbatov herceget, a belügyminisztert és Szamarint, a Szent Szinódus főprokurátorát, újabb áldozatot követel: Krivosejn földművelésügyi minisztert egészségi állapotára való homályos hivatkozással fölmentették tisztsége alól.

Krivosejn szervezői erényein kívül államférfiúi tehetséggel is rendelkezik – Oroszországban ez nem gyakori –, kétségkívül ő a monarchista liberalizmus legkiválóbb képviselője. Raszputyin akaratából kell távoznia, aki azzal vádolta, hogy a forradalmárokkal paktál. Márpedig nem hiszem, hogy Krivosejn alkotmányideálja meghaladná az 1814-es francia Chartát. S valóságos érzületében éppoly bizonyos vagyok, mint a monarchia iránti hűségében.

Goremikin kormányában tehát már csak két liberális szellemű miniszter marad: Szazonov és Polivanov tábornok.

1915. november 10. szerda

A háború okozta nehézségek és korlátozások közül az érinti legérzékenyebben az orosz társadalmat, hogy nem lehet külföldre utazni. Nincs nap, hogy ne hallanám kiejteni, nosztalgikus sóhajok közepette, Trouville, Cannes, Biarritz, Spa, Bellagio, Velence s valamennyi közül a legvonzóbb: Párizs nevét. Egyébként nem kételkedem benne, hogy ehhez a listához *in petto** hozzáteszik még Karlsbad, Gastein, Homburg, Wiesbaden rosszul csengő nevét is.

Ez az utazási vágy az orosz népben a rendkívül élénk nomád ösztön kifejeződése.

Az alsóbb néprétegekben ez az ösztön csavargások formájában nyilvánul meg. Oroszország teli van cél nélkül kóborló muzsikokkal, akik képtelenek bárhol is megtelepedni. Makszim Gorkij szemléletesen leírta egyéniségük furcsa költőiségét: a semmittevés, a kicsapongás és a lopás cinikus szokása szenvedélyes individualizmussal, az új csillapíthatatlan szomjával, a természet és a zene iránti kifinomult fogékonysággal s az álmodozásra és a melankóliára való egzaltált hajlammal társul ben-

* Itt: titokban.

nük. Mindehhez olykor miszticizmus is járul. Mint például a *sztrannyikok*, a rongyos és sovány örök zarándokok esetében, akik szünet nélkül vándorolnak egyik kolostortól, egyik templomtól a másikig, s „Krisztus nevében” kenyeret koldulnak.

1915. november 12. péntek

Az osztrák–németek észak felőli s a bolgárok kelet felőli kettős nyomása alatt a hősiesen ellenálló szerbek végül is össze-roppannak.

1915. november 13. szombat

A klubban az ultrareakciós és mindig mogorva öreg Vja-zemszkij herceg hajlandó a belpolitikáról beszélgetni velem; természetesen megtapsolja Krivosejn menesztését; úgy véli, hogy Oroszország üdve az egyeduralkodói doktrína szigorú alkalmazásában van. Én hallgatok.

– Ön természetesen elmaradottnak tart engem – folytatja –, és sejtem, hogy Krivosejn iránt nagy rokonszenvet érzett. De véleményem szerint senki sem lehet veszélyesebb, mint ezek a magukat monarchistának feltüntető liberálisok, akik folyvást hűségüket hangoztatják. A valódi forradalmárokkal az ember legalább tudja, hányadán áll; látja, hogy hová megy... hogy hová menne. A többiek, akik haladónak, kadetnak, oktobristának vagy akárminek nevezik magukat, elárulják a rendszert, s álszent módon a forradalomba visznek bennünket, amely egyébként már az első napon elsöpri őket is, mert messze túl fog menni azon, amit ők elképzelnek: szörnyűbb lesz, mint bármi, ami valaha történt. Mert nemcsak a szocialisták vesznek részt majd benne, hanem a parasztok is. És ha a látszatra oly szelíd muzsik megvadul, akkor nagyon kegyetlenné válik. Visszatér a Pugacsov ideje. Rettenetes lesz! Egyetlen reményünk csakis a reakció lehet... igen, a reakció. Bizonyára meghök-kenti, hogy így beszélek, s csak udvariasságból nem felel, de hadd mondjam el mindazt, amit gondolok.

– Igaza van, ha hallgatásomat nem tekinti helyeslésnek. De egyáltalában nem hökkent meg, nagy érdeklődéssel hallgatom. Folytassa csak, kérem!

– Jól van! Akkor folytatom. Nyugaton nem ismernek bennünket. Forradalmáraink és regényíróink írásai alapján ítélik meg a cárizmust. Nem tudják, hogy a cárizmus Oroszország

maga. Oroszországot a cárok alapították. És a legkeményebbek, legkönyörtelenebbek voltak a legjobb cárok. Rettenetes Iván, Nagy Péter, I. Miklós nélkül nem volna Oroszország. . . Az orosz nép nagyon engedelmes, ha szigorúan bánnak vele, de önmagát nem tudja irányítani. Ha lazul a szigorúság, rögtön kitör az anarchia. Egész történelmünk ezt bizonyítja. Gazdára van szüksége, teljhatalmú gazdára, mert csak akkor marad meg az egyenes úton, ha a háta mögött pattog az ostor. Már a legkisebb szabadság is megrészegíti. Aligha lehet megváltoztatni a természetét; van olyan ember, aki már egyetlen pohár bortól becsíp. Ennek talán a hosszú tatár uralom az oka. Mindenesetre így van. Angol módszerekkel nálunk nem lehet kormányozni. . . Nem, a parlamentarizmus sohasem honosodhat meg nálunk.

– Akkor hát micsoda? . . . A kancsuka és Szibéria?

Egy pillanatig habozik, azután keserűen elneveti magát:

– A kancsuka? Azt is a tatároknak köszönhetjük, ez a legjobb, amit ránk hagytak. . . Ami pedig Szibériát illeti, higgye el nekem, hogy Isten nem véletlenül tette Oroszország tőszomszédságába.

1915. november 21. vasárnap

Ködös, havas, szomorú napok. Ahogy a tél végigteríti egész Oroszországon szemfedőjét, a lelkek fokozatosan elkomorulnak, az akaratok eltompulnak. Mindenütt csak mogorva arckifejezéseket látok, mindenünnen kiábrándult hangokat hallok, a háborúról folytatott beszélgetésekben folyvást visszatér az a kimondott vagy kimondatlan gondolat, hogy „miért folytatnánk a harcot? Hiszen máris vereséget szenvedtünk. Elképzelhető, hogy valaha is talpraállunk?”

Ez a hangulat nemcsak a szalonokra és a műveltebb körökre jellemző, ahol a katonai helyzet alakulása bőséges táplálékot nyújt a kritikai szellemnek. Számos jel arra mutat, hogy a munkások és a parasztok közt hasonló pesszimizmus uralkodik.

A munkásoknál a forradalmi vírus még talán megmagyarázná a háború gyűlöletét és a hazafias érzés olyan mérvű eltompulását, mely egészen a vereség vágyáig mehet. De az írástudatlan parasztoknál, a tudatlan muzsikoknál ez a lehangoltság vajon nem a szesz italok betiltásának a közvetett és fel nem ismert, valósággal fiziológiai oka? Nem lehet büntetlenül változ-

tatni, hirtelen intézkedéssel, egy nép évszázados táplálkozási szokásain. A túlzott szeszfogyasztás kétségkívül veszélyes volt a muzsikok testi és lelki egészségére, mindamellett a vodka táplálkozásuk fontos alkotórészét jelentette, az idegnyugtató részét, melyre annál is inkább szükségük volt, mert egyéb ennivalójuk tápértéke majd mindig kevesebb, mint amennyire szükségük volna. A rosszul táplált és megszokott stimulánsától megfosztott orosz nép pedig egyre inkább hajlik a mélabúra. Ha a háború tovább tart, előbb-utóbb idegbajos lesz.

1915. november 26. péntek

Petrográd pénzügyi körei Svédországon át állandó érintkezésben vannak Németországgal, a háborúról alkotott véleményüket Berlin sugalmazza.

Az a gondolat, melyet néhány hét óta terjesztenek, tipikusan német fogantatású. El kell fogadnunk a dolgokat olyannak, amilyenek – mondogatják. A két hadviselő csoportnak be kell ismernie, hogy sohasem lesz képes legyőzni, megsemmisíteni a másikat. A háború szükségképpen alkudozásokkal, kompromisszumokkal fog végződni. Minél hamarabb, annál jobb. Ha folytatódnak a harcok, az osztrák–németek jelenlegi hódításait hatalmas megerősített vonalakkal veszik majd körül, amelyek áttörhetetlenek lesznek. Lemondanak a terméketlen offenzívákról, jól beássák magukat, és türelmesen kiváráják, míg elkedvetlened ellenfeleik elernyednek. A béketárgyalások így szükségképpen a területi biztosítékok alapján indulnak majd meg.

Ha ezt a gondolatmenetet hallom, mindig kifejtem, hogy elenségeinknek létérdeke a háború gyors befejezése, mert anyagi erőforrásaik korlátozottak, a mieink viszont szinte kimeríthetetlenek. A német vezérkart egyébként már csak elvei is arra kényszerítik, hogy kitartson a támadó stratégia mellett, s mindenáron és állandóan látványos és döntő eredményekre törekdjék; a doktrínáján kívül a presztízse is ezt kívánja. Másrészt elképzelhető volna, hogy ez a roppant erőket mozgató konfliktus, mely ráadásul napról napra mélyül, egyszerű diplomáciai kompromisszummal érjen véget? Ez a háború nemcsak két államcsoportosulást állít szembe egymással; népfajok ellentété-nél is több: két politikai dogmát, két szellemi irányzatot, kétfé-

le életfelfogást ütköztet egymással. Vagyis életre-halálra folyik a harc.

Putyilov, a híres vasgyáros és pénzember, amikor erről beszélgetek vele, azt mondja:

- De hát akkor még évekig eltarthat a háború?
- Sajnos, igen!
- Ön hisz a győzelmünkben?
- Feltétlenül hiszek benne.

Hosszan elgondolkozik, közben acélszín szeme különös fényben csillog. Szomorúan folytatja:

- Az ön egész gondolatmenete, nagykövet úr, azon alapszik, hogy az idő nekünk dolgozik... Nos, erre ne nagyon számítsunk, legalábbis Oroszország esetében ne. Ismerem honfitársaimat: gyorsan elfáradnak, kimeríti őket ez a háború; nem bírják már sokáig.

- Nem is reméli, hogy megismétlődik az 1812-es csoda?

- De hiszen az 1812-es hadjárat nagyon rövid volt, alig fél évig tartott!... Ha jól emlékszem, a franciák június 25-én lépték át a Nyemant. November 25-én már visszafelé keltek át a Berezinán, s néhány héttel később el is hagyták Oroszországot. Azután már csak le kellett aratnunk győzelmünk gyümölcseit. Márpedig a győztesnek könnyű kitartónak lennie. Ha most csapataink az Elbánál, sőt, az Oderánál harcolnának, ahelyett, hogy a Dvinánál és a Stryjnél kellene keservesen védekezniök, akkor minden további nélkül elismerném, hogy a háború még évekig eltarthat!...

1915. november 29. hétfő

Nem hiszem, hogy akadna még két másik nagy ország, mely oly keveset tudna egymásról s olyannyira félreismerné egymást, mint Oroszország és az Egyesült Államok. Mint embertípus, az orosz és az amerikai két ellentétes pólus. Minden elválasztja és szembeállítja őket, a politika, a vallás, a szokásrendszer, a műveltség, a képzelet, az érzékenység, a jellemvonások, az általános életfelfogás. Az orosz passzív és állhatatlan, nincs belső fegyelme, s álmaiban éli ki magát; az amerikai viszont alkotó és szorgalmas, kötelességtudó, kitartó. Az orosz társadalom szemében az Egyesült Államok önző, prózai, faragatlan náció, amelynek se hagyományai, se nemessége, a demokratizmus góca, a zsidók és a nihilisták mentsvára. Az amerikaiak szemében

viszont Oroszország a szégyenletes cárizmussal, az antiszemita atrocitásokkal, a tudatlan és részeges muzsikokkal egyenlő. Ellentétben az angolokkal, franciákkal, németekkel, orosz férfi nemigen vesz amerikai nőt feleségül; ismeretségi körömből mindössze hármat tudok említeni, Szergej Beloszenszkij herceget, Kantakuzinosz Szperanszkij herceget és Nostitz grófit.

És egyáltalán, a cári kormány és az orosz államférfiak politikai megfontolásaikban és terveikben Amerikával nem is igen számoltak. Itt senki sem sejti – Szazonov pedig viszolyog tőle, hogy elgondolkodjon rajta –, hogy ha majd közeledik a béke pillanata, ha majd a kimerült Európa nem tudja folytatni a harcot, akkor az Egyesült Államokra jelentős, sőt talán döntő szerep vár.

Egyébként Szperanszkaja hercegné, Grant tábornok lánya szerint, aki épp tegnap kapott levelet New Yorkból, az amerikai demokrácia még egyáltalán nem érti, hogy az óvilágot marcangoló küzdelem tétje a világ civilizációja. Az Atlanti-óceán partján már kezdenek kinyílni a szemek, megvilágosodni az agyak. De az Allegheny-hegységen túl a közvélemény még mindig ragaszkodik a semlegességhez, az egész Middle-West és Far-West hűséges Jefferson és Monroe korlátolt pozitívizmusához.

1915. december 2. csütörtök

Belpolitikáról beszélgetek S.-sel, a gazdag földbirtokossal, járása zemsztvójának tagjával – széles körű, tisztán látó ember, aki mindig törődött a muzsikjaival. Vallási kérdések is szóba kerülnek, s én őszintén megmondom, mennyire meglep, hogy az orosz egyház láthatólag egyre inkább hitelét veszti a népi tömegek körében. Némi habozás után S. így felel:

– Ez Nagy Péter megbocsáthatatlan hibája.

– Hogyhogy?

– Ön tudja, hogy Nagy Péter megszüntette a moszkvai pátriárkai trónt, s egy korcs intézménnyel, a Szent Szinódussal helyettesítette; nem is titkolt célja az volt, hogy uralma alá hajtsa az ortodox egyházat, s ez sikerült is neki. Despotikus rendszere nemcsak az egyház függetlenségének és presztízsének vetett véget; az egyház a bürokrácia szorításában fuldoklik, apránként elszáll belőle az élet. . . A nép egyre inkább hivatalnoknak, csinovnyiknak, rendőrnek tekinti a papokat, s megveti őket.

A papság zárt, méltóságát veszített, tanulatlan, a század nagy áramlataitól elszakadt kaszttá válik. Eközben a felső osztályok a vallási közömbösség irányában fejlődnek, az aszketizmusra vagy miszticizmusra hajló lelkek pedig a szekták tévelygéseiben élik ki magukat. A hivatalos egyházból hamarosan nem marad más, mint a külsőségei, a rítusai, az ünnepélyes szertartásai, gyönyörű dalai: lélek nélküli testté válik.

– Vagyis – mondom S.-nek – Nagy Péter olyanképpen fogta föl a metropoliták szerepét, mint Napóleon az érsekeket, amikor az államtanács ülésén kijelentette: „Minden érsek egyúttal rendőrfőnök is!”

– Pontosan.

1915. december 4. szombat

Súlyos vita robbant ki a párizsi és a londoni kormány közt a Keleten folyó hadműveletünkkel kapcsolatban.

A brit kormány úgy látja, hogy a Dardanelláknál és Macedóniában elvesztettük a csatát, s ebből azt a következtetést vonja le, hogy azonnal vissza kell vonnunk csapatainkat Egyiptom védelmére, s erővel elfoglalnunk Szíria északi részét, valamint a Szezei-csatornát.

Briand elismeri, hogy nincs már szükség ránk a Dardanelláknál, viszont nem fogadja el sem a szíriai expedíció, sem pedig Szaloniki kiürítésének eszméjét. Okkal véli úgy, hogy ebben a háborúban, ahol a végső eredmény alakulása jórészt az emberveszteségektől függ, nagy hiba volna katonák ezreit föláldozni az arabok és a törökök elleni harcban, míg közben Németország kíméli a maga tartalékait, hogy azután a kellő pillanatban döntő támadást indítson a nyugati fronton. Másrészt nem hajlandó lemondani szaloniki jelenlétünkről. Engem azzal bíz meg, hogy nyerjem meg eszméinek az orosz kormányt.

Hosszan tárgyalok erről Szazonovval.

– Ha Szalonikit kiürítjük – mondom –, akkor a német nyomással szemben védtelenné váló Görögország és Románia azonnal ellenünk fordul. . . Másrészt a magukra hagyott szerbek elvesztik bátorságukat, és megadják magukat a germán hatalmaknak. . . Bulgária pedig, minthogy semmi akadály sem áll többé területi követeléseinek útjában, nem elégszik meg Macedóniával, feldarabolja Szerbiát. . . Tehát mindenképp Szalonikiben kell maradnunk, még ha súlyos áldozatok árán is. . .

Ezenmúlására Szazonov kijelenti, hogy támogatja Briand kezét, s hogy megpróbálja elfogadtatni Londonnal is.

Doumer szenátor, volt indokínai főkormányzó, volt miniszter, ma éjjel hivatalos küldetésben, Finnországon át Petrográdba érkezett.

Elég sötét színekkel festi katonai helyzetünket, különösen a roppant emberveszteség miatt, majd azt mondja:

– Ahhoz, hogy állományunkat feltölthessük, Oroszországnak kellene segítenie a maga roppant tartalékaiból; könnyen átadhatna nekünk négyszázezer embert; én azért jöttem, hogy erre rávegyem őket. Január 10-én kellene útra bocsátani az első szállítmányokat.

Rögtön elmagyarázom neki, hogy a félig befagyott Fehér-tengeren nagy nehézségekbe ütközik a hajózás. Megjegyzem azonkívül, hogy a Dvina torkolata Arhangelszktől száz kilométer hosszúságban be van fagyva. A behajózandó csapatoknak eszerint négy-öt napon át kellene a jégen menetelni negyvenfokos hidegben és teljes sötétségben. Állomáshelyeket kellene tehát előbb létesíteni, barakkokkal, élelemmel, tüzelővel stb. Végül pedig nincsenek csapatszállításra alkalmas hajók. A belső berendezést a fekvőhelyeket, a világítást, a fűtést – mindent rögtönözni kellene.

– Némi jóakarattal – mondja – ezeket az akadályokat le lehet küzdeni.

Más ellenvetéseim is vannak.

– Talán Oroszországban sem kevésbé súlyos az emberhiány, mint Franciaországban, csak éppen más formában jelentkezik. Oroszország embertartaléka a Franciaországéval összevetve valóban hatalmas, de ez még nem jelenti azt, hogy Oroszország erősebb volna. A háborúban nem az embertartalék nagysága számít, hanem a hasznosítható részarány, nem az *emberek*, hanem a *képzett emberek* száma a fontos. Márpedig e tekintetben a nyugati hatalmak sokkal kedvezőbb helyzetben vannak, mint Oroszország, ahol rendkívül lassú a katonai kiképzés, mivel nagyon kevés az altiszt, másrészt pedig az újoncok kilenctized része nem tud írni-olvasni. Az orosz hadsereg ennél fogva csak nehezen képes pótolni veszteségeit, amelyek egyébként jócskán meghaladják a mi veszteségeinket...

Végül pedig van egy olyan taktikai megfontolás is, amely mi-

att nyugtalan volnék, ha orosz egységeket küldenénk Franciaországba. Az oroszok a csatamezőn viszonylag kevésbé törődnek a pozíciójukkal. Ha egy csapatot az ellenség nagyon szorongat, rögtön visszavonul, de nem gyávaságból, hanem, hogy kevésbé veszélyes pozícióba kerüljön. Egy-egy hadművelet során így egész ezredek, egész tüzérségi állások vonulnak vissza spontán módon három-négy kilométernyit is, amikor még nyugodtan kitarthatnának. A felső vezérkar ugyanezt a módszert alkalmazza, nagy méretekben. Egy-egy balul sikerült akció után megesik, hogy egy egész hadsereg, sőt, néha egész hadseregcsoport több mint száz kilométernyit vonul vissza. A hatalmas orosz térségeken ekkora távolság nem túlságosan jelentős; ilyen volt az 1812-es taktika. De mi történne Franciaországban, ahol minden talpalatnyi földért elkeseredett harc folyik, ahol a németek mindössze hatvan kilométerre vannak Calais-tól, negyvenre Amiens-től, huszonötre Châlons-tól, nyolcvanra Párizstól?

1915. december 6. hétfő

Ebédet adok Doumer tiszteletére; meghívtam Szazonovot, Polivanov tábornokot, Barkot, Grigorovics tengernagyot, Trepovot, Sir George Buchanant stb.

Mikor megérkezik Doumer, azt mondja:

– A tárgyalások remekül haladnak. Mindegyik miniszter nagyon szívélyesen fogadott. Itt-ott akad néhány ellenvetés, de egyik sem leküzdhetetlen, s úgy vélem, hogy kéréseimet elvben már el is fogadták. Döntést egyébként csak a cár hozhat. Holnap megyek hozzá. Remélem, hogy mindjárt sikerül lezárnunk ezt az ügyet.

Gratulálok neki, de felhívom a figyelmét, hogy az oroszok először látszólag mindig beleegyeznek abba, amit kérnek tőlük. Ez nem kétszínűség részükről, a legkevésbé sem. De legelső benyomásaikat általában a rokonszenvezésük, a tetszeni vágyásuk határozza meg, azután pedig az a tény, hogy a valóságról szinte soha sincsen pontos fogalmuk, valamint, hogy meglehetősen befolyásolhatók. A belső reakció, az ellenállás, az ellenérvek csak jóval később következnek.

1915. december 7. kedd

Doumer-t ma reggel mutatták be a cárnak, aki rendkívül szívélyesen fogadta. II. Miklós rögtön elismerte, hogy az orosz és a francia hadseregnek egyaránt érdeke, hogy szorosabb együttműködés jöjjön közöttük létre. Ami a tényleges és gyakorlati intézkedéseket illeti, nem akar véglegesen dönteni, amíg nem tárgyalt Alekszejev tábornokkal.

1915. december 8. szerda

A jelenlegi helyzet egyik legnyugtalanítóbb mozzanata a bürokrácia nyílt ellenállása a háború megkövetelte újításokkal szemben.

A csinovnyikok főként a Zemsztvók és Városok Szövetségével szemben ellenségesek. Ezek a nagy társadalmi szervezetek hiába tesznek erőfeszítéseket a hadsereg és a lakosság élelmezésének segítésére, az ipari bizottságok és a szövetkezeti társaságok tevékenységének összehangolására, az egészségügyi szolgálat javítására, a menekültek megsegítésére stb. A hivatalos szervezetek mindenbe belekötnek, mindent megakadályoznak, még-hozzá tudatosan és szándékosan. A Szövetségek fekete bárányságok a bürokraták szemében, mert – nem is ok nélkül – a vidéki és városi *selfgovernment** csíráját sejtik bennük. Mintha az orosz bürokrácia jelszava az volna: *Inkább vesszen Oroszország, mintsem az én elveim!* - mintha a bürokrácia maga nem az első áldozata lenne az állam bukásának.

1915. december 11. szombat

Íme néhány adat az orosz fegyveres erőkről:

1. *Gyalogság*: a hadszíntéren lévő állomány egymillió-háromszázhatvanezer ember, ebből százhatvanezernek nincsen puskája.

2. *Tüzérség*: a harcoló csapatok háromezer-hétszázötven tábori és kétszázötven hegyi ágyúval rendelkeznek, s ágyúként ötszázötven lövedékkel. A nehéztüzérség hatszázötven ágyúból áll, lövegenként kétszázhatvan lövedékkel.

3. *Puskák*: ha a szállítások akadálytalanul tovább folytatódna, remélhető, hogy január 15-ig az orosz hadsereg négyszáz-ezer puskát kap, a következő hónapban pedig még kétszáz-ezer-

* Önkormányzat.

rel többet. Vagyis február 15. táján egymillió-nyolcszázezer puská áll majd a rendelkezésére.

4. *Tüzérségi lőszer*: a termelés egyre növekszik. Májusban naponta mindössze tizennégyezer lövedék állt rendelkezésre, ma viszont már ötvenkilencezer; január 15-re ez a szám nyolcvannégyezerre emelkedik, március 15. táján pedig már százhuszonkétezerre.

1915. december 18. szombat

Doumer ma reggel a Finnországi-pályaudvarról elutazott Petrográdból.

A tárgyalásokon, amint várható volt, különféle gyakorlati akadályok merültek fel. Alekszejev tábornok erőteljesen beszélt azzal a gondolattal, hogy négyszázezer embert küldjenek Franciaországba, még ha negyvenezres egységekben is, tíz hónapon át. A szállítás szinte leküzdhetetlen nehézségein túl azt hangoztatta, hogy a frontvonalak hosszúságához képest az orosz hadsereg nagyon kevés kiképzett tartalékkal rendelkezik. Ez az érv meggyőzte a cárt. Mindamellett, jóakarátát bizonyítandó, a cári kormány úgy döntött, hogy *kísérletképpen* útnak indít egy gyalogosdandárt, melyet azonnal Arhangelszkbe küldenek, mihelyt az admirális utat tud neki nyitni a Fehér-tengeren.

1915. december 22. szerda

Le kellett tennem névjegyemet a Miklós lovasiskola igazgatójánál, s mivel ez az iskola a távoli Narva-negyedben található, az Obvodnij-csatorna közelében, visszafelé – kíváncsiságból – a Szemjon téren át jövök, melyről kijutni az egyik végén az említett csatornához, a Carszkoje Szeló-i pályaudvar mögé.

Az ég pizkosszürke és alacsony, a fény halovány, a sárga kaszárnyákkal közrefogott, sáros hóval és befagyott tócsákkal borított tér szálnalmasan mocskos, komor, gyászos. A legmegfelelőbb díszlet ahhoz a megrázó jelenethez, mely itt zajlott le 1849-ben, ugyanezen a napon: december 22-én.

A fiatal szocialisták egy csoportját – vezérük Petrasevszkij volt – államellenes összeesküvéssel vádolták, az erődbe zárták, majd hosszan tartó vizsgálat után, minden bizonyíték nélkül, halálra ítélték. A húsz elítélt közt volt Dosztojevszkij is. Az egyik vádlott megőrült a börtönben.

December 22-én reggel kivezették őket az erődből és kocsira ültették. Előző nap volt a tárgyalás, de az ítéleteket még nem tudták. Félórás kocsizás után a Szemjon térre értek. Velük egyidőben érkezett egy szekér, rajta húsz koporsó. Fölmentek a vérpadra. A törvényszéki írnok részletesen felolvasta az ítéletet. Dosztojevszkij egyik szomszédjához fordult, s odasúgta: „Nem tudom elhinni, hogy meg kell halnunk!...” Majd a pápa elmondta az utolsó imákat, s odanyújtotta az elítélteknek a feszületet. Végül minden oszlop elé odaállt négy-négy katona. A puskák fölemelkedtek. De hirtelen trombitaszó harsant, és az írnok harsány hangon közölte: „Őfelsége a cár megkegyelmez nektek!”

Dosztojevszkij és társai másnap láncra verve elindultak Szibériába.

1915. december 27. hétfő

Bizalmasan beszélgetek Szazonovval, elmondom neki, mennyi jelét látom a fásultságnak a közvélemény minden rétegében.

– Tegnap például az egyik legmagasabb udvari méltóság, olyasvalaki, aki gyakran van együtt a cárral, az egész klub füle hallatára jelentette ki, tőlem alig kétlépésnyire, hogy a háború folytatása örökség, és hogy minél hamarabb békét kell kötni.

Szazonov felháborodott kézmozdulatot tesz. Aztán mosolyogva azt mondja:

– Elmondok egy történetet, amely mindjárt feledtetni fogja önnel tegnapi rossz benyomásait, s bizonyítja, hogy a cár macsabb, mint valaha Németország-ellenes érzelmeiben. Íme a történetem. Öreg udvari miniszterünk, Frederiksz gróf már több mint harminc éve szoros barátságban áll Eulenburg gróffal, a berlini udvari főmarsallal. Ugyanazt a pályát futották be egymással párhuzamosan, szinte mindig egyidőben nyerték el ugyanazt a címet, ugyanazt a rangot. Beosztásuk révén tudtak minden bizalmas és titkos ügyről, mely Németország és Oroszország udvara közt történhetett. Tudtak a politikai küldetésekről, az uralkodók közvetlen levélváltásairól, a házassági megbeszélésekről, a családi ügyekről, az egymásnak küldött ajándékokról és kitüntetésekről, a hercegek botrányairól, a morgantikus kapcsolatokról – hiszen mindben volt szerepük... Nos, három héttel ezelőtt Frederiksz levelet kapott Eulenburgtól, amelyet egy ismeretlen ügynök hozott Berlinből, s adott föl

egy petrográdi postahivatalban, amint a borítékon látható bélyeg bizonyítja. A levél így szól: *Isten, uralkodónk és hazánk iránti kötelességünk mindkettőnket arra kötelez, hogy tegyünk meg minden tőlünk telhetőt császáraink kibékítésére, ami azután lehetővé tenné, hogy a kormányok kidolgozzák egy tisztességes béke alapelveit. Biztosra veszem, hogy ha sikerül helyreállítanunk hajdani barátságukat, azonnal véget ér ez az iszonyatos háború stb.* Frederiksz rögtön átadta a levelet Őfelségének, aki hivatott engem s a véleményemet kérdezte. Azt feleltem, hogy Eulenburg ezt a javaslatot csak uralkodója utasítására tehette meg: így kétségbevonhatatlan bizonyítékunk van rá, mennyire szeretné Németország elszigetelni Oroszországot szövetségeseitől. A cár is így vélekedett, s azt mondta: „Eulenburg mintha nem is sejtene, hogy nem egyebet tanácsol nekem, mint az erkölcsi és politikai öngyilkosságot, Oroszország megalázását és a becsületem feláldozását. Legyen szíves, készítse el a válaszfogalmazványt, és holnap hozza el. . .” Mielőtt átadta volna a levelet, még egyszer fennhangon elolvasta, majd kék ceruzával aláhúzta a *hajdani barátságukat* kifejezést, s ezt írta a lapszélre: *Ez a barátság halott. Soha többé ne essék róla szó!* Másnap átadtam Őfelségének a levéltervezetet, melynek lényege az volt: *Ha őszintén kíván munkálkodni a béke érdekében, vegye rá Vilmos császárt, hogy ugyanezt a javaslatot egyidőben mind a négy szövetségesnek küldjék el. Másképp nem lehetséges semmiféle tárgyalás.* A cár, anélkül, hogy betekintett volna fogalmazványomba, azt mondta: „Gondolkodtam tegnap óta. Egy válasz, még ha elutasító is, mindig értelmezhető úgy, hogy beleme gyünk az érintkezés felvételébe. Maradjon ezért Eulenburg levele válasz nélkül.”

Elégedettségemet nyilvánítom Szazonovnak:

– Ez volt az egyetlen helyes magatartás. Örülök, hogy a cár magától ráébredt erre; lojális természete alapján számítottam is rá. Azzal, hogy nem felelt, bebizonyította, milyen nagyszerű szövetséges. Ha találkozik vele, kérem, adja át neki gratulációmát és köszönetemet.

1916. január 1. szombat

Szpalajkovics szerb követ látogat meg, az arca dúlt, szeme lázasan csillog, könnyezik. Kétségbeesetten roskad le egy karosszékbe:

– Tudja, hogyan végződött a visszavonulásunk? – kérdi. – Ismeri a részleteket?... Példátlan vértanúság.

Ma reggel jutottak el hozzá az első értesülések, hogy menekült a szerb hadsereg a jeges albán hegyeken át, a hózápor korbácsa alatt menedék és élelem nélkül, a szenvedéstől és fáradtságtól kimerülve, holttestek szakadatlan sorával jelezve útirányát. S amikor végre megérkezik az Adriai-tenger partjára, Budvába, újabb megpróbáltatás: éhínség és tífusz várja.

Kinyitok egy térképet, fölé hajol, s mutatja ennek a gyászos menekülésnek az útvonalát:

– Gondolja el, milyen lehetett az a visszavonulás, nem beszélve a hadsereget követő sok ezer menekültről. Gondolja el...

És az izgalomtól felgyorsuló hangon beszél az öreg, halálán lévő Péter királyról, aki semmi áron nem akart megválni csapataitól, és egy ökör vontatta ágyúszállító kocsin utazott; a királyhoz hasonlóan beteg vén Putnik vajdáról, akit hordágyon vittek; és egy sereg szerzetesről, akik vállukon vitték a templomi ereklyéket, s gyertyával a kezükben, imádságokat mormolva meneteltek a hóban éjjel és nappal.

– De hisz amiről ön beszél, az egy eposz, egy hősi ének!

1916. január 3. hétfő

Minthogy a szerbek véglegesen vereséget szenvedtek, a keleti francia–angol hadsereg kénytelen volt feladni Szerbiát s visszahúzódní Szalonikibe, ahol Sarraíl tábornok megerősített védelmi rendszer kiépítésén fáradozik.

Ez a visszahúzóadás nem volt zavartalan, a bolgárok ugyanis állandóan támadták csapatainkat, erőltetett menetben haladva előre, hogy bekeríthessék őket.

De a visszavonulás végül is tökéletesen sikerült, az egész hadifelszerelést sikerült megmenteni.

1916. január 4. kedd

A Szent György-lovagok napja újabb alkalmat szolgáltatott a cárnak, hogy bebizonyítsa, folytatni akarja a háborút; kiáltványt intézett hadseregéhez, mely ekképpen fejeződik be:

Egyetlen pillanatig se kételkedjeteK benne, hogy amint a háború kezdetén mondtam, nem kötök mindaddig békét, míg az utolsó ellenséget is ki nem űztük hazánk földjéről. Békét csak szövetségeseinkkel egyetértésben kötünk, mert nemcsak papiros-szerződés, hanem a valódi barátság és a vér is megpecsételte együvértartozásunkat. . . Isten legyen véletek!

1916. január 6. csütörtök

Az Ohranával kapcsolatban álló informátorom, L. szerint, a különféle szocialista csoportok vezetői mintegy két héttel ez előtt titkos összejövetelt tartottak Petrográdban, ugyanúgy, mint tavaly júliusban, s a tanácskozáson ezúttal is Kerenszkij képviselő elnökölt. A gyűlés fő célja annak a forradalmi trudovik akcióprogramnak a megvizsgálása volt, amelyet a Svájcba menekült „maximalista” Lenin fejtett ki nemrégiben a zimmerwaldi nemzetközi szocialista kongresszuson.

A Kerenszkij vezette tanácskozáson a következő pontokban alakult ki egységes vélemény: 1. Az orosz hadsereg sorozatos vereségei, a kormányszervek bomlása és tehetetlensége, a cárnéról terjedő rettenetes legendák, valamint Raszputyin botrányai végképp lejáratták a cárizmust a tömegek előtt. 2. A népnek végleg elege van ebből a háborúból, nem érti sem az okát, sem a célját. Ennélfogva a hátországi tartalékosok egyre kevesebb kedvvel indulnak a frontra, aminek következtében a harcoló csapatok harci kedve gyors ütemben csökken. Másrészt egyre szaporodnak és súlyosbodnak a gazdasági nehézségek. 3. Valószínű tehát, hogy Oroszország a közeli vagy a távolabbi jövőben kénytelen lesz feladni szövetségait és különbékét kötni. 4. De ha ezt a békét a cári kormány köti meg, akkor reakciós béke, monarchikus béke lesz. . . Márpedig ennek a békének mindenképpen demokratikus, szocialista békének kell lennie.

Kerenszkij a következő gyakorlati konklúzióval zárta le a vitát: „Mihelyt közeledni látjuk a végső háborús válságot, meg kell döntenünk a cárizmust, kezünkbe kell vennünk a hatalmat és megteremteni a szocialista diktatúrát.”

1916. január 7. péntek

Rendkívül kemény és gyilkos harcok Czartorysk térségében, a piński mocsarak közelében. Valamennyi orosz támadást visszaverték.

Délebbre viszont, Kelet-Galíciában, Csernovic előtt az oszt-rákok ellenállása gyöngül.

1916. január 8. szombat

Raszputyinnak és bandájának a hatására az orosz papság morális tekintélye napról napra csökken.

A híveket például nagyon felháborította az az összezsapás, mely Varnava püspök és a Szent Szinódus közt zajlott le az elmúlt ősszel, a tobolszki Iván érsek kanonizálása ügyében.

Két és fél éve Varnava még csak egy tudatlan, züllött szerzetes volt; ekkor gyermekkori barátja és pokrovszkojei ivócimborája, Raszputyin személye váratlanul a püspöki székbe jutatta. Ez a kinevezés, amellyel a Szent Szinódus egyébként bátran szembeszállt, indította el a nagy vallási botrányok sorozatát.

Alighogy beiktatták magas méltóságába Varnavát, őeminenciája elhatározta, hogy székhelyét zarándokhellyé teszi, ezzel ugyanis nemcsak az egyház szent érdekeit, hanem saját érdekeit is szolgálhatja. A zarándokokkal majd özönlenek az adományok is, mert csodákban bizonyosan nem lesz hiány. Raszputyin rögtön felismerte, milyen nagyszerű eredményeket hozhat ez a kegyes vállalkozás. De úgy gondolta, hogy a csodák bizonyosabbá, gyakoribbá, szebbé tételéhez új ereklyékre volna szükség, egy új szent ereklyére, vagy ami még jobb volna: egy külön e célból kanonizált szent ereklyére; többször megfigyelte ugyanis, hogy az új szentek szívesen kimutatják csodatevő hatalmukat, a régi szentek viszont mintha már nem lennének örömeiket az ilyesmiben. S volt is éppen kéznél új ereklye: annak az Iván érseknek a holtteste, aki a szentség hírében halt meg Tobolszkban 1715-ben. Varnava püspök azonnal megindította a szenttéavatási eljárást, de a Szent Szinódus, mivel átlátta az ügy hátterét, utasítást adott az eljárás felfüggesztésére. A püspök, mit sem törődve az utasítással, megszegve a szabályokat, a maga szakállára szentnek nyilvánította „Isten szolgáját”, Iván érseket, majd közvetlenül folyamodott a cári jóváhagyásért, mely minden szenttéavatás nélkülözhetetlen és végső formasá-

ga. A cár ezúttal is engedett a cárnénak és Raszputyinnak, ma ga írta alá a táviratot, mely tudatta Varnava püspökkel a legiel- ső jóváhagyást.

A Szent Szinódusban Raszputyin klikkje diadalünnepet ült. De a testület többsége úgy döntött, hogy nem nyugszik bele az egyházi törvények ilyen nyílt felrúgásába. Szamarin főprokurá- tor, ez a becsületes és bátor férfi, akit a cár a moszkvai nemes- ség követelésére nemrég nevezett ki az aljas Szabler helyére, tel- jes tekintélyével támogatta a tiltakozókat. Anélkül, hogy kö- zölte volna a cárral, magához hívatta Tobolszkból Varnava püspököt, s utasította dekrétumának visszavonására. A püs- pök szembeszállt vele, igen magabiztosan és szemtelenül: „En- gem nem érdekel, hogy mit mond s mit gondol a Szent Szinó- dus. Megelégszem az Őfelségétől kapott jóváhagyó távirat- tal...” Ekkor a Szent Szinódus Szamarin kezdeményezésére úgy határozott, hogy mivel a főpap megsértette az egyházi tör- vényeket, megfosztja püspöki tisztétől, és kolostorba küldi. De ehhez is szükséges a cári jóváhagyás. Szamarin bátran megpró- bálkozott a cár megnyerésével, latba vetve minden ékesszólá- sát, energiáját, hűségét és jámborságát. II. Miklós kelletlen arc- cal, idegesen fészkelődve hallgatta végig, majd azt mondta: „Talán nem volt egészen korrekt dolog a püspöknek küldött táviratom. De ami megtörtént, az megtörtént. És én mindenki- től elvárom, hogy tiszteletben tartsa az akaratomat.”

Egy héttel később Szamarint egy szürke és szolgálalkú hiva- talnokkal, Raszputyin egyik hívével, Alekszandr Volzsinnal váltották föl. Nem sokkal később pedig a Szent Szinódus elnö- két, Vlagyimir petrográdi metropolitát, aki ebben az ügyben rendkívül tiszteletreméltóan viselkedett, áthelyezték Kijevbe, s a birodalom legfőbb egyházi méltóságát ugyancsak Raszputyin egyik kreatúrájára, Grúzia pátriárkájára, Pitirimre ruházták.

1916. január 9. vasárnap

Az orosz szellemi életet foglalkoztató jelenségek különös vol- tára rendkívül jellemző, hogy az írók milyen szívesen foglalkoz- nak a börtönök, a kényszermunkatáborok, a száműzetések színhelyének leírásával. Gyakori téma ez minden regényírónál; valamennyien kötelességüknek érzik, hogy valamelyik fegyház vagy szibériai fogolytábor gyászos díszletei közt bonyolítsák le megható történeteiket.

Dosztojevszkij kezdte, személyes élményeinek feldolgozásával, azzal a könyvével, mely véleményem szerint a legnagyobb műve: a *Feljegyzések a holtak házából* cíművel. Tolsztoj a *Feltámadásban* könyörtelen realizmussal írja le a fogház és a szállítás valamennyi apró anyagi, adminisztratív és lelki részletét. Korolenko, Gorkij, Csehov, Vereszajev, Andrejev, Gyimov stb. ugyancsak hozzáadják a magukét a borzalmaknak ehhez a múzeumához, melynek háttérében a Péter-Pál-erőd, a Schlüsselburg* citadella, Turuhanszk és Jakutszk síri magánya, Szahalin jeges partvidéke látható. A legtöbb olvasó feltehetően azt gondolja magában: „Talán egyszer én is odakerülök.”

1916. január 11. kedd

A fogsikorgató hideg és az érintkezési nehézségek ellenére a galíciai orosz seregek bámulatra méltó kezdeményezési és támadási készségről tesznek bizonyosságot.

Stanisław Radziwiłł herceg, aki épp most érkezett erről a frontszakaszról, azt meséli nekem, hogy az elmúlt héten egy fogságba esett német tiszt, meghallván, hogy ő lengyelül beszél, odalépett hozzá és ugyancsak lengyelül a fülébe súgta:

– A németeknek végük! Tartsanak ki!... Éljen Lengyelország!

1916. január 13. csütörtök

Alapelvei és szerkezete szerint a cárizmusnak tévedhetetlenné, hibátlannak, tökéletesnek kell lennie. Egyetlen kormányának sincs szüksége annyi okosságra, becsületességre, bölcseségre, szervezőkészségre, éleslátásra, tehetségre, mint a cári rendszernek; mert rajta kívül, vagyis hivatalnoki oligarchiáján kívül, nincsen semmi: sem ellenőrző mechanizmus, sem önálló szervek, sem törvényes pártok, sem társadalmi csoportosulások, semmiféle legális vagy hagyományos szervezet, mely kifejezhetné a közvéleményt.

Így az elkövetett hibát mindig későn veszik észre, és nincs, aki jóvátegye.

* A 14. század elején épült erőd a Néva forrásvidékén, a Ladoga-tónál 1702-től 1944-ig Peter-erődnek hívták, 1703-tól elvesztette katonai kulcsszeret, és politikai börtön lett

1916. január 16. vasárnap

Az a hír, hogy az angol-francia csapatok kiűritették Gelibolút, lesújtó hatással volt az orosz közvéleményre. Mindenünnen ugyanazt hallom: „A kérdés ezzel eldőlt, Konstantinápoly sohasem lesz a miénk... Akkor meg minek folytassuk a háborút?”

1916. január 19. szerda

Alekszejev tábornok erőteljes kezdeményezései nyomán jelentősen javult az orosz hadsereg puskával való ellátottsága. Íme a jelenlegi helyzet:

1. A fronton használatban lévő pusokák: 1 200 000
2. Az Arhangelszkben kirakott pusokák: 155 700
3. Az Alekszandrovszkban kirakott pusokák: 530 000
4. Az Angliából érkező pusokák: 113 000

A Fehér-tengeren hallatlan nehézségek árán jégtörők nyitnak utat a szállítmányoknak. Alekszandrovszk térségében rén-szarvasszán-szolgálatot szerveztek. De a Murmanszk-Petrozavodszk távolság nem kevesebb, mint ezer kilométer.

Április végéig még nyolcszázötvenezer puska érkezésére számítanak.

Sajnos az orosz hadsereg iszonyú veszteségeket szenvedett Galíciában: hatvanezer embert veszített! Csak Czartorysknál, ahol a hóvihar elvakította a katonákat, a német tüzérség néhány perc alatt tizenegyezer-ötszáz embert lőtt szitává.

1916. január 21. péntek

A besszarábiai fronton, Csernovictól északkeletre az oroszok újabb kitartó offenzívát indítottak, melynek során sok osztrák állást sikerült elfoglalniok. De nagy árat fizettek ezért a sikerért: hetvenezer halottat és sebesültet, ötezer foglyot. A közvélemény sajnos most már sokkal jobban figyel a veszteségekre, mint a sikerekre.

1916. január 24. hétfő

Brătianu halogató politikája veszélyes helyzetbe sodorja Romániát. A germán hatalmak kezdenek fenyegetően fellépni vele szemben.

A bukaresti orosz követ, Poklevszkij, nyomatékosan meg-

kérte Brătianut, hogy nyilvánítsa ki szándékát. A miniszterelnök így válaszolt:

– Két vélemény közt tétovázom. Lehetséges, hogy a német és osztrák–magyar küldöttek neheztelő hangvétele csak azt jelenti, hogy aggódnak a román gabona miatt. Ha így van, akkor nem lesz nehéz kibékíteni Németországot és Ausztria–Magyarországot. De lehetséges, hogy ez a hang egy olyan ultimátum előjátéka, mely, mondjuk, hadseregünk azonnali lefegyverzését fogja követelni. Ez esetben remélem, hogy ura maradhatok közvéleményünknek, és visszautasítom az ultimátumot.

Ha ez utóbbi történik, akkor vezérkarunknak rögtön kapcsolatba kell lépnie a mi vezérkarunkkal. Nincs veszteni való időnk.

Brătianu elismerte ezt, s hozzátette:

Számunkra elengedhetetlenül fontos, hogy egy orosz hadsereg minél gyorsabban megjelenjen a Duna torkolatánál, s megvédjen bennünket a bolgárok esetleges dobrudzsai támadásától.

Szazonov, akitől mindezt megtudtam, felkérte Alekszejev tábornokot, hogy sürgősen tanulmányozza a kérdést.

Brătianu hátsó gondolata nyilvánvaló: az oroszokra akarja hárítani a bolgárok visszatartásának a terhét, s a román hadsereg teljes erejét a nemzeti becsvágy célpontja, Erdély felé irányítja.

De képes lesz vajon az orosz vezérkar egy egész hadsereget Besszarábiába küldeni! Kétkedem benne. Szazonov jelenlétében beszélt telefonon a hadügyminiszterrel: Polivanov tábornok nem hiszi, hogy a frontról el lehetne vonni és Moldvába küldeni százötven- vagy kétszázezer embert; a bukovinai és galíciai seregek nagyon kemény csatát vívnak, s aligha lehet százszáz kilométernyire hátravonni őket jelenlegi támaszpontjukról.

1916. január 25. kedd

Meghívtam ebédre Diamandă román követet: ismét kifejtem előtte, milyen veszélyeket rejt barátjának, Brătianunak kétértelmű magatartása:

– Hogyhogy nem látja Brătianu – mondom neki –, hogy ezzel a magatartásával a legrosszabbnak teszi ki magát? Ha az oroszokkal tárgyal az ember, sohasem lehet eléggé egyértelmű, előrejelző és pontos. Ha meggondolom, hogy még a vázlatát se

dolgozták ki az orosz vezérkarral kötendő katonai szerződésnek, még most se, mikor a fejük felett függ a német ultimátum, azt kell higgyem, őrült politikát folytatnak.

– Tudja, hogy Brătianu nem bízik az oroszokban. Csak az utolsó pillanatban akarja magát elkötelezni mellettük. És azt a pillanatot ő, csakis ő akarja megválasztani.

– De hiszen ebben a világméretű válságban senki sem választhatja meg a maga pillanatát!... Meg aztán el tudja képzelni, hogy az utolsó percben rögtönözni lehet egy haditervet, az utánpótlás és a szállítások megszervezését?... Brătianunak az oroszok iránti bizalmatlansága véleményem szerint csak egyetlen tekintetben indokolt, abban, hogy képtelenek bármit is megszervezni. Ez viszont eggyel több ok rá, hogy minél hamarabb kidolgozzák az együttműködés gyakorlati terveit, s titokban készüljenek föl a végrehajtásra. Akárhová küldenek orosz csapatokat. Moldvába vagy Dobrudzsába, csak maga az ellátás olyan mérvű probléma, melynek megoldása talán több hónapot is igénybe vesz. Ne feledje, hogy az orosz és a román vasúti nyomtáv nem egyforma, s hogy összeköttetés csak Ungheninél van, minthogy a Kisinyov–Reni vonal csak a Duna deltájáig terjed. Míg ezt a kérdést meg nem oldják, míg az orosz–román együttműködés feltételei nincsenek biztosítva, addig Románia csak a saját erejére támaszkodhat, s tartok tőle, hogy nem képes ellenállni a támadásnak.

Diamandă eléggé izgatottan válaszol:

– Igen, kritikus helyzetben lennénk, mert ötszázezer emberünkkel nem tarthatjuk egyszerre a Duna ötszáz kilométeres és a Kárpátok hétszáz kilométeres vonalát. Ezért olyan fontos, hogy az oroszok Dobrudzsában megvédjenek bennünket az esetleges bolgár támadástól.

– Nem tudom, mit fog határozni az orosz vezérkar, de azt tudom Polivanov tábornoktól, hogy a vasútvonalak jelenlegi állapotukban nem tudják ellátni a Dunától délre állomásozó orosz csapatokat.

1916. január 26. szerda

Amikor Oroszország társadalmi és politikai intézményeinek ósdi és elavult, primitív és túlhaladott voltán gondolkozom, gyakorta eszembe jut: „Európa is csak itt tartana, ha nem lett volna a reneszánsz és a reformáció és a francia forradalom!...”

1916. január 27. csütörtök

Alekszejev tábornok tanulmányozta, hogyan segíthetné Oroszország Romániát, s ezekre a következtetésekre jutott:

1. Tíz hadosztályból álló orosz hadsereget lehetne küldeni Románia megsegítésére.

2. A távolság, a szállítási nehézségek, a romániai vasútvonalak állapota miatt ezt a hadsereget nem lehet a Duna térségébe, vagyis Bukaresttől délre, a bolgároktól leginkább fenyegetett körzetbe küldeni.

3. A segítségül küldött sereget Észak-Moldvába kellene irányítani, hogy az osztrák–német seregek jobbszárnyát fenyegegesék; a csapatösszevonásokat elég gyorsan el lehetne végezni.

4. A fő fronton folyó hadműveletekkel összehangolva erőteljes támadás indulna azonnal északnyugat irányában.

5. A román hadsereg így minden erejét a délről jövő bolgár támadás visszaverésére és az Erdély felőli határainak védelmére összpontosíthatná.

6. Egy román vezérkari tisztet kell sürgősen az orosz főhadiszállásra küldeni, hogy kidolgozzák a katonai szerződés alapelveit.

1916. január 28. péntek

Koburg Ferdinánd, Bulgária cárja önmagát is fölülmúlja az aljasságban. *Qualis artifex!**

Vilmos császár tíz nappal ezelőtt Nišbe látogatott, ahol Ferdinánd cár díszebédet adott a tiszteletére. A találkozó ünnepi volt, s történelmi jelentőségét még az is emelte, hogy Nišben, „Nagy Konstantin szülővárosában” történt. Nem csodálkozom hát, hogy a múlt dicsőségét és a történelmi külsőségeket olyannyira kedvelő Ferdinánd ki akarta élni ezen a napon beteges hiúságát.

De az az uralkodó, aki oly gyakran dicsekedett, hogy ő Lajos Fülöp unokája, Szent Lajos, IV. Henrik és XIV. Lajos egyenesági leszármazottja, vajon úgy nem tehetett volna eleget becsületesen és hiánytalanul politikai és nemzeti kötelességének, ha

* Micsoda művész!

nem gyalázza meg ősei hazáját? Íme pohárköszöntőjének első szakasza:

Felség!

A mai nap valóban történelmi jelentőségű. Kétszázttizenöt esztendeje I. Frigyes, az ön nagy őse, erős kezével fejére tette Poroszország királyi koronáját. 1871. január 18-án Felséged ősenek uralma alatt megszületett az új német birodalom. Nagy Vilmos Versailles-ban megújította a német császári dicsőséget. Ma pedig, 1916. január 18-án dicsőséges unokaöccse, kinek határozott döntése minden akadályt legyőzött, átkelt a Balkán félsziget hajdan szerbek lakta északnyugati területén, s győzelmesen megérkezik Nissa castrum Romanorumába.

Mit gondolna az anyja, Clémentine hercegnő, mit nagybátyjai, Nemours, Joinville, d'Aumale, Montpensier, ha hallanák, amint a német császár jelenlétében Franciaország történetének legfájdalmasabb pillanatát idézi: hogy hogyan kiáltották ki Versailles-ban a német császárságot; amint örömmel idézi ezt, miközben francia földön hódítók járnak, miközben a német csapatok mindössze húsz mérföldnyire vannak Párizstól.

1916. január 30. vasárnap

Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg csapatai csodákat művelnek Észak-Örményországban. A meredek, hóval borított hegysegeken átkelve úzik maguk előtt a törököket, s gyorsan közelednek Erzerumhoz.

1916. január 31. hétfő

A közvélemény szavát soha, egyetlen országban sem fojtották el és fojtják el annyira, mint Oroszországban. Igaz, az utóbbi húsz évben a sajtóval némileg enyhébben bántak a rendőrség, de a szóbeli megnyilvánulások, előadások, beszédek tekintetében továbbra is kérlelhetetlenül szigorúnak mutatkozik. A maga szempontjából igaza van, az oroszokra az írásnál jóval nagyobb hatással van a beszéd. Először is, nagy a képzelőerejük, másrészt mindig látni és hallani akarják azokat, akik szólnak hozzájuk. És a lakosság kilenctized része nem tud olvasni. Végül pedig a hosszú téli esték, a faluközösségbeli viták a muzsikot már évszázadok óta hozzászoktatták a verbális rögtönzés-

sekhez. Telente, a földrajzi helyzettől függően, öt-hat-hét hónap-
pon át szünetelnek a mezőgazdasági munkák. A parasztok ösz-
szezsúfolódnak, bezárkóznak kunyhóikba, és vagy alusznak,
vagy vitatkoznak. A faluközösség tárgyalásai, ahol a közös te-
rületek, szántók, legelők, folyók, tavak stb. elosztását és műve-
lését beszélik meg ugyancsak jó alkalmat szolgáltatnak a mu-
zsiknak a beszédgyakorlatra. Ez magyarázza, miért játszottak
olyan nagy szerepet a parasztfelkelésekben a falusi gyűlések
szónokai. Így volt ez Pugacsov idején, így a jobbágyszabadí-
tást megelőző helyi felkelések során, s ezt figyelhettük meg,
legtragikusabb formájában, az 1905-ös zavargások idején; és a
sor még korántsem ért véget, sőt, hiszen a falusi tömegek kez-
denek egyre inkább összeolvadni a forradalmi szocialista mun-
kássággal.

1916. február 2. szerda

Goremikin miniszterelnököt egészségi okok miatt felmentet-
ték tisztségéből, helyére Borisz Vlagyimirovics Stürmer, a biro-
dalmi tanács tagja, egykori szertartásmester, Jaroszlavl hajdani
kormányzója stb. került.

Hiányozni fog nekem ez a szkeptikus és gunyoros aggastyán.
Lelke mélyén bizonyára nemigen rokonszenvezett a szövetségi
rendszerrel, Oroszország és a nyugati demokráciák bensőséges
és folyamatos kapcsolatával. S azoknak az okos kérdéseknek
az alapján, melyeket olykor csak úgy, mintegy mellékesen tett
föl nekem, úgy vélem, hogy nem voltak illúziói sem saját orszá-
ga erejének, sem ellenfeleink kimerülésének, sem pedig a győze-
lem várható hasznának tekintetében; de mindebből nem vont
le gyakorlati következtetéseket, tudomásom szerint soha sem-
miben sem gátolta a külügyminisztert lojális tevékenységében.

Ezért lehetséges, hogy Szazonov, aki belpolitikai kérdések-
ben nem értett egyet Goremikinnel, láthatólag nem örül ennek
a nyugdíjaztatásnak. Miután néhány banális és hivatalos dicsé-
rő szót mondott Stürmerről, azt kezdte magyarázni, hogy
Oroszországban a külpolitika irányítása kizárólag a külügymi-
niszter hatáskörébe tartozik, majd nagyon határozottan hozzá-
tette:

– A külügyminiszter csak a cárnak tartozik beszámolni, a
minisztertanács sohasem foglalkozik diplomáciai ügyekkel, a
miniszterelnök nem is tud ezekről.

Megpróbálok kiszedni belőle valamit Stürmerről, de Szazonov kitér, inkább egy Bukarestből ma reggel érkezett táviratot vesz elő:

– Brătianu meg volt elégedve azzal a javaslattal, amit Poklevszkij Alekszejev tábornok nevében terjesztett elő, jó tárgyalási alapnak tartja – mondja. – De nem hajlandó román tisztet küldeni az orosz főhadiszállásra, attól tart, hogy a németek értesülnek róla. Azt akarja, hogy Bukarestben kezdődjenek meg a tárgyalások katonai attasénk részvételével. Valójában Brătianu személyesen akarja irányítani a megbeszéléseket. De én attól tartok, hogy mindez csak ürügy számára az egész ügy elhúzására.

1916. február 3. csütörtök

Goremikin miniszterelnök visszavonul, Alekszej Nyikolajevics Hvosztov belügyminisztert viszont menesztették. Mindkettőjüknek Stürmer lép örökébe.

Hvosztov kegyvesztése Raszputyin műve. Egy idő óta élethálharc folyt kettejük között. Egészen elképesztő, hihetetlen történetek keringenek erről; azt mondják például, hogy Hvosztov megbízta kipróbált ügynökét, Borisz Rzszevszkijt, hogy Raszputyin hajdani barátjával, azóta legnagyobb ellenségével, a jelenleg Krisztiániában élő Geliodor szerzetessel összejátszva gyilkolja meg Griskát; de a rendőrfőnök, Beleckij, aki Raszputyin embere, felfedezte az összeesküvést, s azonnal értesítette a cárnét. Ezért menesztették volna hirtelen a belügyminisztert.

1916. február 5. szombat

Három napja mindenütt érdeklődöm az új miniszterelnök felől, de eddig még semmi biztatót nem hallottam.

Hatvanéves, s még középszerűnek sem mondható: csöppet sem okos, alattomos, rossz jellemű, feddhetetlensége kétséges, a nagyszabású ügyekhez sem tapasztalata, sem valódi érzéke; viszont a ravaszkodásnak, a hízélgésnek nagy mestere.

Családja, mint ahogy neve is jelzi, német eredetű, oldalági lezármazottja annak a Stürmer bárónak, aki az osztrák kormány megbízottjaként részt vett Napóleon őrzésében Szent Ilonán.

Sem személyisége, sem hivatalnoki múltja, sem társadalmi helyzete nem indokolta, hogy ebbe a magas állásba emeljék. a

kinevezés mindenkit meglepett. De ha arra gondolunk, hogy csak eszközül választották, vagyis épp jelentéktelensége és szolgalelkűsége miatt, akkor érthető. Ezt a választást a cárné kamarillája sugallta, és a Stürmerrel baráti viszonyban álló Raszputyin élénken pártfogolta. Szép kilátások!

1916. február 6. vasárnap

Tatarinov ezredes, bukaresti katonai attasé holnap indul Petrográdból állomáshelyére.

A vezérkari főnökökkel és a külügyminiszterrel folytatott megbeszélései alapján egészen pontosan közölheti a román vezérkarral, hogy Oroszország milyen intézkedéseket tudna tenni Románia megsegítésére.

Ami viszont a katonai szerződés megkötését illeti, az a kormányok dolga, vagyis Brătianunak ki kell nyilvánítania, hogy tárgyalni akar róla, amint Szazonov javasolta.

Márpedig Románia petrográdi követe, aki kormányának hivatalos és természetes képviselője az orosz kormány mellett, mindeddig semmiféle utasítást sem kapott. Amikor Szazonov Brătianu szándékai felől kérdezte, azt mondta:

– Semmit sem tudok róla...

1916. február 7. hétfő

Stürmer Manuilovot nevezte ki titkársága vezetőjéül. Ez a botrányos választás sokatmondó.

Ismerem némileg Manuilovot, ami a becsületes Szazonovot kétségbe ejti. De hát hogy is ne kellene ismernem a *Novoje Vremja*, Oroszország legjelentősebb lapja hírszolgálatának vezetőjét? Kapcsolataink egyébként régebbiek, mint nagyköveti kinevezésem. Találkoztam vele már 1900 körül is, Párizsban, amikor az Ohrana ügynökeként dolgozott a híres Racskovszkijnak, a franciaországi orosz rendőrség vezetőjének.

Különös személyiség. Zsidó származású, eleven és csavaros eszű, szereti a nagy életet, az élvezeteket, a műtárgyakat, lelkiismerete nincsen, besúgó, szélhámos, csaló, hamiskártyás, hamisító, strici, Panurge, Gil Blas, Casanova, Robert Macaire és Vidocq sajátságos keveréke; „egyébként pedig a legjobb ember a világon”.

Az utóbbi években részt vett az Ohrana néhány dicsőséges akciójában, mert ez a kalandor nem tud megenni kalandok

nélkül, s a bátorság sem hiányzik belőle. 1905 januárjában Gapon pópával együtt ő volt annak a munkásmegmozdulásnak a kiprovokálója, mely ürügyet adott a hatóságoknak a Téli Palota előtti vérfürdőre. Benne volt a keze a néhány hónappal később kirobbanó pogromokban, melyek Kijev, Alekszandrovszk és Odessza zsidónegyedeit pusztították. S 1906 áprilisában állítólag ő szervezte meg Gapon meggyilkolását, amikor a pápa fecsegése már kezdett kompromittálóvá válni az Ohranára nézve.

Egy ideje sikerült behízelegnie magát a cárné kegyeibe – a Raszputyinnak tett számos szolgálatával.

Mennyi ajánlólevél Stürmernek!...

1916. február 8. kedd

Látogatóm érkezik: szép feszes császárkabátban, pomádés hajjal, méltóságteljes léptekkel belép Manuilov. Csibészarcán büszke öröm. Új állásának kijáró tisztelettel fogadom.

Arról beszél, milyen helyet fog betölteni Stürmer mellett, kedvtelve sorolja feladatait, hogy átérezhessem egyébként valóban kétségbevonhatatlan fontosságát. Felfújja magát, és egy szép mondatot fogalmaz:

– Egy száznyolcvanmillió lakosú egyeduralkodói államban a miniszterelnök és belügyminiszter titkárságának vezetője szükségképpen valaki.

– Szükségképpen!

Majd gazdájának lelkes dicséretébe fog:

– Stürmer magasrendű szellem – mondja –, nagy államférfi; ezerszer többre tartom, mint Goremikint vagy Szazonovot; a Nesszelrodék és a Gorcsakovok méltó utódja lesz... Be fogja írni nevét a történelembe, ebben biztos lehet, nagykövet úr!

Közbeszólok, nehogy azt higgye, hogy teljesen beugrom a dicshimnuszának:

– Az ember többféleképpen is beírhatja nevét a történelembe.

– Ó, Stürmer aranybetűkkel fogja beírni a magáét... Ha megismeri egy kicsit miniszterelnökünket, önnek is ez lesz a véleménye. Erre hamarosan sor kerül, mert már nagyon szeretne kapcsolatba lépni excellenciáddal, s azt reméli, hogy kapcsolatuk hamarosan szívélyessé és bensőséggé válik. Kell-e mondanom, hogy én is ugyanazt kívánom?

Végre befejezve ömlengéseit, föláll. Az ajtóig kísérem. Hirtelen ráismerek a régi Manuilovra: megáll és a fülembe sűgja: – Ha bármire szüksége lenne excellenciádnak, csak szóljon nekem. Stürmer teljesen megbízik bennem, sohasem fog tőlem megtagadni semmit. . . . Tehát állok rendelkezésére!

1916. február 9. szerda

Íme a pontos története azoknak a titokzatos eseményeknek, amelyek nemrégiben Alekszej Hvosztov belügyminiszter menesztéséhez vezettek, s amelyek szomorú fényt vetnek a rendszer belső ügyeire.

Alekszej Hvosztov múlt októberben kapta meg a belügyi tárcát; kinevezését Raszputyin és Virubova sugallta, sőt erőltette rá a cárra. Az ügyben nagyon tevékeny szerepet játszott Mihail Andronnyikov herceg, ez az előkelő szélhámos, a sztarec mulatópajtása, kifutófiúja, legfőbb megbízottja. Vagyis Hvosztov kinevezése a cárné kamarillájának sikerét jelentette.

De az új miniszter és helyettese, a ravasz Beleckij rendőrfőnök közt hamarosan személyes torzszalkodás kezdődött. Az alantas cselszövényeknek, féltékeny vetélkedéseknek, titkos párharcoknak ebben a világában kölcsönös gyanakvás és állandó marakodás járja. Hvosztov így fokozatosan összeveszett az azzal a bandával, mely hatalomra segítette. Ekkor, vesztét érezve, hirtelen új húrokat kezdett pengetni. Minthogy becsvágya főként a cinizmus, a merészség és a gőg vegyülete, mindjárt rájött, milyen nagyszerű szerepet, nemzeti szerepet játszhatna el azzal, hogy Oroszországot megszabadítja Raszputyintól.

Épp akkoriban értesült róla, hogy a sztarec hajdani nagy barátja, Geliodor szerzetes, aki azóta halálos ellensége lett, s emiatt krisztániái emigrációba kényszerült, könyvet írt, melyben fény derül az udvarral és Griskával való botrányos kapcsolataira. Hvosztov igyekezett mindjárt megszerezni a kéziratot, azt remélve, hogy ezzel mindenható fegyverhez jut, s rákényszerítheti a cárt Raszputyin menesztésére, sőt, esetleg még a cárné megtagadására is. De nem bízván – s joggal – a hivatalos rendőrségben, nem akarta az Ohranát beavatni ebbe az ügybe, s ezért egyik saját ügynökét küldte Krisztániába, egy rossz hírű, többször is elítélt újságíró. Borisz Rzsevszkijt. Amikor Rzsevszkij útnak eredt Finnországon át Norvégiába, Petrográdban maradt felesége, meg akarván bosszulni férje brutalitá-

sát, elárulta az egész cselszövényt Raszputyinnak, aki azonnal segítségért rohant barátjához, Beleckij rendőrfőnökhöz.

Ez a főhivatalnok épp erre a helyre való, csupa ötlet és ravaszság, soha sincsenek aggályai, kizárólag az államérdek vezeti, s mindenre képes, hogy megőrizhesse az uralkodó kegyét. Most is ugyanolyan gyorsan döntött, mint máskor, rögtön elhatározta, hogy csapdába ejti miniszterét. De ez kényes művelet volt. Egyik legügyesebb emberére bízta, Tufajev csendőr ezredesre, aki a finn határon, Belo-Osztrovban teljesített szolgálatot. Amikor a vonat az állomásra ér, Rzszevszkij rohan az étterembe. Tufajev ezredes az útjába áll, úgy tesz, mintha a másik meglökte volna, s egyensúlyát veszítvén, csizmájával Rzszevszkij lábára tapos. Rzszevszkij fájdalomában felordít, mire a tiszt úgy tesz, mintha Rzszevszkij megsértette volna. Két lesben álló csendőr közrefogja a sértegetőt, és az őrszobába viszi. Elkérik a papírjait, megmottozzák; először azt mondja, hogy a belügyminiszter parancsára utazik, méghozzá olyan ügyben, amelyről csak őkegyelmességének tartozik beszámolni. Úgy tesznek, mintha nem hinnének neki, ravasz kérdésekkel bombázzák. . . ahogyan az Ohrana szokta a karmai közé kerülő embereket; a végkimerülésig faggatják. Rzszevszkij megijed, de hamarosan rájön, hogy mit akarnak tőle, s közli: megbízást kapott Hvosztovtól, hogy Geliodorral szervezze meg Raszputyin meggyilkolását. Vallomását jegyzőkönyvbe veszik, elküldik a rendőrfőnöknek, aki azonnal Carszkoje Szelóba viszi. Másnap Hvosztovot menesztik.

1916. február 13. vasárnap

Stürmer növekvő befolyása a cárnéra s a cár iránta táplált bizalma izgatott hangulatot kelt a Szent Szinódusban. Raszputyin klikkje ujjong. Pitirim metropolita, Varnava és Szidor érsekek máris úgy érzik, hogy kezükbe kaparintották az egyházi hierarchiát, közeli és radikális tisztogatásról beszélnek a felső papság körében, vagyis mindazoknak a prelátusoknak, apátoknak, arkimandritáknak a menesztéséről, akik nem hajlandók fejet hajtani a pokrovszkojei misztikus erotomániás előtt, mert az Antikrisztust látják benne. Néhány nap óta már körözik is a kegyvesztettek és menesztendők névsorát, sőt, olyan listákat is, amelyek a Szibéria távoli kolostoraiba száműzendőket sorolják fel – onnan pedig már nincs visszatérés.

Az orosz államférfiakat foglalkoztató belpolitikai problémák közül talán nem a legsürgetőbb, de minden bizonnyal a legbonyolultabb és legsúlyosabb az agrár- és a munkáskérdés. Az utóbbi időben módom nyílt beszélni róla a legkülönfélébb rangú és véleményű személyiségekkel, Krivosejn volt földművelésügyi miniszterrel, Kokovcov volt miniszterelnökkel és pénzügyminiszterrel, gróf Alekszej Bobrinszkij földbirtokossal, Rodzjankóval, Singarjov kadet képviselővel. A beszélgetéseinkből kirajzolódó általános vélemény a következő:

Az 1906. november 22-i nevezetes ukázban meghirdetett agrárreform eléggé szerencsésen vezette be a régi agrárrendszer felszámolását, amelynek hibái és bűnei napról napra nyilvánvalóbbak lettek. A reform sugalmazója, Sztolipin elsősorban a *mir*nek, vagyis a faluközösségi tulajdonnak tudta be a muzsikovok szegénységét, tudatlanságát, testi és lelki nyomorúságát. A hűbérrendszernek és a mezőgazdasági termelésnek ez a formája ugyanis szögesen ellentétes a mezőgazdasági törvényekkel, s teljességgel alkalmatlan az egyéni kezdeményezőkészség és energia kibontakoztatására. Sztolipin programjának lényege a közös tulajdon megszüntetése, a föld szétosztása a társulás tagjai közt, s ezzel egyfajta paraszti tulajdonososztály létrehozása. Mindaddig az egyeduralom hívei sérthetetlen dogmának, a társadalmi rend egyik történeti alapjának, a forradalom elleni védőbástyának tartották a *mir*t. Az 1905-ös vidéki zavargások szétzúzták ezt a doktrínát. De a *mir* alapelve, az oszthatatlanság, évszázadok óta azt a meggyőződést keltette a parasztokban, hogy a föld senkié, vagy talán inkább, hogy Isten azoknak adja, akik megművelik.

Ráadásul, minthogy egyenlők a parcellák, s időről időre újra elosztják a *mir* tagjai közt, a paraszt állandóan érzi, hogy a neki juttatott rész nem elegendő, amiből az következik, hogy az állam kötelessége a területek nagyságának növelése – a földesúri szántók kényszerfelvásárlásával, vagy akár az Egyház és a Korona birtokaiból való elvétel útján. Könnyű kitalálni, hogy az agrárszocializmus vezetői: Csernov, Lenin, Rozskov, Kerenszkij mekkora hasznot húztak ebből a felfogásból. Ha az események alakulása és a háború kimenetele lehetővé teszi csak még tíz évig az 1906-os reform továbbvitelét, ha Oroszország pénzügyi helyzete megengedi az eladó földbirtokos és a vevő muzsik

között közvetítő parasztbank tevékenységének kiszélesítését, végül, ha bizonyos adóintézkedésekkel ösztönzik a nagybirtokosokat, hogy saját jószántukból eladják birtokaik egy részét, akkor a nagy- és középbirtok meg van mentve. De ha nem, akkor az egyszerű paraszt képzeletét egyre inkább hatalmukba kerítik a szocialista utópiák. Már is számos elmélet született a paraszt boldogságának megteremtésére. A Duma trudovik csoportja által jelenleg terjesztett kombináció a következőképpen foglalható össze: egyesíteni kell valamennyi földterületet mint nemzeti tulajdont, s azután szétosztani azok közt, akik maguk művelik a földet. Ahhoz, hogy ennek az elképzelésnek a gyakorlati értékét felmérjük, mindössze néhány számadatra van szükségünk. Csak az európai Oroszországot számítva, mintegy kétszázmillió hektár kerülne a nemzeti alapba; az elosztásban körülbelül huszonötmillió „családfő” venne részt; a kataszter elkészítéséhez és a határvonalak meghúzásához mintegy háromszázezer állandó földmérőre volna szükség, s a földmérő munka még így is tizenöt évig tartana, mert a hó és az olvadás miatt évente öt-hat hónapon át semmiféle mérést sem lehet végezni; a tizenöt éves átmenet alatt a lakosság szabályos növekedése folytán a családfők száma harmincmillióra emelkedne, s emiatt teljesen meg kellene változtatni az elosztás alapfeltételeit. A földek teljes szétosztása tehát rettenetes zűrzavart, iszonyatos pazarlást, fosztogatást, anarchiát eredményezne.

A munkáskérdés hasonlóképpen nehéz. Az orosz ipar bámulatos gyorsasággal fejlődött ki. Kiszámították, hogy 1861 előtt a birodalom területén négyezer-háromszáz gyár és üzem volt, 1900-ban már tizenötezer, ma pedig több mint huszonötezer. A munkások anyagi és szellemi helyzete viszont rendkívül elmaradott. Először is, legtöbbjük nem tud írni-olvasni, s ez nagymértékben csökkenti munkateljesítményüket. Másrészt egyre több paraszt menekül el vidékről, s keres munkát a városban, felduzzasztva a munkások számát, s ez olyan alacsonyan tartja a béreket, hogy még a feltétlenül szükséges élelem, szállás és ruházkodás sem biztosítható belőle. A gépesítés terjedése csökkenti a testi erő fontosságát, s gyakran arra bírja a tulajdonost, hogy nőket és gyermekeket állítson a férfi munkások helyébe. Ennek társadalmi hatása a munkáscsaládok széthullása, mert hiszen senki sem marad otthon. Ezt a már önmagában véve is igen rossz általános helyzetet még csak tovább nehezítik a

cári bürokráciának a proletariátussal szemben elkövetett hibái, bűnei, méltánytalanságai. Az orosz törvénykezés elve és ideálja munkáspolitikájában a „Gondviselő állam”. A valóságban Oroszország rendőrállam. A cári hivatalnokok a tőke és a munka közti konfliktusokban természetes és csalhatatlan bírónak tekintik magukat. Önkényes bíraskodási gyakorlatuk néma dühöt szít a munkásokban, folyvást harcra, lázadásra, rombolásra ingerli őket. Nincs még egy ország, ahol ilyen gyakoriak és ilyen hevesek volnának a sztrájkok. De ami jellegzetesen orosz jelenség, s a rendszernek talán legcsúnyább kinövése, az a rendőrség provokatív szerepe a sztrájkokban. Ez már régi gyakorlat, de általánossá csak egy évtizede vált, az 1904-ben meggyilkolt híres Plehve minisztersége óta. A baljós Ohranának számos ügynöke van az ipari világban, nem azért, hogy ellenőrizték a forradalmi pártot, hanem, hogy kézben tartásák, segítsék és adott esetben tettekre késztessek. Amikor a polgári vagy Duma-beli „alkotmányos demokraták” túlságosan felfemelik a hangjukat, amikor a cár valami halvány liberális hajlandóságot árul el, azonnal kirobban egy heves sztrájk. Az égen feltűnik egy pillanatra, vérvörös fényben, a forradalom kísértete, mintegy jelezve „az utolsó este” eljövetelét. És máris itt vannak a kozákok. Minden visszatér a rendes kerékvágásba. Az Ohrana megint megmentette az egyeduralkodói rendet és társadalmat. . . addig is, míg végleg el nem veszejt.

1916. február 17. csütörtök

Nincs még egy civilizált ország, ahol a nő társadalmi helyzete oly nyomorúságos, oly elmaradott volna, mint az orosz vidéken.

E tekintetben egybehangzóak a tanúbizonyságok. A falusi életet ábrázoló regényírók mind egyformán mutatják be a parasztasszonyokat: az asszony végzi a legnehezebb munkát, alávetett helyzetben van a családban, kimerítik terheiségei és betegségei, rákényszerítik a legszörnyűbb bujaságokat, állandóan szidják, s minden ürüggyel ütik-verik. Ezeknek a leírásoknak a pontosságát tanúsítják azok a legszélsőségesebb erőszakos bűntettek és fajtalanságok, amelyek a bírósági krónikákban olvashatók.

Falun a nemi erkölcs rettenetesen alacsony színvonalon van. A családfő jogot formál magának minden nőre, aki a házában

él. A hosszú téli éjszakák, a világítás hiánya, a lakások kicsiny-sége, a lakók összezsúfoltága elősegíti a legszegényetesebb paráznazkodást. Mindennapos például a családfő, a *domohozjain*, és a menyé, a *sznoha* közti vérfertőzés, amikor a fiatal férjet katonának hívják be vagy a városban dolgozik. Ez a kapcsolat annyira elterjedt, hogy külön szóval – *sznohacesztvo* – jelölik. Lótnak és lányainak, Rubénnek és Baaláthnak, Ammonnak és Támárnak bibliai fajtalankodásai mind megismétlődnek a kunyhók sötétjében. E tekintetben legalábbis megmaradtak a muzsikok patriarkális szokásai.

A városi prostitúció statisztikái is ékesszóló bizonyítékát szolgáltatják a falusi erkölcsök hanyatlásának. Egyszer beszéltem erről a kérdésről a főudvarmesternővel, a kitűnő Nariskinnával, aki erkölcsnemesítő propagandát folytat a női börtönökben, és elnöke több olyan társaságnak, mely a szabaduló foglyok, leányanyák, megtérő utcalányok stb. megsegítésével foglalkozik. Lesújtva mondta:

– Hinné, hogy a városi rothadást elsősorban a vidék táplálja? . . . Petrográdban, Moszkvában, Kijevben, Nyizsnij Novgorodban, Odesszában a prostituáltaknak több mint a fele, olykor háromnegyede paraszti eredetű, legtöbbször lány, sőt kislány, akit maguk a szülők visznek el a nyilvánosház tulajdonosnőjéhez.

A rendőrfőnöktől kértem részletesebb felvilágosításokat. Azt felelte:

– Nem tudnám pontosan megmondani, hány nő él prostitúcióból Petrográdban, mert a legtöbben kibújnak a bejelentési kötelezettség alól, s titokban vagy csak időlegesen űzik mesterségüket. De hozzávetőleg negyvenezerre tehető a számuk, s legalább az ötven százalékuk parasztlány. Általában nagyon fiatalon, serdülőkorukban kezdik a mesterséget. A bejegyzett és egyéb utcalányok túlnyomó többsége nincs még huszonnégy éves. Általában nem sokáig űzik ezt a nehéz mesterséget. Huszonöt éves koruk táján hazatérnek a falujukba, és férjhez mennek, vagy pedig munkásnőnek szegődnek egy gyárba. Ezek még elég jól megússzák. De sokat végleg tönkretesz az alkohol, a szifilisz vagy a tüdővész. . .

A szomorú és ideges tekintetű Szazonov értésemre adja, mennyire fájlalja, hogy Stürmer kinevezése óta a belpolitikában eluralkodott a reakciós és agresszív szellem. Szeretném, ha pontosabban kifejtené véleményét, ezért megkérdem:

– Ön, aki oly nagy híve a cárizmusnak, hogyan gondolja el a cári egyeduralkodó s az ön által kívánt alkotmányos monarchia elveinek összeegyeztetését?

Határozottan feleli:

– De hiszen maga a cár határozta meg és korlátozta az egyeduralkodó, amikor 1906-ban közreadta Alaptörvényeinket! Először is azt kell tisztázni, hogy valójában mit is jelent az *egyeduralkodó* cím. Az *egyeduralkodó cár* címet Nagy Iván vette föl a tizenötödik század végén, hogy mindenkinek értésére adja: A Moszkvai Nagyfejedelemség ezentúl önálló, független állam, s nem hajlandó évi adót fizetni a tatárok kánjának... Iván ezt akarta mondani, semmi mást... Később az egyeduralkodó kifejezés már magában foglalta az abszolút, korlátatlan mindenhatóság, az önkényes, senkitől sem ellenőrzött despotizmus eszméjét is. Ilyen volt Nagy Péter és I. Miklós felfogása a hatalmukról; Pobedonoszcev és Katkov sajnos ugyanezt beszélte be a nemeslelkű III. Sándornak, s ebből a szellemből II. Miklós is sokat örökölt. Ez az elmélet lelhető föl az Alaptörvények negyedik cikkelyében, mely kimondja, hogy „a cár egyeduralkodói hatalommal bír, s Isten is azt parancsolja, hogy engedelmessédjünk neki”. De ennek az elvnek a túlzásait visszaveszi a hetes cikkely, mely kijelenti, hogy „a törvényhozó hatalmat a cár a birodalmi tanáccsal és a Dumával egyetértésben gyakorolja”. Láthatja ennek következményét: az orosz nép így a birodalom egyik irányító tényezője lett, s a cárizmus, megőrizve isteni eredetének eszméjét, csatlakozik a modern államok jogrendszeréhez.

– Ha jól értelmezem gondolatát, akkor az Alaptörvények csak azért tartották meg a cár egyeduralkodói címét, hogy megőrizték a legfelső hatalom tekintélyét s hogy biztosítsák az átmenetet a múltból.

– Igen, nagyjából így gondolom... Azért mondom, hogy *nagyjából*, mert az egyeduralkodói címet én nemcsak történeti emléknek, nemcsak üres hivatalos formulának tartom. Úgy vélem, hogy tekintettel hagyományainkra, kultúránk állapotára

és nemzeti karakterünkre, nálunk a legfelső hatalomnak nagyon erősnek kell lennie; ezért kész vagyok elismerni előjogait, azt, hogy minden eszközzel parancsolhasson, ha kell, kényszeríthessen. De azt szeretném, ha ez a hatalom felvilágosult volna, s megfelelően ellenőriznék.

Rövid hallgatás után azt mondom:

– Minthogy kényes problémákhoz jutottunk, engedje meg, hogy... barátként tegyek fel önnek egy kérdést.

– Attól tartok, tudom, mit akar mondani. Nem baj! Mondja csak!

– Nem volna vajon lehetséges, hogy nagyon tapintatosan tegyek valamit az ön elgondolásainak támogatására?

– Isten őrizz! Még hogy ön, aki itt egy köztársaságot képvisel!... Rám úgyszintén gyanakodnak, mert én személyesítem meg a nyugati demokráciákkal kötött szövetséget. Képzelje, mi történne, ha a legcsekélyebb ürügyük volna rá, hogy önt a belpolitikánkba való beavatkozással vádolják!...

1916. február 21. hétfő

Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg tegnap bevonult Erzerumba. Jugyenyics tábornok fogadta.

A törökök vesztesége: negyvenezer halott és sebesült, tizenháromezer hadifogoly, háromszázhuszonhárom ágyú és kilenc zászló.

Az oroszok egész Örményországot ellenőrzésük alatt tartják.

Perzsiában, a Kurdisztán déli részén fekvő Kermanshah várható elfoglalása megnyitja előttük a Bagdadba vezető utat.

1916. február 22. kedd

A birodalmi Duma ma folytatta ülését.

Goremikin annyiszor elhalasztotta már, hogy a közvélemény elégedetlensége kezdett veszélyessé válni.

A cár megéreztte ezt, s ösztönös bölcsessége, mely nála a politikai érzéket helyettesíti, szerencsés lépésre bírta. Elment a Taurisz-palotába, hogy személyesen nyissa meg az ülésszakot.

Döntését tegnap este hozta meg, s az utolsó pillanatig titokban tartotta. A szövetséges hatalmak nagyköveteit egy órákor értesítették telefonon, hogy *pontosan két órákor* legyenek a Taurisz-palotában, de a meghívás okát nem közölték.

A képviseleti rendszer bevezetése óta a cár most először jele-

nik meg a Dumában. Azelőtt fordítva történt, a képviselők tisztelegtek a cárnál a Téli Palotában.

Az udvari kocsikkal egyidőben érkezem.

A gyűlésben óriási az izgalom. A reakciós párt tagjai, az abszolút egyeduralkodó hívei dühös vagy kétségbeesett képpel várakoznak, mintha Isten választottja, az Úr felkentje, a cár valami szentségtörést követne el. A baloldali pártok soraiban viszont sugárzó, reményteli öröm uralkodik. Néhány arcon könnyeket látok. A mellettem ülő Szazonov buzgón imádkozik, mert nagy része van abban, ami most történik. Polivanov, a hadügyminiszter, akiről tudom, milyen liberális nézeteket vall, a fülembe súgja:

– Érzi ennek a látványnak a fontosságát és szépségét?... Ünnepi óra ez Oroszország számára; új szakasz kezdete történelmünkben.

A cár néhány szóval hazafiasságra és egységre buzdít:

– *Boldog vagyok, hogy itt lehetek önök közt, népem körében, amelynek önök a képviselői; Isten áldását kérem munkájukra. Szilárdan hiszem, hogy munkájukban, amelyért felelősek a haza és énelőttem, érvényesíteni fogják helyi ismereteiket és hazaszeretetüket, s hogy kizárólag ez a hazaszeretet lesz a vezérlő csillaguk. Tiszta szívből kívánom, hogy a birodalmi Duma munkája termékeny legyen, s vezessen teljes sikerre.*

Rossz nézni a beszédét mondó II. Miklóst. A torka úgy elszorul, hogy alig hallani a hangját. Minden szó után megáll, megakad. Bal keze izgatottan remeg, jobb keze kétségbeesetten kapaszkodik az övébe. A szerencsétlen teljesen kifulladásra jut, mire az utolsó mondatot kinyögi.

Harsogó éljenzés a válasz, majd a Duma elnökének, Rodzjankónak erőteljes és mély basszusa felel a cári beszédre ezekkel a szavakkal:

Felség!

Mélyszégyenletes meggyőződéssel hallgattuk jelentősegteljes szavait. Nagy örömmel látjuk körünkben a cárt. Ezekben a nehéz napokban sikerült megszilárdítania egységét népével, s ezzel megmutatta nekünk a győzelem útját... Hurrá a cárnak!... Hurrá!

A jelenlévők lelkesen ordítanak. Csak a szélsőjobb hallgat. Pátyomkin palotája még néhány percen át visszhangzik az éljenezésektől.

A cár megnyugodott, s egyszerre visszanyerte kedvességét, mindenkiel kezét szorít, mindenkire rámosolyog. Azután az üléstermen végigvonulva távozik.

1916. február 24. csütörtök

Ma este Palej hercegnőt látom vendégül vacsorára; meghív-tam olasz kollégámat, Carlotti márkít is, s még körülbelül húsz személyt.

A beszélgetés középpontjában a Duma újraösszehívása áll. Palej hercegnő nagyon helyesli, hogy a cár megjelent az ünne-pélyes megnyitón.

– Bizonyára nem fog csodálkozni, ha azt mondom – folytat-ja –, hogy a cárnénak nem volt ínyére ez a liberális gesztus, még most se tudott belenyugodni.

– És Raszputyin?

– Folyton siránkozik és gyászos jóslatokat mond.

Az éles eszű és szkeptikus Vrangel tábornok nem tulajdonít különösebb fontosságot a cár eljárásának.

– Higgye el – mondja nekem –, hogy a cár Őfelsége szemében az egyeduralom mindig is kikezdzhetetlen dogma marad.

1916. február 25. péntek

A *Kronprinz** csapatai öt nap óta egyre hevesebben támadnak Verdunnél. Offenzívájuk negyven kilométer hosszú frontszakaszon folyik, olyan heves az ágyúzás, mint még soha.

A marne-i csata óta talán ez a háború legtragikusabb, legdöntőbb pillanata.

1916. február 26. szombat

Azzal, hogy Pitirimet nemrégiben kinevezték petrográdi metropolitának, Raszputyin az egyház mindenható ura lett.

Kapitulációra kényszerítette a Szent Szinódust is, mely ünnepélyesen jóváhagyta „Isten szolgájának”, tobolszki Ivánnak szenttéavatását.

Még barátja, a cinikus Varnava püspök sem számított ilyen gyors és fényes győzelemre. Ráadásul még érsekké is kinevezték.

1916. február 27. vasárnap

Ha az egészség az életfunkciók harmóniája, a szervek összehangoltsága, minden életerő együttműködése, akkor az orosz óriás bizonyosan nagy beteg, mert a társadalomban rettenetes különbségek és ellentmondások figyelhetők meg.

Az egyik legnyugtalanítóbb tünet a felső osztályokat és a falusi tömegeket elválasztó roppant szakadék. A két réteg közt teljes a szakadás, mintha több évszázados távolság választaná el őket egymástól. Ez különösen a hivatalnokok és parasztok kapcsolatában érezhető. Íme néhány példa:

1897-ben a kormány általános népszámlálást rendelt el, a modern statisztika aprólékos szabályai szerint. Először került sor ilyenfajta átfogó és rendszeres felmérésre. Addig beérték néhány sommás és hozzávetőleges helyi népszámlálással. A számlálóbiztosokat mindenütt erős gyanakvással, olykor nyílt ellenállással fogadták. Különös hírek, riasztó legendák terjengtek, hogy a csinovnyikok a katonai terhek növelésére, gabonarekvirálásra, adóemelésre, a birtokosok javát szolgáló agrárrevízióra, sőt talán a jobbagyság visszaállítására készül-

* Trónörökös.

nek. A muzsikok mindenfelé aggodalmas arccal jártak-keltek, ilyeneket mormogva: „Nagy bajok előjele ez. . . Ebből semmi jó sem származhat. . . Ez az ördög műve!” A csinovnyikok persze csak tovább élesztették ezeket a gyermeteg félelmeket, anyagi juttatások kizsárolásának a reményében. A két kaszt közötti szakadék ezzel még tovább mélyült.

Nem kevésbé sokatmondók a zavargások, melyek az Oroszországban oly gyakori éhínségek és járványok nyomában járnak. Valahányszor éhínség van, mindjárt elterjed a vád: „A hivatalnokok és a földesurak megtartják maguknak a gabonát! . . .” Vagy pedig: „A csinovnyikok és földbirtokosok ki akarják irtani a népet, hogy megszerezzék a földjeiket.”

1916. február 28. hétfő

Az orosz nép néhány hónap óta nagyon lebecsülő véleményvel van a franciák katonai tevékenységéről.

Hiába fejtünk ki jelentős propagandát a sajtóban, képek, előadások és filmek útján, az itteniek nem fogják fel, milyen elkeseredett harc folyik a nyugati fronton. Többször is jelezni kellett Szazonovnak, Goremikinnek, Szuhomlinov tábornoknak, hogy egyes napilapok igazságtalan és méltánytalan cikkeket közölnek.

A verduni csata mindent megváltoztatott. Hadseregünk hősiessége, parancsnoki karunk hozzáértése és hidegvére, anyagi erőink méretei s közvéleményünk szilárd kitartása itt általános csodálatot keltett.

1916. március 1. szerda

Filipescu, volt román hadügyminiszter és a bukaresti franciabarát párt vezetője Petrográdba érkezett, hogy tájékozódjék.

A cár és Szazonov nagyon kedvesen fogadták; Filipescu viszont, bár hangsúlyozta, hogy hazája nagy rokonszenvvvel figyeli a szövetségesek ügyét, nem volt hajlandó túllépni az általánosságokon.

Diamandával üzent, hogy nagyon szeretne elbeszélgetni velem, és hogy már fel is keresett volna, ha megfázása miatt nem kényszerülne az ágyat őrizni.

Megkaptam azt a táviratot, amelyet a köztársasági elnök a cárnak írt a román kérdésről; mikor elolvastam, olyan vélemény alakult ki bennem, hogy Párizsban nem látnak át Brătianu játékán.

Íme a távirat szövege:

Párizs, 1916. március 1.

Szeretném felhívni Felséged figelmét, hogv a Köztársaság kormánya rendkívül nagy fontosságot tulajdonít Románia soron következő döntéseinek. A szövetségesek számára rendkívül veszélyes volna, ha ez az ország esetleg engedne Németország nyomásának. De az is erkölcsi és katonai kudarcot jelentene számunkra, ha a háború végéig kitartana semlegessége mellett. Franciaország hajlandó megtenni minden tőle telhetőt, hogy rávegye Romániát a hadbalépésre. Az a tény, hogy Franciaország a francia frontra gyakorolt hatalmas német nyomása ellenére is Szalonikiben tartja csapatait, elsősorban az Oroszországgal, Angliával, Szerbiával és Romániával való együttműködés fenntartását célozza. Biztos vagyok benne, hogy Felséged is felméri a román beavatkozás rendkívüli fontosságát. Hiszen fényes tanúságát adta érzéseinek, amikor Románia területi követeléseit vizsgáltuk meg. Most, amikor ezeket a kényes kérdéseket már rendeztük, és csak a hadműveleti tervek és feltételek rögzítésére van szükség, biztos vagyok benne, hogy Felséged az új tárgyalások során engedékeny magatartást fog tanúsítani, olyaténképpen, hogy a két hadsereg – az orosz és a román – számára kijelölt feladat és működési terület lehetővé tegye mindkettőnek a lehető leghatékonyabb tevékenységet közös ügyünk javára. Nem meglepő, hogy Románia főképp azokon a területeken kíván cselekedni, amelyeket a diplomáciai megegyezések neki adtak, s bizonyosra vehető, hogy a nálánál erősebb és tapasztaltabb orosz hadsereg által támogatott román hadsereg a legnagyobb lelkesedéssel teljesítené felszabadító feladatát azon a hadszíntéren, ahol fajtájabeliékért küzdhet.

Felséged bizonyára már eddig is fontolóra vette mindezeket a szempontokat, s én szilárdan bízom benne, hogy magas és tisztánlátó tekintélye révén hamarosan eltűnnek a katonai megegyezés útjában álló akadályok. Felhasználom az alkalmat, hogy kifejezzem Felségednek és Oroszországnak legjobb kívánságaimat.

Poincaré

Rögtön átadom ezt a táviratot Szazonovnak, aki nemcsak csodálkozik, hanem kissé ingerült is lesz.

– Az elnöknek nem a cárhoz, inkább Románia királyához kellett volna fordulnia. Poincaré, úgy látszik, azt hiszi, hogy nemzetkülönbség van az orosz és a román vezérkar közt a hadszíntér kérdésében, holott – minden erőfeszitésem ellenére – eddig még megbeszélésekre sem került sor. Nem a stratégiai elképzelések körül folyik a vita, hanem magáról az együttműködés elvéről... Ahányszor Diamandát kérdezem, ahányszor csak megpróbálom gyakorlati problémákra terelni a szót, mindig azt feleli, hogy nem kapott utasítást, és hogy semmit sem tud kormánya szándékairól. Amikor katonai attasénk, Tatarinov ezredes, teljes felhatalmazással s minden szükséges értesülés birtokában Bukarestbe érkezik, hogy tárgyalásokat kezdjen, Brătianu azt mondja neki, hogy még távoli az a nap, amikor Románia szakít semlegességével, s hogy még bőven van időnk a tárgyalásra. Végül pedig mikor Filipescu fölkeres, s én megpróbálok bizalmat ébreszteni benne, kitérő válaszokat kapok.

– Megértem, hogy Brătianu eljárása ingerli önt, de a probléma súlyosabb annál, semhogy meg ne tegyen mindent Románia megnyerésére. A köztársasági elnök úr távirata jó alkalmat szolgáltat a cárnak szándékai kinyilvánítására; szövetségeseik csak annál hatékonyabban cselekedhetnek majd Bukarestben.

1916. március 3. péntek

Az orosz kormány makacsul hallgat Lengyelország visszaállításáról. Ez nyugtalanságot kelt Párizsban, ahol a svájci lengyel bizottságok igen aktív és ügyes propagandát fejtenek ki.

Én magam egyetlen alkalmat sem mulasztok el annak kimutatására, hogy a cári kormány súlyos hibát követ el, ha nem kezdi el azonnal megszervezni Lengyelország minél szélesebb körű autonómiáját, mert azt kockáztatja, hogy a germán hatalmak megelőzik. De mivel az orosz nacionalizmus nem feledte még el az 1863-as eseményeket, kénytelen vagyok rendkívül finoman fogalmazni. Erről a kérdésről a legtöbbet s a legszabadabban Szazonovval beszélek. Minthogy a rendőrség, a rémséges Ohrana, úgyis minden lépésemről tájékoztatja, nem titkolom előtte, hogy szívesen fogadom a követségen lengyel barátaimat, Mauricy Zamoyski grófot, Władysław Wielopolski grófot s fivérét, Zygmuntot, Konstantyn Plater-Syberg grófot, Ro-

man Skirmuntot, Józef Potocki grófot, Rembielinskit, Korwin Milewskit stb. Ezek a találkozások aggasztják Szazonovot. Tegnap azt mondta nekem:

– Vigyázzon! Lengyelország veszélyes terület Franciaország nagykövete számára.

Nem kétséges, hogy maga a cár elfogadja a liberális autonómia elvét. Ha Lengyelország a Romanovok uralma alatt marad, eleget fog tenni a lengyelek legtöbb kívánságának. Szazonov osztja a cár nézeteit, s derekasan biztatja, hogy tartson ki mellettük.

Az orosz közvélemény többsége viszont semmi áron sem akar beleegyezni, hogy Lengyelország kiváljon az egységes birodalomból. Ez az ellenségesség nemcsak a nacionalista körökben és az államgépezetben érezhető, hanem a Dumában is és valamennyi pártban. Így hát az autonómia kimondása a törvényhozás útján nem lehetséges. Azt hiszem, hogy a kérdés csak az uralkodó *motu proprio*ja, az uralkodói akarat államcsínye segítségével oldható meg. Azt mondják, hogy Szazonov is így gondolja, s már igyekezett is erre rávenni a cárt; de Stürmer s az egész „potsdami udvar” ellene van, ők ugyanis, bölcsen, a Németországgal való kibékülés legjobb ürügyét látják a lengyel ügyben.

1916. március 4. szombat

Szazonov odaadja nekem a cár válaszát a köztársasági elnöknek; ez a válasz pontosan igazolja mindazt, amit Briandnak sürgönyöztem az utóbbi hetekben.

Íme a távirat szövege:

Carszkoje Szelo, 1916. március 3.

Az orosz kormány, minthogy nagy fontosságot tulajdonít a román közreműködésnek a szövetségesek közös ügyében, a háború kezdete óta folytonos erőfeszítéseket tesz a Romániával kötendő katonai egyezmény érdekében.

A Köztársaság kormánya bizonyára értesült róla, hogy Bukarestbe küldtük Tatarinov vezérkari ezredest azzal a megbízással, hogy biztosítsa Romániát Oroszország támogatásáról, s hogy a román vezérkarral együtt dolgozza ki a közös hadműveletek tervét és előfeltételeit. A román kormány azonban pillanatnyilag, úgy látszik, nem kívánja közölni a katonai együttműködésről val-

lott nézeteit, döntését későbbre tartogatja, mert semmiféle megbeszélésbe nem bocsátkozott erről a tárgyról.

Biztosítom, Elnök úr, hogy Oroszország megtett és megtesz minden tőle telhetőt azoknak a nehézségeknek az elsimítására, melyek a Romániával kötendő katonai egyezmény útjában állnak, s nem rajta múlik, hogy a román kormány egyre halogatja a cselekvést.

Csodálattal figyelem Franciaország hősiei küzdelmét, amellyel felfogja az ellenség roppant csapásait.

Szívemből kívánom, hogy az ellenséges támadás akadjon fenn azon a szilárd falon, melyet a vitéz francia hadsereg állít szembe vele, s felhasználom az alkalmat, Elnök úr, hogy ismét kifejezzem Ön iránt érzett mély megbecsülésemet és örök barátságomat.

Miklós

Délután hosszú beszélgetést folytatok Filipescuval; a román követségen fogad: nem tudott eljönni hozzám. mert még mindig beteg.

Bár fizikailag gyenge, már első szavaiból kihallom a lelkes meggyőződést, a meleg szívélyességet.

Miután közli, hogy nincsen hivatalos megbízatása, magán-személyként érkezett, értesítéseket gyűjteni, azt mondja:

– Ön ismeri Franciaország, második hazám iránt táplált érzéseimet. Tudja azt is, hogy türelmetlenül várom hadseregünk harcbalépését. Bizonyára az sem titok ön előtt, hogy nem vagyok miniszterelnökünk politikai elvbarátja, inkább ellenfelei közé számítok. De meg kell mondanom önnek, helyeslem, hogy Brătianu nem veti harcba országunkat mindaddig, míg nem ütött a szövetségesek általános offenzívájának órája, s míg egy orosz hadsereg készen nem áll, hogy bevonuljon Dobrudzsába. Nemcsak stratégiai szempontból fontos számunkra, hogy orosz hadsereg álljon a Dunától délre, hanem azért is, hogy Oroszország és Bulgária véglegesen, jóvátehetetlenül szakítson egymással. Mihelyt ezek az előfeltételek megvalósultak, bevonulunk Erdélybe. De nem hiszem, hogy az orosz kormány és vezérkar elfogadja felfogásunkat.

Határozott hangon felelek:

– Semmi okom sincsen feltételezni, hogy az orosz vezérkar nem akar hadsereget küldeni Dobrudzsába. Azt a kérdést,

hogy vajon a román csapatoknak támogatniuk kell-e vagy sem ennek a hadseregnek a tevékenységét, majd a haditervek döntenek el. De semmi esetre se higgye, hogy az orosz kormány kímélni akarja a bolgárokat. Oroszország becsületes szövetséges. Míg a szaloniki francia és angol csapatok a bolgár hadsereggel harcolnak, addig Oroszország könyörtelen lesz Bulgáriával szemben, ezt garantálhatom önnek.

Filipescura láthatólag hatással van határozott kijelentésem. Többször is kérdő tekintetet vet Diamandăra, aki csendesesen hallgatja a beszélgetésünket, s most helyeslőleg bólint.

Ekkor egy konkrét kérdést teszek föl Filipescunak:

– Miért bújik ki Brătianu mindenféle tárgyalás alól?

Dühösen legyint, s azt mondja:

– Mert alamuszi politikát folytat. Soha sincs megelégedve a felkínált vásárral! Emiatt a legjobb alkalmat is elszalasztja! Addig halogatja a döntést, amire egész Románia annyira vár, míg végül Németország csatlósai leszünk!...

Visszatérve a lényegi kérdésre, vagyis a katonai egyezményre. kifejtem Filipescunak, milyen veszélyeknek teszi ki országát Brătianu azáltal, hogy nem hajlandó már most megállapodni az Oroszországtól várt segítség gyakorlati részleteiben, holott enélkül Romániának le kell mondania nemzeti álma megvalósításáról. Így folytatom:

A döntő pillanat jóval hamarabb bekövetkezhet, mint Brătianu úr gondolná. Márpedig egy katonai egyezmény mindig hosszas tárgyalásokat igényel, legkevesebb két-három hetet. Azután elő kell készíteni gyakorlati megvalósítását: összekapcsolni a vasútvonalakat, összegyűjteni a szállítóeszközöket, az élelmiszerartalékokat stb. Mivel az oroszok rendkívül rossz szervezők, s egyszerűen nem érzékelik a távolságot és az időt, ez a munka nehezebb és lassúbb lesz, mint bárhol máshol. Ha holnap Németország ultimátumot intéz Romániához, akkor bebizonyosodik Brătianu rövidlátása... Azt még csak-csak elfogadom, hogy nem akar megadott határidőre belépni a háborúba. De miért nem hagyja, hogy az orosz és a román vezérkar megállapodást kössön, hiszen az egyezmény amúgy sem volna hatályos, míg a két kormány nem hagyja jóvá? Talán indiszkréciótól tart? De hiszen Románia már jó ideje kompromittálta magát a germán hatalmak előtt – azzal, hogy az erdélyi kérdés-

ben megállapodott a szövetségesekkel! Hiszen erről a megállapodásról mindenki tud!

Filipescu sokáig hallgat, majd azt mondja:

– Azon gondolkodom, ne induljak-e vissza a tervezettnél előbb Bukarestbe.

1916. március 5. vasárnap

Filipescu beszámolt Szazonovnak tegnapi beszélgetésünkről. Szazonov azt mondta: „Teljesen egyetérték Paléologue úrral.”

Filipescu, mihelyt fölépül, azonnal visszaindul Bukarestbe.

1916. március 12. vasárnap

Minthogy a cár Carszkoje Szelóban tartózkodik, kihallgatást kérek tőle, hogy Romániáról s az általános helyzetről beszélhessek vele; holnap fogad, a szokásos ceremóniával.

De tegnap este nagyon kedvesen üzent, hogy ma néhány filmfelvételt vetítenek le gyermekeinek a francia front eseményeiről, s arra kér, vegyek részt zárt családi körben a vetítésen, a holnapi hivatalos audienciától függetlenül.

Öt órakor érkezem Carszkoje Szelóba. A vetítőgépet a nagy kerek szalonban állították föl. A vászon előtt három karosszéket és egy tucatnyi széket helyeztek el.

A cár engem a cárné és maga közé ültet. Eloltják a lámpásokat, kezdődik a vetítés.

Meghatottan nézem a filmen látható képeket és epizódokat, a francia erőfeszítések oly valódi, oly eleven, oly patetikus és oly ékesszóló tanúságát. A cár folyvást a hadseregünket dicséri. Percenként felkiált:

– Milyen szép is ez!... Micsoda lelkesedés él az önök katonáiban!... Hogyan lehet kibírni ezt a bombázást? Mennyi az akadály ezekben a német lövészárkokban!

De csak általánosságokat, homályos megjegyzéseket hallok tőle. Soha egyetlen pontos megállapítást; soha egyetlen olyan megfigyelést vagy bírálatot, mely a tárgyra vonatkozna, semmi olyat, ami a hadművészetben, a háború technikai kérdésében való jártasságát bizonyítaná. S ő az orosz hadseregek főparancsnoka!

A cárné szokása szerint nagyon csendes, mindamellett igyekszik tőle telhetően kedves lenni hozzám. De milyen nehezére

esik a legkisebb bók is! Mennyire erőltetett a mosolya! Rémülten gondolok rá, hogy ennek a szerencsétlen idegbajos nőnek mekkora befolyása van az államügyekre!

1916. március 13. hétfő

Két órákor ismét Carszkoje Szelóba indulok, de ezúttal díszegyenruhában, a szertartás előírása szerint.

Kifejtem a cárnak, hogy a verduni csata a háború döntő pillanata, és hogy nemsokára megkezdődik a hadműveletek végső szakasza; s mindebből azt a következtetést vonom le, hogy a szövetséges kormányoknak sürgősen meg kellene állapodniuk egymás közt azokban a fontos diplomáciai lépésekben, amelyeket a békekötéskor érvényesíteni akarnak.

– Ezért szeretném felhívni Felséged figyelmét a francia és a brit kormány Kisázsiával kapcsolatos megegyezésére, amelyről holnap Szazonov be fog számolni Felségednek. Biztos vagyok benne, hogy kormánya a lehető legnagyobb jóindulattal vizsgálja majd meg a Köztársaság kormányának jogos kérését.

Felvázolom neki a megegyezés irányelveit. Mindjárt van is ellenvetése: az önálló Örményország létrehozásával kapcsolatosan.

– Ez nagyon bonyolult kérdés – mondja –, a minisztereimmel pedig nem is tárgyaltam róla. A magam részéről nincsenek területi igényeim Örményországban, kivéve Erzerumot és Trapezuntot, amelyek a Kaukázus védelme miatt stratégiai fontosságú helyek. Mindamellet megígérem, hogy kormányom ennek a kérdésnek a vizsgálatakor ugyanolyan baráti szellemben fog eljárni, mint amilyenről Franciaország tett tanúbizonyságot Oroszországgal szemben.

Megismétlem, hogy sürgős a döntés.

– Ha a szövetségesek jó előre döntenek azokban a kérdésekben, amelyek esetleg megoszthatták őket, békekötéskor rendkívül erős pozícióban lesznek Németországgal szemben. Konsztantinápoly, Perzsia, az Adria-part, Erdély sorsa felől döntötünk. Siessünk megoldani Kisázsia kérdését is!

Véleményem, úgy látszik, elgondolkoztatja a cárt, megígéri, hogy holnap, Szazonovval folytatandó megbeszélésén figyelembe fogja venni. A következő szavakkal fejezi be:

– Remélem, hogy Kisázsia nem feledtet el kormányával a Rajna bal partját.

Romániáról kevés szó esik. A cár megismétli ugyanazt, amit március 3-án a köztársasági elnöknek sürgönyözött, s szavai oly őszinték és meggyőzőek, hogy többet semmiképp sem várhatok tőle.

1916. március 15. szerda

Szerencsés és megható ötlet volt II. Miklóstól 1901-ben a *Narodnij Dom* – a Népház – megalapítása.

A Petropavlovsk-erőd mögött, a Kronverszkij-csatorna partján áll egy hatalmas épület, benne színház- és hangversenyterem, mozik, sétálófolyosók, éttermek. Az építmény rendkívül egyszerű. Az építész, kitűnő beosztással, nagyméretű, fedett térségeket tervezett, mást semmit: itt mindent szükség szerint, a célnak megfelelően lehet használni.

A cár alapgondolata az volt, hogy olcsó áron, zárt és jól fűtött helyen szórakozási lehetőséget teremtsen a népi osztályok számára; azt is remélte, hogy ezzel közvetett módon harcolhat a kocsmák és a szesz romboló hatása ellen, mert ezen a helyen vodkát nem árulnak.

A vállalkozás remekül sikerült, valósággal divatba jött. A leghíresebb színészek, a legkiválóbb muzsikuskok, a legjobb zenekarok megtiszteltetésnek tartják, ha a *Narodnij Domban* felléphetnek. Ekképpen az egyszerű emberek tömegei mintegy húsz kopejkáért megismerkedhetnek a zene- és drámairodalom legszebb alkotásaival. A földszinten néhány páholy és néhány széksor két-három rubelért a módosabbak rendelkezésére áll, de ide azok is egyszerű ruhában jönnek. A terem mindig zsúfolásig teli van.

1916. március 16. csütörtök

Szazonov közli velem, hogy a cári kormány helyesli a párizsi és a londoni kabinet közt Kisázsia kérdésében létrejött megállapodást, kivéve Kurdisztánt illetően, mert azt Oroszország Trapezunt, Erzerum, Bitlis és Van körzetével egyetemben anektálni szeretné. Kárpótlásul felajánlja Franciaországnak Diarbekir, Karput és Sivas környékét.

Biztos vagyok benne, hogy Briand elfogadja az ajánlatot, s a kérdés ezzel megoldódik.

1916. március 17. péntek

Ma este meghívtam vacsorára néhány zenekedvelőt, a kiváló festőt és kritikust, Alekszandr Nyikolajevics Benois-t, két ifjú zeneszerzőt, Karatugint és Prokofjevet, Nazmanova énekesnőt, valamint a nagykövetség meghitt barátait.

Nazmanova meleg hangon. visszafogott izgalommal énekl el Balakirev, Borogyin, Muszorgszkij, Ljapunov és Sztravinszkij néhány dalát. Ezeken az elégikus, elringató vagy patetikus románcokon mindig érződik a népi eredet. A hosszú téli éjszakákon vagy a sztyeppek végtelen térségén született dalokban fejeződik ki a legjobban évszázadok óta az orosz lélek szomorúsága, a többnyire lebegő és álmodozó, de olykor vad kétségbeesésbe torkolló szomorúság. Makszim Gorkij nagyszerűen írja le, milyen fájdalmas kábulatba ringatja a zene az orosz parasztot.

1916. március 18. szombat

Az a cár által kijelölt magas rangú bizottság, melynek feladata volt Szuhomlinov tábornok felelősségének megállapítása a löszerválságban és a katonai közigazgatás káoszában, befejezte munkáját, s azt javasolja, hogy a volt hadügyminisztert állítsák hadbíróság elé.

II. Miklós jóváhagyta a bizottság javaslatát.

Szuhomlinov tábornokot máris törölték a birodalmi tanács tagjai közül.

1916. március 22. szerda

Ma este ismét a *Narodnij Domba* megyek, hogy Saljapint legjobb szerepében, a *Borisz Godunov*ban láthassam.

Puskin lírai lendülete, Muszorgszkij realista génusza és Saljapin drámai ereje olyan remekül talál egymásra, hogy a nézőkben tökéletes illúziót kelt. Az ál-Dmitrij rettenetes kalandja csodálatosan eleven és színes képek sorában jelenik meg előttünk: egy korszak tökéletes szintézise.

Az utolsó felvonás alatt a páholyomban ülő S.-né találóan jegyzi meg, milyen jelentős szerep jut Muszorgszkijnál a néptömegeknek a cselekmény alakításában. A főszereplők körül mozgó festői tömeg itt nem közömbös és passzív sokaság, nem statiszták és mellékszereplők hada, hanem rendkívül aktív, belejátszik a cselekmény valamennyi szakaszába, folyton előtér-

ben van. A gyakori kórusjeleneteknek nélkülözhetetlen szerepük van a dráma kifejlésében és szellemében, értelmében. S az egész műben végig érezhető a névtelen és végzetszerű közösségi erők hatása, mely az orosz történelem fordulópontjain mindig oly jelentős szerepet játszott. Bizonyosan ez magyarázza, hogy a közönség szinte megbűvölve figyeli a darabot. S.-né még hozzáteszi:

– Biztos lehet benne, hogy van itt a teremben néhány száz, talán ezer ember is, aki az operát hallgatva a jelenlegi eseményekre gondol, s a közeli forradalom lebeg a szeme előtt.

1916. március 23. csütörtök

Vacsora a nagykövetségen; meghívtam mintegy húsz orosz, köztük Sebekót, aki Bécsben volt nagykövet 1914-ben, azután néhány lengyelt, köztük Józef Potocki grófot és a grófnét, Stanisław Radziwiłł herceget, Władysław Wielopolski grófot, s még néhány átutazóban lévő angolt.

Vacsora után félrehúzódva beszélgetek Potockival és Wielopolskival. Mindketten utalnak a Svédországon át Berlinből kapott értesüléseikre, s ugyanazt mondják: „Franciaország és Anglia végül talán győzni fog. De Oroszország már most elvesztette a csatát; mindenesetre Konstantinápoly sohasem lesz az övé, s Németországgal Lengyelország kárára fog kibékülni; a kibékülés végrehajtója Stürmer lesz.”

Később egyik orosz vendégem, a bátor, rendkívül okos és művelt V. hercegnő int nekem, hogy üljek oda mellé.

– Először fordul elő velem, hogy elcsüggedek – sóhajtja. – Egészen mostanáig tartottam magam. De amióta ez a rettentő Stürmer van kormányon, minden reményem elszállt.

Csak tessék-lássék vigasztalom, hadd mondjon el mindent, ami a szívét nyomja; de azért annyit mondok, hogy Szazonov hazafisága biztosíték a háború energikus folytatására.

– Igen. . . De vajon meddig marad még hatalmon? És miket művelnek a háta mögött? Mire készülnek a tudta nélkül? Ön is tudja, hogy a cárné gyűlöli Szazonovot, mert sohasem volt hajlandó fejet hajtani az Oroszországra szégyent hozó aljas csirkefogó előtt. Meg se akarom nevezni azt a banditát, mert köpnöm kell, ha a nevét a számra veszem! . . .

– Megértem, hogy nyugtalan és szomorú. Bizonyos fokig én is osztozom a nyugtalanságában. De azért még nem kell teljesen elkeserednie! . . . Minél nehezebb idők járnak, annál keményebben ki kell tartanunk. Önnek még inkább, mint másnak, mert bátor asszony hírében áll, és bátorságával másokat is erősít.

Verdunnél tovább folyik az öldöklő küzdelem.

Az oroszok – a hideg és az erős havazás ellenére is – igyekeznek segítségünkre jönni a dvinai fronton indított támadásaikkal. Tegnap jelentős sikereket értek el Jacobstadt térségében és a Narocs-tótól nyugatra.

1916. március 29. szerda

Kokovcov volt miniszterelnök, akinek okos hazafiságát és nagyszerű logikáját oly sokra becsülöm, fölkeresett a nagykövetségen. Mint mindig, most is rendkívül pesszimista, sőt, úgy érzem, még vissza is fogja magát, hogy ne lássam, mennyire kétségbeesett.

Oroszország belső állapotáról kifejtett általános véleményében feltűnik nekem, hogy milyen nagy fontosságot tulajdonít az orosz papság demoralizáltságának. A fájdalomtól olykor megbicsakló mély hangján még hozzáteszi:

– Az ország vallási erői már nem sokáig lesznek képesek ellenállni a rájuk kényszerített rettenetes megpróbáltatásnak. A püspöki kar és a magas egyházi méltóságok viselői csaknem teljesen Raszputyin kezében vannak. Olyan ez, mint valami csúnya betegség, mint a rákfene, mely lassan felfalja az egyház valamennyi felső szervét. Ha arra gondolok, milyen gyalázatos alkudozások folynak néhanapján a Szent Szinódus hivatalában, sírni szeretnék szégyenemben. . . De az oroszországi vallás jövőjét – a közeljövőjére gondolok – egy másik, hasonlóképpen rettentő veszély is fenyegeti: a forradalmi eszmék terjedése az alsópapságban, főként a fiatal papok körében. Ön is tudja, milyen rossz népünk anyagi és erkölcsi helyzete. A *szvjascsennyik*, a falusi lelkész többnyire sötét nyomorban él, s emiatt sokszor elveszíti papi ruhájához és hivatalához illő méltóságát, tekintélyét, tisztességét. A parasztok lenézik lustaságáért és részegességéért; ráadásul folyton alkudoznak vele az egyházi szentségek ára fölött; így aztán, ha úgy adódik, durván beszélnek vele, sőt meg is verik. El sem tudja képzelni, mennyit szenved egy ilyen pópa, s mennyi keserűség gyűlik össze benne! . . Szocialistáink nagyon ügyesen kihasználták az alsópapságnak ezt a nyomorúságos állapotát. Több mint egy évtizede rendkívül aktív propagandát folytatnak a falusi papság, különösen a fiatalok körében. Ezzel pedig nemcsak katonákat nyer-

nek az anarchia hadseregének, hanem egyúttal prófétákat és vezetőket is, akiknek természetesen nagy hatásuk van a tudatlan és misztikus tömegekre. Emlékszik még, hogy milyen kártékony szerepet játszott az 1905-ös zavargásokban Gapon pópa, valóságos delejes hatással volt a környezetére. . . . Egy jól értesült embertől nemrégiben hallottam, hogy a forradalmi propaganda már a papnevelő intézetekbe is behatolt. Tudja, hogy a szeminaristák mind papfiak; a legtöbbjüknek egy fillérje sincs, a falujukból magukkal hozott emlékek eleve „megalázottakká és megnyomorítottakká” teszik őket, Dosztojevszkij szavával élve, egyszóval az agyuk elő van készítve rá, hogy magába fogadja a szocialista evangélium magvait. És még inkább megzavarják a fejüket azzal, hogy Raszputyin botrányairól beszélve az egyházi hierarchia ellen uszítják őket! . . .

1916. március 30. csütörtök

A Duma különbizottsága befejezte a külügyi költségvetés megvizsgálását. Szazonov többször is felszólalt a bizottság zártkörű ülésén. Hazafisága, bátor és egyszerű őszintesége, lelkiismeretessége általános tiszteletet és rokonszenvet keltett. Ezen a téren tehát minden a legnagyobb rendben van.

A belpolitikában viszont a kormány és a nemzetgyűlés kapcsolatai napról napra nehezebbé és feszültebbé válnak. Két hónap alatt Stürmernek sikerült elérnie, hogy visszasírják Goremikint. Az egész hivatalnoki rendszerben csak úgy lobog a reakciós buzgalom. Ha az volna a céljuk, hogy veszélyes válságot robbantsanak ki, akkor sem cselekedhetnének másképpen. Attól tartok, nemsokára újramezklődnek a rendőri provokációk, a feketeszázak garázdálkodásai, a zsidóüldözések.

A Duma szélsőbaloldali csoportjait nagyon elkeseríti egy közelmúltban történt esemény: a petrográdi legfelső bíróság örökös szibériai száműzetésre ítélte öt szociáldemokrata képviselőt – forradalmi propaganda vádjával.

Az öt képviselőt, Petrovszkijt, Sagovot, Badajevet, Muranovot és Szamojlovot először árulással vádolták, ezt később elejtették, és már csak az volt ellenük a vád, hogy forradalmi akciót próbáltak szervezni a hadseregben. A híres petrográdi ügyvéd, Szokolov és Kerenszkij trudovik képviselő nagyon ügyesen látták el a védelem feladatát. Az ítélet ennek ellenére igen szigorú volt.

Védőbeszédében Kerenszkij kijelentette: „A vádlottak egyetlen percig sem gondoltak arra, hogy forradalmat robbantsanak ki a háború alatt, soha nem kívánták hadseregünk vereségét, soha nem nyújtottak kezet az ellenségnek a hazánkért életüket áldozók feje fölött. Ellenkezőleg, attól tartottak, hogy az orosz reakciók szövetségre lépnek a német reakciókkal...” Ez az utalás az orosz egyeduralkodó és a porosz abszolutizmus titkos összejátszására egyáltalában nem alaptalan. Mindamellett biztos vagyok benne, hogy az orosz szocializmus a háttérben árulásra készülődik, a munkások és katonák legalantasabb ösztöneit hívva segítségül.

1916. április 1. szombat

Fölkeresem Stürmert, hogy az ő hatáskörébe vágó adminisztratív kérdésekről tárgyaljak vele.

Álszent arckifejezéssel, nagy gesztusokkal beszél, mézesmázos ígéretekkel halmoz el.

Excellenciád nyugodt lehet, utasítom hivatalaimat, hogy mindenben járjanak a kedvében. Amiről azt mondják, hogy lehetetlen, azt majd magam teszem meg.

Tudomásul veszem e szép szavakat, majd már nem a belügy-miniszterhez, hanem a miniszterelnökhöz intézve szavaimat, elmondom, hogy a bürokrácia milyen akadályokat gördít folyvást a hadseregnek dolgozó magánipar útjába, s több esetet idézek a közelmúltból, mely arról tanúskodik, hogy a hivatalok nemcsak rosszindulatúan, hanem hanyagul és felületesen is kezelik ezeket az ügyeket.

– Az ön magas tekintélyét hívom segítségül – mondom –, vessen véget ezeknek a botrányos visszaéléseknek.

– A *botrányos* szó erős túlzás, nagykövet úr! Annyit hajlandó vagyok elismerni, hogy itt-ott előfordultak hanyagságok, és nagyon köszönöm, hogy felhívta rá a figyelmemet.

– Nem, miniszterelnök úr, azok a tények, amelyeket fölhoztam és amelyek valódiságáért kezeskedem, nem hanyagságok: rendszeres obstrukcióról, határozott ellenségességről tanúskodnak.

Elborult arccal, kezét szívére téve bizonygatja a cári államgépzet lelkes hazafiasságát, hűséges buzgalmát, kétségbevonhatatlan becsületességét. Én meg annál inkább kitartok panaszaim mellett; számokkal bizonyítom, hogy Oroszország könnyen

megháromszorozhatná vagy megnégyszerezhetné erőfeszítéseit, Franciaország viszont lassan teljesen kimeríti életerejét. Stürmer fölkiált:

– De hiszen mi egymillió embert veszítettünk a harcmezőn!

– Ez azt jelenti, hogy Franciaország veszteségei négyszer olyan súlyosak, mint Oroszorszáégéi.

– Hogyhogy?

– Nagyon egyszerű kiszámítani. Oroszorszáégnek száznyolcvanmillió lakosa van, Franciaorszáégnek csak negyven. Ahhoz, hogy veszteségeink egyenlőek legyenek, az kellene, hogy az önökéi négy és félszer felülmúlják a mieinket. Márpedig, ha nem tévedek, a francia hadsereg veszteségei ez ideig több mint nyolcszázezer emberre rúgnak... És akkor még csak a számbe-
li egyenlőségről beszéltem!

Stürmer éégnek emeli a tekintetét.

– Sohasem tudtam számolni. Csak annyit mondhatok önnek, hogy szerencsétlen muzsikjaink alkudozás nélkül áldozzák föl az életüket.

– Tudom jól. Muzsikjaik valóban csodálatra méltók, de nekem a csinovnyikokra van panaszom.

Hamarosan összevonja a szemöldökét, méltóságteljesen ki-
egyenesedik, úgy folytatja:

– Nagykövet úr, ellenőriztetni fogom mindazt, amit öntől hallottam. Ha elkövettek hibákat, könyörtelen szigorúsággal fogom megbüntetni a hibázókat. Számíthat az erélyességemre.

Köszönetképpen meghajtom a fejem. Ugyanabban a hang-
nemben folytatja:

Természetemnél fogva nagyon szelíd ember vagyok, de ha a cár és Oroszország szolgálatáról van szó, nem habozom szigorú lenni. Bízék bennem excellenciád! Minden rendbe jön, igen, minden rendbe jön, Isten segítségével.

1916. április 2. vasárnap

Polivanov tábornokot felmentették hadügyminiszteri tisztség-
e alól, a gyenge képességű Suvajev tábornok került a helyére.

Polivanov tábornok bukása éérékeny veszteség a Szövetség számára. Amennyire tehette, rendet teremtett a hadügyekben, amennyire képes volt rá, jóvátette elődje, Szuhomlinov tábor-
nok tévedéseit, gondatlanságait, hanyagságait, árulásait. Nem-
csak szervezőnek volt jó , rendszeres és ötletes, becsületes és

éber szellem – hanem nagyszerű stratégiai érzékkel is bírt, s a tanácsokat nem szívesen fogadó Alekszejev tábornok az ő tanácsait mindig figyelembe vette.

Tökéletesen lojális s mégis liberális felfogású lévén, sok barátja volt a Dumában az oktobristák és a kadetok körében, akik belé vetették reményüket. A rendszer megmentője lehetett volna, az az ember, aki megvédi Oroszországot az abszolutizmus örültségeitől és a forradalom túlzásaitól.

Népszerűsége a Dumában rossz szolgálatot tett neki, mert befeketítette a cárné szemében. Különösen az oktobristákkal, „a cárek személyes ellenségének” számító Gucskovval való kapcsolatait használták föl ellene. A cár gyengeségből ismét föláldozta egyik legjobb emberét.

Azt mondják, Polivanov visszavonulása mégsem jelez semmiféle változást az ország belpolitikájában, és hogy a cár nemrégiben utasította Stürmert, hogy kerüljön mindenféle összeütközést a Dumával.

1916. április 6. csütörtök

Rövid betegség után meghalt Makszim Kovalevszkij.

1851-ben született, a moszkvai egyetem professzora volt, mint annak küldötte, a birodalmi tanács tagja, azonkívül a kadet párt egyik legjelentősebb egyénisége.

Az igazság bajnoka volt, s egy olyan erényt hirdetett, mely Oroszországban – de máshol is – a legritkábbak közé tartozik: a toleranciát. Lelkiismerete és szíve fellázadt az antiszemitizmus ellen. Egy nap, amikor arról beszélt velem, hogy a cárizmus milyen rettenetes helyzetbe kényszeríti a zsidókat, Stuart Mill mondását idézte: „Egy civilizált nemzetnek nem lehetnek páriái.” Utolsó beszélgetésünk során célzott rá, hogy nem táplál illúziókat az Oroszországot fenyegető bajok tekintetében, s hogy az a véleménye, rettenetesen nehéz lesz megreformálni a fennálló rendet úgy, hogy az egész épület össze ne omoljon. A legjobban a néptömegek tudatlansága aggasztotta. E téren is Stuart Mill-lel vallotta: „Az általános választójog előfeltétele az általános népoktatás.”

Lakosságának számához viszonyítva Kína után Oroszországban van a legkevesebb tanult és művelt ember, számban és minőségben a legkisebb társadalmi vezető réteg. Makszim Kovalevszkij halála tehát jelentős veszteség a nemzet számára.

Konstantyn de Broel-Plater gróf Londonba, Párizsba és Lausanne-ba készül, hogy lengyel honfitársaival tanácskozzék.

Ma ebédre láttam vendégül Władisław Wielopolski gróffal és Józef Potocki gróffal együtt; senki más nem volt jelen, hogy nyugodtan beszélgethessünk.

– Tegnap bizalmas beszélgetést folytattam Szazonovval, s ennek alapján biztosíthatom vendégeimet, hogy a cár kitart a Lengyelországgal kapcsolatos liberális szándékai mellett.

Wielopolski azt feleli:

– A cár és Szazonov szándékait illetően egyetlen pillanatra sem nyugtalankodom. De Szazonov máról holnapra letűnhet a politikai színtérről. Akkor pedig ki biztosíthatja, hogy a cár nem változtat véleményyt?

Plater azt mondja, hogy a szövetségeseknek kellene kezükbe venniük a lengyel ügyet, vagyis nemzetközivé tenni.

Nyomatékosan elutasítom ezt a gondolatot. A lengyel ügy nemzetközivé tételének követelése felháborodást váltana ki a birodalom nacionalista köreiből, s elvesztenénk azt a rokonszenvet is, amelyet más körökben keltettünk. Még Szazonov is berzenkedne, Stürmer bandája pedig könnyen érvelhetne azzal, hogy a nyugati demokratikus hatalmak arra használják föl a Szövetséget, hogy beavatkozzanak Oroszország belügyeibe. Hozzáteszem:

– Önök tudják, hogy a francia kormány együtt érez ügyünkkel, és én garantálhatom, hogy együttérzése a gyakorlatban is meg fog nyilvánulni. De hatásos csak akkor lehet, ha tapintatosan cselekszünk, ha elkerüljük a hivatalos utat. Én a magam részéről egyetlen alkalmat sem mulasztok el, hogy rá ne vegyem a cár minisztereit: nyilvánítsanak véleményt Lengyelországról, mondják el gondolataikat, kétélyeiket, ellenvetéseiket azokról a súlyos és bonyolult problémákról, amelyek a lengyel önrendelkezés proklamációjával kapcsolatosak. Ezek a sorozatos kijelentések (mert senki, még Stürmer sem merte bírálni a cár szándékait), még ha magánjellegűek voltak is, végül olyan erkölcsi elkötelezettséget jelentenek, amely szükség esetén lehetővé teszi majd, hogy a döntés percében a francia kormány különös eréllyel lépjen fel.

Plater megígéri, hogy ilyen értelemben beszél majd honfitársaival, de nem titkolja, hogy úgy érzi, nehéz lesz meggyőzni őket.

Bár az út veszélyes, hosszú és nehéz, nincs olyan hét, hogy ne érkezne ide néhány francia: tisztek, mérnökök, kereskedők, újságírók stb. Ha hosszabb ideig maradnak itt és jó a megfigyelőképességük, mindnyájukat kellemetlenül lepi meg, hogy milyen tartózkodók, sőt fagyosak a liberális körökben Franciaország irányában.

Sajnos, ez igaz. A kadetok hivatalos lapja, a *Recs* például azok közé az orosz újságok közé tartozik, amelyek nagyon szívesen hallgatnak katonai akcióinkról, és nagyon fukarkodnak a dicsérettel, ha a mi hadseregünkről van szó, viszont elsőnek tesznek megjegyzést lassúságunkra vagy hibáinkra. Eltekintve néhány kivételtől, akik közül megemlíteném Miljukovot, Singarjovot és Maklakovot, a párt többsége még mindig nem tud megszabadulni a Szövetség iránt érzett régi és makacs neheztlenségétől.

Ez a harag tíz év óta tart. A mandzsúriai háború katasztrofális véget ért, és Oroszországot zavargások, sztrájkok, összeesküvések, hivatalnokgyilkosságok, katonai és tengerészeti zendülések, falusi lázadások, fosztogatások, pogromok borították lángba. Ráadásul a birodalom kincstára teljesen üres volt. Az oroszok a párizsi pénzpiacon kétmilliárd-kétszázötvenmillió frankos kölcsönről tárgyaltak. A bankvilág és a sajtó előnyösnek látta az üzletet. A kormány viszont habozott, engedélyezze-e a kölcsön megadását, mert szélsőbaloldali pártjaink ragaszkodtak hozzá, hogy a kölcsönszerződést vizsgálja felül a Duma is, amely ily módon feltételeket szabhatott volna a cárizmusnak. Witte gróf természetesen energikusan szembeszállt ezzel a javaslattal. A Léon Bourgeois vezette radikális kormány kényes helyzetbe került. Francia pénzzel konszolidáljuk vajon az abszolút monarchiát Oroszországban? Az orosz nép és az egyeduralom közti nyílt konfliktusban ki mellé álljunk, az elnyomó vagy az elnyomottak mellé? Minisztereink végül is egy olyan ok miatt tettek eleget az oroszok kérésének, amelyről a közvéleménynek nem volt tudomása. Franciaország és Németország kapcsolatai nagyon rosszak voltak: az algecirasi meg egyezés legfőbb diplomáciai fegyverszünettel ért föl. Másrészt tudtunk róla, milyen ravasz cselszövényekkel igyekszik rávenni Vilmos császár II. Miklóst egy orosz-német szerződésre, amelyet Franciaország is kénytelen lett volna elfogadni.

Szakíthattunk volna épp akkor a cárizmussal? Amikor a Köztársaság kormánya 1906 áprilisában engedélyezte az orosz kölcsön párizsi folyósítását, végeredményben külpolitikánk alapelveinek megfelelően cselekedett: az orosz hatalom békés fejlődésében látta a francia nemzeti függetlenség megőrzésének legfőbb biztosítékát.

A Duma demokratái iszonyú dühvel fogadták Franciaország döntését. S haragjuk azóta sem csillapult.

1916. április 15. szombat

Meglátogatom Tanyejevát, az államtitkárnak, a cári kancellária vezetőjének feleségét, Virubova anyját.

Már rég nem találkoztunk, holott mindig örömmel beszélgetek el vele a Mihály-palotában lévő régi lakásában.

Ravaszul kifaggatom lányáról, Virubováról, arról, hogy milyen sok dolga van a cári palotában, és hogy a cárné bizalma folytonos jelenlétét igényli.

– Ó, igen – mondja –, szegény Annám olykor nagyon elfárad. Soha egyetlen perc pihenése!... Mióta a cár a harctéren van, a cárnénak rengeteg a munkája, mindent figyelemmel kell kísérnie. A jó Stürmer mindenben kikéri a tanácsát. Nem mint-ha a cárné rossz néven venné. A világért sem! De emiatt aztán a lányomnak rengeteg levelet kell írnia, nagyon sok mindent kell elintéznie!...

1916. április 22. szombat

Szazonov ma reggel ingerülten mondja:

– Bratianu tovább folytatja játékát!

Tegnap fogadta ugyanis Tatarinov ezredest, a bukaresti katonai attasét, aki Romániából tért haza, hogy jelentést tegyen a cárnak. Véleménye szerint nem volna nehéz megegyezést létrehozni az orosz és a román vezérkar között a dobrudzsai hadművelet kérdésében. Sőt, Iliescu tábornokkal folytatott megbeszélései alapján joggal hihette, hogy az elvi megegyezés létre is jött. De amikor elbúcsúzott Brătianutól, ez utóbbi váratlanul azzal a követeléssel állt elő, hogy azonnal adjanak parancsot az orosz hadseregnek Ruszcsuk elfoglalására, hogy ily módon Bukarestet megvédjék a bolgár támadástól. Alekszejev tábornok úgy véli, hogy ez a követelés, mely nem vet számot a Duna jobb partján teendő kétszázötven kilométeres út nehézségeivel, arról

tanúskodik, hogy Brătianu ismét csak ki akar bújni a katonai egyezmény megkötése alól.

– Párizsban pedig újból azt fogják mondani, hogy Oroszország akadályozza Románia hadbaszállását! teszi hozzá Szazonov.

1916. április 24. hétfő

Briand sürgönyöz, hogy Viviani igazságügy-miniszter és Albert Thomas tüzérségi és lőszerellátási államtitkár Petrográdba indul a francia és az orosz kormány közti még szorosabb együttműködés megteremtése céljából.

Azonnal értesítem Szazonovot, aki megígéri, hogy a két küldöttet a lehető legjobban fogadják majd. De a rendkívül udvariasan és közvetlenül megfogalmazott hivatalos ígéret mögül homályos nyugtalanságot érzek ki: és csakugyan, Szazonov hosszan faggat Albert Thomas-ról, akinek lángoló és ragályos szocializmusa nem az ő ízlése szerint való.

Elmondom, hogy milyen szerepet játszott Albert Thomas a háborúban, beszélek hazafiságáról, kivételes okosságáról, rendkívüli munkabírájáról, lojális erőfeszítéséről a munkások és a tulajdonosok közti együttműködés fenntartásáért, arról, hogy minden erejét és tehetségét „a szent egység” szolgálatába állította.

Szazonovot, akiben van jó érzés, nem hagyja hidegen dicsőítenem.

– Elmondom majd a cárnak mindazt, amit öntől hallottam. . . De jó lenne, ha ön is még egyszer elmondaná Stürmernek és társainak.

1916. május 1. hétfő

Április 29-én az angolokat súlyos kudarc érte Mezopotámiában. Townshend tábornok, aki a Tigris menti Kut-el-Amarába húzódott vissza, élelem és lőszer hiányában kénytelen volt megadni magát száznegyvennyolc napi ostrom után; a helyőrség már mindössze kilencezer emberből állott.

Ugyanakkor német ügynökök bujtoztatására komoly felkelés tört ki Írországbán. Dublinban véres csata robbant ki a felkelők és az angol csapatok közt. Egyelőre úgy látszik, hogy sikerült helyreállítani a rendet.

Táviratváltás az orosz főparancsnokság és a francia főparancsnokság közt a Románia által oly régóta ígérgetett katonai segítség ügyében.

Alekszejev tábornok kifejti, mennyire túlzottak és irreálisak a román vezérkar újabb követelései. Iliescu tábornok ugyanis kijelentette, hogy már nem elégszik meg a két előzetesen elfogadott feltétellel, vagyis 1. a szaloniki hadsereg támadásával, melynek célja az volna, hogy jelentős bolgár erőket lekössön; 2. az orosz hadsereg dobrudzsai beavatkozásával, amely lekötné a fennmaradó bolgár erőket; ma már azt követeli, hogy az oroszok foglalják el Ruszcsuk térségét a Duna jobb partján. Alekszejev tábornok joggal fejti ki Joffre tábornoknak: „Ez az újabb követelés arra kényszerítene bennünket, hogy foglaljuk el a Várna–Sumen–Razgrad–Ruszcsuk vonalat. De még ha elfogadnánk is ezt a feltételt, mely hadműveleteink súlypontját délebbre, balszárnyunk legvégére helyezné, a románok, szokásuk szerint, akkor is újabb követeléssel állnának elő, hogy időt nyerjenek egészen addig, míg bizonyosak nem lesznek, hogy elérhetik kitűzött céljukat. Meg kell értetni a románokkal, hogy Románia csatlakozására a szövetséges hatalmaknak nincsen feltétlenül szükségük. Románia a jövőben olyan jutalomra számíthat, mely arányban áll majd kifejtett erőfeszítéseivel és katonai akcióival.”

Joffre tábornok teljesen egyetért Alekszejev tábornok véleményével: „Hozzá hasonlóan én is úgy vélem, hasznos volna tudatni Romániával, hogy bár segítsége kívánatos, nem nélkülözhetetlen számunkra, és hogy ha a későbbiekben el akarja érni kitűzött céljait, kénytelen lesz olyan hatékony fegyveres segítséget adni nekünk, amilyent mi kérünk tőle.”

1916. május 4. csütörtök

Viviani és Albert Thomas holnap este érkezik Petrográdba. Ideküldésük, melyről a sajtó tegnap számolt be, valamennyi pártban nagy izgalmat keltett. Albert Thomas neve különösen munkáskörökben tett nagy hatást, de az egyeduralkodói klikkben is, csak éppen ellentétes jellegűt.

Felkeres a hadiipari bizottság alelnöke, Konovalov moszkvai liberális képviselő, széles látókörű, minden humanitárius utópiáért rajongó dúsgazdag textilgyáros. Vele van egyik elvbárátja, Zsukovszkij, az ipari és kereskedelmi bizottság elnöke. Konovalov elmondja, hogy Gucskov, az ipari bizottság elnöke, nem tudott eljönni, mert a Krímben gyógykezelte magát, majd arra kér, hogy minél hamarabb hozzam össze Albert Thomas-val.

– Központi bizottságunk, mely valamennyi orosz bizottság tevékenységének összefogója, százhusz tagból áll, a Zemsztvók és Városok Szövetségének, a petrográdi és moszkvai városi előljárásnak, a kormányhivataloknak s végül a munkásoknak a képviselőiből. A százhusz tag között tíz munkás van. Barátaim és én magam is nagyon szeretnénk, ha Albert Thomas úr részt venne egyik ülésünkön; bizonyosan kiváló tanácsokat adna, amelyeket azután elmondhatnánk az üzemekben is.

Azt válaszolom, hogy nemcsak lehetségesnek, hanem szükségesnek is tartom Albert Thomas látogatását a központi bizottságban, mert Thomas kitűnően szót tud érteni mind a tulajdonosokkal, mind a munkásokkal; de számítok a bizottság józanágára, nehogy politikai tüntetéssé fajuljon ez a látogatás.

1916. május 5. péntek

Szuhomlinov tábornokot, a volt hadügyminisztert ma reggel letartóztatták és a Péter-Pál-erődbe vitték. Hogy visszaélt hivatali hatalmával, az köztudomású. De hogy áruló lett volna, mint mondják, azt nem hiszem, hogyha „áruláson” az ellenséggel való együttműködést értjük. Nem hiszem, hogy cinkosa lett volna az 1915 márciusában felakasztott Mjaszozjedov ezredesnek, legfeljebb az lehetséges, hogy szemet hunyt az áruló bűnei felett, aki mellesleg közvetítette neki a baksist. Azt viszont el tudom hinni, hogy Nyikolaj nagyherceg iránt érzett gyűlöleté-

ben és politikai számításból titokban akadályozta a főparancsnokság terveinek végrehajtását. Megjátszott tehetetlensége és titkolódzása váltotta ki azt a löszerválságot, mely az első katasztrófák oka volt.

Viviani, Vivianiné és Albert Thomas Bergenből Krisztiánián, Stockholmon és Tornión át nem sokkal éjfél előtt a Finnországi-pályaudvarra érkeznek.

Az elmúlt huszonkét hónap láthatólag megviselte Vivianit, komorabbnak, méltóságteljesebbnek, tartózkodóbbnak találok. Vivianiné nyugodt és tiszta arcán a vigasztalhatatlan gyász jele látszik – első házasságából született fiát gyászolja, aki a háború elején esett el. Albert Thomas, akit nem ismertem, majd kicsattan a testi és lelki egészségtől, csupa energia, okosság, lendület.

A Jevropa-szállóba kísérem utasaimat; a cári udvartartás itt szállásolja el őket. Rögtön vacsorát tálalnak nekik.

Míg vacsoráznak, Viviani beszámol küldetésük céljáról:

– Azért jöttünk – mondja összefoglalva a lényeget –, hogy 1. felmérjük és megpróbáljuk növelni Oroszország katonai erőforrásait; 2. ismét kérjük, hogy küldjenek négyszázezer embert negyvenezres egységekben Franciaországba, annak az ígéretnek az alapján, melyet Doumer, állítása szerint, december elején kapott; 3. rábírjuk Szazonovot, hogy az orosz vezérkar legyen rugalmasabb Romániával szemben; 4. rávegyük a cári kormányt, hogy vállaljon kötelezettséget írásban, határozott és pontos formában, Lengyelország dolgában.

Azt felelem:

– Ami az első pontot illeti, ítéljenek majd benyomásaik szerint; azt hiszem, meg lesznek elégedve a néhány hónap óta elévzett munkával, különösen ami a Zemsztvók Szövetsége és a hadiipari bizottság tevékenységét illeti. Ami a négyszázezer ember Franciaországba küldését illeti, Alekszejev tábornok ezt mindig is határozottan elutasította, arra hivatkozva, hogy az orosz hadsereg kiképzett tartalékosainak száma nagyon kicsiny a frontvonalak hosszúságához képest, s erről sikerült is meggyőznie a cárt; de ha ragaszkodnak kérésükhöz, talán elérhetik, hogy néhány dandárt kapjanak. Románia ügyében Szazonov és Alekszejev tábornok teljes mértékben egyetért az önök álláspontjával; a nehézségek nem innen erednek, hanem Buka-

restből. Végül pedig Lengyelország ügyében csak azt tudom tanácsolni, hogy halasszák a megbeszéléseket az elutazás előtti napokra; akkorra meglátják majd, hogy szóba lehet-e hozni, mert én a magam részéről kételkedem benne.

1916. május 6. szombat

A nagykövetségen ebédelünk zárt körben, azután indulunk, Viviani, Albert Thomas és jómagam Carszkoje Szelóba.

Útközben Vivianit gondterheltnek látom, láthatólag azon töpreng, hogyan fogadja majd II. Miklós a kéréseket, amelyeket elébe kell terjesztenie. Albert Thomas viszont rendkívül vidám, jókedvű, mulattatja a gondolat, hogy megjelenhet a cár előtt. Föl is kiált: „Hát, Thomas, öregem, nemsokára szemtől szemben állsz Őfelségével, minden oroszok egyeduralkodó cárával. . . A palotában a legmeglepőbb látvány te magad leszel magadnak.”

A Carszkoje Szeló-i állomáson két udvari hintó vár bennünket. Én az elsőbe szállok Albert Thomas-val. Viviani és kísérőnk, Tyeplov főudvarmester a másodikban foglal helyet.

Némi töprengés után Albert Thomas azt mondja nekem:

– Van néhány olyan személy, akivel szeretnék találkozni petrográdi tartózkodásom idején. . . Ó, csak nagyon tapintatos módon. De kínos volna a pártommal szemben, ha úgy térnék vissza Franciaországba, hogy nem is láttam őket. Itt van először is Burcev.

– Ó!

– Nagyszerűen viselkedett a háború alatt, rendkívül hazafias módon nyilatkozott francia és orosz elvtársai előtt.

Tudom. Én is ezt az érvet használtam, amikor kormányunk tavaly azzal a kényes feladattal bízott meg, hogy próbáljam visszahozatni Szipériából. De azt is tudom, hogy továbbra is a cár meggyilkolása a rögeszméje. . . Idézzé egy pillanatra emlékezetébe, hogy kinek fogom most bemutatni! Nézzen arra a szép vörös egyenruhára elől a bakon! Mindjárt meg fogja érteni, hogy nem nagyon lelkesedem a gondolatért, hogy Burcevvél találkozzék.

Lehetetlennek találja?

– Várjuk meg az ittléte végét. Akkor majd újra beszélünk róla.

A Sándor-palota előtt hintók sokasága. A család, mely névnapján köszöntötte a cárnét, most indul vissza Petrográdba.

Nagy szertartásosan felkísérnek abba a sarokszalonba, mely a kertre néző szárny végén található. Belép a cár; derült az arca, mosolygós a tekintete.

A bemutatások és hagyományos udvariaskodások után hosszú hallgatás.

Amikor a cár leküzdi végre elfogódottságát, amely a találkozások első pillanataiban mindig lenyűgözi, kezét melléhez emeli, melyen csak két kitüntetés látható, a Szent György-kereszt és a francia hadikereszt.

– Látják, uraim – mondja –, állandóan viselem hadikeresztjüket, holott nem vagyok méltó rá.

– Nem méltó? – kiált föl Viviani.

– Nem, hiszen a verduni hősök is ugyanazt a kitüntetést kapják.

Újabb hallgatás. Átveszem a szót:

– Felső, Viviani miniszterelnök úr azért van itt, hogy súlyos problémákról beszéljen, olyanokról, amelyek meghaladják vezérkara és miniszterei hatáskörét. Ezért fordulunk uralkodói tekintélyéhez. . .

Viviani ekkor belekezd mondókájába, megnyerően beszél, lágy, meleg hangon, amitől oly meggyőzőek olykor a szavai. Ahogy lefesti a kivérzett Franciaországot, amely elveszítette legjobbrait, elveszítette színe-virágát, megtalálja a cár szívéhez vezető utat. Szerencsésen választva meg példáit, beszél a Verdunnél napról napra véghezvitt hőstettekről. A cár félbeszakítja:

– És a háború előtt Németország még azt állította, hogy a francia már nem jó katona!

Amire Viviani nagyon okosan azt feleli:

– Valóban, Felső, a francia nem *katona*, hanem *harcos*.

Most Albert Thomas beszél, újabb érveket hozva fel ugyanannak a tételnek a bizonyítására. Klasszikus, tanárképzős műveltsége, tetszenivágyása, a beszélgetés fontossága, az egész jelenet történelmi jelentősége különös sugárzással veszi körül szavait, sőt személyét is.

A cár, akit miniszterei nem szoktattak hozzá az ékesszóláshoz, láthatólag megrendül; ígéri, hogy „minden lehetőt” meg-

tesz Oroszország katonai erejének fokozására, a szövetségesek harcának támogatására. Megköszönöm szavait. Az audiencia ezzel véget ért.

Négy óra felé visszatérünk Petrográdba.

1916. május 8. hétfő

Szazonovnál ebédelek Viviani, Vivianiné és Albert Thomas társaságában. Ott van még a miniszterelnök és felesége, Bark pénzügyminiszter és felesége, a hadügyminiszter, a tengerészeti miniszter stb.

Az ebéd jó hangulatban folyik. Viviani kellemes társalgó, Vivianiné fájdalmas arca mindenkiben rokonszenvet kelt, s tesszik Albert Thomas jókedve és csillogó okossága is.

Ebéd után csoportok alakulnak, a komolyabb ügyek is szóba kerülnek.

Látom, hogy Albert Thomas Stürmerrel beszélget. Közelebb lépek, s ezt hallom:

– Az önök üzei nem dolgoznak elég jól – mondja Albert Thomas –, akár tízszer annyit is termelhetnének. Militarizálnok kellene a munkásaikat.

– Militarizálni a munkásainkat? – kiált föl Stürmer. – De hiszen akkor az egész Duma ellenünk támadna!

Így beszélgetett egymással az Úr 1916. esztendejében a francia szocializmus és az orosz önkényuralom legilletékesebb képviselője.

1916. május 10. szerda

Az új amerikai nagykövet, Romuald Francis, aki a rokonszenves Marye-t váltja föl, bemutatkozó látogatásra jön hozzám.

A protokolláris általánosságok után megpróbálom rábírní vendégemet, hogy beszéljen a háborúról, fejtse ki országa szándékait. De erőfeszítéseim hiábavalóak. Francis néhány semmitmondó kijelentéssel kitér a válasz elől, amiből azt a következtetést vonom le, hogy az amerikaiak egyelőre közönyösen figyelik azt a magasabb-érdekekért folyó harcot, mely a világban folyik...

1916. május 11. csütörtök

Viviani a főhadiszálláson járt, Albert Thomas pedig vidéki üzemekbe látogatott.

Viviani nem teljesen elégedett az utazásával. A vezérkari fő-

nők hidegen vagy legalábbis tartózkodóan fogadta, amin én egyáltalán nem csodálkozom. Alekszejev tábornok vad reakció, a hagyomány, a hierarchia, az egyeduralom és az ortodoxia megszállott híve. Hogy egy civil beleavatkozzék a katonák dolgába? és ráadásul miféle civil!... egy szocialista!... egy ateista!... ezt ő minden bizonnyal gyalázatos szentségtörésnek érzi.

Bevezetésül Viviani átadta neki Joffre tábornok személyes levelét, s arra kérte, hogy mindjárt olvassa el. Alekszejev elolvasta, s nem fűzött hozzá semmiféle megjegyzést.

Viviani folytatta:

– Joffre tábornok úr ezenkívül szóbeli üzenetet is küld excellenciádnak. Reméli, hogy július 1. és 15. között nagyszabású hadműveletbe kezdhet; kíváncsok volna, ha önök is támadást indítanának, legkorábban június 10-én, hogy a két támadás közt ne legyen egy hónapnál nagyobb idő, s így a németeknek ne legyen idejük erősítést küldeni egyik frontról a másikra.

Alekszejev tábornok kimerően felelt:

– Nagyon köszönöm, ezt a kérdést majd Zsilinszkij tábornok közvetítésével tárgyalom meg Joffre tábornokkal.

Utána tanácskozást tartottak a cár elnökletével. Viviani, ékesszólását latba vetve, kérte, hogy küldjenek négyszázezer orosz Franciaországba, havi negyvenezres egységekben. Alekszejev tábornok lassanként megbékélt. De a vita még így is hosszú és nehéz volt. Végül a cár keresztülvitte akaratát. A következő határozat született: a már Franciaországba küldött dandáron és a június 15-én Szalonikibe indítandó dandáron kívül még öt dandárt, ötször tízezer embert, küldenek Franciaországba augusztus 14. és december 15. közt.

Gratulálok Vivianinak az eredményhez, mely jelentősnek mondható. De azért még nagyon távol vagyunk a négyszázezer embertől, a Doumer keltette reménytől.

1916. május 12. péntek

A katonai kirendeltségünk élén álló Laguiche tábornokot főlváltó Janin tábornok megérkezett Oroszországba.

Ma ebédre látom vendégül. Egyszerű és vidám ember, nyílt eszű, hajlékony és árnyaltan okos, tetszeni fog az oroszoknak.

1916. május 13. szombat

Levelet kapok egy Kijevbe menekült varsói barátnőmtől: kritizál, gyanúsít, vádol, kitagad, kiátkoz minden lengyelt, aki több-kevesebb ügyességgel Lengyelország helyreállításán fáradozik. Heves és izgatott hazafisága senkinek sem kegyelmez. Ó, hát megértik-e valaha a lengyelek, hogy a közös erőfeszítés fegyelmezettséget igényel?

Lengyelországnak a felosztások előtti és utáni története kiváló példaként szolgálhatna *a politikai individualizmus hatásairól* írandó tanulmányhoz.

1916. május 15. hétfő

Délután a petrográdi francia kolóniát fogadom a nagykövetségen, hogy összeismertessem Vivianival és Albert Thomas-val.

Díszruha, büfé, beszédek, bemutatkozások, zenekar, rettentő tömeg, mely nem akar fogyni... A háború előtt utálatos nyűgnek éreztem az ilyenfajta fogadásokat. Ma viszont, a kegyetlen száműzetésben balzsam a szívemre, hogy franciák közt lehetek.

1916. május 16. kedd

Marija Pavlovna nagyhercegnő meghívta ebédre Vivianit és Albert Thomas-t; Vivianiné beteg, kimentette magát.

A nagyhercegnő, minthogy Vivianit a jobbára, Albert Thomas-t pedig a baljára kívánta ültetni, megkért engem, hogy üljek vele szembe. Jelen van még Vlagyimir Orlov herceg felesége, Szergej Beloszenszkij herceg felesége, Suvalova grófnő, Dmitrij Benkendorf és az udvartartás tagjai.

Nagyon eleven a társalgás. Kölcsönös udvariaskodások.

A nagyhercegnő ragyogó kedvében van. Német eredete ellenére, vagy talán épp amiatt, egyetlen alkalmat sem mulaszt el, hogy ki ne mutassa Franciaország iránt érzett rokonszenvét. Részben ez magyarázza a mai ebédet. De van itt még valami más is: a nagyhercegnő titokban régóta arról álmodozik, hogy valamelyik fia, Borisz vagy Andrej kerüljön a trónra. Ezért mindig megragadja azokat a szereplési alkalmakat, amelyeket a cárné elhanyagol. Ebből a szempontból fontos, hogy a közvélemény észrevegye: a cári család tagjai közül egyedül ő fogadta asztalánál a francia kormány küldötteit.

Ma este a birodalmi Duma és Petrográd előljárósága ad bankettet Viviani és Albert Thomas tiszteletére.

Az összejövetelt Rodzjanko, a Duma elnöke kezdeményezte. Ez mindjárt felkeltette a cári miniszterek gyanakvását, annál is inkább, mert óriási volt az érdeklődés, s a bankett valóságos politikai eseménnyé vált. Nem kevesebb mint négyszáz résztvevője van a bankettnek! Valamennyi párt – még a szélsőjobboldaliak is, de főként a baloldaliak – képviselteti magát. Egyetlen miniszter sem akart távol maradni. Megjelentek a Japánt, Angliát és Olaszországot képviselő kollégáim is.

A beszédek kérdését sem volt könnyű elrendezni. A miniszterek először úgy gondolták, hogy egy ilyen magánjellegű rendezvényen nem kell beszédet mondaniuk. Közölnöm kellett Szazonovval, hogy ha a cári kormány egyetlen tagja sem hajlandó felszólalni, akkor azt fogom tanácsolni Vivianinak, hogy ne vegyen részt a banketten. Végül minden elrendeződött. Abban maradtunk, hogy Szazonov mond pohárköszöntőt a kormány nevében.

A terembe belépve rendkívül szívélyes fogadtatásban részesültünk. A díszasztalnál Rodzjanko ül az asztalfőn, én a jobb-ján, Viviani pedig a balján; tőlem jobbra Stürmer miniszterelnök, akinek másik szomszédja Albert Thomas.

A bankett hosszú lesz, mert rengeteg a fogás, a felszolgálás viszont nagyon lassú, és még beszédek is lesznek. Legalább két óra hosszat kell társalognom a Duma elnökével és a miniszterelnökkel.

Rodzjankóról nem sok újat tudhatok meg. Magas, erőteljes alakja, nyílt tekintete, meleg, mély hangja, zajos aktivitása, de még kissé darabos beszéde és ügyetlensége is őszinteségéről, egyenes jelleméről, bátorságáról tanúskodik. Régóta szívélyes viszonyban vagyunk. Fáradhatatlanul szolgálja a jó ügyet.

Stürmert viszont jobban meg kellene ismernem. Lehet, hogy a misztikusok szavával élve – „a szentség állapotában” hal majd meg, nem tudom; de hogy most „a hamisság állapotában” leledzik, azt érzem. Kedélyes modora, erőltetett udvarias-sága alattomos, álnok, cselszövő embert takar. Éles és mézes-mázos, fürkésző és rebegő tekintete álszentségét tükrözi, becs-vágyó és fortélyos álszentségét. De korántsem műveletlen ember, szereti a történelmet, különösen a történelem anekdotikus, látványos aspektusait. Ahányszor csak összekerülünk, Orosz-

ország múltjáról kérdezem, s a beszéde sohasem untat. S hát a körülmények alakulása folytán Stürmer olyan kivételes, olyan magas állásba került, hogy érdemes tanulmányozni személyiségét.

Eljött a pohárköszöntők ideje. Rodzjanko pohárköszöntője hazafias, banális, dagályos, az enyém teljesen protokolláris, Szazonové érdektelen és fellengzős.

Azután a résztvevők eléneklik az orosz himnusz. Majd Saljapin, a zseniális Saljapin énekli el a Marseillaise-t, olyan szövegformálással, stílusérzéssel, olyan lírai erővel és szenvedéllyel, hogy az egész hallgatóságot megérinti a forradalmi lelkesedés fuvallata; Danton szelleme. Felmérhetem, mennyire könnyű tűzbe hozni az orosz közönséget.

Ebben a fellelkesült légkörben kap szót Viviani. Tapasztalt parlamenti szónok, rögtön megérzi, hogy a hallgatóság fokozásra vágyik. Tüzes hangja, lendületes és változatos stílusa, hol patetikus, hol ellágyuló tekintete, sodró ritmusú crescendói, kitartott tetőpontjai óriási hatást tesznek. Amikor felkiált: „Különbékét nem kötünk! Közös háború! Erre kötelez bennünket a becsületünk! Együtt harcolunk a végsőig, míg bosszút nem állunk a jog megcsúfolóin! Tartozunk ezzel halottainknak; nem áldozhatták életüket hiába! És tartozunk ezzel az utánunk jövő nemzedékeknek stb.” – alig hagyják, hogy befejezze szavait, egetverő tapsvihar tör ki. A meghatott arcú, könnyes szemű Saljapin odajön a díszasztalhoz. Megkéri, énekelje el újból a Marseillaise-t; föllép a dobogóra, és ez a csodálatos himnusz újból lelkesedéssel tölti el a hallgatóságot.

A cár miniszterei némi nyugtalansággal néznek egymásra, mintha azt mondanák: „De hát hová tartunk? Mi lesz még itt?”

Végül a Duma kadet pártjának vezetője, Vaszilij Alekszejevics Maklakov áll föl. Kitűnő franciasággal, beszédét jól tagolva, szabatosan elmondja, hogy pacifista volt, s hogy mindig is megrögzött pacifista marad, de ez nem akadályozhatja meg benne, hogy szenvedélyes háborúpárti ne legyen, „mert ez a háború a háború öngyilkossága lesz, mert amikor eljön a béke napja, úgy átrajzoljuk Európa térképét, hogy többé nem lesz szükség háborúra...” Beszédében Franciaországhoz fordul, „ahhoz a Franciaországhoz, melynek szavát az egész világ figyeli”, ahhoz a Franciaországhoz, mely a tizennyolcadik szá-

zadban meghirdette ama halhatatlan elveket, a pacifista eszme hitvallását, a jövő Franciaországához, mely létrehozza az örök békét, amit „francia béké”-nek is neveznek. . .

A közönség lelkesedése tetőpontjára hág. A miniszterek arca viszont még komorabbá válik. Rájuk pillantva megértem, hogy minden francia államférfi oroszországi látogatása már önmagában véve is demokratikus propaganda.

Látom, hogy Maklakov beszéde alatt Albert Thomas alig bír magával. A szeme lángol. Arra számítok, hogy egyszer csak fölpattan a helyéről és lelkesült beszédet rögtönöz.

De Rodzjanko már a búcsúbeszédet mondja. Nagy éljenzés közepette távoznak.

A ruhatárban Viviani, Albert Thomas és jómagam kicseréljük benyomásainkat a bankettől. Maklakov beszédével kapcsolatban azt mondom:

Szép beszéd. nagy hatást fog kelteni Oroszországban. De milyen balgaság azt hinni, hogy a most következő béke örök lesz! Én, épp ellenkezőleg, úgy vélem, hogy a világ az erőszakosságok korszakába lép, és hogy már most újabb háborúk magját vetjük el.

Némi gondolkodás után Albert Thomas felel:

– Igen, ez után a háború után tízéves háború lesz. . . tízéves háború!

1916. május 17. szerda

Viviani és Albert Thomas ma délelőtt búcsúlátogatást tett Szazonovnál. Nem mentem velük, hogy megbeszélésüknek ne legyen hivatalos jellege, ugyanis Románia és Lengyelország kérdéséről akartak elsősorban tárgyalni.

Romániáról szólva Szazonov élénken bizonygatta, hogy mást sem kíván, mint ennek az országnak ügyünkhöz való csatlakozását.

– De addig nem vehetem komolyan Romániát – tette hozzá –, míg Brătianu nem hajlandó tárgyalni velünk a katonai egyezményről.

Lengyelország ügyében Szazonov nagyon nyomatékosan utalt rá, milyen veszélyes volna a Szövetségre nézve, ha a francia kormány beleavatkozna, akármilyen tapintatosan is, a lengyel kérdésbe.

Viviani küldetésének eredménye tehát nem több, mint ötven-

ezer ember Franciaországba küldése, vagy pontosabban: az ígéret.

Albert Thomas működése viszont valóban igen hatásos volt. Bámulatos aktivitása, gyakorlati érzéke valósággal felvillanyozta a hadiipari intézményeket. . . de mennyi időre? Rendkívül ügyesen segítette tevékenységében Loucheur, a neves közmunkaügyi vállalkozó, azon férfiak egyike, akik a legtöbbet tették Franciaország iparának feltámadásáért.

Egy órakor Viviani és Albert Thomas a nagykövetségen ebédel Nyikolaj Mihajlovics nagyherceggel, valamint Japán, Anglia és Olaszország nagykövetével együtt.

Nyikolaj Mihajlovics, az új eszmékre és új emberekre mindig oly kíváncsi „Egyenlőség-Nyikolaj”, azt mondta nekem:

– Nagyon szeretném megismerni Albert Thomas-t.

És az ismeretség, úgy látszik, kedvére van, mert rendkívül figyelmesen bánik Albert Thomas-val.

Este hétkor a küldöttség, Arhangelszken át, visszaindul Franciaországba.

1916. május 19. péntek

Alekszejev tábornok könyörtelen szigorral készíti elő a június első napjaira tervezett nagy offenzívát. A támadás súlypontja Galíciában lesz, a Strypa és a Prut mentén, Tarnopol és Csernovic között, s a hadműveleteket Bruszilov tábornok irányítja. Azt mondják, hogy a jó idő beköszöntének hála, a csapatok hangulata kitűnő.

1916. május 20. szombat

Valamennyi cári kastélyban, minden minisztériumban, minden klubban, minden színházban, minden középületben a falakon ott láthatók az uralkodók méltóságteljes portréi. Milyen egyhangú, milyen hideg, milyen banális ez a hivatalos ikonográfia!

Bár a műfaj hamis és mesterkélt, a modellek eredeti egyénisége mégis kiolvasható a képekből.

Így például a karcsú, domború mellkasú, szép arcú, előkelő lovagra emlékeztető I. Sándor láthatólag örül, hogy nézik.

A merev, fensőbbeséges, zsarnoki I. Miklós mintha azt figyelné, nem nézi-e olyan is, aki méltatlan rá.

A nálánál egyszerűbb, de szerepének és erejének éppúgy tu-

datában lévő II. Sándor hajlandó eltérni, hogy rápillantsanak, ha a néző utána mindjárt lesüti a szemét.

A nehézkes, nyugodt, becsületes, polgári III. Sándor nem is sejti, hogy nézi valaki.

És az egyszerű, félénk II. Miklós mintha azért könyörögne, nehogy ránézzenek.

1916. május 21. vasárnap

Stürmer aljas üzelmeinek hű végrehajtója, az álnok Manuilov látogatást tesz nálam, hogy tudassa: kérésemre elintézett egy jelentéktelen rendőrségi ügyet. Utána elbeszélgetünk. Meglepően őszinte hangot üt meg – mert nem mindig hazudik –, sőtét színekkel festve a belső helyzetet: elmondja például, hogy a hadseregben erősen terjed a forradalmi szellem.

Vitatkozom vele, hisz épp tegnapelőtt hallottam róla, milyen jó a hadseregben a hangulat.

– Ez csak a fronton harcoló csapatokra érvényes – feleli. – A hátszági hadsereg el van rohadva. Először is, a katonák nem csinálnak semmit, vagy legalábbis nagyon kevés elfoglaltságuk van. Ön tudja, hogy a tél nagyon rossz időszak a katonai kiképzés számára. Ebben az évben azonban még tovább kellett csökkenteni és egyszerűsíteni a gyakorlatokat, minthogy nincs elegendő puska, géppuska, ágyú s még inkább azért, mert kevés a tiszt. Vegye ehhez még hozzá, hogy a katonák elszállásolása a kaszárnyákban rettenetes. Összezsúfolják őket, ahogy tudják. A preobrazsenszkojei laktanyában, ahol ezerkétszáz hely van, négyezer embert helyeztek el. Elképzelheti azokat a katonákat a dohányfüstös, levegőtlen, sötét helyiségekben; vacsora után egészen reggelig beszélgetnek. Ne feledje, hogy a legkülönbözőbb fajtájú, nemzetiségű, vallású, szektájú emberek vannak köztük, még zsidók is! És a kultúráknak ez a keveredése jó táptalaj a forradalmi eszméknek. A mi anarchistáink is hamar rájöttek erre.

– És Stürmer úr mit szól mindehhez?

– Stürmer úr mindössze annyit kér, hogy hagyják cselekedni, s én biztosíthatom excellenciádat: jó munkát fog végezni.

1916. május 24. szerda

I. Miklós 1839-ben azt mondta Custine márkinak: „A köz-
társaságot elfogadom: világos és őszinte kormányzat, vagy leg-
alábbis az lehet. Természetesen elfogadom az abszolút monar-
chiát is, hisz egy ilyen rendszernek vagyok a vezetője. Nem fo-
gadom el viszont az alkotmányos monarchiát, mert hazug, csa-
ló, korrupt rendszer, akár Kínáig hátrálok, de sohasem fogom
eltérni, hogy bevezessék.” II. Miklós ugyanúgy gondolkodik,
mint őse.

1916. május 26. péntek

A mai napon nyert értesüléseim:

Reggel P. nyugtalanító híreket hoz: a forradalmi propagan-
da terjed a gyárakban és laktanyákban.

Öt órakor N. grófné, aki nem tartozik ugyan a cárné klikkjé-
be, de jó barátságban van Virubovával, arról számol be nekem,
hogy Raszputyin a minap meggyőzte a cárnét, hogy „minden-
ben engedelmeskednie kell Isten emberének”, majd elmondta
neki, hogy húsvéti áldozása óta úgy érzi, megújult erővel száll-
hat szembe ellenségeivel, s még az eddiginél is inkább a cári csa-
lád és Szent Oroszország gondviselés küldte védelmezőjének te-
kinti magát; mire Alekszandra Fjodorovna térdre vetette ma-
gát, és elragadtatásában sírva fakadva kérte Raszputyin áldá-
sát.

Este a klubban véletlenül meghallok egy mondatot: „Ha a
Dumát meg nem szüntetik, elvesztünk!...” Azután pedig
hosszú fejtegetés arról, hogy a cárizmusnak azonnal vissza kell
térnie tiszta hagyományaihoz és a moszkvai ortodoxiához.

Konklúzióként felidézem, amit Tencinné 1740 körül mon-
dott a francia monarchia jövődjéről: „Ha csak maga Isten
közbe nem lép, fizikailag lehetetlen, hogy az állam meg ne
bukjon.”

De azt hiszem, nem kell hozzá negyven év, de még csak negy-
ven hónap sem, hogy az orosz állam megbukjon.

1916. május 27. szombat

Viktor Emánuel király sürgönyözött a cárnak, kéri, mihamar-
abb indítsák meg az orosz hadsereg általános offenzíváját,
hogy könnyítsenek az olasz front helyzetén.

Carlotti követ is nagyon szorgalmazza a dolgot...

N. grófné, Virubova barátnője, nagy titokzatosan téára hív. Miután megígérteti velem, hogy titkot tartok, azt mondja: - Azt hiszem, Szazonovot menesztik, s szerettem volna, ha ön tud róla. Az uralkodópár nem kedveli, a háttérben Stürmer nagy hadjáratot indított ellene.

De hát mi lehet a kifogása ellene?

- Hogy liberális nézeteket vall, és pártolja a Dumát. Azt is a szemére veti - ugye megígérte, hogy nem mondja el senkinek! -, hogy túlságosan az ön és Buchanan befolyása alatt áll. . . Ön tudja, hogy, sajnos, a cárné gyűlöli Szazonovot; nem bocsátja meg neki, hogy ellene van Raszputyinnak s Antikrisztusnak nevezi; Raszputyin viszont azt állítja, hogy Szazonovon rajta van az ördög bélyege.

- De hiszen Szazonov maga a megtestesült jámborság! . . . És mit szól ehhez a cár?

- Jelenleg teljességgel a cárné befolyása alatt áll.

- Virubovától tudja ezeket?

- Igen, Annie-től. . . De könyörgök, senkinek egy szót se!

1916. május 31. szerda

Stürmer kinevezése óta Raszputyin hatalma nagyon megnőtt. A csodatevő muzsikból fokról fokra politikai kalandor, szélhámos válik. Néhány zsidó bankár és züllött spekuláns: Rubinstein, Manus stb. összejátszik vele, s bőségesen jutalmazza szolgálatait. Utasításukra leveleket ír a minisztériumoknak, bankoknak, befolyásos személyiségeknek. Több ilyen levél volt a kezemben: írásuk nehezen olvasható, stílusuk pedig gorombán parancsoló. Senki sem mer ellentmondani neki. Kinevezések, előléptetések, haladékok, kegyelmek, felmentések, pénzügyi segítség, mindent megtesznek a kedvéért.

Ha az ügy jelentősebb, magának a cárnénak adja át a levelet:

- Tessék! Intéztess el ezt a kedvemért!

A cárné pedig rögtön kiadja a parancsot, nem is sejtve, hogy ezzel Manusnak és Rubinsteinnek dolgozik, akik pedig köztudomásúlag Németország javán munkálkodnak.

1916. június 1. csütörtök

Ma reggel Szazonovhoz belépve, döbbsenten látom, milyen rossz színben van, a szeme beesett, az arca levert. Idegkimerültségre panaszkodik, nem tud sem aludni, sem enni; azt mondja, hogy „néhány hetes” pihenésre Finnországba utazik.

A háború kezdete óta gyakran láttam fáradtnak, sokszor gyötörte fejfájás vagy álmatlanság. Többé-kevésbé mindannyiunknak ez a sorsa. Ilyen éghajlat alatt ennyire súlyos terhet nem lehet büntetlenül hosszú ideig hordani, annyi munkát és gondot nem lehet vállalni. De ezúttal, bármennyire is a barátjának érzem magam, nem az egészsége nyugtalanít, hanem azok a ki nem mondott kellemetlenségek, amelyek ilyen állapotba hozták, s amelyekről tegnapelőtt kapott értesülesem nyomán nem lehetnek kétségeim.

1916. június 2. péntek

A görög kormány magatartása tűrhetetlenné vált, nyilvánvaló, hogy összejátszik a bolgár kormánnyal. Nem kétséges Konstantin király személyes cinkossága sem.

Hosszú beszélgetést folytatok erről Szazonovval, ráveszem, hogy azt sürgönyözhessem Párizsba: előre jóváhagyja mindazokat az intézkedéseket, amelyeket Franciaország és Anglia esetleg Görögország ellen tenni fog.

1916. június 4. vasárnap

A cár, teljesítve Viktor Emánuel király sürgető kérését, parancsot adott a Volhíniában és Galíciában tervezett támadás megkezdésére. A Bruszilov tábornok vezetésével nagy erővel meginduló hadművelet sikerrel kecsegtet.

1916. június 6. kedd

A muzsikokról beszélgetek O. hercegnővel, aki egy olyan bizottságot vezet, mely a *Kusztarnije vescsit** – az orosz paraszt művészi érzékét, eredeti ízlését, ötletes díszítőkészségét bizonyító fa-, bőr-, csont-, vas-, textilmunkákat és szerszámokat propagálja.

Azoknak a mélyreható változásoknak a kedvezőtlen hatásáról beszél, amelyeket a nagyipar fejlődése hozott az utóbbi tí-

* Háziipari munkák.

zenőt évben a falusi rétegek gondolkodásában és hangulatában.

A szántóföldek kellős közepén felépített cukorgyárak, szeszpárlók, fonodák. öntödék, az a rengeteg gyár és üzem olyan szokásokat, igényeket, eszméket terjesztett el a muzsikjaink közt, amelyekre a múltjuk egyáltalán nem készítette fel őket. Primitív gondolkodásuknak túlságosan gyors volt a változás... A nyereségvágy, a jelentős ipari bérek csalétke egész körzeteket tett tönkre. Ne felejtse el, hogy egészen a legutolsó évekig, milyen ritka madár volt a pénz a városok határain kívül. Sok faluban cserekereskedelem folyt: a bekecsért, a vodkáért zabot adtak; lóért vagy ekéért munkával fizettek... Ma már ez másként van. Parasztjaink többsége már nem olyan egyszerű és naiv, mint volt, de annyira elmaradott, hogy lelkiekben, szokásaiban nem tud alkalmazkodni az új életmódhoz. Tanácstalanok, mindenben csodálkoznak, megzavarodnak... Ha Isten meg nem óv bennünket a forradalomtól a háború után, nagy bajoknak nézünk elébe vidéken.

1916. június 8. csütörtök

Bruszilov tábornok offenzívája nagyszerűen halad, már-már győzelemről beszélhetünk.

Az osztrák-német frontot néhány nap alatt százötven kilométer szélességben benyomták. Az oroszok negyvenezer hadifoglyot ejtettek, nyolcvan ágyút és százötven géppuskát zsákmányoltak.

Az olasz hadszíntéren Trentótól keletre folynak a harcok, de az osztrák előrenyomulást megállították.

1916. június 10. szombat

Megbukott volna a Szazonov elleni cselszövény? Megszilárdult talán a helyzete? Mindenesetre jobb színben van, kevesebbet panaszkodik, hogy fáradt. De azért most is azt mondja, hogy nagy szüksége volna pihenésre.

1916. június 11. vasárnap

G. bankár, akinek komoly ipari érdekeltségei vannak Varsóban és Łódź környékén, nagyon bölcsen mondja nekem:

Lengyelország még tartogat néhány meglepetést a majdani béketárgyalások résztvevőinek. Ezt a kérdést általában kizáró-

lag nemzeti szempontból nézik, a múlt tragédiáinak, a hősi romantikus legendáknak a szemszögéből. De ha eljön majd a tényleges megoldások pillanata, elő fognak bukkanni a valóságos problémák . . . A lengyel szociáldemokrácia hatalmas fejlődésen ment át az utóbbi harminc évben, amit leginkább a munkásság lélekszámának a növekedésén lehet lemérni. Gondolja csak meg, hogy Łódźnak 1850 körül még csak huszonötezer lakosa volt, 1880 körül már százezer, ma pedig négyszázhatvan-ezer! Más iparközpontok is, mint Sosnowiec, Tomaszów, Dombrowa, Lublin, Kielce, Radom, Zgierz bámulatos gyorsasággal fejlődnek. A munkásság jól meg van szervezve, és bámulatos vitalitásról tesz tanúságot. A nagy lengyel hazafiak történelmi álmai egyáltalában nem érdeklik. A közelgő lengyelországi felkelésben jó alkalmat lát, hogy megvalósítsa gazdasági és társadalmi programját. Nyugodt lehet, a munkásság hallatni fogja szavát . . .

1916. június 19. hétfő

Beljajev tábornok, vezérkari főnök, az egyik legműveltebb, leglelkiismeretesebb, legkitűnőbb orosz katona. hamarosan Franciaországba utazik, hogy rendezze az ágyú- és lőszermegrendelésekkel kapcsolatos különféle kérdéseket. Ma ebédre látom vendégül.

Megkérdem tőle:

– Hogy áll a háború? Milyen érzésekkel indul útjára?

Szavait alaposan megfontolva válaszol:

– A cár elhatározása szilárdabb, mint valaha, hogy a végső győzelemig folytatja a háborút, mígnem Németország kénytelen lesz elfogadni feltételeinket, valamennyi feltételünket. Annak alapján, amit Őfelségétől utolsó jelentéstételelem alkalmával hallottam, semmi kétségem sem lehet e tekintetben. De, bár Galíciában jelentősen javult katonai helyzetünk, a legutóbbi napokban, a németek ellen még csak meg sem indítottuk a támadást. A legkedvezőbb esetben is hosszú és nehéz küzdelemre van kilátásunk. Én természetesen csak a kérdés stratégiai oldalát veszem tekintetbe; a pénzügyi, diplomáciai és egyéb feltételek nem énrám tartoznak. Épp ennek a végső nagy harcnak az előkészítése céljából utazom Párizsba, hogy emberben oly gazdag hadseregünket ne hátráltassa többé a fegyverek hiánya... Hanem a legsürgősebb és legfontosabb probléma: a nehéztüzérség. Alekszejev tábornok naponta számon kéri rajtam, s én egyetlen ágyút, egyetlen lövedéket sem tudok küldeni neki.

– De hiszen Arhangelszkben hetven nehézágyút tettek partra!

– Igen, de nincs vagon. Ön tudja, hogy milyen nagy bajban vagyunk a szállítással. Könnyen megbéníthatja nagyszerűen indult offenzívánkat.

Hát ez nehéz helyzet. De miért nem teremtettem rendet, miért nem aktívabb a vasútigazgatóság? Buchanan és jómagam hónapok óta beszélünk erről Szazonovnak, egymás után küldjük neki a jegyzékeket. Semmit sem sikerült elérnünk. Katonai és tengerészeti attaséink szintén megpróbálnak elérni valamit. De ők sem járnak sikerrel. Hát nem szomorú, hogy Franciaország lemond ipari termelésének egy részéről az önök hadseregének ellátása céljából, és ez a hadsereg – a szervezetlenség vagy a te-

hetetlenség miatt – még csak hasznát sem húz belőle! Amióta Arhangelszk kikötőjét ismét megnyitották, francia hajókról a hetven nehézágyún kívül másfél millió lövedéket, hatmillió gránátot, ötvenezer puskát raktak ki! S ez a rengeteg hadianyag ott vesztegel a kikötőben! Mindenáron növelni kell a vasútvonal napi áteresztőképességét. Napi háromszáz vagon, ez nevetéses. Úgy tudom, ha módszeresen és energikusan járnak el, ez a szám könnyen megduplázható.

– Hasztalan küzdök a vasútigazgatósággal, rám sem hallgatnak jobban, mint önre. . . De a helyzet valóban annyira súlyos, hogy nem hátrálhatunk meg. Arra kérem hát, beszéljen újból Szazonovval, kérje meg, járjon közben ismét, az ön nevében, a minisztertanácsnál.

– Számíthat rám. Már holnap nekikezdek. . .

1916. június 22. csütörtök.

Néhány nappal ezelőtt Borisz Vlagyimirovics nagyherceg megszokott társaságával és egy angol tiszttel, Thornhill őrnaggyal vacsorázott.

A nagyherceg, szokása szerint, túl szorgosan ürítgette pezsgőspoharát. Amikor már eléggé becsípett, egyszerre kitört belőle apjától örökölt angolgyűlölete.

Thornhillhoz fordult s felkiáltott:

Anglia ölbe tett kézzel nézi, hogy szövetségeseit lemészárolják. . . A franciákat négy hónapja gyilkolják Verdunnél, és önök még csak ki se bújtak a lövészárkaikból. Mi oroszok pedig már rég Bagdadban lennénk, ha önök nem könyörögnének, hogy el ne foglaljuk, ahelyett, hogy bevallanák, hogy maguk képtelenek elfoglalni.

Thornhill higgadtan felel:

– Ez így nem pontos, fenség! . . . Megfeledkezik például a Dardanellákról.

– A Dardanellákról? . . . Az csak blöff!

Thornhill felcsattan:

Ez a blöff nekünk száznegyvenezer emberünkbe került!

De igenis hogy blöff! . . . Egyébként biztos lehet benne, hogy mihelyt Németországgal megkötöttük a békét, hadat üzenünk önöknek!

Általános zűrzavar. A nagyherceg kimegy, s bevágja az ajtót.

Thornhill őrnagy beszámol Sir George Buchanannak az inci-

densről. Buchanan nem akar panaszt tenni a cárnál, de félhivatalosan tudatja az udvari miniszterrel: elvárja, hogy Borisz nagyherceg feddést kapjon.

De a feddés úgyse ér semmit. Borisz Vlagyimirovics folytatni fogja tétlen, mulatozó életmódját.

1916. június 24. szombat

Petrográd politikai köreiben néhány hét óta különös ellenkampányt észlelek Konstantinápoly annektálásával kapcsolatban.

Azt mondják, az az annektálás, ahelyett hogy megoldaná a keleti kérdést, csak súlyosbítja, mert sem Németország, sem Ausztria, sem a dunai államok nem nyugodhatnak soha bele, hogy a Fekete-tenger kulcsa az orosz sas körme közé kerüljön. Oroszországnak csak az a fontos, hogy biztosítsa szabad átjárását a tengerszorosokon; elég volna tehát, ha a két parton egy olyan semleges államot hoznának létre, melynek létét a nagyhatalmak garantálnák. Azt is felhozzák, hogy a görög Patriarkátusnak az orosz egyházba való beolvasztása az ortodox lelkiismeret számára fájdalmas, megoldhatatlan problémákat teremtene. Végül pedig, a belpolitika és a társadalmi fejlődés szempontjából nézve, Oroszország súlyos hibát követne el, ha szervezetébe beoltaná a török-bizánci vírust.

Rendkívül bölcsnek találom ezeket a fejtegetéseket. Csak éppen korábban is elhangozhattak volna.

1916. június 25. vasárnap

Oroszországba kell jönni ahhoz, hogy jól megértsük Tocqueville gondolatát: „A demokráciában testetlen a zsarnokság.”

A demokrácia, lényegét tekintve, nem feltétlenül liberális, még ha alapelvehez hű marad is, megférhet az elnyomás legkülönbözőbb politikai, vallási, társadalmi stb. formáival. De egy demokratikus rendszerben a zsarnokság megfoghatatlan, mert szétszóródik az intézményekben, mert nem testesül meg egyetlen személyben, mert mindenütt jelen van és nincsen sehol, olyan, mint valami láthatatlan és fojtogató gőzpermet, mely elvegyül a nemzeti éghajlattal. Az embert ingerli, szenvedünk tőle, panaszkodunk rá, de nem tudjuk, hogyan lépünk föl ellene. Ezért aztán többnyire hozzászokunk és belenyugszunk, mert amit az ember nem lát, azt nem lehet igazán gyűlölni.

Az egyeduralmi rendszerben viszont a zsarnokság rendkívül sűrű, tömör, megfogható halmazállapotban mutatkozik. Egy emberben, egyetlen emberben személyesül meg: kihívja a szenvedélyes gyűlöletet.

1916. június 27. kedd

Az oroszok bevonultak Cîmpulungba, Csernovictól délnyugatra, s ezzel megnyílt előttük Bukovina, szabad az út egészen a Kárpátokig.

A térképen követjük Szazonovval a hadműveletek alakulását. Azt mondja:

– Most kellene megindulniok a románoknak!... Szabad az út előttük egészen Nagyszebenig, Temesvárig... Pestig! De Brătianu nem az egyszerű és gyors elhatározások embere. Meglátja, minden alkalmat el fog szalasztani!...

1916. június 29. csütörtök

A galíciai orosz hadsereg a Dnyesztertől ötven kilométerre délre, Kolomeáig nyomult előre; most Stanisławów felé haladva északnyugat irányában gyakorol erős nyomást.

Június hó folyamán kétszáztizenhétezer foglyot ejtett, köztük négyezer-ötszáz tisztet, azonkívül kétszázharminc ágyút és hétszáz géppuskát zsákmányolt.

Alekszejev tábornok jegyzéket küldött Joffre tábornoknak, jelezve, hogy a szaloniki hadsereg most előnyös feltételek közt indíthatna támadást a bolgárok ellen; úgy véli, ez a támadás rákényszerítené Romániát, hogy végre nyilatkozzék meg az Antant mellett. Jegyzéke konklúzióit nagyon meggyőzőnek érzem: *Aligha alakulhat ki a jelenleginél kedvezőbb helyzet a Szalonikiből kiinduló hadművelet eredményessége szempontjából. Az orosz hadsereg széles rést ütött az osztrák–német védelmi vonalakon, és a galíciai hadműveletek visszanyerték mozgó háború jellegüket. Németország és Ausztria ebbe a körzetbe irányítja friss erőit, s ezzel meggyöngyül a Balkánon. A Bulgáriára mért csapás biztosítaná Románia hátát, s fenyegetné Budapestet. Így Románia – szükséges és előnyös – hadbalépése elkerülhetetlenné válna.*

A brit főparancsnokság nem hajlandó offenzívát indítani a bolgárok ellen, veszélyesnek ítéli ezt a hadműveletet. Briand igyekszik rávenni Londont, hogy fogadja el Alekszejev tábornok véleményét.

Legutóbbi közbenjárásom az arhangelszki vasútvonal ügyében nem maradt hatástalan. Szazonov értesít, hogy a cár parancsára a napi forgalmat lebonyolító vagonok számát háromszázról négyszázötvenre, majd később ötszázra emelik.

Brătianu továbbra is azt állítja Párizsban, hogy csakis az oroszok rosszhiszeműsége miatt nem hozza meg végső döntését, s ez a türelmetlen sürgönyök özönét zúdítja rám. Alekszej tábornok, véget akarván vetni a román kormány kétszínű játéknak, tudatja vele, hogy „a jelenlegi helyzet a lehető legelőnyösebbnek látszik, hogy Románia hadserege hadbalépjen, és hogy egyébként ez az a pillanat is, mikor *hadbalépésük még érdekli Oroszországot*”.

Szóba hozom ezt a nálam ebédelő Diamandának

Brătianu halogató politikáját súlyos hibának tartom. Ha nem akarna harcolni, azt tokéletesen megérteném, az indokolható politika, hiszen nincsen háború kockázat nélkül. De ön azt állítja, sőt ő maga is azt állítja, hogy háborút akar, hiszen már előre kikötötte, milyen részt kíván a zsákmányból, és már erősen kompromittálta is magát a nemzeti követelések politikájával - hát hogyhogy nem látja, hogy stratégiai szempontból Románia vagy most léphet, vagy soha? Az oroszok lendületesen támadnak; az osztrák-magyarok még nem tértek magukhoz a vereségük után, az olaszok összeszedték magukat és keményen küzdenek az angolok és a franciák teljes erejükből támadnak a Somme-nál. Mit akar meg Brătianu? Nem tudja talán, hogy a háború idején az ilyen szép alkalmak egykettőre elmúlnak?

- Én magam osztom az ön véleményét. De azt is sejtem, hogy Brătianu úrnak is megvannak a maga jó okai rá, hogy kesleltesse a döntést. Ne feledje, hogy Románia a létét kockáztatja!...

1916. július 4. kedd

Az olasz nagykövetségen ebédelek ott van Rodzjanko, a Duma elnöke, Zygmunt Wielopolski gróf, a birodalmi tanács tagja, és két kadet képviselő, Miljukov és Singarjov.

Hosszan beszélgetek Miljukovval nyugati útjának tapasztalatairól.

- Mindenekelőtt fokoznunk kell és össze kell hangolnunk nemzeti erőfeszítéseinket - mondja. - Ez pedig csak akkor lehet-

séges, ha a kormány egyetért és szorosan együttműködik az egész országgal és a Dumával. . . Márpedig a jelen pillanatban nem ebbe az irányba haladunk. . .

Miljukovot meglepte, hogy a francia közvélemény milyen nagy fontosságot tulajdonít Románia hadbalépésének, ő ugyanis nemigen hisz a román hadsereg értékében, s ismét ki nyilvánítja a bolgárok iránti régi rokonszenvét s kimeríthetetlen elnézését.

Szeretném hosszabban kikérdezni a belpolitikai helyzetről, mely nagyon nyugtalanít, s ezért Singarjovval együtt három nap múlva vacsorára hívom.

Ezután Wielopolski félrevon és bizalmasan közli:

– Biztos forrásból tudom, hogy a cár hamarosan Mogiljovba rendeli minisztereit, hogy végre rendezzék a lengyel autonómia kérdését. Stürmer és legtöbb kollégája továbbra is makacsul ellenzi az autonómiát. Mégis azt hiszem, Szazonovnak jó esélye van a győzelemre, mert végül ő vette kezébe ezt az ügyet; Alekszejev tábornokban egyébként energikus segítőtársra talált.

Hozzáteszi még, hogy nemsokára alkalma nyílik majd, közvetett módon, hogy eljuttasson egy levelet a cárnak, amelybe szeretné belefoglalni az én véleményemet is. Azt felelem:

– Közölheti, hogy nézetem szerint a lengyel önrendelkezés kimondását Franciaországban nemcsak úgy tekintik, mint ennek a háborúnak az első történelmi igazságszolgáltatását, hanem mint nagy horderejű politikai tettet, amely nagyon fontos a jövő szempontjából, s amely jelentősen segíti majd az orosz csapatok előrenyomulását Lengyelországban.

1916. július 7. péntek

Vacsorára látom vendégül a két kadet vezetőt, Miljukovot és Singarjovot.

Elmondom nekik, mennyire aggaszt a belpolitikai helyzet, hogy érzem, valami készül Stürmer környezetében, s megkérdem tőlük:

– Gondolják, hogy komoly eseményeknek nézünk elébe?

Miljukov – Singarjovval egyetértésben – azt feleli:

– Ha *komoly eseményeken* népi felkelést vagy a Duma puccs-szerű feloszlátását érti, akkor pillanatnyilag megnyugtathatom. Lesznek ugyan sztrájkok, de csak helyi jellegűek, összetűzések

nélkül. Zavargásokra csak akkor van kilátás, ha csapataink vereséget szenvednének, mert a közvélemény nem tudna elviselni még egy dunajeci visszavonulást. És akkor is súlyos zavargásokra számíthatunk, ha kitör az éhínség. És e tekintetben tartok a következő téltől. . . Ami pedig a Duma feloszlatását illeti, biztos vagyok benne, hogy Stürmer és bandája ilyesmit forgat a fejében. De nem fogunk alkalmat vagy ürügyet adni rá. Eltökéltük, hogy türelemmel és bölcsességgel felelünk a provokációkra. A háború után majd meglátjuk, mi lesz. De ennek a taktikának van számunkra egy hátránya, a liberális körök gyávasággal vádolnak bennünket, azt kockáztatjuk, hogy elveszítjük a kapcsolatot a tömegekkel, amelyek így a szélsőségesekhez sodródnak.

Elismeréssel szólok vendégeim hazafias magatartásáról, de szavaikból úgy veszem ki, hogy ha még nincs is rajtunk a veszelem, de közeledik.

1916. július 8. szombat

A rigai fronton és a Narocs-tó körzetében az oroszok elfoglalnak egész sor német állást.

A centrum Baranovicsi felé nyomul előre.

Volhiniában átkeltek a Stokhodon, és Kovel felé közelítenek.

Galíciában a Kárpátok egész hosszában haladnak előre.

Június 4. óta kb. kétszázhatvanhatezer foglyot ejtettek.

Szazonov ma reggel ismét azt mondja:

- Most kellene a románoknak belépniük!

Az orosz közvélemény a sorozatos sikerek ellenére sem bízakodó. Azt nem tűrné el, hogy befejezzék a háborút, mielőtt győzünk, de egyre kevésbé hisz a győzelemben.

1916. július 9. vasárnap

Briand végre-valahára elismeri, hogy ahhoz, hogy rábírjuk a román hadsereget a hadbaszállásra, nem Petrográdban, hanem Bukarestben kell cselekedni. Most szorongatja Brătianut, tulajdonképpen megpróbálja sarokba szorítani.

Íme a Blondel követnek küldött utasítások lényege:

*A Brătianu úr támasztotta feltételeket kivétel nélkül teljesítet-
tük. Csak az azonnali román beavatkozásnak van értéke. A meg-
tizedelt és visszavonulóban lévő osztrák seregek elleni erőteljes*

támadás viszonylag könnyű feladat a románok számára, a szövetségeseknek pedig rendkívül hasznos. Ez a támadás végképp megtörné máris megrendült ellenfelünket, lehetővé tenné, hogy Oroszország teljes erejével Németország ellen forduljon, s a siker esélyével támadjon. Románia így a lélektanilag legjobb pillanatban foglalná el helyét a koalícióban, s a közvélemény előtt is biztosítaná nemzeti vágyainak bőkezű kielégítését. . . . Döntő pillanatot élünk. A nyugati hatalmak mindeddig bizalommal voltak Brătianu úr és a román nép iránt. Ha Románia nem ragadja meg a jelen alkalmat, nem nyílik többé lehetősége, hogy valamennyi gyermekét egybegyűjtve nagy néppé válják.

Szazonov, amikor beszámolok neki erről, azt feleli:

– Nagyszerű, Alekszejev tábornok éppoly boldog lesz, mint én.

1916. július 12. szerda

Tegnap valamennyi miniszter, köztük Szazonov is, a főhadiszállásra indult; a cár azért hívatta őket, hogy határozzanak a lengyel autonómia dolgában.

1916. július 13. csütörtök

Szazonov távollétében ma reggel Buchanan társaságában fölkeresem a miniszter helyettesét, a tapintatos, óvatos, körültekintő Nyeratovot.

Épp Romániáról beszélünk, amikor váratlanul kinyílik az ajtó. Szazonov érkezik, úti öltözékben. A huszonnégyszáz órányi vonatozás ellenére is üde az arca, friss a tekintete. Nevetve megkérdi:

– Nem zavarok?

Majd leül, s azt mondja:

– Kedves nagykövet urak, jó hírt közölhetek önökkel. . . . De csak akkor, ha mindketten szigorú titoktartást ígérnek.

Föltesszük a kezünket, hogy esküszünk.

Mire Szazonov azt mondja:

– A cár elfogadta javaslataimat, valamennyi javaslatomat, bár előtte, gondolhatják, heves vita folyt. De hiába! Teljes győzelmet arattam. Micsoda képet vágott Stürmer és Hvosztov! Sőt, mi több: Őfelsége elrendelte, hogy készüljön kiáltványtervezet Lengyelország autonómiájának kikiáltásáról, s a tervezet elkészítését énám bízta.

Íme a program, melyet a cár jóváhagyott:

1. A lengyel királyság kormánya egy cári megbízottból vagy alkirályból, minisztertanácsból és két kamarából áll majd.

2. A királyság egész államgépezetét ennek a kormánynak rendelik alá, kivéve a hadsereget, a diplomáciát; a vámot, a közös érdekeltségű pénzügyeket és a stratégiai fontosságú vasutakat; ezek birodalmi fennhatóság alatt maradnak.

3. A birodalom és a királyság közti államigazgatási nézeteltéréseket a petrográdi szenátus elé terjesztik (mely a mi államtanácsunk és legfelső semmitőszékünk jogkörét egyesíti); ebből a célból külön bizottságot állítanak fel, amelyben orosz és lengyel szenátorok egyenlő számban vesznek részt.

4. Az osztrák és a porosz Lengyelország utólagos annektálását a következő formula fogalmazza meg: *Ha fegyvereink Isten segítségével győzedelmeskednek, akkor a cár és a király új lengyel alattvalói is részesülnek a most közzétett ediktum által biztosított jogokban.*

1916. július 18. kedd

A szövetséges hatalmak végre megegyeztek, hogy együtt szólitják föl Romániát, késedelem nélkül csatlakozzék szövetségükhöz.

Alekszejev tábornok augusztus 7-ét jelölte meg a román hadsereg beavatkozásának végső dátumaként.

1916. július 20. csütörtök

Ma reggel, amikor Buchanan társaságában belépek Nyeratovhoz, meglepődöm, hogy milyen komor az arca. Azt mondja:

– Komoly okom van rá, hogy azt gondoljam, hamarosan elveszítjük Szazonov urat.

– Mi történt?

– Önök tudják, hogy Szazonov urat már régóta támadják, s azt is tudják, hogy milyen irányból. A lengyel ügyben elért minapi sikerét is ellene fordították. Egy Őfelségéhez közel álló személy, akiben én tökéletesen megbízom, arról tudósított, hogy Őfelsége úgy határozott, minden tisztségétől megfosztja.

Nyeratov annyira tartózkodó és óvatos ember, hogy egy pillanatig sem kételkedhetünk szavaiban.

Nincsen szükség rá, hogy megbeszéljem a dolgot Buchanannal, mindketten fel tudjuk mérni a készülő esemény következményeit.

Buchanan megkérdi:

– Mit gondol, vajon Paléologue úr és jómagam tehetünk még valamit Szazonov úr kegyvesztésének megakadályozására?

– Talán.

– De mit teyünk?

Megkérem Nyeratovot, számoljon be pontosabban értesüléséről, hogy mi is minél tisztábban lássunk.

– Az a személy, aki tájékoztatott – mondja Nyeratov –, látta az Őfelsége utasítására készült és rendkívül barátságos hangnemben íródott levélvázlatot, amely Szazonovot egészségi okokra hivatkozva fölmenti tisztségéből.

Felfigyelek az „egészségi okokra hivatkozva” kifejezésre, mert úgy látom, hogy Franciaország és Anglia nagykövete számára ez jó ürügy lehet a közbelépésre. Nyeratov asztalához ülve néhány perc alatt megfogalmazok egy táviratot, s Buchanan is, én is elküldjük Mogiljovba, ki-ki a maga kirendeltsége vezetőjének, arra kérve őket, mutassák meg az udvari miniszternek. Íme a távirat szövege:

Úgy értesültem, Szazonov úr egészségi állapota miatt arra készül, hogy benyújtsa lemondását Őfelségének. Kérem, tudakozódjék félhivatalosan az udvari miniszternél, hogy igaz-e a hír.

Ha igaznak bizonyulna, azonnal mondja meg Frederiksz grófnak, hogy a cár biztatása Szazonov urat minden bizonnyal újabb erőfeszítésre ösztökélné, s lehetővé tenné, hogy feladatát végigvigye.

Anglia (Franciaország) nagykövete és jómagam is mély aggodalmat érzünk arra gondolván, milyen hatást keltene Oroszország külügyminiszterének lemondása Németországban, minthogy jelenlegi fáradtsága semmiképpen sem indokolná visszavonulását.

Most, amikor a háború döntő pillanatait éljük, minden olyan esemény, mely a szövetségesek politikájában beálló változásként tűnhet fel, rendkívül súlyos következményekkel járhat.

Nyeratov teljesen egyetért a távirat szövegével. Mi pedig hazasietünk, mindegyikünk a maga követségére, hogy elküldjük a táviratot Mogiljovba.

Délután megbízható forrásból megtudok néhány részletet a Szazonov ellen szervezett összeesküvésről. A hölgy, aki tájékoztat, nem tudja még, hol tart a dolog, s én őrizkedem tőle, hogy megmondjam neki. Azt mondja:

– Szazonov helyzete nagyon rossz, elveszítette Ófelségéék bizalmát.

– De hát mit vetnek a szemére?

– Azt, hogy nem fér össze Stürmerrel, a Dumával viszont túl jól összefér. . . Meg aztán Raszputyin gyűlöli, és ez már tökéletesen elég is.

– Tehát a cárné és Stürmer már ennyire egyetért?

– Igen, ennyire. . . Stürmer ravasz ember, sikerült elhitetnie vele, hogy csakis ő, a cárné mentheti meg Oroszországot. Épp ebben a pillanatban is a megmentésén fáradozik, tegnap este ugyanis váratlanul Mogiljovba utazott.

1916. július 22. szombat

Janin tábornok és Williams tábornok megmutatták a táviratokat az udvari miniszternek. Íme Janin tábornok válasza:

Az udvari miniszter, bár nem mindenben ért egyet Szazonovval, már előzőleg kifejtette a cárnak, hogy távozása a jelen körülmények között bizonyosan nagyon rossz hatást keltene. A cár azt felelte, hogy Szazonov úr kimerültsége, mely étvágytalanságban és álmatlanságban nyilvánul meg, lehetetlenné teszi munkája

folytatását, és hogy az uralkodói döntés már egyébként is megszületett. Mindamellettt Frederiksz gróf ígéretet tett, hogy megmutatja a cárnak Franciaország és Anglia nagykövetének azonos szövegű táviratát, hozzátéve azonban, hogy nem kéri meg a cárt, hogy feleljen is rá.

A még Finnországban tartózkodó Szazonov tegnap értesült kegyvesztettségéről. Jelleméhez méltó nyugalommal és méltósággal fogadta a hírt.

– Őfelségének alapján véve igaza van – jelentette ki –, ha lemond szolgálataimról. Nagyon sok kérdésben nem értettem egyet Stürmerrel.

Késő délután Nyeratov, a cár közvetlen utasítására, közli velem, hogy a külügyminiszter-változás semmiképpen sem fogja módosítani a birodalom külpolitikáját.

1916. július 23. vasárnap

A ma reggeli lapok hivatalosan is közlik Szazonov távozását; helyét Stürmer foglalja el. Kommentárt nem közölnek. Értesüléseim szerint általában elképedve és méltatlankodva fogadják a hírt.

Este Carszkoje Szelóban vacsorázom Marija Pavlovna nagyhercegnőnél, Palej hercegnő, Jelena Nariskina és a szokásos kíséret társaságában.

Összevetjük értesüléseinket. És ezekre a következtetésekre jutunk:

A cár és Szazonov közt teljes volt az egyetértés a külpolitika tekintetében. A lengyel kérdésben is egyetértettek, hiszen a cár elfogadta minisztere valamennyi javaslatát, sőt, őt bízta meg a lengyel néphez intézendő kiáltvány megfogalmazásával. Más belpolitikai kérdésekben pedig pillanatnyilag semmiféle esély sem volt rá, hogy érvényesüljenek Szazonov liberális nézetei, amelyeket egyébként is csak személyes véleményként fejthetett ki, s amelyek amúgy is rendkívül mérsékeltek. Azonkívül a legjobb viszonyban volt Alekszejev tábornokkal. Vagyis hirtelen kegyvesztettsége semmiféle olyan indokkal sem magyarázható, amit ne kellene titkolni. Az egyetlen elfogadható magyarázat sajnos csakis az lehet, hogy a Stürmert eszközeként felhasználó kamarilla rá akarta tenni a kezét a külügyminisztériumra. Raszputyin néhány hete folyton azt mondogatja: „Elegem van

Szazonovból, elegendem van!...” Stürmer a cárné biztatására a főhadiszállásra utazott, és kérte Szazonov menesztését. Majd megérkezett, nagyobb nyomatékot adva kérésének, maga a cárné is. A cár végül engedett.

1916. július 25. kedd

A következő táviratot küldöm Párizsba:

A jövő szempontjából a következőképpen látom a helyzetet:

Sem jelenleg, sem a közeljövőben nem várok semmiféle változást Oroszország külpolitikájában; e tekintetben rendkívül megnyugtató az a nyilatkozat, melyet a cár július 22-én juttatott el hozzám Nyeratov útján. Vagyis a cári diplomácia hivatalos tevékenysége valószínűleg az eddigieknek megfelelően folytatódik majd továbbra is. Mindamellett számítanunk kell rá, hogy a külügyminisztériumban fokozatosan új arcok tűnnek föl, s hogy lassan megváltozik a szellem. Számíthatunk arra is, hogy tárgyalásaink titkai olyan személyek tudomására jutnak, akik germánbarát érzelműek, a német arisztokráciával vagy pénzügyi világgal fennálló közvetett kapcsolataik, a liberalizmus és a demokrácia iránt táplált ellenséges érzelmeik folytán a Németországgal való megbékélés hívei.

Ezek a személyek most még csak nagyon óvatosan, nagyon alattomosan cselekedhetnek. A nemzeti lelkesedés ugyanis még oly erős, hogy megbuknának, ha fölfednék kártyáikat. De ha katonai erőfeszítéseink néhány hónapon belül, a tél beálltáig, nem hozzák meg a várt sikereket; ha az orosz seregek sikeresebbek, mint a mieink, akkor a petrográdi német párt a külügyminisztériumban ülő cinkosai révén veszélyessé válhat.

1916. július 27. csütörtök

Rudeanu ezredes, Románia párizsi katonai attaséja, megállapodást kötött a szövetséges vezérkarok megbízottaival, mely szerint a román hadvezetés százötvenezer emberrel azonnal támadást indít Bulgária ellen, a szaloniki hadsereg offenzívájával egyidőben. Ezt a megállapodást, mely a két hadsereg kapcsolatait is szabályozza, július 23-án írták alá Chantillyban.

Sarrail tábornok, a keleten harcoló szövetséges csapatok főparancsnoka, már utasítást is kapott egy nagyszabású hadművelet előkészítésére, melynek céljai a következők: 1. A bolgár haderők lekötése Macedónia déli részén, hogy a román hadse-

reg nyugodtan mozgósíthasson és felvonulhasson; 2. Mihelyt a románok támadásba lendülnek a Duna jobb partján, erőteljes offenzívával szétzilálni az ellenséget.

Tegnap viszont titkos forrásból tudomásomra jutott, hogy a román kormány a legkevésbé sem készülődik a bolgárok elleni támadásra, hanem titkos megbeszéléseket folytat a szófiai kabinettel. Ezt az értesülést részben alátámasztja egy távirat, melyet Buchanan ma reggel kapott a bukaresti angol követtől, s amely szerint „a román miniszterelnök sohasem fogadta el a Bulgária elleni támadás, de még a hadüzenet gondolatát sem”.

1916. július 28. péntek

Poklevszkij bukaresti orosz követ azt sürgönyzi, hogy Brătianu kategorikusan elutasítja a Bulgária elleni támadás gondolatát; Anglia követe, Sir George Barclay azt javasolja, hogy a szövetséges hatalmak ne erőltessék tovább ezt a támadást, mert akkor esetleg „végleg elveszítik Románia támogatását”.

Buchananal együtt tárgyalok Nyeratovval. Ez utóbbi úgy véli, hogy a szövetséges hatalmaknak rá kell kényszeríteniük Brătianut a Rudeanu-féle megállapodásban foglalt kötelezettségeinek teljesítésére.

Buchanan Barclay álláspontját védi. Én viszont Nyeratovét.

Emlékeztetem, mennyi áldozatot hozott Franciaország a szövetségesek ügyéért a Balkán félszigeten.

– A francia közvélemény nem értené meg, ha a szaloniki hadsereg egymagában, a Duna felől jövő támogatás nélkül indítana offenzívát; felháborítaná a gondolat, hogy francia katonák halnak meg Macedóniában csak azért, hogy Románia minél könnyebben bekebelezze Erdélyt. Másrészt, bár nem vagyok a stratégia szakértője, mégis azt hiszem, érdekében áll a románoknak, hogy ártalmatlanná tegyék a bolgárokat, mielőtt támadást indítanának a Kárpátoktól északra. Ami pedig a Bukarest és Szófia közt folyó titkos megbeszéléseket illeti, biztos vagyok benne, hogy kudarccal végződnek. Nagy baj volna, ha mégis sikerrel járnának, mert akkor valamennyi bolgár erő a mi keleti hadseregünk ellen fordulhatna.

Nyeratov mindenben nekem ad igazat.

Ma délután Stürmer hivatalos látogatást tesz nálam.

A tőle megszokott szertartásos és édeskés stílusban kifejti, hogy amikor a cár rábízta a külügyek vezetését, meghagyta neki: úgy irányítsa a külpolitikát, amilyen addig is volt, vagyis a szövetséges kormányokkal való szoros együttműködés szellemében.

– Különösen fontosnak tartom – mondja – a Köztársaság kormányával való együttműködést. Kérem tehát a támogatását és a bizalmát.

Megköszönöm szavait, biztosítom, hogy barátsággal és buzgalommal fogok együttműködni vele, s gratulálok neki, hogy hivatali működését a brodyi győzelem jót jövőndőlő pillanatában kezdi meg.

Majd megpróbálom rábírní, hogy fejtse ki politikája végső céljait, azt, hogy miképpen képzei el Németország jövőndő sorsát. Úgy látom, hogy e tekintetben rendkívül homályosak az elképzelései, s hogy még a cár személyes véleményét sem ismeri. mindamellett elhangzik a szájából egy olyan mondat, amit a cártól már többször is hallottam:

– Nincs kegyelem, nincs könyörület Németország számára!

1916. július 30. vasárnap

A brit kormány ma arra kéri az orosz kormányt, ne ragaszkodjék hozzá, hogy Románia megtámadja Bulgáriát.

Amikor Nyeratov véleményemet kérdi, újból megismétlem tegnapelőtti érveimet. Hozzáteszem még, nem értem, miért küldenénk ötvenezer orosz katonát Dobrudzsába, ha azok lábhoz tett fegyverrel néznék, mint fogja fel a szaloniki hadsereg egymaga a bolgár haderők támadásának teljes súlyát.

Késő délután Nyeratov arról értesít, hogy Alekszejev csak akkor hajlandó ötvenezer embert Dobrudzsába küldeni, ha rögtön támadást indítanak a bolgárok ellen.

1916. július 31. hétfő

A volhiniai és galíciai orosz csapatok százötven kilométeres frontvonalon folytatják offenzívájukat; az osztrák-németeket viisszaszorították Kovel, Wladimir-Woliński és Lemberg felé, s hatvanezer foglyot ejtettek. A nagyszabású hadművelet kez-

dete óta így az oroszok háromszáznegyvenötezer foglyot ejtettek.

Örményországban az Erzincanból kiszorított törökök Karput és Sivas felé menekülnek.

1916. augusztus 1. kedd

Briand ezt táviratozza:

Ami Románia Bulgáriának küldendő hadüzenetét illeti, úgy vélem, Sir Edward Greyvel és Joffre tábornokkal egyetértésben, hogy végeredményben lemondhatnánk az azonnali hadüzenet kikényszerítéséről. mert nagyon valószínű, hogy a németek ráveszik a bolgárokat Románia megtámadására, s akkor az orosz hadosztályok is bekapcsolódhatnak a harcba.

Az is nagyon valószínű, hogy a románok – mivel nem készítették elő a Dunától délre folytatandó akciójukat, s haderejük zömét a Kárpátokban vonták össze – kemény leckét kapnak majd a bolgároktól.

1916. augusztus 3. csütörtök

Szazonov hazatért Finnországból, tegnap elbúcsúzott a külügyminisztérium személyzetétől, ma pedig engem keres föl.

Hosszú, barátságos beszélgetés. Szazonov olyan, mint vártam: nyugodt, méltóságteljes, nincs benne keserűség, örvend visszanyert függetlenségének, de Oroszország sorsa aggasztja, nyugtalanítja.

Megerősíti mindazt, amit kegyvesztése körülményeiről hallottam.

– A cárné már egy éve neheztel rám – mondja. – Nem tudta megbocsátani, hogy arra kértem a cárt, ne vállalja el a hadsereg főparancsnokságát. Annyira ragaszkodott a menesztésemhez, hogy a cár végül engedett. De miért ez a botrány? Miért ez a deus ex machina? Hisz mi sem lett volna egyszerűbb, mint egészségi állapotomra hivatkozva, gondosan előkészíteni a lemondásomat! Én mindenbe belementem volna!... Meg aztán miért fogadott a cár olyan kedvesen, olyan szeretettel legutóbbi találkozásunkkor?

Majd mély szomorúsággal a hangjában e szavakkal foglalja össze a történeteket:

– Itt a cár uralkodik; de a cárné kormányoz... Raszputyin sugalmazására. Isten óvjon bennünket!

Azon töprengék, milyen sötét perspektívákat sejtet Szazonov kegyvesztése. Most aztán igazán, Bossuet szép szavával élve, „rejtélyes és homályos éjszakának” látom a jövőt. Ezentúl kénytelen vagyok a lehetséges dolgok közé sorolni, hogy Oroszország kilép a háborúból; a francia kormány politikai és stratégiai számításainak ezentúl tekintetbe kell vennie ezt a feltevést. Az persze bizonyos, hogy Miklós cár a végsőkéig kitart szövetségünk mellett, efelől egészen nyugodt vagyok. De ő sem halhatatlan. Hány olyan orosz van ma még – sőt, főképp – a közvetlen környezetében is, aki titokban az uralkodó halálát kívánja! Mit hozna az uralkodóváltás? Nincsenek illúzióim: Oroszország azonnal kilépne a Szövetségből. Akad erre történelmi példa is. Hisz nem feledhetem el, hogy a hétéves háború végén a trónra lépő III. Péternek nem volt sürgősebb dolga, mint hogy felmondja a francia szövetséget, s szégyenszemre kibéküljön II. Friggyessel... Megvizsgálom e feltevés valamennyi aspektusát és következményét. Akármilyen gondosan folytatom a vizsgálódást, megkönnyebbüléssel állapíthatom meg, hogy végső győzelmünkbe vetett hitem megingathatatlan... De többször felötlik s végül gyökeret ver bennem egy gondolat, mintegy elmélkedésem logikus végkövetkeztetéseként. A győzelemmel kapcsolatos eredeti elképzelésem túl egyszerű volt. Abban tökéletesen biztos vagyok, hogy Németországra és Ausztriára vereség vár. De nagyon hosszú időnek kell eltelnie addig, míg a germán hatalmak sorsa beteljesedik, s ez az idő annál hosszabb lesz, minél kevésbé energikus az oroszok erőfeszítése. Ha Oroszországban nem lesz annyi erő, hogy végigjátssza szövetségesi szerepét, ha idő előtt feladja a harcot, vagy ha rátörnek a forradalom viharai, akkor szükségképpen szakít közös ügyünkkel, s így maga fosztja meg magát a győzelem gyümölcseitől, s éppúgy vesztes lesz, mint a központi hatalmak.

Alekszejev tábornok elfogadja Joffre tábornok és Briand véleményét, s beleegyezik, hogy a román hadsereg támadása kizárólag Ausztria ellen irányuljon, beleegyezik tehát a bolgárok elleni hadműveletek elhalasztásába; mert egyébként is úgy gon-

dolja, hogy ez a harc magától is kirobban. Végül pedig azt kéri, ne tűrjék tovább Brătianu kertelését, tűzzék ki visszavonhatatlanul a román hadsereg akcióba lépésének időpontját.

1916. augusztus 6. vasárnap

Brătianu folytatja halogató és alkudozó politikáját, úgy vélem, azért, mert még mindig bízik benne, hogy közvetlen meg egyezésre juthat a bolgárokkal. Taktikájához híven Oroszország rosszhiszeműségét hozza föl halogatása okául. Ebből aztán újabb torzsalkodások támadnak Párizs és Petrográd közt.

Ma reggel távirat érkezik a köztársasági elnöktől, melyet továbbítanom kell a cárnak.

Íme a távirat szövege:

Kötelességem tudatni Felségeddel, milyen nagy fontosságot tulajdonít a francia vezérkar a Romániával kötendő egyezmény mihamarabbi aláírásának. A román segítség most nagyon jókor érkezne, mert az ellenség pillanatnyilag nem tudná elhárítani az onnét jövő veszélyt, a későbbiekben viszont már csak másodlagos jelentőségű lehet. Az ellenséges koalíció leggyöngébb pontja az osztrák hadsereg. Megbénítása közvetlen csapás lenne a német hadseregre is, mert kénytelen volna segítségére sietni. Ha Románia most mindjárt szétzilálná az osztrák hadsereget, Németország olyan újabb erőfeszítésre kényszerülne, mely meghaladja jelenlegi képességeit. Ugyanis az orosz vezérkar és a mi vezérkarunk értesülései szerint a központi hatalmak pillanatnyilag nem rendelkeznek tartalékokkal. Ha ebben a válságos helyzetben új hadszínteret nyitunk, a heves orosz támadásokat már amúgy is nehezen álló Németország képtelen lesz pótolni veszteségeit s megszervezni és felfegyverezni új egységeit. Ha viszont elhúzódnak a tárgyalások, ellenségeink időt nyernek, és megszállják az erdélyi Kárpátok hágóit alakulataikkal, amelyek ugyan csak védelmi harcra jók, de megakadályozhatják a román hadsereg előrenyomulását. Joffre tábornok s a francia vezérkar ennél fogva úgy véli, hogy soha vissza nem térő alkalom kínálkozik a jelen pillanatban, és hogy ezt az alkalmat nem szabad elszalasztani. A románok azonnali beavatkozása végleg a mi irányunkba billentené a mérleg nyelvét. Néhány hét múlva, ha a hó leesik a Kárpátokban, s a hágókat megszállja a védelem, már késő lesz. Néhány napon múlhat a siker.

*Biztos vagyok benne, hogy Felséged ugyanúgy látja a katonai helyzetet, mint a Köztársaság kormánya és a francia vezérkari főnök, s hogy hozzánk hasonlóan a Romániával való gyors meg-
egyezés híve. Kérem Felségedet, hogy az orosz hadsereg nagyszem-
ről sikereihez való újabb gratulációimmal együtt fogadja hűséges
barátságom kifejezését.*

Poincaré

Párizs, 1916. augusztus 5.

Amikor ezt a táviratot átadom Stürmernek, megismétlem a közelmúltban már többször is hangoztatott érveimet, melyek közül az én szememben a legfontosabb és a legigazabb az a tény, hogy Franciaország máris óriási áldozatokat hozott a közös ügyért, hogy a verduni vérfürdő óta állományunk nagyon megfogyatkozott.

Stürmer, aki folyvást attól fél, hogy bepanaszolják a cárnál, válaszol a Szövetséghez való hűségét hangoztatja, és valóságos dicshimnusz zeng Verdunról. Így folytatja:

– Szóval magam is éppolyan fontosnak tartom, hogy rávegyük Romániát az azonnali hadbalépésre, mint az ön kormánya. Hiszen különben tudja is, hogyan vélekedik minderről Alekszejev tábornok. Katonai kérdésekben a cár órá hallgat. Márpedig bizonyosan emlékszik rá, hogy Brătianu köntörfalazásának éppen Alekszejev tábornok akart véget vetni azzal, hogy megszabta a tárgyalások végső határidejét. Mennyire igaz volt!... Higgye el, nagy hibát követtünk el, hogy újrakezd-
tük a tárgyalásokat a román kormánnyal; tartanunk kellett volna magunkat a július 17-i memorandumunk igen liberális javaslataihoz. nem lett volna szabad újabb alkudozásokba bonyolódunk. Hát nem látják, hogy Brătianu csak időt akar nyerni? Alekszejev tábornok eredetileg augusztus 7-ét jelölte meg határidőként. ezt meg kellett hosszabbítani augusztus 14-ig. Ma pedig Brătianu azt követeli, hogy az önök szaloniki hadserege tíz nappal Románia hadbalépése előtt indítson offenzívát: nyilvánvaló, hogy ezzel is újabb haladékot kíván nyerni. Ismétlem: nagy hibát követtünk el, hogy belementünk nagyon is nyilvánvaló játékába. Mindamellet megígérhetem önnek, hogy nagyon pontosan beszámolok Őfelségének mindarról, amit az imént mondott.

Ezúttal Stürmer őszintén beszél, és nem kell törnöm rajta a

fejem, hogy miért, jó oka van rá: ugyanis a román ügyet Alekszejev tábornok vette a kezébe, s a cár támogatja a tábornok minden elgondolását. És Stürmer, aki pedig tudja, hogy Alekszejev tábornok lenézi és megveti, nem olyan ember, hogy szembeszállna vele; épp ellenkezőleg, behódol és mindent helyesel.

1916. augusztus 7. hétfő

Azt hiszem, többször följegyeztem már, hogy még a cárizmus legnagyobb hívei és a legreakciósabb oroszok is milyen természetes gondolatnak tartják a cár meggyilkolásának lehetőségét. És előttem is nyíltan beszélnek róla. Legfeljebb eufemizmusok vagy utalások áttetsző fátyla mögé rejtik gondolatukat.

Ma délután a szigetekén sétálva összetalálkoztam O. herceggel, aki jellegzetes öreg orosz nemesember, nagystilű, széles látkörű és művelt, lelkes és büszke hazafi. Séta közben beszélgettünk. Hosszú pesszimista eszmefuttatás után, egyszer csak kedvtelve mesélni kezdi I. Pál halálának részleteit. Mindjárt megértem, mit jelent ez, s kicsit csodálkozva fogadom a dolgot. Erre megáll, összefonja a karját, a szemembe néz és azt mondja:

– De hát mit gondol, nagykövet úr? Ha egy abszolút hatalommal bíró uralkodó megőrül, akkor nincs mit tenni, el kell távolítani!

– Az uralkodógyilkosság – mondom – nyilvánvalóan az egyeduralkodó rendszer szükségszerű korrektívuma. Sőt, bizonyos tekintetben, közjogi elve.

De tovább már nem merészkedünk ezen az ingoványos talajon.

1916. augusztus 9. szerda

Íme a cár válasza arra a táviratra, melyet a köztársasági elnöktől három nappal ezelőtt, közvetítésemmel, kapott.

Teljesen egyetértek Önnel, Elnök úr, hogy Romániának azonnal akcióba kell lépnie, s ezért utasítottam külügyminiszteremet, hatalmazza fel bukaresti követemet, hogy írja alá az egvezményt, amelyet Brătianu úr és a szövetséges hatalmak képviselői kötnek.

1916. augusztus 12. szombat

Ha áttekintem a szemem előtt zajló politikai és társadalmi bomlás jeleit, csak azt sajnálom, hogy Gogol szatirikus zsenijének nincsen méltó örököse a mai orosz irodalomban, s így nem születhet meg a *Holt lelkek* kibővített és még sötétebbre színezett változata.

S megértem, hogy Puskin így kiáltott fel a keserű remekmű olvasán: „Istenem! Milyen szomorú is Oroszország!”

1916. augusztus 13. vasárnap

A közelmúltban alkalmam nyílt elbeszélgetni olyan francia és orosz gyárosokkal és kereskedőkkel, akik vidéken, Moszkvában, Szimbirszkben, Voronyezsben, Tulában, Rosztovban, Odesszában, a Donyec-medencében élnek, s mindannyiuktól megkérdeztem, vajon a környezetük még mindig a háború fő céljának tartja-e Konstantinápoly meghódítását.

A majdnem teljesen azonos válaszokat a következőkben foglalthatom össze:

A falusi tömegek körében a konstantinápolyi álom sohasem volt egészen világos, most pedig egyre homályosabbá, távolibbá, irreálisabbá válik. Egy-egy pópa időnként megemlíti, hogy az orosz népnek szent kötelessége, hogy Carigrádot elragadja a hitetlenektől és kitűzze az ortodox keresztet a Hagia Sophia kupolájára. Engedelmesen, áhítatos figyelemmel hallgatják, de szavait éppúgy nem tekintik a földi valóságra, a közeljövőre vonatkozóan, mintha az utolsó ítéletről vagy a pokolbeli kínokról szólna. Azt is meg kell említeni, hogy az alapvetően békés és irgalmas természetű, az ellenséggel mindig szívesen megbékélő muzsik egyre inkább irtózik a háború kegyetlenségeitől.

A munkásokat egyáltalában nem érdekli Konstantinápoly. Azt mondják, Oroszország már így is elég nagy, s a cár kormánya, ahelyett, hogy értelmetlen hódításokra pazarolná a nép vérét, jobban tenné, ha a proletariátus nyomorán enyhítené.

Egy réteggel feljebb, a polgárok, kereskedők, gyárigazgatók, mérnökök, ügyvédek, orvosok stb. köreiből elismerik, hogy Konstantinápoly sorsa fontos probléma Oroszország számára, azt is tudják, hogy a Boszporusz és a Dardanellák útja nélkülözhetetlen az orosz búza exportálása miatt, és hogy egy berlini parancs bármikor lezárhatja ezt az utat. De nem fogadják el,

sőt elvetik a szlavofilek történeti és misztikus tételét, s így arra a végkövetkeztetésre jutnak, hogy elég volna, ha egy nemzetközi szervezet szavatolná a tengerszorosok semlegességét.

Konstantinápolynak a birodalomhoz csatolását ezek szerint csak a nacionalisták viszonylag szűk csoportja és a doktrinér liberálisok kívánják.

De Konstantinápoly és a Dardanellák kérdésétől eltekintve, az orosz népnek a háborúhoz való viszonya általában kielégítőnek mondható. A szociáldemokrata pártot és a reakciós párt szélsőjobbszárnyát kivéve senki sincs, aki ne akarná a végső győzelemig folytatni a háborút.

1916. augusztus 14. hétfő

Kettesben ebédelek a Stockholmba készülő Mauricy Zamoyiski gróffal. Kétórás együttlétünk során kizárólag Lengyelországról és jövőjéről beszélgetünk.

Mindabból, amit mond, amire céloz, azoknak a vitáknak a visszhangját hallom, amelyek Szazonov kegyvesztése óta a petrográdi, moszkvai és kijevi lengyel körökben folynak.

Nem kétséges, hogy a cári kormány reakciós szárnyának növekvő súlya késlelteti és nehezíti a lengyel kérdés megoldását. A lengyelek meg vannak győződve róla, hogy hiába arat sikereket az orosz hadsereg Galíciában, Oroszország nem győz ebben a háborúban, a haláltusáját vívó cárizmus már most készül a germán hatalmakkal való egyezkedésre, s ennek majd Lengyelország issza meg a levét. Erre a gondolatra fellobban régi gyűlöletük, most már gúnyos megvetéssel elegyedve, hiszen az orosz kolosszus gyöngesége, tehetetlensége, testi-lelki nyomoréksága ma napnál világosabban megmutatkozik. És mivel már egyáltalában nem bíznak Oroszországban, úgy érzik, ez felmenti őket a függőségi engedelmesség, másfelől a tapintat kötelezettsége alól. Minden reményüket Franciaországba és Angliába vetik, és mértéktelenül megnövelik nemzeti követeléseik listáját. Már nem elégszenek meg a Romanovok jogara alatt élvezendő autonómiával, teljes és korlátlan függetlenséget kívánnak, a lengyel állam hiánytalan visszaállítását, s addig nem nyugszanak, míg a békekongresszus jóvá nem hagyja követeléseiket. Tagadják, hogy a cári birodalomnak joga van uralkodni a szláv népeken, hogy joga van a nevükben beszélni, történeti

fejlődésüket irányítani; az oroszoknak végre meg kell érteniök, hogy a civilizációs értékrendben a lengyelek és a csehek messze fölöttük állnak...

1916. augusztus 18. péntek

Brătianu és a szövetséges kormányok követei tegnap Bukarestben aláírták a szövetségi szerződést.

E szerződés értelmében Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország és Oroszország garantálja Románia területi integritását, s azonkívül *kötelezik* magukat, hogy az általános békekötéskor neki juttatják Bukovinát, néhány északi körzetét kivéve, Erdélyt és a temesvári bánságot. Románia területe és lakossága így a jelenleginek a kétszerese lesz.

Viszonzásképpen Románia kötelezi magát, hogy hadat üzen Ausztria–Magyarországnak, s minden gazdasági kapcsolatot megszakít új szövetségesei ellenségeivel.

A szövetségi szerződéshez katonai egyezmény csatlakozik.

Ennek az egyezménynek az értelmében a román főparancsnokság kötelezi magát, hogy legkésőbb augusztus 28-ig támadást indít az osztrák–magyar erők ellen.

Viszonzásképpen az orosz főparancsnokság erőteljes támadást rendel el az osztrák–magyar frontvonal egész hosszában, különösen pedig Bukovinában, hogy ezáltal lehetőséget adjon a román haderők mozgósítására és összevonására. A szövetséges vezérkarok, ugyanezzel a céllal, utasítást adnak, hogy a szaloniki hadsereg legkésőbb augusztus 20-ig indítson erőteljes offenzívát a macedóniai front teljes hosszában.

A történelem majd eldönti, hogy Brătianu jól választotta-e meg a pillanatot. Én a magam részéről továbbra is meg vagyok győződve róla, hogy túlságos óvatosságában vagy ravaszságában már legalább három olyan alkalmat szalasztott el, mely kedvezőbb volt a jelenleginél.

Az első alkalom 1914 szeptemberének elején volt, mikor az oroszok bevonultak Lembergbe. A meglepett, fejvesztett Ausztria–Magyarország nem tudta védeni a Kárpátok vonalát, vagyis a románok előtt szabad út nyílt.

A második alkalom 1915 májusa. Olaszország akkor lépett a színre. Oroszország politikai és katonai szempontból ereje tel-

jében volt. Athénban Venizelosz kormányzott. És Bulgária még habozott, melyik utat válassza.

Végül a harmadik alkalom ezelőtt két és fél hónappal mutatkozott, a nagy orosz offenzíva kezdetén, amikor még nem érkeztek meg Galíciába és Erdélybe a német és török csapaterősítések, s amikor Hindenburg, „a vaskancellár” még nem összpontosította minden erejét és stratégiai művészetét a keleti frontra.

De harc közben sosem érdemes a múlt meg nem valósult lehetőségein töprengeni, csak akkor van értelme, csak akkor van haszna, ha a jelent világítjuk meg vele. Ebből a szempontból nyilvánvaló, hogy Brătianu késleltető politikája jóval nehezebbé, jóval kockázatosabbá tette a Románia belépésével induló vállalkozást. Azt is hozzá kell tennem, hogy Románia hibájából nincs megfelelően előkészítve az orosz hadsereg akciója: az ellátásuk, a szállításuk, a balkáni haditervekhez való alkalmazkodásuk. A dolgok ugyanott tartanak, mint hat hónappal ezelőtt, Filipescuval folytatott megbeszéléseim idején. . .

Romániának szövetségünkhöz való csatlakozása mégis nagy fontosságú esemény. nemcsak a jelen háború kimenetele, hanem Franciaország kelet-európai politikájának további alakulása szempontjából.

Harmadik könyv

1916. augusztus 19. szombat

A legutóbbi napokban sok mindenkivel beszélgettem, a legkülönbélebb pártállású emberekkel. Az elmondottakat s még inkább az el nem mondottakat összegezve a következő megállapításokra jutottam:

A cárné klikkje a cár megkerülésével és tudta nélkül új irányba igyekszik terelni az orosz diplomáciát, vagyis megpróbálja előkészíteni a Németországgal való kiegyezést. Ennek alapvető oka, hogy a reakciós párt tart a nyugati demokratikus hatalmakkal kialakult szoros és hosszú együttműködéstől, ezt már gyakran megfigyelhettem. Azután: szeretnék mielőbb helyreállítani Németországnak és Oroszországnak a háború előtti közös kereskedelmi és ipari érdekeltségeit. A harmadik ok, hogy az orosz seregek közelmúltbeli dvinai offenzívája a vártnál kevésbé volt sikeres, ami azt bizonyítja, hogy Németország ellenállóképessége még korántsem merült ki. A galíciai és örményországi sikerek ezzel szemben azt a gondolatot sugallják, hogy a háború hasznát inkább Ausztria és Törökország, mintsem Németország táján kell keresni.

1916. augusztus 22. kedd

Krivosejn volt földművelésügyi miniszter, aki a cári liberálisok közt minden bizonnyal a legnyíltabb és legemelkedettebb szellem, egyszer elmondta nekem, hogy a cár mindig makacs és legyőzhetetlen ellenállást tanúsít, valahányszor azt tanácsolják neki, hogy alakítsa át a cárizmust parlamentáris monarchiává. Krivosejn reményvesztetten tette hozzá:

– A cár mindig is Pobedonoszcev tanítványa marad!

II. Miklós lelki és politikai nevelője a Szent Szinódus nevezetes főprokurátora, III. Sándor barátja és munkatársa volt. Pobedonoszcev, ez a kiváló jogász, nagy műveltségű teológus, az ortodox autokrácia fanatikus bajnoka lángoló hittel, rajongó hazafiassággal, tiszta és tántoríthatatlan lelkiismerettel, nagy műveltséggel, ritka vitatkozótehetséggel, s ami talán ellentmondásnak látszik: tökéletes egyszerűséggel s rendkívül megnyerő modorban és stílusban védelmezte reakciós tételeit. Abszolutizmus, nacionalizmus, ortodoxia – e három pontban foglalható össze egész programja, melynek megvalósításán szertelen ke-

ménységgel fáradozott, királyi megvetéssel sújtva az útjába álló realitásokat. Átkozta az „új szellemet”, a demokratikus elveket, a nyugati ateizmust. Szívós és mindennapos tanítása kitörőhöz nem lehetetlen nyomot hagyott II. Miklós befolyásolható gondolkodásán.

1916. augusztus 28. hétfő

Olaszország tegnap hadat üzent Németországnak, végleg szakítva így a germánssággal, Románia pedig hadat üzent Ausztria–Magyarországnak.

1916. augusztus 31. csütörtök

Az orosz seregek a Stochodtól a Kárpátokig, vagyis háromszázhusz kilométer hosszú fronton nyomulnak előre.

De előrehaladásuk lelassult, méghozzá az emberek és lovak kimerültsége, a hátországgal való összeköttetés fokozódó nehézségei, a tüzéség meggyengülése és a kényszerű lőszertakarékosság miatt.

Vagyis Románia épp akkor lép hadba, amikor az orosz támadás kifulladásban van.

1916. szeptember 1. péntek

A vezérkart és a hadügyminisztériumot megalázó csapás érte.

Az az orosz dandár, amely nemrég érkezett Franciaországba és a Szaloniki felé való behajózást várta Marseille-ben, föllázadt; ezredesüket meggyilkolták, több tisztjüket megsebesítették. A francia csapatok energikus közbelépése kellett, hogy helyreálljon a rend. A büntetés szigorú volt: mintegy husz embert főbe lőttek.

Eszembe jut, amit Szazonov tavaly december elején mondott, hogy miért ellenzi Doumer kérésének teljesítését: „Az orosz katona, ha kiszakítják megszokott környezetéből, nem ér semmit; mindjárt demoralizálódik.”

1916. szeptember 2. szombat

Manuilovot, a rendőr-kalandort, akit Stürmer kabinetirodájára főnökévé nevezett ki, nemrég letartóztatták; az a vád ellene, hogy zsarolt egy bankot, s ezt bizonyítani is tudják; Manuilov-

nak a szélhámosság a rendes kenyérkeresete, bűnei közül a legmegszokottabb és a legbocsánatosabb.

Ezt az incidenst csak azért érdemes megemlíteni, mert Alekszandr Hvosztov belügyminiszter Stürmer tudta nélkül rendelte el a letartóztatást. Emögött lappang hát még valami botrány, ami előbb-utóbb ki fog pattanni.

1916. szeptember 5. kedd

Beszélgetés Nyeratovval Amerikáról. Sajnálkozunk, hogy az amerikai nép nagy része még mindig nem hajlandó megérteni az Európát dúló konfliktus egyetemes jelentőségét, s azt, hogy melyik oldalon van az igazság. Több mint egy éve már, hogy egy német torpedónaszád elsüllyesztette a *Lusitaniát*, több mint egy éve már, hogy a nagy New York-i folyóirat, a *The Nation* ezeket írta: „A *Lusitania* elsüllyesztése olyan gázott, amelyet még Attila sem vállalt volna, amelyet egy török is szégyellene, és amelyért még egy barbár kalóz is bocsánatot kérne. Ezek a banditák megcsúfoltak minden isteni és emberi törvényt...”

És az amerikai lelkiismeret még mindig nem szólal meg.

Azt mondom Nyeratovnak:

– Oroszország sokat tehetne az amerikai közvélemény této-vázásának megszüntetéseért, azért, hogy végleg a mi ügyünk mellé álljon.

– Mit tehetnénk?... Nem tudom...

– Csak annyi kellene, hogy enyhítsék a zsidókra vonatkozó törvényeket, ez nagy hatást tenne Amerikára.

Nyeratov fölkiált:

– A zsidókérdést megbolygatni a háború kellős közepén?... Az lehetetlen... Az egész országot magunk ellen fordítanánk. És nagy kárt okoznánk a Szövetségnek is, mert biztos lehet benne, hogy szélsőjobboldali pártjaink rögtön megvádolnák Franciaországot és Angliát, hogy titokban támogatják a zsidók követeléseit.

Majd rátérünk a folyó ügyekre.

A zsidókérdés beárnyékolja Oroszország és az Egyesült Államok kapcsolatait; sokszor beszéltem erről Marye amerikai nagykövettel, Francis elődjével.

Több százezer orosz zsidó él New Yorkban, Chicagóban, Philadelphiában és Bostonban. Tevékenyek és okosak, gazda-

gok és befolyásosak lévén, meg tudják utáltatni az Egyesült Államokban a cárizmust. Az 1791-ben II. Katalin által bevezetett kemény korlátozó intézkedésekben, melyeket az 1882-es nevezetes „Ignatyev-törvények” még tovább súlyosbítottak, az amerikaiak az emberi társadalmak történetének egyik legsúlyosabb méltánytalanságát látják.

Az 1904-es kisinyovi pogrom olyan felháborodást keltett az Egyesült Államokban, hogy Rooseveltnél szükségessé látta ünnepélyesen tiltakozni, amiért az orosz társadalom mind a mai napig neheztel.

1916. szeptember 9. szombat

Egy dán származású orosz bankár, aki állandó kapcsolatban áll Svédországgal, s így mindig pontos értesülései vannak a német helyzetről, azt mondta nekem:

– Németországban néhány hét óta az általános kifáradás és aggodalom jelei észlelhetők. Senki sem hisz már a gyors győzelemben, a diadalmas békekötésben. Csak a pángermanizmus szélsőséges hívei tesznek úgy, mintha hinnének benne. A franciák leküzdhetetlen ellenállása Verdunnél és az oroszok galíciai előrenyomulása nagy és tartós csalódást keltett. Azt is kezdik mondogatni, hogy a tenger alatti háború tévedés, ostobaság, mert nem tudja megakadályozni Franciaország és Anglia árulását, s amellett annak a veszélynek teszi ki a germán hatalmakat, hogy az Egyesült Államok is előbb-utóbb ellenük fordul stb. És növekednek a gazdasági nehézségek is, az élelmi-szerhiány miatt máris zavargások törtek ki, főképp Észak-Németországban.

1916. szeptember 12. kedd

Palej hercegnő ma este vacsorára hívott, Marija Pavlovna nagyhercegnővel együtt.

Az összejövetel egészen szűk körű; így legalább nyugodtan beszélgethetek a nagyhercegnővel, akit Szazonov kegyvesztése óta még nem láttam.

Ott folytatjuk beszélgetésünket, ahol félbehagytuk, s áttekintjük az időközben történeteket. Értesüléseink egybevágók: a cárné egyre jobban beleavatkozik a nagypolitikába, s a cár egyre kevésbé tud ellenállni neki.

– A cár például gyűlöli Stürmert – mondja a nagyhercegnő –,

tudja, hogy tehetségtelen és becsstelen; sejti, hogy milyen játékot játszik a cárnéval, és ez bosszantja, mert a cárnétól éppúgy félti a tekintélyét, mint mindenki mástól. De ahhoz nem volt bátorsága, hogy Szazonovot megvédje, hagyta, hogy ráeröltesék Stürmert.

– Hát senki sincs a környezetében, aki felvilágosíthatná?

– Senki... Hisz ön is tudja, milyen a környezete. Még az öreg Frederiksz beszél vele a legnyíltabban. De neki nincs semmiféle hatalma... Meg aztán ne higgye, hogy a cárnak oly nagy szüksége van rá, hogy felvilágosítsák. Nagyon jól tudja, mit csinál, tökéletesen tisztában van a tévedéseivel és a hibáival. Ítéletei legtöbbször pontosak. Biztos vagyok benne, hogy most keserű szemrehányást tesz magának Szazonov menesztése miatt.

– Akkor hát miért követ el annyi tévedést és hibát? Mert végül is a következmények visszaütnek rá.

– Azért, mert gyenge! Mert nincs ereje hozzá, hogy ellenálljon a cárné követelőzéseinek és jeleneteinek!... És még egy okból, mely ezeknél is súlyosabb: azért, mert fatalista. Amikor a dolgok rosszul mennek, helyett, hogy cselekedne, kijelenti, hogy Isten akarja így, és hogy ő rábízta magát Istenre!...

1916. szeptember 14. csütörtök

Egy idő óta olyan hírek terjengenek, hogy Raszputyin és Stürmer már nincsenek jóban egymással: nem lehet őket együtt látni, s nem is látogatják egymást.

Holott mindennap összejönnek és tanácskoznak. Megbeszéléseiket este tartják, Petrográd legtitokzatosabb helyén, a Petropavlovszk-erődben.

A Romanovok Bastille-jának kormányzója Nyikityin tábornok, akinek a lánya a sztarec egyik legbuzgóbb híve. Stürmer és Griska az ő közvetítésével üzennek egymásnak; ő megy el kocsián Raszputyinért a városba és viszi el az erődbe, s a két cinkostárs a kormányzó házában, Nyikityina kisasszony szobájában jön össze.

Miért ennyire titokzatosak? Miért ezen az eldugott helyen találkoznak? És miért csak besötétedés után? Talán azért, mert mindkettőjüket annyira gyűlölik, hogy el akarják titkolni barátságukat. Vagy azért, mert tartanak tőle, hogy az anarchisták merényletet követnek el ellenük.

Vajon a szörnyű államfegyházban lezajlott tragikus események közül akadt valaha is szomorúbb, mint ennek az Oroszország elveszejtésén munkálkodó két gazembernek az éjszakai találkozásai?

1916. szeptember 16. szombat

A bolgárok erős nyomása miatt a románok fokozatosan kivonulnak Dobrudzsából. És a Ruszcsukból felszálló osztrák repülőgépek éjjel-nappal bombázzák Bukarestet.

A Rudeanu-féle egyezmény visszavonásának percétől fogva előre látható volt, hogy ennek így kell történnie. A román kormány drágán fizeti meg azt a tévedését, hogy minden katonai erejét Erdély ellen irányította, hagyta magát megtéveszteni Szófia homályos kijelentéseitől, elhitte, hogy a bolgárok nem akarnak fegyveresen bosszút állni 1913-as vereségükért és megaláztatásukért.

1916. szeptember 20. szerda

Egyre inkább kirajzolódik és megvalósul a Hindenburg-terv a román frontvonal egész körívén. A német, osztrák, bolgár és török erők Dobrudzsában és a Duna mentén, Orsova térségében és a Kárpátok szorosaiiban egyidőben és folyamatosan támadnak, a románok pedig mindenütt hátrálnak.

1916. szeptember 21. csütörtök

A cárt gyakran vádolják közönnyel és önzéssel. Azt mondják, nemcsak rokonai, barátai és leghívebb kiszolgálói bajait nézte el mindig is érzéketlenül, hanem népe megpróbáltatásait is. S több emlékezetes esetről tudnak, amikor a cár valóban meglepő részvétlenségről tett tanúságot.

Az első koronázása idején történt Moszkvában, 1896. május 18-án. A Petrovskij park melletti Hogyinka nevű mezőn népünnepélyt rendeztek. A rendőrség olyan kevés óvintézkedést tett, hogy a tömeg vadul hömpölygött ide-oda. Hirtelen pánik tört ki, az emberek egymást taposták; kétezer volt a halottak és kétezer a sebesültek száma. II. Miklós a katasztrófa hírére semmiféle megrendülést sem mutatott, még az estére tervezett bált sem volt hajlandó lemondani.

Kilenc évvel később, 1905. május 14-én Rozsgyesztvenszkij tengernagy flottáját Csuzimánál teljesen megsemmisítették; ezzel Oroszország távol-keleti álmái semmivé váltak. A cár éppen teniszezni indult, amikor átadták neki a vereségről hírt adó sürgönyt. Csak annyit mondott: „Milyen rettenetes csapás!” Azal fogta a teniszütőjét.

Hasonló higgadtsággal fogadta Plehve belügyminiszter meggyilkolásának hírért 1904-ben, Szergej nagybátyját 1905-ben és Sztolipin miniszterelnökét 1911-ben.

És az a váratlan és alattomos gesztus is, amellyel nemrégiben közvetlen munkatársát, Orlov herceget menesztette, ugyancsak érzéketlenségről, a nagylelkűség, a hála, a barátság érzésének hiányáról tanúskodik.

1916. szeptember 22. péntek

Stürmer politikai pályája valóban veszélyben forogna?

Szavahihető forrásból hallottam, hogy esküdt ellenségének,

Hvosztov belügyminiszternek sikerült befektetnie őt a cár előtt a Manuilov-ügy háttérének föltárásával, amely Hvosztov szerint közeli botrányral fenyeget. Mi ez a háttér? Nem tudjuk; de bizonyosra vehető, hogy Stürmer és a miniszterelnöki titkár lelkén nem egy ember halála szárad.

Állítólag már titkon ki is jelölték Stürmer utódját a miniszterelnöki tisztségre. A jelenlegi közlekedésügyi miniszterről, Alekszandr Fjodorovics Trepovról volna szó. Örülnék ennek a változásnak, mert Trepov becsületes, okos, munkabíró, energikus ember és jó hazafi.

Este a Donon étteremben vacsorázom Kokovcov és Putyilov társaságában. Nehéz eldönteni, a volt miniszterelnök pesszímistább-e vagy a dúsgazdag bankár; túlcitálják egymást.

Kokovcov kijelenti:

– A forradalom felé tartunk.

Mire Putyilov:

– Az anarchia felé tartunk. – Magyarázatképpen hozzáteszi:
– Az oroszok nem forradalmárok, hanem anarchisták. Ez nagy különbség. A forradalmár célja az újjáépítés, az anarchista viszont csak rombolni akar.

1916. szeptember 24. vasárnap

Egy Franciaországban és Angliában is közkeletű tévedés szerint, melynek visszhangja hozzám is állandóan eljut, a cárizmus könnyedén megoldhatná belső nehézségeit, ha lemondana elavult elveiről, s merészen a demokratikus reformok útjára lépne. Akkor mindjárt kitűnne, mennyi felhasználatlan energia, mennyi nem is sejtett erény rejtezik az orosz népben. Hazafiaság, intelligencia, erkölcsösség, szilárd jellem, kezdeményező- és szervezőkészség, gyakorlati idealizmus, társadalmi, nemzeti és emberi kötelességtudás – s ki tudja, még mennyi jó tulajdonságra derülne fény. A nyugati szövetségeseknek ezért rá kellene bírni Miklós cárt, hogy szánja rá magát a szükséges újítások bevezetésére. Mert akkor a Szövetség ereje is egy csapásra megsokszorozódna.

A kadet képviselők közelmúltbeli londoni és párizsi utazása is nagyban hozzájárult ezeknek az eszméknek az elterjedéséhez. Sőt, ezek a képviselők a szememre vetik, hogy nem érintkezem eleget a liberális körökkel, nem éreztetem elég nyíltan, hogy ro-

konszenvezem velük, s végül, hogy a cárral való baráti kapcsolatomat nem használom fel, hogy megnyerjem őt a parlamentarizmus eszméjének.

Többször elmagyaráztam már ebben a naplóban, miért éreztem kötelességemnek, hogy tartózkodó legyek a liberális pártokkal szemben. Akármennyi hibája van a rendszernek, mégiscsak a cárizmus Oroszország tartópillére, az orosz társadalom alapja és tartószerkezete, az egyetlen összetartó ereje a nagyon különböző területeknek és népeknek, amelyeket tíz évszázad története vont fokozatosan a Romanovok uralma alá. Míg tart a háború, a szövetségeseknek mindenképpen támogatniuk kell a cárizmust. Számtalanszor kifejtettem már ezt a véleményemet.

De többet mondok: biztos vagyok benne, hogy még jó ideig, talán még egy vagy két nemzedék életében, Oroszország belső bajain csak tüneti kezeléssel, részlegesen és nagyon óvatosan, fokozatosan lehet segíteni. Ennek fő oka az orosz nép tömegeinek mélységes tudatlansága.

Mert Oroszországnak elsősorban ebben van a gyengesége, alapjában véve ezért alkalmatlan a politikai fejlődésre. Ebben a végtelen birodalomban száznyolcvanmillió lakos számára mindössze százhúszezer elemi iskola van. És micsoda iskolák! Micsoda tanítók! A tanítást többnyire a helybeli pópára bízák, aki általában szegény ördög, lusta és megvetett alak. Az olvasás, az írás és a számolás csak az imádkozás, a szentek története és a vallásos énekek után következik. A népoktatást így, szinte közvetlenül, a klérus tartja a kezében. A Szent Szinódus régebben fel is hívta a papok figyelmét rá, hogy az iskolák legyenek „bensőséges kapcsolatban az egyházzal, és pontosan tartsák be az ortodox hit szabályait”, és hogy „a tanítók legelső feladata” a gyermekek vallásos nevelése. Az oktatási rendszer nagyon rosszul működik. Sok helyen az iskolák félig vagy egészen üresek a nagy távolságok, a hó és a hideg miatt, vagy azért, mert hiányoznak a könyvek és az egyéb iskolai felszerelések, vagy pedig azért, mert a muzsikok összevesztek a pópával és alaposan eldöngették.

Nagy Katalin, Voltaire és Diderot barátja, a filozófus cárnő többek közt azzal dicsekedett, hogy ő teremtette meg Oroszországban a közoktatást. Uralkodása idején mintegy húsz felsőbb iskolát és száz-egynéhány elemi iskolát alapítottak. Szokásos

lelkessedésével vágott bele vállalkozásába, nem feledkezve meg természetesen uralkodásának alapelveiről, melyek szelleme mind a mai napig él utódaiban. Egyszer, mikor a moszkvai kormányzó panaszkodott, hogy az alattvalók nem mutatnak megfelelő érdeklődést az új intézmények iránt, a cárnő így felelt: „Ön panaszodik, hogy az oroszok nem akarnak tanulni. De hiszen én nem is nekik csinálom az iskolákat, hanem Európának, hogy jó véleményük legyen rólunk. Mert ha egyszer a parasztjainknak eszükbe jut, hogy tanulni akarnak, akkor sem ön, sem én nem maradunk a helyünkön.”

1916. szeptember 26. kedd

Athénban súlyosbodik a helyzet, döntő pillanatához érkezett a király és Venizelosz közt folyó párviadal.

Felkeresett egy orosz újságíró, akiről tudom, hogy bizalmas viszonyban van Stürmerrel, s tudatta velem, hogy „egyes udvari személyiségek” nem bánnák, ha Görögországban dinasztikus válság robbanna ki, s azt is remélik, hogy a francia kormány siettetni fogja ezt a válságot, mely „igen hasznos volna a szövetségesek számára”. Óvatosan válaszolok neki, kifejtve, hogy Briand görögpolitikája nem számol semmiféle dinasztikus válsággal, és hogy Konstantin királyra vár annak a nagyszerű dinasztikus programnak a megvalósítása, melyet a szövetséges kormányok elébe terjesztettek. Látogatóm nem erőlteti a dolgot.

Könnyű átlátni Stürmernek és azoknak az „udvari személyiségeknek” a játékán, akiknek ez az újságíró csak eszköze. Az orosz autokrácia hívei természetesen nem segédkezhetnek egy uralkodó megbuktatásában. De ha a görög események a köztársaság kikiáltásához vezethetnek, nem volna jobb, mondják ők, elébe vágni az eseményeknek egy új uralkodó trónra ültetésével? Mert az orosz cári családban bőven akadnak jelöltek. És mivel egy autokrata kormányzat igazán nem árthatja bele magát egy olyan piszkos ügybe, mint a király eltávolítása, legjobb volna a Francia Köztársaság kormányára bízni ezt a titkolni való műveletet!

1916. szeptember 27. szerda

Stürmer három napot töltött a cárnál, Mogiljovban.

Azt mondják, nagyon ügyesen megvédte magát. A Manuilov-ügyben sikerült valahogy tisztáznia magát, azt állítván, leg-

feljebb abban hibázott, hogy engedékeny és naiv volt. Fölhozta azután, hogy közeledik a Duma ülésszaka, hogy izzanak a forradalmi szenvedélyek, s nagy hiba volna épp most meggyengíteni a kormányt.

1916. szeptember 28. csütörtök

Váratlan fordulat Görögországban,. Venizelosz és Konduriotisz tengernagy titokban Krétára hajózott, ahol antantbarát felkelés tört ki; Athén utcáin nacionalista tüntetések folynak, Pireuszban sok ezer tiszt és katona gyülekezik azt követelve, szállítsák őket Szalonikibe, ahol csatlakozni szeretnének Sarraïl tábornok seregéhez.

Megvizsgálom Stürmerrel együtt a történetek lehetséges következményeit.

– Tőlünk függ – mondom –, hogy az események nekünk kedveznek-e vagy sem, csak gyorsan és határozottan kell cselekednünk.

– Persze... Persze... – mondja Stürmer. Majd tétovázva folytatja, mintha keresné a szavakat: – De mit teszünk, ha Konstantin király makacsul ellenáll?

Furcsán néz rám, kérdő és alamuszi tekintettel. Úgy teszek, mintha gondolkoznék. Megismétli a kérdését:

– Mi legyen Konstantin királlyal?

Ez pedig, ha nem is éppen sugalmazás, de legalábbis csalétek, mely láthatólag az orosz újságíró álbizalmas közléséhez kapcsolódik.

Kitérő választ adok, mondván, hogy nincsenek eléggé pontos értesülesem ahhoz, hogy gyakorlati véleményt formálhassak, s hozzáteszem:

– Egyébként is szeretném megvárni, míg Briand úr tájékoztat nézeteiről; de mindenesetre közölni fogom vele, hogy ön szerint a jelenlegi válság Konstantin király személyét is fenyegeti.

1916. szeptember 29. péntek

Az utóbbi időben sokat romlott a gazdasági helyzet. Az árak emelkedése mindenkit sújt. A létfontosságú cikkek ára a háború eleje óta háromszorosára emelkedett, sőt a fa és a tojás ára négyszeresére, a vaj és a szappan ára ötszörösére. A helyzet okai sajnos nyilvánvalók: a külföldi piacok lezárulása, a vasút-

vonalak túlterheltsége, az irányító hivatalok zűrzavara és becsstelensége.

De mi lesz, ha majd hamarosan az élelmiszerhiánynál is nehezebben elviselhető kemény téli hideg megpróbáltatásaival is szembe kell nézni?

1916. október 3. kedd

Stürmernek sikerült megszabadulnia halálos ellenségétől, Alekszandr Hvosztov belügyminisztertől, vagyis a Manuilov-ügytől nem kell tartania többé.

Az új belügyminiszter a Duma egyik alelnöke, Protopopov. Mindeddig a cár nagyon ritkán választott minisztert a nemzeti gyűlési képviselők közül. Protopopov kinevezése mégsem a parlamentarizmus irányában való fejlődést jelzi. Ellenkezőleg.

Régebbi nézetei alapján Protopopovot az októbristák, vagyis a nagyon mérsékelt liberálisok közé sorolták. Tavaly júniusban tagja volt annak a parlamenti delegációnak, mely Nyugat-Európába utazott, s Londonban és Párizsban is a végsőkig való harc híveként nyilatkozott. De útban hazafelé, Stockholmban különös tárgyalást folytatott egy Warburg nevű német ügynökkel, és bár az egész ügy eléggé homályos, annyi mégis biztos, hogy Protopopov a békéről beszélt.

Petrográdba visszatérve csatlakozott Stürmer és Raszputyin köréhez, akik bemutatták a cárnénak is. Hamar beférközött a kegyeibe. Mindjárt bevonták a Carszkoje Szeló-i titkos tanácskozásokba, főként az okkult tudományokban – s azok közül is a legmagasabb rendűben és legitimizatosabban: a halottidézésben való jártassága miatt. Egyébként biztos tudomásom van róla, hogy egy hajdani fertőző betegségből következőleg idegbántalmakban szenved, és hogy az utóbbi időben az általános paralízis előjeleit állapították meg nála. Jó kezekbe került hát a birodalom belpolitikája!

1916. október 5. csütörtök

Ebédén látom vendégül a nagykövetségen E.-t, egy magas rangú udvari tisztségviselőt. Nem hívtam meg senki mást, hogy nyugodtan beszélgethessünk.

Míg az asztalnál ülünk, visszafogja magát a személyzet miatt. De a szalonba visszaérve merészen belevág:

– Nagykövet úr, mire várnak, ön és Anglia nagykövete? Mikor vetnek már véget Stürmer árulásának?

– Arra várunk, hogy konkrét panaszt tehessünk ellene... Hivatalosan nem vethetünk semmit a szemére, kijelentései és cselekedetei tökéletesen korrektek. Egyre azt mondja: „Háború a végső győzelemig!... Nem kegyelmezünk meg Németországnak!” Belső gondolatait, titkos machinációit csak sejtjük és találgatjuk, vagyis legfeljebb feltevéseink, gyanúink lehetnek. Nagy szolgálatot tenne nekünk, ha legalább egy konkrét ténnyel alá tudná támasztani meggyőződését.

E. kifejti, hogy Stürmer, Raszputyin, Dobrovolszkij, Protopopov és társaik csak másodrendű, kevésbé fontos személyek, mert annak a kis létszámú, névtelen, de rendkívül nagy hatalmú érdekszövetkezetnek az eszközei, mely a háborúba belefáradva s a forradalomtól rettegve, békét követel.

– Ezt az érdekszövetkezetet természetesen a balti tartományok nemesei és a fő udvari tisztségviselők vezetik. Ott vannak azután a birodalmi tanács és a Duma szélsőséges reakciói, a Szent Szinódus urai, végül pedig a bankvilág és a nagyipar vezetői. Stürmer és Raszputyin segítségével kezükben tartják a cárnét, a cárnén keresztül pedig a cárt.

– Ó, a cárt még nem tartják a kezükben!... Nem is fogják soha! Arra gondolok, hogy sohasem fogják tudni rávenni, hogy szakítson a szövetségeseivel.

– Akkor meggyilkoltatják vagy lemondásra kényszerítik.

– Lemondásra?... El tudja képzelni, hogy a cár lemondjon? Kinek a javára?

– A fia javára, aki helyett a cárné uralkodna. Nyugodt lehet, hogy Stürmernek vagy talán inkább azoknak, akik irányítják, ez a terve... Ezek az emberek semmitől sem fognak visszariadni, hogy elérjék céljukat; mindenre képesek. Sztrájkokat, zendüléseket, pogromokat, nyomort és éhínséget fognak provokálni; olyan zűrzavart, olyan kétségbeesett helyzetet teremtenek, hogy lehetetlenné válik a háború folytatása. Ön nem tudja, mire voltak képesek 1905-ben!

Pár szóban összefoglalom a hallottakat, s a következő konklúzióval zárom:

– A legfontosabb teendő most Stürmer eltávolítása. Megteszem, ami tőlem telik.

G.-né, akinek férje fontos állást tölt be a belügyminisztériumban, már hosszú ideje Stürmer Egeriája.* Ez a becsvágyó és intrikus asszony mindig is segítette Borisz Vlagyimirovics előrehaladását a hivatalnoki ranglétrán. Mióta Raszputyin segítségével sikerült kineveztetnie miniszterelnöknek, már nem tudja féken tartani nagyratörő álmait. Nemrégiben titokzatos komolysággal, mintha csak valami államtitokról volna szó, azt mondta egyik barátnőjének: „Hamarosan fontos eseményekre kerül sor. Drága hazánk végre az üdvösség útjára lép. *Borisz Vlagyimirovics lesz Őfelsége a cárné miniszterelnöke!*”

1916. október 8. vasárnap

Valaki, aki elég pontosan tájékoztat a haladó körökben hallható és tapasztalható dolgokról, most arról számol be, hogy a szociáldemokrata párt és különösen szélsőséges bolsevik frakciója, rendkívül aktív tevékenységet folytat.

A háború elhúzódása, a győzelem bizonytalansága, a gazdasági helyzet nehézségei újból felszították a forradalmi reményeket. Úgy gondolják, hamarosan itt a harc pillanata, és készülnek rá.

A mozgalmat a Duma három trudovik képviselője, Csheidze, Szkobelev és Kerenszkij irányítja. Nagyon erős a Svájcba menekült Lenin befolyása is.

Engem leginkább a petrográdi triumvirátus tevékenységének gyakorlatias jellege lep meg. 1905-ös csalódásaikból levonták a megfelelő következtetéseket. Nem keresik már a kadetokkal való megegyezést, hiszen azok polgárok, vagyis nem érthetik meg soha a proletariátust; nem táplálnak illúziókat a falusi tömegektől várható közvetlen segítséggel kapcsolatban sem, megelégszenek azzal, hogy földosztást ígérnek nekik. Mindezekelőtt a „fegyveres forradalom” előkészítésén fáradoznak. A munkások és katonák szoros szövetségével hozzák létre majd a „forradalmi diktatúrát”: a győzelmet csakis a gyár és a kasszánya bensőséges egysége biztosíthatja. E mozgalom lelke Kerenszkij.

* Jósthetségű forrásnimfa a római mitológiában, a monda szerint ő volt Numa Pompilius titkos tanácsadója.

1916. október 9. hétfő

Az új belügyminiszter, Protopopov, szélsőségesen reakciós álláspontot és programot hirdet meg. Nem fog visszariadni attól se, mondja, hogy szembeszálljon a forradalmi erőkkal; ha kell, provokálja őket, hogy aztán egyetlen csapással végezhesen velük; érez magában elegendő erőt a cárizmus és az ortodox Szent Oroszország megmentésére, s meg is fogja menteni... Így beszél bizalmas hívei előtt, kifogyhatatlanul locsogva és öntelten mosolyogva. Néhány hónappal ezelőtt pedig még a Duma mérsékelt liberálisai közé számított. Akkori barátai, akik nagyrabecsülésük jeléül alelnökké választották, nem ismernek rá.

1916. október 10. kedd

A románok mindenütt hátrálnak. A hadvezetés tehetetlen, a csapatok fáradtak s csüggedtek: lehangolóak a hírek.

1916. október 16. hétfő

Néhány napja furcsa pletyka járja Petrográdban: mindenki úgy tudja, Stürmernek végre sikerült rávennie a cárt, hogy veszen véget a háborúnak, ha kell, akár különbékével. Engem legálább húszan kerestek fel ezzel kapcsolatban. Mindenkinek ugyanazt feleltem:

– Nem tulajdonítok jelentőséget ezeknek a pletykáknak. A cár sohasem fogja elárulni szövetségeseit.

Mindamellet az a véleményem, hogy ez a legenda csak Stürmernek és bandájának a közreműködésével terjedhetett el ilyen széles körben.

A cár utasítására a távirati iroda ma hivatalos közleményt hozott nyilvánosságra, amely „határozottan cáfolja egyes napilapok híreit az Oroszország és Németország közti különbéke lehetőségéről”.

1916. október 17. kedd

Búcsúvacsorát adok Motono tiszteletére. Vendégeim közt van a miniszterelnök és felesége, Trepov közlekedésügyi miniszter, Olaszország nagykövete, Dánia követe és felesége, Volkov tábornok, Kantakuzinosz hercegnő, Polovcov és felesége, Orlov herceg és felesége, Vrangel tábornok és a báróné, Lucien Murat herceg felesége, aki útban van a férjéhez a Kaukázusba.

Harcourt őrgróf, aki a Vöröskereszt megbízottjaként Romániába tart, s még mintegy harminc személy.

Stürmerné megdöbbenően hasonlít a férjére. Hasonló az észjárása, hasonló a jelleme. Mindent megteszek, hogy beszédre bírjam. Hosszú dicshimnusz zeng a cárnéről. A dicséretes és magasztaló szavak áradatából megértem, hogy Stürmer milyen fortélyos módon lopta be magát a cárné kegyeibe. Ezt a szerencsétlen idegbeteget, aki abban a hitben élt, hogy az egész nép gyűlöli, Stürmernek sikerült meggyőznie róla, hogy mindenki bálványozza.

– Nincsen nap – mondja Stürmerné –, hogy a cárné ne kapna leveleket és sürgönyöket munkásoktól, parasztoktól, papoktól, katonáktól, sebesültektől. És ezek az egyszerű emberek, akik által maga az orosz nép szól, lelkes szeretetükről, végtelen bizalmukról biztosítják a felséges asszonyt, s könyörögnek neki, mentse meg Oroszországot.

Az est folyamán Trepovot az oroszországi gazdasági válságról kérdezem, mely igen nyugtalanítja a közvéleményt.

– Az élelmezési nehézségek – mondja – valóban aggasztóak, de az ellenzéki pártok visszaélnék a helyzettel, hogy támadhassák a kormányt. Elmondom őszintén, hogy állunk. Először is, a válság korántsem általános, csak a városokban és néhány nagyobb faluban öltött komolyabb méreteket. Az igaz, hogy néhány városban, például Moszkvában ingerült a lakosság. Másrészt nincs élelmiszerhiány, mindössze néhány olyan termék hiányzik, amit külföldről kaptunk. De kevés a szállítóeszköz, és rosszak az elosztás módszerei. Erélyes intézkedésekre készülünk. Biztosíthatom, hogy hamarosan javulni fog a helyzet, sőt, azt remélem, hogy legkésőbb egy hónapon belül a jelenlegi rossz hangulatnak már nyoma sem lesz.

1916. október 22. vasárnap

Beljajev tábornok Romániába utazik, mint az orosz főparancsnokság képviselője; most volt nálam elbúcsúzni.

Elmondja, hogy a Moldvába küldött két hadseregen kívül, amelyek célja, hogy Palánkánál megpróbáljanak behatolni Erdélybe, még egy harmadik hadtest indul útnak november 7-én a Havasalföldre, s a Duna és a Kárpátok közti térségben a román hadsereggel fog együttműködni. Beljajevnek közölnie kell

Ferdinánd királlyal, hogy a „cár nem zárja ki további csapaterősítések küldésének lehetőségét”.

Kifejtem a tábornoknak, hogy rendkívül sürgősnek tartom ezeket a „további” csapaterősítéseket.

– A balkáni hadműveletek egyre határozottabb irányba fordulnak... de milyen irányba! Dobrudzsa elveszett. Constanța nemsokára esik. Az erdélyi Kárpátok hágóit megerősítették. Közeledik a tél... A legcsekélyebb késedelem is végzetes lehet.

1916. október 24. kedd

Trepov jóslatával ellentétben a gazdasági helyzet egyáltalán nem javul, inkább romlik. Egyik informátorom szerint, aki tegnap végigjárt két munkásnegyedet, a nép nélkülöz, és egyre kevesebb. A minisztereket nyíltan vádolják, hogy szándékosan teremtenek éhínséget, zavargásokat akarnak provokálni, hogy legyen ürügyük elintézni a szocialista szervezeteket. A gyárakban kézzől kézre járnak a sztrájkba szólító és békét követelő röpcédulák. Honnét kerülnek oda? Senki sem tudja. Egyesek azt állítják, hogy német ügynökök terjesztik, mások szerint az Ohrana. Mindenki azt mondja, hogy „ez nem mehet így tovább”. A bolsevikok – vagy „szélsőségesek” – nagyon tevékenyek, gyűléseket tartanak a kaszárnyákban, s azt hangoztatják, hogy „közeleg a proletariátus nagy napja”.

Megkérdem informátoromtól, aki okos és elég becsületes ember, és érintkezik a liberális körökkel:

– Gondolja, hogy Stürmernek vagy Protopopovnak eszébe jut az a machiavellisztikus gondolat, hogy éhínséget kell teremteni, ezzel zavargásokat provokálni, s így lehetetlenné tenni a háború folytatását?

Így felel:

– Nagykövet úr, hiszen ebből áll az egész történelem... Nagy Péter és a híres titkos kancellária felállítása óta mindig a rendőrség provokálta a népi megmozdulásokat, hogy azután biztosítsa magának a rendszer megmentésének dicsőségét. Ha a háború folytatása veszélybe sodorná a cárizmust, biztos lehet benne, hogy Stürmer és Protopopov fel fogja használni az Ohrana klasszikus eszközeit. Csakhogy ezúttal minden másképp történik majd, mint 1905-ben...

1916. október 25. szerda

Az osztrák–bolgár csapatok tegnapelőtt bevették Constanțát. Ezzel nemcsak a Duna jobb partját és a Balkánon később indítandó offenzíva lehetőségét veszítjük el, hanem a Duna deltáját is, s következésképpen a Dél-Oroszország és Románia, Odessza és Galați közti közvetlen útvonalat. Az orosz és a román csapatok ellátása hamarosan megoldhatatlan probléma lesz.

Fölkeres Diamandă; teljesen kétségbe van esve:

– Hiába igyekszem elérni, hogy újabb orosz csapategységeket küldjenek. A vezérkarnál azt mondják, hogy ez kizárólag Alekszejev tábornokra tartozik; de én tudom már, hogy ez mit jelent. Amikor Stürmerhez fordulok, égre emeli a tekintetét, és csak annyit mond: „Bízzon!... A Gondviselés hatalmas és jó!... oly jó!...”

1916. október 26. csütörtök

A románok egész Dobrudzsát kiűritették, át kellett engedniük az ellenségnek még a híres csernavodai Duna-hidat is, amelyen a Havasalföld és Moldva legfontosabb vasútvonalai haladnak át.

1916. október 31. kedd

Két napja valamennyi petrográdi üzem sztrájkol. A munkások, indoklás nélkül, egy titokzatos bizottságtól érkezett utasításra, elhagyták a műhelyüket.

Ma este vacsora a külügyminisztériumban Motono tiszteletére.

Fél nyolckor, mikor éppen elkészülök az öltözködéssel, jelentik, hogy két francia gyáriparos, Sicaud és Beaupied keres sürgős ügyben. A „Louis Renault” automobilüzem képviselőiben egy nagy gyárat vezetnek a Viborg-negyedben.

Rögtön fogadom őket. A következőket mondják:

– Nagykövet úr tudja, hogy sohasem volt panaszunk a munkásainkra, minthogy önekik sem lehetett panaszuk miránk. Ennélfogva nem is voltak hajlandók részt venni az általános sztrájkban. . . Ma délután javában folyt a munka, amikor a Baranovszkij-gyárból érkezett sztrájkolók bandája „Le a franciákkal! Elég volt a háborúból!” kiáltásokkal megrohamozta épületünket. Mérnökeink és művezetőink tárgyalni próbáltak velük. Kőhajigálással és revolverlövésekkel válaszoltak. Egy francia mérnök és három francia művezető súlyosan megsebesült. Időközben megjött a rendőrség, de hamarosan kiderült, hogy nem tud megbirkózni az ostromlókkal. Egy szakasz rendőrnek sikerült áttörnie a tömegben, hogy segítségül hívja a közelben levő kaszárnyában elszállásolt két gyalogezredet. Néhány perc múlva megérkezett a két ezred, de ahelyett, hogy rendet teremtettek volna, a rendőrökre kezdtek löni.

– A rendőrökre?

– Igen, nagykövet úr, akár meg is nézheti a gyár falán a golyónyomokat. Sok *gorodovoj** és csendőr elesett. Nagy kavardás támadt. . . Végül lovas kozákok érkeztek vágatában, összesen négy ezred. A gyalogosezredek ellen fordultak, dzsidáikkal viasztörítették őket egészen a kaszárnyáig. Azóta helyreállt a rend.

Megköszönöm nekik, hogy ilyen gyorsan tájékoztattak, s ez-

* A városi rendfenntartó erők tagja. Ők és a csendőrök alkották a rendőrséget

zel lehetővé tették, hogy még ma este elmondjam az esetet a miniszterelnöknek.

A külügyminisztériumban ugyanolyan kérkedő pompa fogadja a vendégeket, mint nemrégiben, a Kanin herceg tiszteletére adott vacsorán. Köszöntöm Stürmernét, majd félrevonom a miniszterelnököt, s elmondom neki, mi történt a Renault-gyár előtt. Megpróbál meggyőzni róla, hogy jelentéktelen epizódról van szó, s hozzáteszi, hogy a rendőrfőnök már telefonon mindenről beszámolt neki, s hogy megfelelő intézkedések történtek a gyár védelmére.

– Ez nem változtat azon, hogy a katonák rálöttek a rendőrségre. És ez baj. . . nagyon nagy baj.

– Igen, ez nagyon komoly dolog, de a büntetés könyörtelen lesz.

1916. november 3. péntek

Néhány nap óta különös hír terjeng Petrográd németbarát köreiben; többektől hallottam már, s közülük két komoly személy azt állítja, hogy Protopopov egy határozott kijelentése indította útjára.

E körök a következő gondolatmenetet terjesztik: „Most már nyilvánvaló, hogy Oroszország képtelen fegyverrel meghódítani Konstantinápolyt. Egyébként, ígéretei ellenére, sem Anglia, sem Franciaország nem tűrné el, hogy Oroszország annektálja a Dardanellákat. Egyedül Németország érheti el, hogy Konstantinápoly Oroszországé legyen, elegendő, ha sorsukra hagyja a törököket, s ezt hajlandó is megtenni, ha Oroszország, valódi érdekeit felismerve, azonnal aláírja a békét. . . Milyen szép nap lesz, mikor a szlávság és a germánság kibékül a Hagia Sophia kupolája alatt!”

1916. november 5. vasárnap

Este a Marija színházban megnézek három elragadó baletet: az *Egyiptomi éjszakákat*, az *Iszlamejt* és az *Erósz*t.

Egyik szünetben bemegyek az udvari miniszter páholyának előterébe, hogy elszívjak egy cigarettát. V. tábornokkal találkozom, aki beosztása folytán állandó kapcsolatban áll a petrográdi helyőrséggel. Minthogy nemrégiben valami szívességet tettem neki, s tudom, milyen erősek a hazafias érzései, megkérdem tőle:

– Igaz vajon, hogy a petrográdi csapatokat annyira megfertőzte a forradalmi szellem, hogy nagy részüket a frontra akarják küldeni, és helyettük megbízható csapatokat vezényelnék ide?

Pillanatnyi tétovázás után őszintén válaszol:

– Valóban igaz, hogy nem jó a szellem a petrográdi helyőrségben. Láthattuk egy héttel ezelőtt, a Viborg-negyedbeli zavargások idején. De nem hiszem, hogy a megbízhatatlan ezredeket, amint ön gondolja, a frontra küldenék, és helyettük megbízható egységeket vezényelnének ide. . . Véleményem szerint már rég tisztogatást kellett volna végezni a fővárost őrző csapatok körében. Mert először is túl sokan vannak. Tudja, nagykövet úr, hogy Petrográdban és környékén, vagyis Carszkoje Szelóban, Pavlovszokban, Gatcsinában, Krasznoje Szelóban és Peterhofban összesen százhetvenezer ember állomásozik? Alig gyakorlatoznak, nincsenek kézben tartva, unatkoznak és mulatoznak, csak arra jók, hogy az anarchia ügynököket toborozzon közülük, meg olyanokat, akik a piszkos munkát elvégzik. Petrográd védelmére elég volna a gárda legmegbízhatóbb elemeiből kiválogatott negyvenezer ember s azonkívül még húsezer kozák. Ha ilyen elitkatonasággal rendelkezénk, szembe tudnánk nézni minden eshetőséggel. De ha nem. . .

Megáll, csak az ajka mozog hangtalan; az arca feldúlt. Barátian kérem, hogy csak folytassa. Komoran mondja:

– Ha Isten nem ment meg bennünket a forradalomtól, az a forradalom nem a nép, hanem a hadsereg műve lesz. . .

1916. november 6. hétfő

Anglia nagykövetét a cár ma fogadta Carszkoje Szelóban.

Őfelsége szilárdabban hangoztatta, mint valaha, hogy a háborút folytatni kell a Szövetség végső győzelméig. Sir George Buchanan ekkor célzást tett a különbéke híveinek sokfelé és sokféle módon folytatott nyílt tevékenységére. A cár így felelt:

– Akik ezt teszik, azok árulók.

Kollégám végül megkérdezte:

– Felséged nem hallott arról a mendemondáról, hogy ha Oroszország hajlandó lenne szakítani szövetségeseivel, akkor Németország átengedné neki Konstantinápolyt?

A cár tétova mozdulatot tett.

– Hallottam róla, csakugyan. . . De kitől is? Már nem emlékszem. Talán Protopopov lett volna? . . . Mindenesetre nem tulajdonítok neki semmiféle fontosságot. . .

Megtáviratozom értesüléseimet Briand-nak és hozzáteszem:

A cár tehát ismét szilárdan hangoztatta, hogy a végső győzelemig akarja folytatni a harcot. De akkor miért nem vet véget azoknak az intrikáknak, melyekről Anglia nagykövete beszélt neki, s amelyeket ő is elítélt? Miért ruházza rá tekintélyét olyan gyanús és kompromittált miniszterekre, mint Stürmer, Protopopov és még egynéhányan, miért bízik bennük továbbra is? És miért tűri meg saját palotájában azt a cselszövőközpontot, mely a cárné körül kialakult? Egy szavával rendet teremthetne. De ő gyengeségből, fatalizmusból inkább hosszú hónapokon át Mogiljovban marad a tábornokaival, s így szabad teret enged a cárnénak és az általa irányított minisztereknek.

1916. november 7. kedd

A szövetséges kormányok a londoni kabinet javaslatára úgy döntöttek, hogy a közeljövőben diplomáciai és katonai konferenciát tartanak Petrográdban, a Párizsban elkezdett megbeszélések folytatásaként.

Stürmer ujjong, fényes és pompás elnöki szerepet remél magának, történelmi hírnevet, mely elhomályosítja Talleyrand, Metternich, Bismarck, Gorcsakov dicsőségét.

1916. november 8. szerda

A német és az osztrák császár proklamálta az orosz Lengyelország önrendelkezését, örökösödési rendszerű monarchia formájában. Ferenc József egy leiratban önrendelkezési jogot ad Galiciának.

Az eseményről tudósító petrográdi lapok tiltakoznak „az emberi jogok cinikus megsértése” ellen.

Az estét a Jacht-klubban töltöm. Egy élénken beszélgető csoport közepén Vjazemszkij herceg, Viktor Kocsubej herceg, Szvecsin tábornok, Jengalicsev herceg, Nyikolaj Balasov, Uruszov herceg és még néhányan szónokolnak méltatlankodó hangon:

– Ez rettenetes! . . . Történelmünk szégyene! . . . És milyen sértés a cárnak! Letépi fejéről a lengyel királyi koronát!

Majd szitkokkal és átkokkal illetik „a lengyel hitszegést”,

mert biztosra veszik, hogy Lengyelország csakis a lengyelek összeesküvése révén válhatott germán befolyás alatt álló országgá. Kijelentik, hogy Oroszország többé semmivel sem tartozik a lengyeleknek, hiszen ők maguk tépték szét az 1914. augusztus 14-i kiáltványt, s rettenetes bosszúval fenyegetik őket.

Vjazemszkij herceg félrevon, s azt mondja:

– Higgye el, nagykövet úr, nem történhetett volna meg, ha Franciaországban és Angliában nem lelkesednek annyira Lengyelország függetlenségéért.

Elég élesen válaszolok:

– Tudomásom szerint a francia kormány sohasem támogattott mást az orosz kormánynál, mint a teljes Lengyelország önrendelkezési jogát. Ez pedig jelenleg megegyezik a cár Őfelsége nézeteivel.

1916. november 9. csütörtök

Ma reggel főbe lőtték azt a százötven katonát, akik október 31-én rálöttek a rendőrségre. A kivégzés híre tíz óra körül terjedt el az üzemekben. A munkások tiltakozásképpen azonnal sztrájkba léptek.

Szuhomlinov tábornokot, a volt hadügyminisztert, akit áruhással és a hivatalos hatalommal való visszaéléssel vádolnak, és április óta a petrográdi erődben tartanak fogva, betegségére hivatkozva most ideiglenesen szabadlábra helyezték.

Megrendült egészsége, rossz idegállapota csakugyan indokolja ezt az enyhítő intézkedést. A közvélemény azonban csak újabb okot lát benne Stürmer szidalmazására.

Felkeres Zygmunt Wielopolski gróf és Sobański gróf. Rendkívül felizgatta őket, hogy a szélsőjobboldali párt hitszegéssel vádolja a lengyeleket. Wielopolski azt mondja:

– Nagyon kérem, vegye rá a kormányát egy olyan gesztusra, mely biztosítja a lengyeleket afelől, hogy Franciaország nem hagy el bennünket a béketárgyalások idején!

Azt válaszolom, hogy Lengyelország orosz tartományait bizonyosan visszahódítják, hiszen a cár megesküdött, hogy nem írja alá a békét, míg egyetlen ellenséges katona is van orosz földön.

– Akkor pedig a lengyel kérdés valóban gyakorlati módon

vetődik majd föl. Lengyelország egyébként jól tudja, hogy Franciaország nem hagyja magára soha.

Ami pedig azt a bizonyos gesztust illeti, Vjazemszkij herceg tegnapi megjegyzéséből következően elég rosszkor jönne.

1916. november 10. péntek

A germán császárok az orosz nacionalizmus egyik legérzékenyebb pontját sebeztek meg azzal, hogy más dinasztia uralmával proklamálták Lengyelország autonómiáját. A seb Moszkvában és Kijevben fáj a legjobban.

A kormány ezért úgy döntött, hogy tiltakozik a november 5-i kiáltvány ellen.

Stürmer felolvassa nekem a tiltakozás szövegtervezetét. Színtelennek-szagtalannak találom.

Közben megérkezik Buchanan.

Felolvassa nekünk a *Foreign Office* sürgönyét, melyben arról értesítik, hogy a brit kormány bármikor hajlandó közzétenni egy Konstantinápolyval kapcsolatos megállapodást, amikor az orosz kormány szükségesnek és időszerűnek látja; majd hozzáteszi, hogy felszólították, egyeztesse nézeteit énvelem is, mihelyt megkapom a szükséges utasításokat.

Buchanan megjegyzi, hogy a távirat tartalma pontosan meg egyezik a cár nézeteivel. Reméli, hogy a francia kormány is bele fog egyezni a Konstantinápolyról kötött megegyezés közzétételeibe.

– Feltételezem – mondom –, és remélem is. Hogy biztosabb legyen a dolog, sürgönyözni fogok ilyen értelemben. . . De azt hiszem, lesznek ellenvetések. Nem gondolja, hogy a francia közvéleményt valószínűleg meglepi, sőt meghökkenti az egyezmény közzététele, hogy további felvilágosításokat kér majd? hogy tudni akarja, hogyan részesedik Franciaország abból a keleti zsákmányból, melynek javát Oroszország magának tartja meg? Ebből a szempontból nem nyilatkozhatom Briand úr helyett. . . De minthogy most magánbeszélgetést folytatunk, engedje meg, hogy kifejtsem véleményemet. Nem gondolja, hogy úgy cselekednének igazán a Szövetség szellemében, ha nemcsak Törökországra, hanem Németországra vonatkozóan is nyilvánosságra hoznák, hogy Oroszország milyen eredményeket vár a háborútól? . . . Véleményem szerint az önök közleménye nem volna teljes, sőt, szövetségeseik esetleg meg sem értenék, ha

Konstantinápolyról szó esne benne, Lengyelországról viszont nem. Nem foghatom fel, hogyan nyilváníthatják Konstantinápolyra való igényüket, ha nem mondják ki egyszersmind, hogy Lengyelország a Romanovok jogara alatt visszanyeri egységét, az 1914. augusztus 14-i kiáltvány szellemében.

A nyugtalan, de óvatos Stürmer csak ajkbiggyesztésével fejezi ki, hogy nem ért egyet velem.

Néhány kitérő szó után kijelenti, hogy a Konstantinápolyval kapcsolatos megegyezésnek legalábbis meg kellene előznie a lengyel önrendelkezés kikiáltását. Szemében hazafias láng gyúl, s mély meggyőződéssel mondja:

– Előbb az orosz nép vágyait szeretném teljesíteni, csak azután a lengyeleket.

Azt felelem, hogy Lengyelország brutális bekebelezésére azonnal válaszolni kell a germán hatalmaknak:

– Nagyon jó lesz, ha közöljük a világgal, hogy Miklós cár igényt tart a bizánci koronára, de ugyanakkor vissza kell tennie a fejére a lengyel koronát is.

– Majd gondolkozom rajta.

Este értesülök róla, hogy Stürmer fél háromkor vasúton Carszkoje Szelóba utazott, ahol a cárné hosszú kihallgatáson fogadta, bár nem a „jelentéstétele” napján érkezett.

1916. november 13. hétfő

D. újságíró, aki titokban kapcsolatban áll az Ohranával, s amikor pénzsűkében van, értesülésekkel tisztel meg engem, ma arról tájékoztat, hogy Protopopov a „feketeszázak”, a nevezetes 1905–1906-os *Csornije Szojnyi* újjászervezésén fáradozik, s hogy ebben a munkában Nyikolaj Fjodorovics B. a fő segítőtje.

Az eszköz méltó a feladathoz. B., a hajdani lovas tiszt, utóbb az öreg Mescserszkij herceg Antinosa* és örököse, az utóbbi években jó néhány magas szintű rendőri feladatot látott el Oroszországban és külföldön.

Nyikolaj Fjodorovics alkalmas tehát a feladatra, amelyet Protopopov rábízott, a Bogdanovics tábornok és Dubrovin

* Szépségéről híres római ifjú, Hadrianus császár kedvence és állandó kísérője.

doktor által alapított „Az orosz nép szövetsége”,* e nagy hatalmú reakciós szervezet újjáélesztésére, mely félelmetes hírnevet szerzett magának a „feketeszázak” garázdálkodása révén. A belügyminiszter környezetében állandóan azon tanakodnak, hogy mozgósítani kellene a falusi tömegeket az ortodox egyeduralkodó nevében, s szembefordítani őket a liberálisokkal, az értelmiséggel, az idegen nemzetiségűekkel és a zsidókkal. B.-n kívül, aki nem annyira gyakorlati ember, mint inkább közvetítő és tanácsadó, a mozgalom vezetését a *Csornije Szoznyi* három régi vezetőjére, Markovra, Bulavcelre és Zamiszlovszkijra bízák. Úgy vélik, néhány jól időzített pogrom elég volna, hogy feltámadjanak „a hajdani népi erkölcsök”. E nemzeti ébredés nyomán fel lehetne oszlatni a Dumát, vagy esetleg végleg meg is szüntethetnék a gyászos intézményt, minden baj okát.

Vagyis a párt doktrínája és programja mit sem változott 1907 júniusa óta, amikor Dubrovin doktor a következő szövegű táviratot küldte a cárnak a második Duma feloszlata alkalmából: *Sírtunk örömrünkben, s ezért ki se tudtuk fejezni ama gondolatokat, melyek a kiáltványod olvasása, a Duma bűnös létét megszüntető parancsszavad hallatán támadt bennünk, ó, hőn szeretett uralkodónk. Kérjük a Mindenhatót, adjon neked elegendő erőt s határozottságot szent műved véghezviteléhez. Míg Isten küldötte, az egyeduralkodó cár védelmezi, addig az orosz népnek nem kell félnie sem külső, sem belső ellenségeitől.*

1916. november 14. kedd

Nyeratov félhivatalosan ismerteti előttem azt a nyilatkozatot, melyet a kormány ma délután szándékozik felolvasni a birodalmi tanács és a Duma ülészakának megnyitásán.

A nyilatkozat megfogalmazása elfogadható. A kormány kijelenti, hogy Konstantinápoly olyan fontos Oroszországnak, hogy az egész orosz népnek mindent meg kell tennie megszerzéséért. Ami Lengyelországot illeti, ugyancsak kijelenti a kormány, hogy a cárnak továbbra is szilárd elhatározása, hogy autonóm királyságban egyesíti a lengyel területeket.

De mivel a miniszterek megtudták, hogy a Duma ellenséges

* Ultrareakciós politikai tömegszervezet, 1904–5-ben alakult, alapeszméje a vallás és az állam egysége, az önkényuralom érinthetetlensége, az antiszemitizmus. Rohamcsapatai a hírhedt feketeszázak.

lesz velük szemben, az utolsó pillanatban úgy határoztak: nem olvassák föl a nyilatkozatot, és Rodzjanko elnök bevezetője után rögtön elhagyják az üléstermet. Stürmer arra kéri a nagyköveteket is, hogy a miniszterekkel egyidőben vonuljanak ki a diplomatáknak fenntartott tribünről.

Két órákor érkezem a Taurisz-palotába, s rögtön megtárgyalom Anglia, Olaszország és Amerika nagykövetével Stürmer különös kérését. Buchanan a testület doyenje, úgy nyilatkozik, hogy ha helyünkön maradunk a miniszterek távozása után, és az ülészak során valami incidens történik, esetleg a kormányra nézve sértő jellegű megnyilatkozás hangzik el, akkor kínos helyzetbe kerülhetünk. Elfogadjuk Buchanan álláspontját.

Rodzjanko rövid, hazafias hangvételű beszéde után a miniszterek, általános megdöbbenést keltve, mind felállnak. Majd Stürmerrel az élükön lassan kivonulnak a teremből, ahol az általános hangzavarból kihallatszik a szocialisták gúnyos hurrogása.

Mi is elhagyjuk a diplomácia széksorait, de a közelben ülőknek megmagyarázzuk, hogy a miniszterelnök kérésének engedünk.

A Taurisz-palotából a Marija-palotába megyünk, ahol négy órákor a birodalmi tanács ülésezik. Csak az elnöki beszédet hallgatjuk meg, nem akarunk tovább maradni, nehogy a Dumát megbántsuk.

De ahogy a teremből kilépünk, a tanács néhány tagja teázni hív bennünket a szalonba. Mihail Sztahovics, Polivanov tábornok, Zygmunt Wielopolski, Vlagyimir Gurko, Krivosejn, vagyis a magas testület legbölcsebb és legliberálisabb tagjai nem helyeslik a kormánynak a Dumával szemben tanúsított magatartását. Polivanov tábornok azt mondja nekem:

– A Duma tevékeny és jóindulatú segítségére feltétlenül szükségünk van, ha győztesen akarjuk befejezni a háborút. Esztelenség azt gondolni, hogy a Duma nélkül kormányozhatunk. Azt pedig el sem tudom hinni, hogy a Duma ellenében akarnának kormányozni, mert az már maga a téboly.

A reakciós táborban ujjonganak. Ilyen jellegű kijelentéseket hallok: „Miért zavarná a kormányt a Duma ellenzékének a neheztelése? . . . A Duma legfeljebb csak dühönghet. Hát csak dühöngjön, ha jólesik neki!”

A miniszterek távozása után folytatódott az ülés a Taurisz-

palotában. Sildlovszkij, a „haladó blokk” vezetője, és Miljukov, a kadetok vezetője éles hangú vádbeszédet mondott a kormány ellen.

Miljukov nyíltan árulással és a hivatali hatalommal való visszaéléssel vádolta Stürmert. Az árulás vádjának indoklására fölhozta a rendőrség provokatív szerepét a hadiüzemi sztrájkokban, a Németországgal folytatott titkos levelezést, Protopopov stockholmi tárgyalását Warburg német ügynökkel stb. A hivatali hatalommal való visszaélésre pedig a Manuilov-ügyet idézte példának. Így fejezte be: „Ha megkérdik tőlem, miért kezdek ilyen vitát háború idején, azt mondom, hogy épp azért, mert a Stürmer-kormány veszélyes a háború idején és a háború folytatására nézve. Ki kell harcolnunk, hogy bizalmunkra méltó miniszterek legyenek.”

1916. november 15. szerda

Megkapom azt a levelet, amelyet Lvov herceg, a Zemsztvók Szövetségének elnöke Rodzjankóhoz intézett, s amelyben felhívja a Duma figyelmét a cári kormány politikájának veszélyeire. Így szól a levél:

A belső helyzet napról napra nehezebb. A kormány következetlen és ellentmondó intézkedései csak fokozták az általános fejtelenséget. . . A nép el van keseredve és fel van háborodva. A folytonos miniszterváltások megbénították az államhatalmat. . . De van ennél rosszabb is. Szörnyű gyanú kelt szárnyra, árulást rebesgetnek, aljas pletykák azt híresztelik, hogy közügyeinkben titkon az ellenség keze munkál. S ezt a gyanút megerősíti az a makacs szóbeszéd, amely szerint a kormány már el is határozta, hogy különbékét köt. . . A Zemsztvók Szövetsége tagjai méltatlankodva utasítják el ennek a szégyenletes békének a gondolatát, úgy vélik, hogy a hazaszeretet és a becsület arra kötelezi Oroszországot, hogy szövetségeseivel együtt folytassa a végső győzelemig a háborút. Szilárdan hisznek hős hadseregünk diadalában, kénytelenek azonban megállapítani, hogy a legnagyobb veszély nem kintről, hanem bentről fenyeget. Elhatározott szándékuk tehát, hogy támogatják a Dumát egy olyan kormány létrehozásában, mely az ország minden erőforrását mozgósítani tudja. A nagy Oroszország teljes erejéből támogatja majd a nép kormányát.

A levél kézről kézre jár a Taurisz-palotában, szenvedélyes kommentárok kíséretében.

1916. november 16. csütörtök

A cenzúra megtiltotta, hogy a lapok közöljék vagy kommentálják Miljukov tegnapielőtti Stürmer-ellenes vádbeszédét. De a hír szájról szájra jár, s hatását még csak fokozza, hogy mindenki hozzátesz a beszédhez egy-egy merészebb fordulatot vagy egy újabb leleplezést.

A Dumában különös következményekkel járt ez a beszéd. A „haladó blokk” kettévált, mert a szélsőséges elemek félénkek, plátóinak tartják Miljukov felszólalását, s a kormány elleni nyílt fellépést sürgetik.

Másfelől kézről kézre jár az a levél, melyet Gucskov, az oktoberisták vezére intézett nemrégiben Alekszejev tábornokhoz, s amelyben kifejti, hogy Stürmer politikája „halálos veszélybe” sodorja Oroszországot. A levél így fejeződik be:

A nép és a hadsereg egyaránt úgy vélekedik, hogy Stürmer, ha talán eddig még nem lett is áruló, kész az árulásra. Hát nem rettenetes gondolat, hogy diplomáciánk minden titka egy ilyen ember kezében van? Az az aljas politika, melynek ő az eszköze, megfoszthat bennünket katonai erőfeszítéseink minden eredményétől. Bocsássa meg nekem ezt a levelet! De meg kellett írnom, mert Ön az egyetlen, aki még segíthet a bajon.

1916. november 17. péntek

Az éjszaka a minisztertanács hosszan tárgyalta Stürmer javaslatát a Duma feloszlatásáról és Miljukov letartóztatásáról. Csak Protopopov belügyminiszter támogatta a javaslatot.

Értesüléseim szerint, melyek közvetve Trepovtól erednek, Stürmer és Protopopov helyzete tarthatatlan, mert a cár semmiképp sem hajlandó megengedni, hogy a kormány nyílt összeütközésbe kerüljön a Dumával. Trepov azt reméli, hogy hamarosan Stürmer helyére kerülhet. De minthogy lelkes hazafiassága az uralkodóház iránti hűséggel párosul, ő sem tűrhetné el a Duma mostani agresszív viselkedését, vagyis nagyon határozott magatartást tanúsítana a Dumával szemben.

A Duma ma délutáni ülésén különös esemény történt, valószínű szenzáció.

Az ülésszak kezdete óta egyetlen miniszter sem tette be a lábát a Taurisz-palotába. Így aztán a jelenlevők nagyon meglepődtek, amikor két óra felé Suvajev tábornok, a hadügyminiszter és Grigorovics tengernagy, haditengerészeti miniszter a te-

rembe lépett. Mindjárt szót kértek, s kijelentették, hogy a Dumával egyetértésben kívánnak küzdeni „a teljes győzelemig”. Ezt a váratlan bejelentést fergeteges tapsvihar fogadta. A két miniszter ezután a fegyvergyártási bizottság ülésére sietett.

Ez súlyos vereség Stürmer számára. Az ötlet Grigorovics tengernagytól származik; de hadügyminiszter kollégája Alekszejev tábornok támogatásával járt el.

1916. november 22. szerda

Tegnap, élete nyolcvanhetedik évében, meghalt I. Ferenc József, Ausztria császára, Magyarország apostoli királya, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Illíria és Galícia királya, Jeruzsálem királya stb.

Alig esik róla több szó, mint akármiféle jelentéktelen eseményről. Hiszen a jelenlegi helyzet annyira más, mint amit hajdan vártak, amikor az öreg császár halálát jósolgatták!...

Nincsen időm rá, hogy megírjam gyászbeszédét: de hogy jellemezzük uralkodását, elég, ha idézem, amit előde, V. Ferdinánd mondott, akit 1848-ban lemondattak, s azután még 1875-ig Prágában élt visszavonultan. Nem sokkal Königrätz után, felidézve az 1859-es vereségeket és Lombardia elvesztését, majd látva, hogy Ausztria végleg kiszorul Németországból és feladja Velencét, az öreg detronizált uralkodó így kiáltott föl: „Miért üztek el engem 1848-ban? Hiszen én is éppolyan jól tudtam volna csatákat és területeket veszíteni, mint az unokaöcsém!”

1916. november 23. csütörtök

Ma este tíz óra körül egyedül dolgozom otthon, amikor egy megbízható informátoromtól a következő levélkét kapom:

Nem akarok holnapig várni a nagy hír közlésével: Stürmer lemondott, helyette Trepov az új miniszterelnök.

1916. november 24. péntek

Ma reggel hivatalosan is bejelentik Stürmer lemondását. A miniszterelnöki poszton Trepov váltja fel; az új külügyminisztert még nem nevezték ki.

A háború szempontjából, mely minden másnál fontosabb, nagy megkönnyebbülésre szolgál Trepov kinevezése. Először is, mert Trepovnak megvan az a jó tulajdonsága, hogy gyűlöli Németországot. Az ő személye biztosíték a szövetségi politika becsületes folytatására és arra, hogy a germán cselszövényeknek nem lesz olyan szabad terük. És Trepov erélyes, okos és módszeres ember, a közintézményekre bizonyosan kitűnő hatással lesz majd tevékenysége.

Egy másik hír: Alekszejev tábornok szabadságot vett ki. Ideiglenes helyettese Vaszilij Joszifovics Gurko tábornok, a balkáni hős tábornagy fia.

Alekszejev tábornok távozását egészségi okokkal magyarázzák. A tábornok valóban beteg, hamarosan meg kell operálni, de távozásának politikai oka is van: a cárnak az a véleménye, hogy vezérkari főnöke túlságosan nyíltan lépett fel Stürmerrel és Protopopovval szemben.

1916. november 25. szombat

Stürmer eltávolítását a cárné tudta nélkül határozták el, a cárné is csak akkor értesült róla, mikor Stürmer.

Dühében azonnal Mogiljovba indult a lányaival, hogy legalább Protopopovot megmentse, akit szintén magával vitt a vonatán.

Ha Protopopov megmarad a belügyminiszteri széken, az tiltakozást váltana ki a Dumában, ami annál is inkább veszélyes lehetne, mert az új miniszterelnök, Trepov, nem híve a békés megoldásoknak.

1916. november 26. vasárnap

Néhány nap óta élénk mozgolódás tapasztalható a kadetok körében.

A párt vezetői, Nyekraszov, Miljukov, Singarjov, Konovarov stb. úgy vélik, hogy ha a cári rendszer megdöntésének talán még nem jött is el az ideje, lehetséges volna egy olyan látványos akciót szervezni, mely megfélemlítené a cárt, s rákényszerítené végre, hogy lemondjon egyeduralkodói kiváltságairól és szabad kormányt nevezzen ki.

1916. november 29. szerda

Trepov, aki nemigen gyanúsítható vele, hogy elnézően vagy éppen félénken bánná a Dumával, elismeri, hogy képtelenség együttműködni Protopopovval, akin napról napra jobban kiütözköznek az elmebaj jelei.

Trepov, mikor tegnapelőtt fogadta a cár Mogiljovban, könnyörgött neki, nevezzen ki új belügyminisztert, s emlékeztette, hogy Protopopov menesztését kötötte ki a miniszterelnöki szék elfogadásának alapfeltételéül. De a cárné, aki még mindig a cári főhadiszálláson tartózkodik, résen volt. A megfelelő módon felkészített cár azt felelte Trepovnak, számít rá, hogy együttműködésével megkönnyíti Protopopov munkáját. Trepov tiszteletteljesen, de határozottan megismételte kérését. De nem sikerült megingatnia a cárt.

– Akkor pedig nincs más hátra – szólt Trepov –, mint hogy felajánljam lemondásomat Felségednek. Lelkiismeretem nem engedi meg, hogy vállaljam a hatalom gyakorlásának felelősségét, míg Protopopov úr a belügyminiszter.

Pillanatnyi tétovázás után a cár ellentmondást nem tűrően közölte:

– Alekszandr Fjodorovics, megparancsolom önnek, hogy folytassa tevékenységét, méghozzá azokkal a munkatársakkal, akiket én jónak látok.

Trepov dühösen távozott.

1916. november 30. csütörtök

Javaslatomra Trepovot a Becsületrend nagykeresztjével tüntették ki. Azonnal fölkeresem, hogy tájékoztassam a döntésről.

– A Köztársaság kormánya – mondom neki – így nyilvánítja elismerését azért a szolgálatért, melyet ön a murmanszki vasút-

vonat építésében kifejtett nagyszerű munkájával tett a Szövetség ügyének; ki akarja fejezni másrészt önbe vetett bizalmát, most, hogy oly nehéz pillanatban veszi kezébe a hatalmat.

Trepov nagyon meghatódik. Őszintének látom; mindig is szerette Franciaországot, hosszú ideig élt ott.

Majd áttérünk a napi ügyekre.

Anélkül, hogy részletezné a cárral történt összeütközését és a Duma által eléje gördített akadályokat, közli velem, hogy holnapután a Taurisz-palotába látogat, s ott mindjárt szót kér. Íme, beszédének legfontosabb pontjai: 1. Háború a végsőig, Oroszország nem riad vissza semmiféle áldozattól. 2. Nyilatkozat Konstantinápolyról és a Dardanellákról, ígéret Románia érdekeinek biztosítására. 3. Nyilatkozat Lengyelország helyreállításáról etnikai keretei közt, autonóm állam formájában. 4. Ünnepeles felhívás a Dumához, hogy működjék együtt a kormánnyal a háború győzelmes befejezése érdekében.

Trepov a következőképpen fejezi be:

– Remélem, hogy a Duma megfelelően fogadja beszédemet. De nem vagyok benne biztos. Ki fogja találni, hogy miért és hogy ki miatt.

Majd kifejti, hogy a Duma semmiképp sem hajlandó együttműködni Protopopovval, és ha belép a terembe, lehurrogják és felfüggesztik az ülést.

1916. december 1. péntek

Stürmert annyira elkésérítette kegyvesztése, hogy a külügyminisztériumból távozva még csak el sem búcsúzott a szövetséges nagykövetektől, de még a névjegyét sem adta le. Sokatmondó udvariatlanság egy hozzá hasonlóan hagyománytisztelő és szertartásos embertől.

1916. december 2. szombat

Délután ellátogatok a Duma ülésére.

Amikor a bejáratnál feltűnnek a miniszterek, köztük Protopopov is, óriási zajongás támad.

Trepov az emelvényre lép, hogy felolvassa a kormány nyilatkozatát. Egyre hangosabbak a kiáltások: „Le a miniszterekkel! Le Protopopovval!”

Trepov nagyon nyugodtan, nyílt és büszke tekintettel fog be-

le a felolvasásba. A baloldal zajongása miatt háromszor is el kell hagynia a tribünt. De végül mégis szóhoz jut.

A nyilatkozat pontosan olyan, ahogyan tegnapelőtt elmondta. Azokat a mondatokat, amelyekben a kormány kijelenti, hogy folytatni akarja a háborút, melegen megtapsolják, a Konstantinápolyra vonatkozó mondat viszont semmiféle visszhangot sem kelt, legfeljebb csak közönyt és meglepetést.

Trepov felolvasása után felfüggesztik az ülést. A képviselők kivonulnak a folyosóra, én pedig visszatérek a nagykövetségre.

1916. december 3. vasárnap

Trepov helyzete nagyon kényes. Egyrészt elismeri, hogy míg a karhatalom és a közvélemény irányítása Protopopov kezében van, addig lehetetlen kormányoznia, vagyis lojálisan folytatnia a szövetségi politikát. Másrészt, mivel szigorúan ragaszkodik a birodalom jogi státusához, nem ismeri el a Duma jogát az uralkodói kiváltságokba való beleszólásra, amelyek közül az egyik legfontosabb a miniszterek kinevezése.

A kormány és a Duma konfliktusa még nem egy kellemetlen meglepetést tartogathat számunkra.

1916. december 4. hétfő

A kormánynyilatkozat Konstantinápolyra vonatkozó kitétele a közvélemény körében sem keltett nagyobb visszhangot, mint a Dumában. Inkább közönyösen vagy csodálkozva fogadták, mintha Trepov egy hajdanában dédelgetett, de már rég elfeledett utópiát ásott volna elő.

1916. december 7. csütörtök

Az osztrák–német és bolgár csapatok tegnap bevonultak Bukarestbe.

Hindenburg stratégiai virtuozitásának a mesterműve valósult meg ezzel.

1916. december 10. vasárnap

Nem kétséges, hogy Oroszország politikáját a cárné kamarillája irányítja. De ki irányítja magát a kamarillát? Ki ad neki programot? Ki a vezetője?

Az bizonyos, hogy nem a cárné. A leegyszerűsítéseket, a sommás megsemmisítéseket kedvelő közvélemény nem tudja

pontosan megítélni a cárné szerepét: erősen felnagyítja és eltorzítja. Alekszandra Fjodorovna annyira indulatos, annyira zavaros és kiegyensúlyozatlan, hogy képtelen volna bármiféle politikai elképzelés kidolgozására és megvalósítására. Ő csak nagy hatású politikai eszköze annak az összeesküvésnek, melyet magam körül érzek, egészen biztosan nem több, mint eszköz.

A körülötte sürgölődő személyek, így Raszputyin, Virubova, Vojejkov tábornok, Tanyejev, Stürmer, Andronnyikov herceg stb. ugyancsak másodrendű szereplők, statiszták, szervilis cselszövők, bábok. Protopopov belügyminiszter pedig csak elmeállapota miatt kelti szilárdabb egyéniség benyomását. Kitarulkozó hencegése és lázas tevékenysége valójában csak agya túlfeszített állapotának tudható be. Monomániás ember, nemsokára zárt osztályra kerül.

De hát akkor ki irányítja a Carszkoje Szeló-i kamarillát?

Hiába faggattam mindazokat, akik kielégíthették volna kíváncsiságomat; csak homályos vagy ellentmondásos válaszokat, feltevéseket, feltételezéseket hallottam.

Ha mégis véleményt kellene nyilvánítanom, azt mondanám, hogy négy személy sugallja azt a gyászos politikát, melynek felelősségét a történelem előtt a cárné és a cárné klikkje viseli majd: Scseglovitov, a szélsőjobb vezetője a birodalmi tanácsban, Pitirim petrográdi metropolita, Beleckij, a rendőrség volt vezetője, végül pedig Manus, a bankár.

Ezen a négy személyen kívül nincsen más, mint a névtelen, kollektív, szétszórt s olykor öntudatlan erők játéka, mely talán nem egyéb, mint a cárizmus évszázados működésének, életössz-tönének, maradék életerejének és valamikor felvett mozgási sebességének a kifejeződése.

A négyesen belül különleges szerepet tulajdonítok Manus bankárnak, ő tartja a kapcsolatot Berlinnel. Az ő segítségével készíti elő s folytatja cselszövényeit Németország az orosz társadalomban, ő osztja szét a németek adományait.

1916. december 13. szerda

Németország tegnap jegyzéket küldött az Amerikai Egyesült Államoknak, amelyben kijelenti a maga és szövetségesei nevében, hogy kész azonnal béketárgyalásokat kezdeni. Ezt az ünnepélyes deklarációt nem kíséri semmiféle feltétel.

1916. december 14. csütörtök

A cár Nyikolaj Nyikolajevics Pokrovszkijt, az eddigi birodalmi főellenőrt nevezte ki külügyminiszterré.

1916. december 15. péntek

A hivatalába lépő Pokrovszkij ma nagyon határozott hangú beszédet mondott a Dumában, s kimutatta a német javaslat csalóka és alattomos voltát: „Az Antant-hatalmak, mondotta, kijelentik: megingathatatlan szándékuk, hogy a végső győzelemig folytatják a háborút. Felmérhetetlen áldozatunkat semmivé tenné a korai béke, hiszen az ellenséget, ha megtörtük is, még nem győztük le.”

1916. december 16. szombat

Ma délután meglátogat Pokrovszkij.

Gratulálok neki a Dumában tegnap elhangzott határozott és őszinte hangú beszédéért.

– Pontosan követtem – mondja – Őfelsége a cár utasításait; nézeteink egyébként, nagy öröömre, teljesen megegyeznek. Őfelsége elhatározott szándéka, hogy nem tűri el az ön által is ismert szándékainak megkérdőjelezését, e tekintetben nagyon határozott utasításokat kaptam tőle, még azzal is megbízott, hogy készítsem el annak a kiáltványnak a tervezetét, melyben tudatja a hadsereggel, hogy Németország békét kér.

Majd arról beszélünk, milyen választ kellene adni a germán koalíció jegyzékére. Pokrovszkij, bár nincs még határozott véleménye ez ügyben, úgy véli, hogy a katonai helyzet még nem teszi lehetővé szándékaink részletesebb kifejtését, s ezért jobb volna általánosabb kifejezéseket használnunk, „anyagi és erkölcsi jóvátételről... politikai és gazdasági biztosítékokról” beszélünk.

1916. december 18. hétfő

B., aki közvetlen közletről figyeli a munkásmozgalmat, arról tájékoztat, hogy a szocialista csoportok vezetői egyre inkább a Dumától való függetlenedésre és akcióprogramjuknak a legális kereteken kívül való megvalósítására törekednek. Csheidze és Kerenszkij azt mondják: „A kadetok nem értik meg a proletariátust! Nincs mit kezdenünk velük!”

Ezek a vezetők most a hadseregbeli propagandát tekintik fő

feladatuknak: be akarják bizonyítani a katonáknak, hogy ha szövetkeznek a munkásokkal, biztosíthatják saját osztályuk, a parasztság számára az agrárkövetelések diadalát. Röpcédulákat osztogatnak a kaszárnyákban a klasszikus szöveggel: „A föld a mezőgazdasági dolgozókat illeti. Joguk van rá, még hozzá ingyen, mert miért vásárolnák meg azt, amit valaha elvettek tőlük? Ezt a nagy társadalmi jóvátételt csakis a forradalom viheti végbe.”

1916. december 22. péntek

Az Egyesült Államok elnöke tegnap azt javasolta valamenyny hadviselő hatalom kormányának, hogy közölje „álláspontját a háború befejezésének feltételeiről és lehetőségeiről”. Wilson elnök kijelenti, hogy „nem békekötést javasol”, „nem is akar közvetíteni”, hanem csak „tapogatózni kíván”, hogy megtudjuk, „milyen messze van még a béke olyannyira áhított pillanata”.

1916. december 23. szombat

Ma reggel megkapom Párizsból az amerikai jegyzékre adandó válasz tervezetét.

Briand, miután tiszteleg Wilson nemes szándékai előtt, tiltakozik az ellen, hogy a jegyzék egyformán kezeli a két hadviselő államcsoportot, holott az agresszióért csak az egyik felelős. Majd meghatározza a szövetségesek által kitűzött „magasrendű célokat”. E célok közé tartozik Belgium, Szerbia és Montenegro teljes függetlensége és a nekik járó jóvátétel, a megszállt francia, orosz és román területek kiürítése, valamint a megfelelő jóvátétel; Európa újjászervezése nemzeti alapon s a népek jogainak biztosítása a szabad gazdasági fejlődéshez; azoknak a területeknek a visszaszolgáltatása, amelyeket valamikor erővel vagy a lakosság akarata ellenére vettek el a szövetségesektől; az olaszok, szlávok, románok és csehszlovákok felszabadítása; az ottomán uralom alatt élő népek felszabadítása; Lengyelország nemzeti egységének visszaállítása.

Egy órával később már Pokrovszkij dolgozószobájában vagyok, ott adtam találtkát Buchanannak is. Felolvasom nekik Briand tervezetét. Nagy figyelemmel hallgatják.

Pokrovszkij gondolkodási időt kér, mielőtt végleges, hivatalos véleményt nyilvánítana. Kérem, adja legalább elvi beleegye-

zését, hogy Briand már ennek megfelelően válaszolhasson Wilsonnak. Ha ugyanis ki akarjuk játszani a németbarát cselszövőket, akik lázasan dolgoznak az amerikai közvélemény megnyerésén, akkor érdekünkben áll, hogy mielőbb válaszoljunk.

– Nos, hát rendben van! – mondja. – Kérem, sürgönyözzze meg Briand úrnak, hogy nagy vonalakban támogatom, sőt nagyszerűnek tartom a tervét. Mindamellettt fenntartom magamnak a jogot, hogy néhány pusztán formai jellegű változtatást javasoljak, olyan kérdésekben, amelyek különösen érintik Oroszországot, például Lengyelország és Örményország kérdésében.

Távozóban magammal viszem kocsimon Buchanant.

Kicseréljük legújabb értesüléseinket: lesújtóak.

A jövő héten kellett volna összeülnie Moszkvában a Zemsztvók Szövetségének és a Városok Szövetségének, e két nagy társadalmi szervezetnek, mely a háború kezdete óta oly nagyszerűen segítette a hadsereg és lakosság ellátását. A rendőrség betiltotta a kongresszust. Holott ez a két szövetség az orosz társadalom legegészségesebb, legkomolyabb, legtevékenyebb erőit képviseli!

Protopopov csillaga viszont magasabban áll, mint valaha. Vidéki feladatot adott saját magának, egyrészt, hogy elkerülhesse a Dumával való bárminemű érintkezést, másrészt, hogy helyes nézetekkel láthassa el a kormányzókat.

Egy Moszkvából érkezett barátom tegnap arról számolt be, hogy általános az ellenérzés a cárnéval szemben. A szalonokban, a boltokban, a kávéházakban nyíltan hangoztatják, hogy „a német nő” vesztébe viszi Oroszországot, hogy jobb volna elmeógyógyintézetbe zárni. A cárról pedig gátlástalanul mondogatják, hogy jól tenné, ha elgondolkodna I. Pál sorsán.*

* I. Pált megölték a testőrei.

1916. december 25.

Amint Pokrovszkij már e hó 16-án közölte velem, a cár ma kiáltványt intéz a szárazföldi haderőkhöz és a haditengerészethez, hogy tudassa velük, Németország békét javasol, és újból közölje szilárd elhatározását, hogy a végső győzelemig óhajta folytatni a háborút.

Még nem jött el a béke pillanata – mondja a kiáltvány. – Még nem üztük ki az ellenséget az elfoglalt területekről. Oroszország még nem teljesítette kötelességeit, melyeket a háború rótt rá, vagyis még nem szerezte meg Konstantinápolyt és a Dardanellákat, s nem egyesítette újra szabad, egységes országgá a három lengyel területet.

A szöveg az ilyenfajta dokumentumoktól eltérően patetikus és személyes hangvételű:

Megingathatatlanul bízunk a győzelmünkben. Isten meg fogja áldani fegyvereinket, örökös dicsőséget hoz rájuk, s olyan békét ad nekünk, ó, dicsőséges csapataim, mely méltó hőstetteitekhez, olyan békét, hogy a jövő nemzedékek is áldani fogják szent emléketeket!

1916. december 26. kedd

Gurko tábornok, hogy elhárítsa az orosz vezérkarról a román összeomlásért való felelősséget, a következő jegyzéket intézte Joffre tábornokhoz:

Románia hadbalépése nem olyan körülmények közt történt, amilyeneket a haditervek szempontjából a legjobbnak ítéltünk volna. A románok elutasították azokat a megoldásokat, amelyek a mi számunkra a legkényelmesebbek, az ő számukra pedig a legelőnyösebbek lettek volna, s az erők elosztásának és a hadműveletek programjának kialakítása során féltékenyen fenntartották maguknak a követelésük tárgyát képező térséget. Ez volt az oka a csapatok nem megfelelő elosztásának, ami azután kihatott az események további menetére.

Másrészt néhány hét után rá kellett jönnünk, hogy új szövetségünk nem váltotta be a hozzá fűzött reményeinket, nem felelt meg várakozásunknak. Hadseregének felkészületlensége és ingatlansága megcáfolta az előzetes várakozásokat.

Majd amikor a Havasalföld nyugati részén a katonai helyzet kezdett fenyegetővé válni, november 27-én azt ajánlottuk a román hadvezetésnek, hogy a 9. hadsereg balszárnyán összevont erőink egy részét Bukarest felé irányítjuk, lemondva így az offenzíváról, amelyet ezekkel az egységeinkkel terveztünk. A román hadvezetés azonban azzal a kifogással, hogy nem tud megfelelő vasúti szállítóeszközöket biztosítani, elutasította közvetlen segítségünket, s azt kérte, hogy a 9. hadsereg indítson támadást a Kárpátokon át Csikszereda irányában.

Ettől fogva nagyon kevés idő telt el a román hadsereg váratlan összeomlásának pillanatáig, mely akkor következett be, amikor az ellenség átkelt a Dunán... Az orosz csapatok nem tudták megakadályozni a visszavonulást, tábornokaink így kénytelenek voltak kiüríteni bizonyos területeket...

1916. december 27. szerda

Január végén a szövetségesek konferenciát tartanak Petrográdban. A francia kormányt Doumergue szenátor, volt miniszterelnök, volt külügyminiszter és Castelnau tábornok képviseli.

A delegátusainknak adandó utasítások tárgyában tudatom Briand-nal személyes véleményemet. Kifejtem neki, hogy a cár továbbra is folytatni kívánja a háborút, de szándékának határozottsága mégsem jelent számunkra megfelelő biztosítékot.

A cár a gyakorlatban folyton hibázik. Állandóan elkövet vagy megenged olyan tetteket, amelyek ellentmondanak politikájának – hol azért, mert nem tud ellenállni a cárné követelődzéseinek, hol azért, mert se nem elég okos, se nem elég erős, hogy megfékezze a bürokráciát.

Ami a belpolitikát illeti, a közvélemény irányítását olyan minisztereknek engedi át, akik köztudomásúlag kompromittáltak magukat Németország iránti rokonszenvükkel, mint Stürmer vagy Protopopov, arról nem is szólva, hogy megtűri saját palotájában a német cselszövények góciát. Gazdasági és ipari kérdésekben minden iratot aláír, amit eléje tesznek. Így ha valamelyik szövetséges kormánynak a cár olyan ígéretet tesz, mely nincs inyére a hivatalnokoknak, mi sem egyszerűbb, mint hogy aláírásának vele egy olyan határozatot, mely érvényteleníti ígéretét.

Azt szeretném tehát, ha a soron következő konferencia tárgyalásai során a Köztársaság kormányának képviselői igyekeznének

olyan pontos és részletes programot kidolgozni, mely felvértézné a cárt saját jellemének gyengeségei és hivatalnoki karának álnok aknamunkája ellen.

1916. december 28. csütörtök

Már nem először faggatnak Buchanan és a liberális pártok kapcsolatáról, a legkomolyabb hangon téve föl a kérdést, hogy vajon titokban nem a forradalom előkészítésén dolgozik-e?

Mindannyiszor teljes erőmből tiltakozom. Először, mert rendkívül szívélyes és bizalmas mindennapos beszélgetéseinkben soha nem hangzott el egyetlen olyan szó vagy utalás sem, amely a forradalmárokkal való együttműködését jelezte volna. Másrészt jellemének ismerete is egyértelműen cáfolja a neki tulajdonított szerepet. 1907 óta vagyunk kapcsolatban, négy éven át kollégák voltunk Szófiában, együtt éltük át a bolgár függetlenség veszélyes válságát, itt már három éve szorosan együttműködünk, vagyis nemegyszer próbára tettük egymást. Nyugodtan mondhatom, hogy nem ismerek Sir George Buchanan-nál nemesebb embert, tökéletesebb *gentleman*. Maga az egyenesség és becsületesség; becstelenségnek tartaná, hogy áskálódjon az ellen az uralkodó ellen, aki mellé akkreditálták.

Az idős Vjazemszkij herceg, akinek mindezt elmondtam, dühösen vág vissza:

– De ha a kormánya arra utasítja, hogy bátorítsa anarchistáinkat, akkor kénytelen engedelmeskedni!

Így felelek:

– Mit gondol, ha a kormánya arra utasítaná, hogy mikor legközelebb a cárnál vacsorázik, lopjon el egy villát, engedelmeskedne?

A reakciósök Buchanan elleni vádjának történelmi előzménye van. I. Pál meggyilkolása után azt terjesztették, hogy az összeesküvés ötlete és kivitelezése a brit kormánytól származik. Ez a legenda hamar elterjedt, s néhány éven belül kis híján ez lett a hivatalos álláspont is. Még a részleteket is tudni vélték: Lord Whitworth nagykövet személyesen szervezte meg a merényletet szeretője, a szép Olga Zserebcova segítségével, aki az egyik összeesküvő, Platon Zubov herceg húga volt. Csak azt feledték el, hogy Lord Whitworth 1800 áprilisában, vagyis tizenegy hónappal a merénylet előtt elhagyta Oroszországot. . .

1916. december 29. péntek

A Zemsztvók Szövetsége és a Városok Szövetsége, melyeknek kongresszusát nemrégiben betiltották, titokban mégis elfogadott egy határozatot, melyet kézről kézre adnak, s amelynek legfontosabb szakasza így hangzik:

Üdvösségünk csakis a haza iránti mélyen átérzett felelősségünk lehet. Mikor a hatalom akadállyá lett a győzelem útján, akkor Oroszország sorsáért immár az egész ország felelős. A kormány sötét erők eszközévé vált, és veszébe viszi Oroszországot, megrendíti a cári trónust. Olyan kormányt kell alakítani, mely méltó egy nagy néphez, egy nagy nép egyik legnehezebb történelmi pillanatához. Nagyon reméljük, hogy a Duma, mely döntő küzdelmébe kezdett, meg tud felelni az ország várakozásának. Nincs veszteni való időnk!

1916. december 30. szombat

Este hét óra felé egyik kitűnő informátorom arról tudósít, hogy ma hajnalban a Juszupov-palotában egy vacsora során meggyilkolták Raszputyint. Gyilkosai állítólag az ifjú Feliks Juszupov herceg, aki 1914-ben a cár egyik unokahúgát vette feleségül, Dmitrij nagyherceg, Pavel nagyherceg fia és Puriskevics, a szélsőjobb vezére a Dumában. A vacsorán két-három nő is részt vett volna. A hírt egyelőre szigorúan titokban tartják.

Mielőtt Párizsba sürgönyöznék, megpróbálom ellenőrizni a hallottakat.

Azonnal K. grófnőhöz sietek. Telefonál rokonának, Golovinának, aki nagy barátja és protektora Raszputyinnak. Zokogva mondja a telefonba:

– Igen, az atya eltűnt ma éjszaka. Isten tudja, mi történt vele... Rettenetes csapás.

Estére a Jacht-klubba is eljutott a hír. Nyikolaj Mihajlovics nagyherceg nem akarja elhinni.

– Már legalább egy tucatszor halálhírére keltették Raszputyinnak – mondja. – Mindannyiszor feltámadt, és mindig hatalmasabb lett, mint annak előtte.

Mégis telefonál Trepov miniszterelnöknek, aki azt feleli:

– Csak annyit tudok, hogy Raszputyin eltűnt, feltételezem, hogy meggyilkolták. Ennél többet nem is tudhatok: maga az Ohrana vezetője foglalkozik az ügygel.

1916. december 31. vasárnap

Raszputyin holttestének nyoma veszett.

A cárnét teljesen összetörte a bánat; arra kérte a Mogiljovban tartózkodó cárt, hogy azonnal térjen haza.

Informátoraim megerősítették, hogy a gyilkosok Feliks Juszupov herceg, Dmitrij nagyherceg és Puriskevics. De a vacsorán egyetlen nő sem vett részt. Akkor viszont hogyan csalták Raszputyint a Juszupov-palotába?...

Hiányos értesüléseimből ítélve Puriskevics jelenléte adja meg a dráma valódi jelentőségét, politikai dimenzióját. Dmitrij nagyherceg elegáns huszonöt éves fiatalember, energikus és lelkes hazafi, bravúrra is képes a harc pillanatában, de könnyelmű és heves vérmérsékletű, véleményem szerint meggondolatlanul sodródott bele ebbe a kalandba. A huszonkilenc éves Feliks Juszupov herceg rendkívül gyors észjárású, művészetkedvelő ember, de talán túlságosan is kedveli a perverz ötleteket, a bűn és a halál irodalmi ábrázolásait, s így attól tartok, hogy Raszputyin meggyilkolásában főként kedves szerzőjéhez, Oscar Wilde-hoz méltó históriát látott. Mindenesetre arca, megjelenése, hajlamai alapján inkább hasonlíthatnám a *Dorian Gray* hőiséhez, mint Brutushoz vagy Lorenzaccióhoz.

Az ötvenen túl járó Puriskevics viszont az elmélet és a tettek embere. Az ortodox abszolutizmus bajnoka, lelkesen és tehetségesen hirdeti „az egyeduralkodó cár, Isten küldöttje” tézisé. 1905-ben ő volt az elnöke a híres reakciós ligának, „Az orosz nép szövetsége”-nek, ő sugallta és irányította a rettenetes zsidóellenes pogromokat. Raszputyin meggyilkolásában való részessége megvilágítja a szélsőjobbnak az utóbbi időben látható vonalvezetését; azt jelzi, hogy az egyeduralkodó hívei, mivel veszélyesnek érzik a cárné örültségeit, eltökélték, hogy a cár nélkül, ha kell, a cár ellenében is megvédik a cárizmust.

1917. január 1. hétfő

Ha az orosz ég csillagainak állásából ítélnék, az új év nem sok jót ígér. Mindenütt nyugtalanságot és csüggedtséget tapasztalok; a háború senkit sem érdekel, a győzelemben többé senki sem hisz; a legrosszabbra számítanak, s bele is nyugszanak.

Tegnap a cárné parancsára Makszimovics tábornok, a cár főhadsegéde letartóztatta Dmitrij nagyherceget; a rendőrség őrzi a Nyevszkij Prospektben álló palotájában.

1917. január 2. kedd

Tegnap a kis Nyevka jégtáblái közt, a Kresztovszkij-sziget mentén, a Beloszenszkij-palota közelében megtalálták Raszputyin holttestét.

A cárné az utolsó pillanatig reménykedett, hogy „Isten megóvja vigasztalóját és egyetlen barátját”.

A rendőrség megtiltotta, hogy a lapok írjanak a drámáról. Az Ohrana egyébként olyannyira titokban folytatja a nyomozását, hogy Trepov miniszterelnök az őt türelmetlenül faggató Nyikolaj Mihajlovics nagyhercegnek még ma reggel is azt felelte:

– Esküszöm, fenség, hogy a nyomozás nélkülsem folyik, és semmit sem tudok.

A nép tegnapelőtt ujjongva fogadta Raszputyin halálhírét. Az emberek egymást ölelgették az utcán, gyertyákat gyújtottak a Kazanyi Boldogasszony székesegyházban.

Amikor megtudták, hogy Dmitrij nagyherceg az egyik gyilkosa, mindenki a Szent Dmitrij ikonjai elé tódult gyertyát gyújtani.

Azok az asszonyok, akik a hőésben és szélben is véget nem érő sorokban várakoznak a mézárszékek és a fűszerüzletek előtt, hogy húst, teát, cukrot stb. kapjanak, másról sem beszélnek, mint Grigorij haláláról. Boldogan mesélik egymásnak, hogy Raszputyint elevenen dobták a Nyevkába, s a szólásmondást idézik: *Szobake szobacsja szmerty!* – Ebnek ebhalál!” Arról is beszélnek, hogy Tatjana, a cár második leánya, gárdahadnagynak öltözve jelen volt a gyilkosságnál, így akarván bosszút állni Raszputyinon, aki meg akarta erőszakolni. S a muzsikok, bosszúálló kegyetlenségüket az udvari világba vetítve, hozzáteszik még, hogy Tatjana bosszúvágyát kielégítendő, a szeme látára herélték ki a haldokló Grigorijt.

1917. január 3. szerda

Amint a Nyevkából kiemelték Raszputyin holttestét, nagy titokban a cesmei veteránok menhelyére szállították, mely a Carszkoje Szeló-i úton van, Petrográdtól öt kilométerre.

Miután Koszorotov professzor megvizsgálta a testet és rajta a sebhelyeket, beengedték a boncterembe Akulina nővért, azt a fiatal apácát, akit Raszputyin az ohtaji zárdában exorcizált. A cárné parancsait követve Akulina egy ápoló segítségével

rendbe hozta a halottat. Rajtakívül senkit sem engedtek be; Raszputyin felesége, lányai, leghűségesebb rajongói hiába kérték, hogy még egyszer utoljára megnézhessék.

A hajdani ördögös, az ájtatos Akulina a fél éjszakát a halott lemosdatásával, sebei bebalzsamozásával töltötte, azután új ruhába öltöztette, és a koporsóba fektette. Végül egy feszületet tett a mellére, és kezébe adta a cárné levelét. Íme a levél szövege, ahogyan T.-nétől, a sztarec hívétől és Akulina barátnéjától hallottam:

Drága vértanúm, add reám áldásodat, hogy védelmemre legyen azon a rögös úton, amelyet még itt lenn be kell járnom. És emlékezz meg rólunk ott fönt is szent imáidban!

Alekszandra

Másnap reggel, vagyis tegnap, a cárné és Virubova megjelent barátjuk ravatalánál, virággal, ikonokkal borították el, s imádkoztak lelki üdvéért.

1917. január 4. csütörtök

Meglátogattam Kokovcovot a Mohovaján lévő szerény és feleszen rendes lakásában.

A volt miniszterelnök, akinek pesszimista jóslatai már nem egyszer beigazolódtak, még sohasem látta ennyire fenyegetőnek a jövőt. Rövid időn belül palotaforradalmat vagy forradalmat vár.

– Nagyon rég nem láttam Őfelségét – mondja. – De van egy jó barátom, aki gyakran van együtt a cárral és a cárnéval, s az utóbbi időben együtt dolgozott az uralkodóval. Lesújtóak a benyomásai. A cárné csak látszólag nyugodt, rendkívül feszült és hallgatag. A cár arca beesett, a hangja fakó, a tekintete haragos; keserűen nyilatkozott a birodalmi tanács tagjairól, akik az egyeduralom híveinek vallják magukat, mégis szemrehányást merészeltek tenni neki; emiatt úgy döntött, hogy új elnököt és alelnököt nevez ki a magas testület élére; igaz, hogy a jelenlegiek megbízása január 14-én lejár, de rendes körülmények között általában megerősítik őket tisztségükben... A cárné is szítja a cár neheztelését a birodalmi tanács ellen, ugyanis azt beszélik, hogy a szélsőjobboldal néhány tagja az kívánja, vegyék rá a cárt, hogy taszítsa el és küldje kolostorba a cárnét... Most pe-

dig elárulok önnek egy titkot. Ma reggel fölkeresett Trepov, s közölte, hogy nem akarja tovább viselni a hatalom felelősségét, benyújtotta a cárnak a miniszterelnöki tisztról való lemondását. Gondolhatja, mennyire nyugtalan vagyok.

– Egyszóval – mondom – ez a válság egyre inkább a cárnak és az egyeduralom természetes és hivatott védelmezőinek a konfliktusát ígéri. Ha a cár nem enged, mit gondol, vajon megismétlődik I. Pál tragédiája?

– Attól tartok.

– De vajon hogyan fogadják majd ezt a baloldali pártok?

– A baloldali pártok, értem ezen a Duma pártjait, valószínűleg kívül maradnak a drámán, hiszen tudják, hogy az események mindenképp az ő javukra alakulnak, s ezért az a legjobb, ha várnak. Hanem ami a néptömegeket illeti, az már más kérdés.

– Úgy gondolja, hogy máris színre lépnek?

– Nem hiszem, hogy a napi politika fordulatai vagy egy palotaforradalom felkelésre bírná a népet. De katonai vereség vagy éhínség esetén azonnal kitör a felkelés.

Elmondom Kokovcovnak, hogy audienciát szeretnék kérni a cártól.

– Hivatalosan csak diplomáciai és katona ügyekről beszélhetek. De ha úgy érzem, megnyílik előttem, akkor megpróbálom a belpolitikára terelni a szót.

Mióta Dmitrij nagyherceget a Nyevszkij Proszipken levő palotájában őrzik, a barátai aggódnak személyes biztonságaért. Ismeretlen eredetű értesüléseim szerint attól tartanak, hogy Protopopov belügyminiszter meg akarja gyilkoltatni valamilyik őrzésére kirendelt rendőrrel. Az Ohrana által kiesztelt ffordorlatos terv szerint úgy tesznek, mintha szökési kísérlet történt volna, a rendőr majd azt mondja, a nagyherceg fegyverrel fenyegette, s ő csak önvédelemből használta a saját fegyverét.

Trepov miniszterelnök minden eshetőségre készen parancsot adott Kabalov tábornoknak, a petrográdi kormányzónak, hogy küldjön katonai őrséget a nagyhercegi palotába. Így mostantól fogva minden rendőrrre egy őrszem ügyel.

A közvélemény feltevéseinek és kíváncsiságának leszerelésére az Ohrana azt terjeszti, hogy Raszputyin koporsóját falujába, a Tobolszk melletti Pokrovszkojéba vagy egy uráli kolostorba szállították.

Valójában a gyászszertartást Carszkoje Szelóban tartották meg nagy titokban tegnap éjjel.

A temetésen csak a cár, a cárné, a négy ifjú nagyhercegnő, Protopopov, Virubova, Loman és Malcev ezredes, valamint a szertartást celebráló Vasziljev atya, az udvari főpap vett részt.

A cárné elkérte Grigorij véres ingét, s ereklyeként, *palladium-ként* őrzi, mintha attól függene a dinasztia sorsa.

Aznap este Bogdanov nagyiparos vacsorát adott, melyen részt vett a cári család egyik tagja, Gavriil Konsztantyinovics herceg, több tiszt, köztük a hadügyminiszter szárnysegédje, Kapnist gróf, Ozerov, a birodalmi tanács tagja, valamint néhány bankár, köztük Putyilov.

Vacsora közben élénk társalgás folyt a belpolitikai helyzet-ről.

Ozerov és Putyilov azt fejtegették Gavriil hercegnek, hogy véleményük szerint az uralkodódinasztiát és a monarchiát csakis úgy lehetne megmenteni, ha a cári család összes tagja, a birodalmi tanács és a Duma vezetői, valamint a nemesség és a hadsereg képviselői összeülnének és ünnepélyesen kijelentenék, hogy a legyengült, feladatát ellátni képtelen cár nem uralkodhat tovább, s trónra emelnék a cárevicset valamelyik nagyherceg régensége alatt.

Gavriil herceg egyáltalán nem tiltakozott, mindössze néhány gyakorlati jellegű ellenvetést tett, s megígérte, hogy közli nagybátyjaival és unokatestvéreivel az itt hallottakat.

Az estét „egy okos, kötelességet tudó és népéhez méltó cár” egészségére elhangzott pohárköszöntő zárta.

A cár nem fogadta el Trepov lemondását, de semmivel sem indokolta.

Este arról értesülök, hogy a Romanov-családban rendkívüli izgatottság és nyugtalanság tapasztalható.

Több nagyherceg, köztük állítólag Marija Pavlovna nagyhercegnő három fia, Kirill, Borisz és Andrej, nyíltan arról be-

szél, hogy a cárizmust csak új uralkodó mentheti meg. Négy hűségében megrendült gárdaezred élén éjszaka Carszkoje Szelóba vonulnának, hatalmukba kerítenék az uralkodópárt, bebizonnyítanák a cárnak, hogy le kell mondania, a cárnét zárdába küldenék, majd trónra emelnék Alekszej cárevicset Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg régenssége alatt.

A terv kidolgozói úgy vélik, hogy Dmitrij nagyherceget a Raszputyin meggyilkolásában való részessége mindenkinél alkalmasabbá teszi az összeesküvés irányítására és a csapatok megnyerésére. Unokatestvérei, Kirill és Andrej Vlagyimirovics fel is keresték Nyevszkij Proszpekt-i palotájában, és minden erejüket latba vetve igyekeztek meggyőzni róla, hogy „folytassa a nemzet megmentéséért vívott harcát.” Dmitrij Pavlovics hosszas vívódás után véglegesen megtagadta, hogy „kezet emeljen a cárra”. Utolsó mondata ez volt: „Nem fogom megtörni hűségeskümet.”

Az összeesküvőknek a gárda következő egységeiben vannak cinkosaik: a Mars-mezei kaszárnnyában elhelyezett Pál-ezredben, a Téli Palota közelében állomásozó Preobrazsenszkojei ezredben, a Szent Alekszandr Nyevszkij kolostor mögött állomásozó kozák testőrök közt. végül pedig a Carszkoje Szelóban állomásozó cári huszárezred egyik századában.

A kaszárnnyákban folyó megbeszélésekről az Ohrana rögtön tudomást szerzett. Beleckijt bízták meg a nyomozással, a Raszputyin-gyilkosság ügyében folytatott nyomozással együtt; legfőbb segítsége Nyevdakov csendőr ezredes, a cári biztonsági szolgálat vezetője, aki nemrégiben került Szpiridovics tábornok helyére.

1917. január 6. szombat

A legellentmondásosabb és legelképesztőbb történetek keringenek Raszputyin meggyilkolásáról. A titokzatosságot még csak fokozza, hogy a cárné a rendőrségi ügyosztály volt vezetőjét, az időközben szenátorrá kinevezett Beleckijt személyesen bízta meg a nyomozás vezetésével; Beleckij pedig rögtön munkához látott az Ohrana vezetőjével, Globacsov csendőr tábornokkal és ügyes helyettesével, Kirpicsnyikov ezredessel együtt. A cárné utasítást adott, hogy a nyomozás idejére Beleckij teljes hatalmat kapjon az Ohranában, s nyomatékosan kijelentette:

„Csak benne van bizalmam; csak azt hiszem el, csakis azt, amit ő mond. . .”

Két személytől is, akik közül egyik jó ismerősöm, olyan értesülésekhez jutottam, amelyek nyomán rekonstruálni tudom a gyilkosság legfontosabb fázisait. Azt állítják, hogy ezek a megállapítások egybeesnek a rendőrségi nyomozás során kialakult állásponttal.

A dráma a december 29-ről 30-ra virradó éjszaka zajlott le Juszupov herceg palotájában, a Mojka rakpart 94. szám alatt.

Juszupov addig csak futólag találkozott Raszputyinnal. Nem valami elegáns csellel sikerült a sztarecet lakására csálnia. December 28-án fölkereste, s azt mondta neki:

– Feleségem, aki tegnap érkezett haza a Krímből, nagyon szeretne megismerkedni veled. Azt szeretné, ha szűk körben lennének, hogy nyugodtan beszélgethessen veled. Eljönneél hozzánk teára holnap este? Elég későre hívnálak, fél tizenkettőre, mert nálunk vacsorázik az anyósom, és akkorra biztosan elmegy már.

Raszputyint vonzotta a lehetőség, hogy megismerkedhet a feltűnően csinos Irina hercegnével, Alekszandr Mihajlovics nagyherceg leányával, a cár unokahúgával, s ezért elfogadta a meghívást. Egyébként Irina hercegné, Juszupov állításával ellentétben, még a Krímben tartózkodott.

Másnap, december 29-én, tizenegy óra körül valamennyi összeesküvő megjelent a Juszupov-palotában; együtt vacsoráztak az egyik emeleti teremben. Feliksz herceggel ott volt Dmitrij nagyherceg, Puriskevics Duma-képviselő, Szuhotyin kapitány és egy lengyel orvos, a hadsereg egyik egészségügyi központja mellé kirendelt Stanisław de Lazovert doktor. A pletykákkal ellentétben, aznap este nem volt semmiféle orgia a Juszupov-palotában; az összejövetelen nem volt jelen sem R. hercegnő, sem D. asszony, sem P. grófné, sem Karally, a táncosnő.

Feliksz herceg negyed tizenkettőkor autóba ült, s Raszputyinhoz vitette magát, aki a Mojkától mintegy két kilométernyire, a Gorohovaja utca 68. szám alatt lakott.

Juszupov nagy nehezen felbotorkált Raszputyin lépcsőjén, mert az épületben egyetlen lámpa sem égett, s az éjszaka is sötét volt. A sötétségben nem ismerte ki magát. Csöngetni akart, de hirtelen elbizonytalanodott: hátha eltévesztette az ajtót, talán

még az emeletet is. „Ha eltévesztettem – gondolta –, akkor a sors ellenem van, és Raszputyin életben marad.”

Becsönget. Maga Raszputyin nyit ajtót, mögötte ott áll hűséges cselédje, Dunya.

– Érted jöttem, atya, ahogy megbeszéltük – mondja Juszupov –, lent vár a kocsim.

És nagy szívélyesen, orosz módra, szájon csókolja a sztarecet.

A gyanakvó természetű Raszputyin csúfondárosan felkiált:

– Miféle csók ez, kisfiam? . . . Remélem, nem Júdás-csók! . . . Gyerünk, indulhatunk! Menj előre! . . . Isten veled, Dunya!

Tíz perccel később, vagyis éjfél körül, kiszállnak a kocsiból, a palota előtt.

Juszupov egy kis földszinti lakrészbe vezeti vendégét, ahonét a kertbe is ki lehet lépni. Dmitrij nagyherceg, Puriskevics, Szuhotyin kapitány és Lazover az emeleten várakoznak, ahonét lehallatszik egy táncdalokat játszó gramofon hangja. Juszupov azt mondja Raszputyinnak:

– Az anyósom még fönnt van néhány fiatal barátunkkal, de nemsokára távoznak. A feleségem akkor rögtön lejön hozzánk. . . Addig ülünk le.

Leülnek a tágas karosszékekbe, s okkultizmusról, halottidézésről beszélgetnek.

A sztarecnek nem sok biztatásra van szüksége, ha ilyen téma kerül szóba, el sem lehet hallgattatni. Ma este egyébként is elemében van, csillog a szeme, nagyon elégedett magával. Hogy minél nagyobb hatást tegyen Irina hercegnére, legszebb ruháját, ünnepi ruháját öltötte magára: széles szárú fekete bársonynadrágot, új, hosszú szárú csizmát, kékhímzéses fehér selyeminget s arannyal pitykézett fekete szaténövet, a cárné ajándékát.

Juszupov és a vendég karosszéke közt egy kis asztal áll, rajta két tányérban tortaszeletek, egy üveg marsalai és egy tálcán hat pohár. A Raszputyinhez közelebb lévő tortaszeletekben ciánkáli van, a mérget Feliksz herceg egyik barátja, az Obuhov kórház orvosa szolgáltatta. Az ő oldalán álló mindhárom pohárban három-három tizedgramm ciánkáli, néhány csepp vízben feloldva. Ez kevésnek látszik, de valójában óriási adag, mert a négy tizedgrammos dózis már halálos hatású.

Alighogy beszélgetni kezdenek, Juszupov hanyagul tölt egy-

egy pohárba, s vesz magának egy tortaszeletet a hozzá közelebb eső tányérból.

– Te nem iszol, Grigorij atya? – kérdi a sztarectől.

– Nem, nem vagyok szomjas.

Élénk beszélgetés alakul ki a spiritizmusról, a megbabonázásról, a jövőndölésről.

Juszupov másodszor is enni-innivalóval kínálja Raszputyint. Újabb visszautasítás.

De az óra már egyet üt, Griska hirtelen elveszíti a türelmét, s durva hangon rárivall a hercegre:

– Mikor jön már le a feleséged?... Tudod jól, hogy én nem szoktam várni. Engem senki sem mer megvárakoztatni, senki... még a cárné sem.

Mivel tudja, hogy Raszputyin gyorsan dühbe gurul, Feliksz herceg kedveskedve motyogja:

– Ha néhány percen belül nincs itt Irina. érte megyek.

– Jól tennéd, mert kezdek dühös lenni.

Juszupov fesztelen arccal, de elszorult torokkal megpróbálja folytatni a beszélgetést. A sztarec váratlanul felhajtja italát. Nagyot csettint, s azt mondja:

– Nagyszerű a marsalaid! Innék még egy pohárral!

Juszupov gépies mozdulattal nem Griska feléje nyújtott poharát, hanem a ciánkálit tartalmazó két másik poharat tölti tele.

Raszputyin fölkapja az egyiket, s egy hajtásra kiissza. Juszupov várja, hogy áldozata mikor lesz már rosszul, mikor esik már össze.

De a méreg még mindig nem hat.

Kiissza a harmadik poharat is. Semmi hatás.

A gyilkos, aki eddig bámulatos hidegvérről és fesztelenségről tett tanúbizonyságot, most kezd zavarba jönni. Azzal az ürügygyel, hogy lehívja Irina hercegnét, kimegy a szalonból, s felszalad az emeletre, hogy tanácskozzék cinkosaival.

Nem sok szó esik. Puriskevics nagyon határozottan kijelenti, hogy le kell zárni az ügyet.

– Máskülönben kicsúszik a kezünkből az a csirkefogó. És minthogy félig már meg van mérgezve, anélkül, hogy elértük volna célunkat, viselnünk kell a gyilkosság felelősségét.

– De nincs revolverem! – mondja Juszupov.

– Tessék, itt az enyém! – feleli Dmitrij nagyherceg.

Juszupov lemegy a földszintre, a revolvert bal kezében fogja s a háta mögé rejt.

– A feleségem nagyon sajnálja, hogy meg kellett váratnia – mondja –, de a vendégek csak most mentek el; azonnal jön.

De Raszputyin alig hallja, mit mond; fel-alá járkál nagyokat szuszogva és böfögve. A méreg hatni kezd.

Juszupov még habozik, merje-e használni fegyverét. És ha elteszti! . . . Törékeny, finom alkat; hogyan is bírhatna el a tagbaszakadt muzsikkal, aki egyetlen ökölcsapással leterítené!

De nincs vesztegetni való idő. Raszputyin bármelyik pillanatban rájöhet, hogy csapdába esett, torkon ragadja ellenfelét, s átgázolva rajta, elmenekül.

Juszupov összeszedi magát, fesztelenül a szoba túlsó sarkába sétál, megáll egy műkincsekkel teli asztal előtt, és azt mondja:

– Ha már úgyis állsz, gyere közelebb egy kicsit, nézd meg ezt a gyönyörű itáliai reneszánsz feszületet; nemrég vettem.

– Mutasd, hadd lássam, hiszen sose nézhetjük eleget megfeszített Urunk képését.

S a sztarec odalép az asztalhoz.

– Nézd csak – mondja Juszupov –, ugye milyen szép?

Miközben Raszputyin a feszület fölé hajol, Juszupov a baljára kerül, s közvetlen közélről két golyót ereszt az oldalába.

Raszputyin feljajdul.

S egyszerre összeesik.

Juszupov lehajol, a pulzusát keresi, szemhéját fölhúzva a szemét is megnézi, s úgy találja, nincs már benne élet.

A lövések hallatán a cinkosok lerohannak az emeletről.

Dmitrij nagyherceg kijelenti:

– Most pedig gyorsan a vízbe vele . . . Megyek az autómért.

Társai fölmennek az emeletre, hogy megbeszéljék a holttest elszállítását.

Tíz perccel később Juszupov visszamegy a földszinti szalonba, hogy még egyszer szemügyre vegye áldozatát.

Hátrahőköl rémületében.

Raszputyin a két kezére támaszkodva fölemelkedik.

Rettenetes erőfeszítéssel föláll, súlyos ökle lesújt Juszupov vállára, letépi váll-lapját, és hörögve megfenyegeti.

– Nyomorult . . . Holnap akasztófára kerülsz! Mert mindent elmondok a cárnénak!

Juszupov nagy nehezen kiszabadítja magát, kimenekül a sza-

lonból, s felrohan az emeletre. Halálsápadtan, véresen, elcsukló hangon közli cinkosaival:

– Még él! . . . Szólt hozzám! . . .

Egy kanapéra zuhan s elájul. Puriskevics megragadja kemény kezével, megrázza, fölemeli, elveszi tőle a revolvert, s aztán a többi összeesküvővel együtt magával viszi a földszinti szalon irányában.

De a sztarec már nincs ott. Volt még annyi ereje, hogy kinyissa a kertre nyíló ajtót, s már a hóban vánszorog.

Puriskevics a tarkójába, majd a hátába ereszt egy-egy golyót, míg Juszupov őrjöngve, üvöltve felkap egy bronz gyertyatartót és többször lesújt vele az áldozat fejére.

Hajnali negyed három van.

E pillanatban érkezik Dmitrij nagyherceg autója a kertkapu elé.

Az összeesküvők egy megbízható inas segítségével a bundájába csavarják Raszputyint, még a kalocsniját is ráadják, nehogy bármiféle bizonyíték maradjon a palotában, majd a holttestet az autóba teszik, s Dmitrij nagyherceg, Lazover doktor és Szuhotyin kapitány gyorsan beszáll. Lazover vezet, a koci nagy sebességgel a Kresztovszkij-sziget felé indul.

Szuhotyin kapitány előző nap körülnézett a folyóparton. Utasításait követve a koci megáll egy kis híd mellett, ahol a folyó sodrától összetorlódott jégtáblák közt szabad vízfelület is található. A három cinkos nagy nehezen az egyik lékhez cipeli az áldozatot, s beledobja a vízbe. De a művelet annyira kifárasztja őket, az éjszaka oly sötét, a szél oly fenyegetően süvölt, s ők annyira félnek, hogy leleplezik őket, annyira szeretnének már túllenni az egészen, hogy ellankad a figyelmük. Így nem veszik észre, hogy amint a lábánál fogva rángatják az áldozatot, egyik kalocsnija leesik, s ott marad a jégen; ennek a kalocsninak a nyomán jött rá a rendőrség három nappal később, hol dobták a folyóba a holttestet.

Míg ez a szörnyű művelet zajlott a Kresztovszkij-szigeten, történt valami a Mojka-parti palotában is, ahol Feliksz herceg és Puriskevics épp a gyilkosság nyomait igyekeztek eltüntetni.

Amikor Raszputyin elhagyta Gorohovaja utcai lakását, Tyihomirov, az az Ohrana-ügynök, aki a sztarecre szokott vigyázni, rögtön lesbe állt a Juszupov-palota közelében. A dráma első fázisairól nyilvánvalóan nem szerezhett tudomást.

De ha a Raszputyint megsebesítő első két revolverlövést nem hallotta is, a kerti lövéseket nagyon jól hallotta. Nyugtalan lett, s elszaladt a szomszédos rendőrőszoba parancsnokáért. Amikor visszaér vele, látják, hogy egy autó kanyarodik ki a Juszupov-palotából, s óriási sebességgel száguld a Szinyij-híd felé.

A rendőrtiszt be akar menni a palotába. De a kapuban a herceg majordómusza útját állja.

– Ami itt történt, nem tartozik önre. Ő cári fensége, Dmitrij Pavlovics nagyherceg holnap majd tudatja azzal, akire tartozik. Távozzék!

A rendőrtiszt azonban erővel behatol az épületbe. Az előcsarnokban Puriskeviccsel találja szemben magát, aki közli vele:

– Megöltük azt az embert, aki szégyent hozott Oroszországra.

– Hol a holttest?

– Azt nem fogja megtudni. Megesküdtünk, hogy semmit sem árulunk el abból, ami itt történt.

A rendőrtiszt visszasiet morszakai őrszobájára, és telefonál Grigorjev ezredesnek, a második rendőri körzet parancsnokának. Alig telik bele fél óra, megérkezik a Juszupov-palotába Balk tábornok, rendőr-főkapitány, gróf Tatyiscsev tábornok, a csendőrség főparancsnoka, Globacsov tábornok, az Ohrana vezetője, s Vasziljev, a rendőrfőnök.

1917. január 7. vasárnap

Pokrovszkij tegnap este közölte velem, hogy a cár ma hat órakor fogad, s még hozzátette:

– Nagyon kérem, beszéljen vele őszintén, ne hallgasson el semmit!... Nagy szolgálatot tenne nekünk.

Nem sokkal hat óra előtt belépek a Carszkoje Szeló-i palotába, Tyeplov szertartásmester társaságában, aki már Petrográdtól velem volt a cári vonaton. Az első szalonban Dolgorokov herceg, udvari marsall, és a szolgálatos szárnysegéd fogad.

Amikor a cár dolgozószobájába lépek, meglep, mennyire fáradt, milyen feszült és szórakozott az arckifejezése.

– Azért kértem Felségedtől kihallgatást – kezdem –, mert eddig mindig nagy segítségemre volt, s most nagy szükségem lenne a biztatásra.

Olyan fakó hangon válaszol, ahogy még nem hallottam beszélni.

– Továbbra is megingathatatlan elhatározásom a háború folytatása a döntő és teljes győzelemig. Olvasta a hadsereghez intézett *prikázomat*?

– Igen, olvastam, és csodálom azt a bizakodást, azt a kifogyhatatlan energiát, amit ez a kiáltvány sugall. De Felséged akaratának eme ragyogó megnyilvánulása és a tények valósága közt mekkora a távolság! milyen mély a szakadék!

A cár gyanakodva pillant rám. Folytatom:

– A *prikázban* kinyilvánítja megváltozhatatlan elhatározását, hogy meghódítja Konstantinápolyt. De hogyan jutnak el odáig seregei? Nem szörnyedt el Felséged attól, ami Romániában történik? . . . Hiszen, ha az orosz seregek tovább hátrálnak, nemsokára egész Moldvát ki kell üríteniök, s a Prut, sőt esetleg a Dnyeszter mögé kell visszavonulniuk! Nem fél, hogy ez esetben Németország esetleg ideiglenes kormányt szervez Bukarestben, egy másik Hohenzollernt ültet a trónra, és békét köt az ily módon újjáalakult Romániával?

– Ez valóban nyugtalanító eshetőség. Meg is teszek mindent Szaharov tábornok hadseregének erősítésére, de a szállítás és az ellátás rettenetes nehézségekbe ütközik. Mindamellet azt remélem, hogy tíz napon belül Moldvában ismét átvehetjük a kezdeményezést.

– Ó, tíz napon belül? . . . Egyszóval az a harmincegy gyalogshadosztály és tizenkét lovashadosztály, amelyet Szaharov tábornok kért, már az arcvonalra érkezett?

Kitérően válaszol:

– Nem tudnám megmondani, nem emlékszem.

A beszélgetés akadozva folyik tovább. Képtelen vagyok elfogni a tekintetét, lekötni a figyelmét. Úgy érzem, rettenetes távolságban vagyunk egymástól.

Csüggedt mozdulatot teszek:

– Úgy látom, Felség, hogy nyugtalanabbul kell távoznom, mint ahogy idejöttem. Most először esik meg, hogy nem tudok kapcsolatot teremteni Felségeddel.

Kedvesen tiltakozik:

– De hiszen teljes bizalommal vagyok ön iránt! S oly sok közös emlékünkn van! Tudom, hogy számíthatok az ön barátságára.

– Épp a barátságunk miatt vagyok oly szomorú és nyugtalan, mert aggodalmaimnak csak a kisebb részét hoztam szóba. Van valami, amiről Franciaország nagykövetének nincs joga beszélni Felségeddel; tudja, mi az. De csak akkor felelhetek meg Felséged irántam mindig is tanúsított bizalmának, ha elmondom, hogy a néhány hét óta megfigyelhető jelenségek, a legtehetségesebbek tanácstalansága, Felséged leghívebb alattvalóinak szorongása milyen nagy aggodalmat kelt bennem Oroszország jövőjét illetően.

– Tudom, hogy nagy az izgatottság a pétervári szalonokban. S időt sem hagyva a válaszra, közönyös arccal megkérdi:

– Hogy van Ferdinánd barátunk, Bulgária uralkodója?

Fagyosan, a lehető leghivatalosabb hangon válaszolok:

– Hónapok óta nem hallottam felőle, Felség.

S elhallgatok.

A cáron erőt vesz szokásos félénksége és félszége, nem tud mit mondani. Nyomasztó csend támad.

Miközben a cári vonat a hóesésben visszafelé visz Petrográdba, összefoglalom magamban az audiencia benyomásait. A cár szavai, hallgatásai, tartózkodása, komor és feszült arckifejezése, bujdosó és távollévő tekintete, zárkózottsága, lényének homályos és bizonytalan talányossága csak megerősítette bennem azt a gondolatot, mely néhány hónap óta makacsul fel-felöltlik bennem: II. Miklós úgy érzi, a hullámok összecsaptak a feje fölé, már nem ura az eseményeknek, elveszítette hitét küldetésében és feladatában, egyszóval lelke mélyén már lemondott az uralkodói tisztségről, belenyugodott a katasztrófába, kész feláldozni magát. A hadsereghez intézett utolsó *prikáza*, Lengyelországra és Konstantinápolyra való igényének hangoztatása eszerint, ahogyan sejtettem is, csak afféle politikai végrendelet, utolsó kinyilvánítása annak a nagyszerű álomnak, amelyet Oroszország számára álmódott, s amelynek szétfoslását ma végig kell néznie.

1917. január 8. hétfő

Dmitrij nagyherceget felső parancsra Perzsiába, Kaswinba rendelték, az ott harcoló seregek vezérkara mellé. Feliksz Juszipov herceget a kurszki kormányzásban (Dél-Oroszország) fekvő birtokára száműzték. Puriskevics viszont oly nagy

tekintélynek örvend a falusi tömegek körében, s a „feketeszázak” egyik vezéréként oly nagy befolyása van a reakciós pártban, hogy – mint a cárnak is elmagyarázták – veszélyes volna letartóztatni; ezért szabadlábon hagyták; viszont mindjárt a merénylet másnapján a frontra utazott, ahol a katonai rendőrség szemmel tartja.

Franciaország, Anglia és Olaszország delegátusai néhány napon belül indulnának Petrográdba a szövetségesek konferenciájára, Buchanan, Carlotti és jómagam azt tanácsoljuk kormányainknak, hogy halasszák el az indulást. Mert ha itt csak ezt a tanácstalan kormányt találják, akkor kár kitenni őket a sark-tengeri utazás fáradságának és veszélyeinek.

1917. január 9. kedd

Sir George Buchanan, akit a helyzet éppúgy nyugtalanít, mint engem, úgy véli, hogy a cár talán hallgatna unokafivére, az angol király tanácsára; megkérte tehát Balfourt, javasolja a királynak, hogy küldjön személyes táviratot a cárnak, s amikor majd Buchanan átadja, ő maga hozzáfűzi a szükséges kommentárokat. Minthogy Balfour támogatja a gondolatot, Buchanan audienciát kért a cártól.

Gavriil Konsztantyinovics herceg tegnap este vacsorát adott szeretője, egy volt színésznő lakásán.

Jelen volt Borisz nagyherceg, Igor Konsztantyinovics herceg, Putyilov, Segubatov ezredes, néhány tiszt és egy sereg gyönyörű hetéra.

Egész este az összeesküvésről volt szó, arról, hogy melyik gárdazredre lehet számítani, hogy melyek volnának a legmegfelelőbb körülmények a merényletkez stb. Mindez a személyzet és a lányok jelenlétében, cigánynótákkal kísérve, miközben folyt a *Moët et Chandon*, a „császárok pezsgője”.

Végezetül Szent Oroszország egészségére ürítették poharukat.

1917. január 10. szerda

Egy hónappal ezelőtt fogadta a cárné Viktorija Fjodorovna nagyhercegnőt, Kirill nagyherceg feleségét. Minthogy a nagyhercegnő úgy érezte, hogy a cárné nyíltabb, mint máskor, megpróbált felhozni néhány kényesebb témát:

– Fájdalommal és elszörnyedve tapasztalom – mondotta –, hogy milyen ellenséges a légkör Felséged körül...

A cárné félbeszakította:

– Téved, kedvesem. Egyébként én magam is tévedtem. Nemrég magam is azt hittem, hogy Oroszország gyűlöl engem. De ma már tudom az igazságot. Tudom, hogy csak a petrográdi társaság gyűlöl, ez a romlott és hitetlen társaság, amelyet csak a tánc és a mulatozás érdekel, amelynek minden gondja csak az élvezethajhászás meg a házasságtörés, miközben mindenütt ömlik a vér... a vér... a vér...

A dühtől elfúló hangon ejtette ki ezeket az utolsó szavakat, egy pillanatra el is kellett hallgatnia. Majd így folytatta:

– Nagy öröm számomra viszont az a tudat, hogy egész Oroszország, a valódi Oroszország, az egyszerű emberek és parasztok Oroszországa velem van. Ha megmutatnám azt a rengeteg levelet és táviratot, amit naponta kapok a birodalom legkülönbözőbb részeiből, önnek is ez lenne a véleménye. De azért nagyon köszönöm, hogy ilyen őszintén beszélt velem.

A szerencsétlen cárné nem tudja, hogy Stürmernek az a zseniális ötlete támadt (Protopopov azután átvette tőle s továbbfejlesztette), hogy az Ohranával naponta mintegy két tucat levelet és táviratot küldet neki, ilyenféle stílusban:

Ó, szeretett uralkodóasszonyunk, imádott cárevicsünk anyja és nevelője!... hagyományaink őrizője... ó, mi nagy és ájtatos cárnénk... Védj meg bennünket a gonoszoktól... Óvj meg el-lenségeinktől... Mentsd meg Oroszországot!

Trepov újból felajánlotta lemondását, és tegnapról „nyugalomba vonult”.

Utódja Nyikolaj Dmitrijevics Golicin herceg, a szélsőjobboldal egyik képviselője a birodalmi tanácsban. Eddig csak szürke hivatalnoknak ismerték. Komoly és becsületes embernek tartják, de gyengének és nemtörődömnek.

1917. január 12. péntek

Többfelől is úgy hallottam, hogy a cárné ellen, tegnapelőtt este, amikor épp Carszkoje Szeló-i kórházát látogatta meg, gyilkossági kísérletet követtek el, és hogy a merénylőt, egy tisztet, tegnap reggel fölakasztották. A merénylet okát és körülményeit titokban tartják.

A cári család tagjai, beleértve az özvegy görög királynét is, tegnap összeültek Marija Pavlovna nagyhercegnőnél, és közös levelet intéztek a cárhoz.

Ez a rendkívül tiszteletteljes stílusban megfogalmazott levél felhívja a cár figyelmét, hogy belpolitikája veszélybe sodorja Oroszországot és a dinasztiát, befejezésül pedig kegyelmet kér Dmitrij nagyherceg számára, hogy ezáltal elkerüljék a még súlyosabb veszélyeket.

A cár tegnap fogadta Sir George Buchanant.

Buchanan elmondta, hogy Oroszország belső helyzete milyen komoly aggodalmat kelt György királyban és a brit kormányban, majd engedélyt kért, hogy őszintén kifejtse gondolatait.

Amikor ezek az első mondatok elhangzottak, mindketten álltak.

A cár nem ültette le Buchanant, s hidegen csak ennyit válaszolt:

– Tessék.

Ekkor Buchanan nagyon határozottan és indulatosan kifejtette, mekkora kárt okoz Oroszországnak és következésképpen szövetségeseinek is az orosz társadalom valamennyi osztályában tapasztalható bomlás és nyugtalanság. Volt bátorsága megbélyegezni a német ügynököknek a cárné környezetében folytatott cselszövényeit, amelyek miatt a felséges asszony elvesztette alattvalói szeretetét; beszélt Protopopov káros szerepéről stb. Végül, miután kifejezte hűségét az orosz uralkodóház iránt, kérve kérte a cárt, ne tétovázzon, amikor még választhat az előtte nyíló két út, a győzelem és a rettenetes katasztrófa útja közt.

A merev és fagyos cár csak két rövid megjegyzéssel törte meg hallgatását. Az első: „Azt mondja, nagykövet úr, hogy ki kell érdemelnem népem bizalmát. Nem inkább népemnek kellene kiérdemelnie az én bizalmamat?...” És a második: „Úgy veszem ki, azt hiszi, tanácsot kérek, amikor kiválasztom minisztereimet. Téved, én választok, egyedül én...” Majd le is zárta az audienciát.

– Isten önnel, nagykövet úr.

A cár lényegében az egyeduralom doktrínáját hangoztatta, amely uralkodásának alapelve. Hogy ez a doktrína mennyire elmaradott az angol doktrínához képest, az már abból is kiviláglik, hogy Robert Winchelsey canterburyi érsek a 13. században írta VIII. Bonifác pápának I. Edward megbízásából a következőt: „Az angol királyságban az a szokás, hogy a közérdekű ügyekben mindig kikérik az érintett felek véleményét.”

Íme a cár válasza a cári család tegnapelőtti levelére; válaszát a lapszélre írta:

Nem türhetem, hogy tanácsokat adjanak nekem. A gyilkosság az gyilkosság. Tudom egyébként, hogy a levél aláírói közül néhánynak nem tiszta a lelkiismerete.

1917. február 17. szerda

Pokrovszkijt a cár tegnap hosszú audiencián fogadta. A miniszter kifejtette, hogy a jelenlegi körülmények közt képtelen felelősséget vállalni a külpolitika irányításáért. Múltbéli hűségére és odaadására hivatkozva kérte az uralkodót, ne hallgasson tovább Protopopov vést hozó tanácsaira, s *összetett kézzel* könyörgött, hogy lássa végre meg, „katasztrófa közeleg”.

A cár békésen végighallgatta, majd megparancsolta, hogy maradjon meg tisztségében, hozzátéve, hogy a „helyzet nem olyan tragikus, s hogy hamarosan minden rendbe jön”.

1917. január 25. csütörtök

A cárizmus leghívebb szolgáit és az uralkodó mindennapos társaságába tartozókat is kezdi megijeszteni az események alakulása.

Biztos forrásból tudom, hogy még Nyilov tengernagy, a cár főhadsegéde s egyik legbizalmasabb embere is vette magának a bátorságot, hogy feltárja az uralkodó előtt a helyzet veszélyességét; könyörgött neki, hogy távolítsa el a cárnét, mert ez lehet az egyetlen módja a birodalom és a dinasztia megmentésének. A feleségét imádó, lovagias II. Miklós hevesen méltatlankodva utasította el ezt a gondolatot.

– A cárné idegen – mondotta –, csak én védhetem meg. Sohasem fogom elhagyni. . .

1917. január 29. hétfő

Ma reggel megérkeztek Petrográdba, a szövetségesek konferenciájára Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország meghatalmazott képviselői.

Három nap alatt ideérkeztek Port Romanovból; az ő vonatuk az első, amelyik végighaladt a murmanszki vasútvonalon.

Castelnau tábornokot katonai attasém gondjaira bízom, Doumergue-et pedig elkísérem a Jevropa-szállóba.

Oroszország belső helyzetéről faggat. Szépítés nélkül elmondok neki mindent, azzal a végkövetkeztetéssel, hogy siettetni kell a katonai megoldást.

– Oroszország felől az idő nem nekünk dolgozik – mondom.
– Itt már senkit sem érdekel a háború. A kormány és az államgépezet fogaskerekei egymás után mondják fel a szolgálatot. A legjobb megfigyelők mind biztosra veszik, hogy Oroszország a szakadék felé rohan. Sietnünk kell.

– Nem gondoltam volna, hogy ilyen súlyos a helyzet.

– Majd saját szemével is meggyőződhet róla.

Elmondja azután, hogy a Köztársaság kormánya határozott ígéretet szeretne kapni a cártól, hogy a békeszerződésbe beiktatnak egy cikkelyt, amely szabad kezet ad Franciaországnak a Rajna bal partján fekvő területek sorsának intézésében.

A nagykövetségen elköltött ebéd után elkísérem Doumergue-et és Castelnau tábornokot a külügyminisztériumba, ahol a konferencia előzetes, félhivatalos ülést tart, hogy a munkaprogram vázlatát kidolgozza.

Jelen vannak:

Oroszország részéről: Pokrovszkij külügyminiszter, Szergej Mihajlovics nagyherceg, a tüzérség főfelügyelője; Vojnovszkij közlekedésügyi miniszter; Bark pénzügyminiszter; Beljajev tábornok, hadügyminiszter; Gurko tábornok, a főparancsnokság vezérkari főnöke; Grigorovics tengernagy, tengerészeti miniszter; a londoni nagykövetnek nemrég kinevezett Szazonov és Nyeratov, a külügyminiszter helyettese;

Franciaország részéről: Doumergue gyarmatügyi miniszter, Castelnau tábornok és jómagam;

Anglia részéről: Lord Milner tárca nélküli miniszter; Sir

George Buchanan; Lord Revelstoke és Sir Henry Wilson tábornok;

Olaszország részéről: Scialoja tárca nélküli miniszter; Carloti márkí és gróf Ruggieri tábornok.

Már az első mondatok után kiviláglik, hogy a nyugati hatalmak küldöttei csak egészen általános jellegű utasításokat kaptak kormányaiktól, nyoma sincs semmiféle irányító elvnek, mely összehangolná a szövetségesek erőfeszítéseit, semmiféle kollektív akcióprogramnak, mely közelebb hozná győzelmünket.

Egymás után hangzanak el a terjengős nyilatkozatok, melyek ürességét mindenki érzi; végül szerény megegyezés születik: kijelentik, hogy a közelmúltban Párizsban és Rómában megtartott konferenciák megfelelő pontossággal kijelölték a jelen megbeszélés tárgykörét. Majd úgy határoznak, hogy a politikai jellegű kérdéseket a küldöttségvezetők és a nagykövetek vitatják meg; a hadművelleti tervekről a tábornokok tárgyalnak; hogy egy technikai bizottság vizsgálja meg a hadianyag, a lőszer, a szállítások stb. kérdéseit; és hogy a végső döntéseket a konferencia plenáris ülésén hozzák majd meg.

1917. február 1. csütörtök

A konferencia három órakor ül össze a Marija-palotában, a Szent Izsák térre néző nagy kerek szalonban ülésezünk.

Pokrovszkij elnököl, de a diplomáciai ügyekben való járatlansága, szelídsége, szerénysége nem teszi alkalmassá a tárgyalás irányítására, amely így céltalanul kanyarog. Szó esik Görögországról, Japánról, Szerbiáról, Amerikáról, Romániáról, a skandináv országokról stb. De minden összefüggés, minden logika és gyakorlati konklúziók nélkül. A mellettem ülő Lord Milner többször is türelmetlenül a fülembe súgja:

– *We are wasting time!* Csak az időnket vesztegetjük!

De az elnök végre szót ad a főparancsnokság vezérkari főnökének.

Gurko tábornok harsányan és szaggatottan felolvas nekünk egy sor kérdést a hadműveletekkel kapcsolatban, melyeket a konferencia elé kíván terjeszteni.

Első kérdése mindenkit meglep, mert így hangzik: „Szükséges-e vajon, hogy az 1917-es hadjáratok *döntő jellegűek* legyenek?

nek? Nem kellene vajon lemondanunk róla, hogy ebben az évben érnék el végleges céljainkat?”

Valamennyi francia, angol és olasz küldött erélyesen állást foglal amellett, hogy a különböző frontokon a lehető leghamarabb indítsunk erőteljes és összehangolt offenzívát.

De Gurko tábornok értésünkre adja, hogy az orosz hadsereg csak akkor indíthat nagyobb offenzívát, ha harcba vetheti azt a hatvan új hadosztályt, melyeknek felállítását nemrégiben határozták el. Márpedig hosszú hónapokba, talán egy egész évbe is beletelik, míg ezeket a hadosztályokat felállítják, kiképzik és megfelelően felszerelik. Addig az orosz hadsereg csak kisebb jelentőségű hadműveleteket tud indítani, de így is fel tudja tartóztatni az ellenséget a keleti fronton.

Ez a kérdés komolyabb annál, semhogy a konferencia a tábornokok részletes véleménye nélkül nyilatkozhassék róla.

Gurko tábornok többi kérdése csak az első kérdést egészíti ki vagy technikai részleteket érint. Így az egész kérdéskomplexumot a katonai bizottság elé utalják.

1917. február 3. szombat

A cár ma különkihallgatáson fogadta a küldöttségvezetőket.

Doumergue erőteljesen hangsúlyozta az általános offenzíva mihamarabbi megindításának szükségességét. A cár így felelt: – Teljességgel osztom a véleményét.

Jobb szerettem volna, ha nem teljességgel osztja, ha árnyaltabban, esetleg néhány ellenvetést is téve válaszol.

Doumergue ezután rátért a Rajna bal partjának kérdésére. Ügyesen világította meg e súlyos probléma valamennyi politikai, katonai és gazdasági aspektusát, rámutatva, hogy ez a probléma egész történelmünkre szinte rányomja a bélyegét, hiszen már Lothár idejében is fölvetődött Franciaország és Németország között, és hogy a Verdunban 843-ban aláírt nevezetes „osztzkodási szerződést” még ma is érdemes tanulmányoznunk.

Ezután, felemlítve azokat a nyilatkozatokat, amelyeket Őfelsége énnekem tett 1914. november 21-én, illetve 1916. március 13-án, kifejtette, hogy a Köztársaság kormánya a Németországra kényszerítendő békefeltételek közé felvette az alábbi követeléseket és garanciákat is:

1. Franciaország visszakapja Elzász-Lotharingiát.

2. A határokat legalábbis a hajdani lotharingiai hercegség határán kell meghúzni, oly módon, hogy a környék bányavidéke francia területre kerüljön.

3. A Rajna bal partján fekvő többi területet is elveszik Németországtól.

4. Azokból a területekből, melyek nem kerülnek francia fennhatóság alá, semleges és autonóm államot alakítanak, ahonnet a francia csapatok csak akkor vonulnak ki, ha a szövetségesek megkapják azokat a biztosítékokat, amelyeket az általános béke fenntartása érdekében követelnek.

Az egyes pontok részletes megvizsgálása után a cár teljes beleegyezését adta Doumergue-nek.

Doumergue ezután javasolta a szövetségeseknek, tagadják meg egységesen a Hohenzollernektől azt a jogot, hogy a béketárgyalásokon Németország szószólói legyenek. Ezt az eszmét a cár is már régóta dédelgeti magában, nekem is többször említette; megígérte hát Doumergue-nek, hogy megbízza külügyminiszterét, tanulmányozza ezt a kérdést történeti és jogi szempontból.

Váltottak még néhány szót a Szövetség jövőjéről, azokról a testvéri érzésekről, amelyek most már örökre összekötik Franciaországot és Oroszországot stb. Ezzel véget ért az audiencia.

Nyolc órakor díszvacsora a Sándor-palotában. Az ünnepélyességet csak a libériák, a kivilágítás és az ezüst evőeszközök jelzik, mert a vacsora maga rendkívül egyszerű, polgári jellegű, szemben a cári konyha régi nevezetes fényűzésével, de ezekben a háborús időkben így parancsolja az erkölcsi érzék:

Árpakása leves

Hideg pisztráng gatcsinai módra

Borjúvesés Marengo módra

Sült csirke

Uborkasaláta

Mandarinfagylalt.

A cár arca olyan, mint jó napjain szokott lenni; attól tartott, mondják, hogy a delegátusok esetleg belpolitikai tanácsokkal kellemetlenkednek; most már megnyugodott. A gyengélkedő cárné a lakosztályában maradt.

1917. február 4. vasárnap

Németország február 1-én úgy határozott, hogy a szigorú tengeri blokádot kiterjeszti Európa valamennyi partvidékére. Így durván megszegi azokat az ünnepélyes ígéreteket, melyeket a német kormány Amerikának tett a tengeri háború korlátozására nézve a *Lusitania*, az *Ancona* és a *Sussex* megtorpedózása után.

Az amerikai szövetségi kormány válasza igen gyors volt. Tegnap Wilson elnök kérte a szenátustól, hogy „engedélyezze valamennyi rendelkezésére álló eszköz esetleges felhasználását a békés tevékenységet folytató amerikai hajók és állampolgárok védelmében”, s ezzel a nemes hangú kijelentéssel zárta beszédét: „Nemcsak anyagi érdekeinket kívánjuk megvédeni, hanem az emberiség amaz alapvető jogait is, amelyek nélkül nincs civilizáció.”

A szenátus egyetértésével azonnal hazarendelték Gerardot, Amerika berlini nagykövetét.

Az orosz közvélemény kedvezően fogadja ezt a fontos hírt, de csak homályos és felületes fogalmat alkothat róla, mert nem ismeri Amerikát, s így azt sem tudja, milyen nagy dráma folyik húsz hónap óta az amerikai nép lelkében.

1917. február 7. szerda

A konferencia érdektelenül és terjengősen folydogál. Ettől a diplomáciai fecsegéstől semmiféle eredmény sem várható. Azon vitatkoznak például, hogy milyen formában kérjék fel Japánt segítsége növelésére.

Csak a lőszer- és szállítási kérdésekkel foglalkozó műszaki bizottság végzett hasznos munkát. De az orosz vezérkar szükségletei minden várakozást felülmúlnak, ráadásul még többet is kér, mint amennyire szüksége van. És minek küldenénk neki ágyút, gépfegyvert, lőszert, repülőgépet, amire nekünk is oly nagy szükségünk van, ha nem képes ezeket a szállítmányokat a frontra eljuttatni, s nem is igen akarja felhasználni?

Castelnau tábornok és Gurko tábornok nagyon jól megértik egymást. Castelnau tábornok azt kéri, hogy április 15. körül indítsák meg az orosz offenzívát, amely így egybeesne a francia offenzívával, de Gurko tábornok véleménye szerint május 15. előtt az oroszok nemigen tudnak nagyobb szabású hadműveletet indítani. . .

1917. február 13. szerda

Letartóztattak tizenegy munkást, a hadiipari központi bizottság tagjait, azzal a váddal, hogy „forradalmi mozgalmat szerveztek a köztársaság kikiáltása céljából”.

Az effajta letartóztatások Oroszországban mindennaposak, de a közvélemény általában nem tud róluk. A zártkörű eljárást követően az elítéltek vagy államfegyházba, vagy a távoli Szibériába kerülnek anélkül, hogy az újságok szót ejtenének róluk, sőt, gyakran még a család sem tudja, mi történt az eltűntekkel. Az Ohrana nem utolsósorban annak a mély hallgatásnak köszönheti rettenetes hírét, mely sommás elintézési módjait körülv teszi. Ezúttal azonban lemondtak a titokzatosságról. Szenzációs közleményben adják a sajtó tudtára a tizenegy munkás letartóztatását. Protopopov be akarta bizonyítani, hogy aktívan fáradozik a cárizmus és a társadalom megmentésén.

1917. február 16. péntek

A raszputyinista párt túlélte Raszputyint, csak éppen a fejét vesztette el. A politikai hatalma még mindig megvan, viszont a vallási világban máris sokat veszített befolyásából, s az egyházi ügyek irányítása hamarosan kicsúszhat a kezéből.

Rajev, a Szent Szinódus főprokurátora, aki kezébe akarja ragadni a párt irányítását, Petrográdba rendelte Vaszilij csernyigovi érseket, a raszputyinisták egyik oszlopát. Azzal a feladattal bízták meg, hogy a belügyminiszter segítségével szervezzen a papság körében egy erkölcsi propagandaszolgálatot, valójában rendőri megfigyelőhálózatot.

1917. február 17. szombat

A három szövetséges küldöttség tagjainak Oroszországban, főként moszkvai kirándulásuk alkalmával, a hómezőkön folyó közlekedés látványa volt az egyik legnagyobb élménye; meglepte őket, hogy milyen élénk forgalom zajlik a városokban és vidéken.

A nyugati országokban a vékony és hamar elolvadó hótakaró csak akadályozza a közlekedést; eltorlaszolja az utakat, megakasztja a járműveket, gyakran teljesen megbénítja a gazdasági életet.

Oroszországban épp fordítva van. A tavaszi olvadás egyetlen

nagy mocsárrá változtatja az orosz síkságot a Fekete-tengertől a Balti-tengerig; egyes vidékeken, így a Pripjaty vagy a Dnyeszter középső szakasza mentén, a sár néha öt-hat láb mélységű. Amikor az első nyári melegek beköszöntenek, felvágja, meglyuggatja a szekér a kövezetlen utat, s hamarosan a legtöbb út csupa kerékvágás és hepehupa. Szeptember közepe táján a talaj ismét felázik, átnedvesedik. Az őszi esők nyomán a végtelen síkság megint mocsárrá válik; a falvak közt megszűnik az érintkezés, a vasútállomásokat elárasztja az áru, nem tudják szétosztani. Aztán beköszönt a tél. Nagy pelyhekben hull a hó, erősödik, vastagodik, keményedik a hótakaró, egyenletes és ellenálló szőnyegként borítja a földeket. S máris megindulnak a szánok. Felpeszdül az élet, megelevenednek a végtelen hómezők.

1917. február 20. kedd

Doumergue és Castelnau tábornok a nagykövetségen ebédel, zárt körben.

Ebéd után Castelnau tábornokot a fronton szerzett élményeiről kérdezem, s arról, hogy milyen mérvű segítséget remélhetünk Oroszországtól.

– A csapatok hangulatát kitűnőnek találtam – mondja –, a katonák erősek, jól képzettek, bátrak, a tekintetük nyílt és szelíd. . . De a hadvezetés teljesen szervezetlen, kevés a fegyver, a szállítószolgálat nagyon tökéletlen. De még nagyobb baj, hogy hiányosak a taktikai ismeretek. Nem tudnak megszabadulni az elavult módszerektől; az orosz hadsereg több mint egy évvel el van maradva a nyugati hadseregek mögött, és már nem képes nagyobb szabású offenzívát indítani.

1917. február 21. szerda

A nagykövetségen, a pénzügyminisztériumban, az orosz-francia kereskedelmi kamarában, a miniszterelnökségen, a városi Dumában, Marija Pavlovna nagyhercegnőnél, a Jachtklubban stb. adott ebédek, vacsorák, fogadások végtelen sora után a küldöttségek végre visszaindulnak Nyugat-Európába. . . az Északi-Jeges-tengeren át.

A konferencia, melyet oly sok titokzatosság s oly nagy hírverés vett körül, alig hozott valami eredményt. Véleményt cseréltek a görögországi blokádról, a japán támogatás elégtelenségé-

ről, az amerikai beavatkozás várható hatásfokáról, Románia bíráló álláspontjáról, a szövetségesek közti szorosabb és gyakorlatiasabb együttműködés szükségességéről; felmérték az orosz hadsereg roppant anyaghiányait, és elhatározták, hogy megpróbálják pótolni, amennyire lehetséges. Ennyi az egész.

1917. február 22. csütörtök

Csaadajev leveleit olvasom; ez az éles elméjű különc író, a szláv partikularizmus ironikus ellenfele, 1840 körül sokatmondó próféciákat mennydörgött az orosz nép várható sorsáról. Olvasás közben ezt a mély gondolatot jegyzem fel:

„Az oroszok azok közé a nemzetek közé tartoznak, melyek mintha csak azért lennének a világon, hogy rettentő tanulságot szolgáljanak az emberiségnek. Ezek a tanulságok bizonyosan nem haszontalanok. De ki tudja, milyen megpróbáltatások várnak még Oroszországra, míg visszazökken sorsa rendes kerékvágásába, s visszanyeri helyét az emberiség nagy családjában?”

1917. február 23. péntek

A birodalmi Duma február 27-én, kedden folytatja munkáját, s ez nagy izgalmat kelt az ipari negyedekben. Ma agitátorok jelentek meg a Putyilov Művekben, a Balti-hajógyárban és a Viborg-negyedben; általános sztrájkot hirdettek, tiltakozásul a kormány, az éhínség, a háború ellen.

Akkora a nyugalanság, hogy Habalov tábornok, a főváros katonai kormányzója falragaszokon tiltotta be a gyűléseket, figyelmeztetve a lakosságot, hogy „a hatóságokkal szembeni ellenállást fegyveres erővel fogják letörni”.

1917. február 24. szombat

Véleményt cserélek a konferenciáról olasz kollégámmal, Carlotti márkival. Beszélgetésünk úgy alakul, hogy hamarosan már a belső helyzetről beszélünk.

Carlotti a naponta tapasztalható súlyos tünetek ellenére sem hiszi, hogy hamarosan kitör a forradalom. Az a véleménye, hogy ha egy népi mozgalom meg is dönti a cári monarchiát, helyére alkotmányos és demokratikus rendszer kerül, a kadet párt programjának megfelelően, és hogy némi kezdeti erőszakosságtól eltekintve nem lesz akadály a új rendszer stabilizálásának. Véleményét az olaszokra oly jellemző leleményes éleselméjűséggel adja elő, mely a politikai válságban mindjárt felméri az összes lehetséges kombinációt, az összes kisegítő megoldást.

Én ezzel szemben azon a véleményen vagyok, hogy a cáriz-

mus megdöntése után valószínűleg véget nem érő zavargások következnének, ugyanúgy, mint Rettenetes Iván halála után, mert a cárizmus nemcsak az orosz hivatalos kormányforma, hanem egyúttal az orosz közösség alapja, tartópillére, szerkezezte is. A cárizmus alakította ki és tartja fenn Oroszország történelmi egyéniségét. Az orosz nép egész közös élete mintegy összenőtt a cárizmussal. A cárizmuson kívül nincs semmi. Ha a cárizmus összeomlik, magával rántja az egész orosz építményt, talán még a nemzeti egység is megszűnik vele együtt. Mert mi-féle erővel, milyen elv alapján lehetne visszatartani az orosz befolyási övezetben azokat a különféle népeket, amelyeket a cárok évszázados politikája kapcsolt a Moszkvai Nagyfejedelem-séghez? Nem lenne vége magának Oroszországnak is?

1917. március 1. csütörtök

Gurko tábornok ismételt sürgetésem ellenére sem hajlandó támadást indítani Dobrudzsa északi részén, amire azért lenne szükség, hogy új utánpótlási vonalat biztosítsanak Románia számára. Technikai jellegű ellenvetései jogosultak, de az igazi okot nem vallja be, én is csak onnét tudom, hogy a minap Polivanov tábornok célzott rá.

Az orosz hadvezetés nem tartja már túlzottan fontosnak a romániai hadműveleteket; védekezésre kíván szorítkozni, csak azt akarja megakadályozni, hogy az ellenség hozzáférhessen Kijevhez és Odesszához. Ma már elvesztette minden illúzióját, hogy a Dunán és a Balkánon át utat nyithat Konstantinápoly felé. Úgy gondolja, majd csak a háború legvégén vonulhat Konstantinápoly ellen, mikor Németország kimerül és sorsára hagyja Törökországot. Akkor, de csak akkor foghat hozzá az orosz hadsereg Konstantinápoly meghódításához, de kiindulópontja akkor sem a Duna lesz, nem is Sinop vagy Eregli, hanem a Fekete-tenger nyugati partja, a Midia-fok, az Inadia-fok, sőt talán Burgasz, ha Bulgária politikai és katonai helyzete lehetővé teszi.

1917. március 6. kedd

Petrográdnak nincsen kenyeke és tűzifája; a nép szenved. Ma reggel, amint a Lityejnij Proszpekt egyik péksége előtt haladtam el, döbbsenten láttam a sorban álló szerencsétlenek haragos arcát; jó részük az egész éjszakát ott töltötte.

Pokrovszkij, akinek szóba hoztam élményemet, nem is tiltotta nyugtalanságát. De mit lehet tenni! A vasúti válság tovább súlyosbodott. Az Oroszországot elárasztó rettenetes hideghullám (-43°) folytán több mint ezerkétszáz mozdony vált használhatatlanná, mert megrepedtek a kazáncsövek, s a sztrájkok miatt nincsenek cserealkatrészek. Ráadásul az utóbbi hetekben rengeteg hó esett, s a falvakban nincs elég ember a vasúti pályák megtisztításához. Így pillanatnyilag ötvenhétezer vasúti kocsi áll.

1917. március 8. csütörtök

Egész nap nyugtalan volt a hangulat Petrográdban. . . A széles sugárutakon itt is, ott is felvonulások. A tömeg sok helyütt azt kiabálta: „Kenyeret! békét!” Máshol a munkás-Marseillaise-t énekelték. A Nyevszkij Prospektben verekedések voltak.

Este vacsorán látom vendégül Trepovot, Tolsztoj grófot, az Ermitázs igazgatóját, Villasinda spanyol követet s még mintegy húsz gyakori vendégemet.

Az utcai incidensek gondja beárnyékolja az arcokat és a beszélgetést. Kérdezem Trepovot, hogy a kormány milyen intézkedéseket tervez Petrográd élelmezésére, mert a helyzet pillanatnyilag egyre romlik. Válasza nem megnyugtató.

Mire ismét többi vendégemhez fordulok, már nem látok rajtuk nyugtalanságot. Arról az estélyről folyik a szó, melyet Radziwił hercegné vasárnapra tervez, sok előkelő vendéggel, zenével és tánccal.

Egymásra tekintünk Trepovval. S ugyanaz a mondat tolul mindkettőnk ajkára:

– Különös pillanat egy fényes estélyhez!

1917. március 9. péntek

Ma reggel heves összecsapások voltak az ipari negyedekben. Sok pékséget kiraboltak, főként a viborgi városrészben és a Vaszilij-szigeten. A kozákok a főváros több pontján rátámadtak a tömegre, s megölték néhány munkást.

Pokrovszkij bevallja nekem, hogy mennyire nyugtalan:

– Ha belügyminiszter kollégámnak csak egy csepp sütnivalója volna, nem venném komolyan ezeket a zavargásokat. De mit

várhatunk attól az embertől, aki már hetek óta teljesen elveszítette minden valóságérzékét, s esténként Raszputyin árnyalakjával társalog? Ma éjjel is órákon át idézte a sztarec szellemét.

1917. március 10. szombat

Ma este rendkívüli minisztertanácson tárgyalták a közellátás szorongató problémáját; jelen volt minden miniszter – kivéve a belügyminisztert – a birodalmi tanács elnöke, a Duma elnöke és Petrográd polgármestere. Protopopov nem volt hajlandó részt venni az ülésen, bizonyára Raszputyin szellemével tanácskozott.

A város teli van csendőrökkel, kozákokkal, katonasággal. Délután négy óráig a tüntetések sehol sem fajultak zavargássá. De azután a tömeg kezdett megvadulni. A Marseillaise-t énekeltek, vörös zászlókat lobogtattak, ilyenfajta feliratokkal: *Le a kormányval! Le Protopopovval!... Le a háborúval!... Le a német nővel!...* Valamivel öt óra után összetűzések voltak a Nyevszkij Proszipken. Megöltek három tüntetőt és három rendőrtisztet, a sebesültek száma több mint száz.

Estére helyreállt a rend. Kihasználom az alkalmat, s titkárom feleségével, Halgouët őrgrófnéval hangversenyre megyek. Útközben percenként kozák járőrökkel találkozunk.

A Marija színház előtti, máskor oly eleven tér most egészen kihalt, az én kocsim áll ott egyedül. A Mojka-hidat csendőregység őrzi, a Litvánia-börtön előtt katonaság.

Halgouët őrgrófné, akit éppúgy megdöbbent ez a látvány, mint engem, azt mondja:

– Talán a rendszer utolsó estéjét látjuk.

1917. március 11. vasárnap

A minisztertanács ma reggel ötig ülésezett. Ezúttal Protopopov is hajlandó volt végre csatlakozni kollégáihoz. Elmondta, milyen erélyes intézkedéseket hozott a rend „minden áron” való fenntartására. Ennek értelmében Habalov tábornok, Petrográd katonai parancsnoka, ma reggel a következő fenyegető hangú felhívást tette közzé:

Minden gyülekezés tilos. Figyelmeztetem a lakosságot, hogy ismételten utasítást adtam a csapatoknak: a rend helyreállítása

érdekében semmitől se riadjanak vissza, ha kell, fegyverüket is használják.

Egy óra körül a külügyminisztériumból hazatérőben a kadet párt egyik vezetőjével, Vaszilij Maklakovval találkozom:

– Nagy politikai mozgalom kezdődött – mondja. – Mindenkinek elege van a jelenlegi rendszerből. Ha a cár nem vezet be azonnal széles körű reformokat, a zavargásokból lázadás lesz. És a lázadástól már csak egy lépés a forradalomig.

– Teljesen egyetértek önnel, s attól tartok, hogy Protopopovban a Romanovok rátaláltak a maguk Polignacjára... * De ha az események ilyen gyorsan zajlanak, biztos, hogy hamarosan on is szerephez jut. Konyórgok, akkor se feledje el, hogy a háború milyen kötelességeket ró Oroszországra.

– Számíthat rám.

A katonai parancsnok, Petrográd katonai kormányzója figyelmeztetése ellenére egyre zajosabb és harciasabb a tömeg, óráról órára növekszik a Nyevszkij Proszpekten. A katonák négyszer vagy ötször kénytelenek sortűzet zúdítani rájuk, különben elsodorják őket; több tucat a halottak száma.

Estefelé két informátorom, akiket a munkásnegyedekbe küldtem, azzal tér vissza, hogy a katonai fellépés könyörtelensége megfélemlítette a munkásokat, s az a beszéd járja. „Nem akarunk meghalni a Nyevszkij Proszpekten!”

Egy másik informátorom jelentése szerint viszont az egyik gárdaezred, a Volhíniai ezred, nem volt hajlandó rálőni a tüntetőkre. Ez új helyzetet teremt, s a tavaly október 31-i fenyegető figyelmeztetést idézi emlékezetembe.

Hogy kipihenjem a napi munka és az egyéb megpróbáltatások fáradalmait (mert a nyugtalankodó francia kolónia egész nap ostromolt), vacsora után átmegyek egy csésze teára a Glinka utcában lakó P. grófnőhoz. Amikor tizenegy óra felé elbúcsúzom tőle, értesülök róla, hogy a Kazanyi Boldogasszony székesegyház és a Gosztyinnij Dvor előtt tovább folynak a tüntetések. Ezért a nagykövetségre hazatérőben, óvatosságból a Fontanka felé kerulok. Ahogy kocsim a rakpartra ér, ragyogó-

* Auguste-Jules-Armand Polignac (1780–1847) X. Karoly miniszterelnöke volt az 1830-as forradalmat megelőző feszült időkben, ő javasolta azoknak a provokatívan szigorú rendeleteknek a kiadást, amelyek kirobbantották a forradalmat

an kivilágított házat pillantok meg, előtte kocsik hosszú sora. Most zajlik Radziwiłł hercegné estélye; az autók közt felismerem a Borisz nagyherceget.

Sénac de Meilhan írja, hogy Párizsban is víg mulatozás folyt 1789. október 5. estéjén.

1917. március 12. hétfő

Reggel fél kilenckor, amikor éppen elkészülök az öltözködéssel, furcsa, ismétlődő zajokat hallok a Sándor-híd felől. Kinnézek: a máskor oly forgalmas híd teljesen üres. Egy pillanat múlva a Néva jobb partja felől vörös zászlókat lengető rendetlen tömeg jelenik meg, a másik oldalról pedig egy ezred katonaság közeleg. Úgy látszik, elkerülhetetlen az összeütközés. De nem, a két embertömeg összeolvad. A hadsereg barátkozik a tüntetőkkel.

Nem sokkal később értesülök róla, hogy az egyik gárdaezred, a Volhiniai ezred, ma éjjel föllázadt, meggyilkolta tisztjeit, s most az egész városban forradalomra buzdít, megpróbálván maga mellé állítani a kormányhoz hű csapatokat is.

Tíz órakor heves lövöldözés s tűzvészek visszfénye a nagykövetségtől pár lépésre lévő Lityejnij Prospekt felől. Azután csend.

Katonai attasém, Lavergne alezredes kíséretében kimegyek, hogy lássam, mi történik. A járókelők rémülten menekülnek az utcákon. A Lityejnij sarkán leírhatatlan zűrzavar. A tömeg közé vegyülő katonák barikádokat építenek. Az Igazságügyi Palotából lángnyelvek csapnak ki. Recsegve-ropogva kinyílnak a fegyverraktár kapui. Hirtelen géppuskaropogás hallatszik; reguláris csapatok érkeztek a Nyevszkij Prospekt felől. A zendülők viszonozzák a tüzet. Amit láttam, elegendő, hogy sejtsem, mi készül. Golyózáporban térek vissza a nagykövetségre Lavergne-nyel, aki kihívóan lassú, nyugodt léptekkel egészen a legveszélyesebb pontig hatolt előre.

Fél tizenkettőkor a külügyminisztériumba megyek, útközben fölveszem Buchanant.

Elmondom Pokrovszkijnak, hogy mit láttam.

– Ezek szerint – mondja – a helyzet súlyosabb, mintsem gondoltam volna.

De azért tökéletesen nyugodt, s szkepticizmusa csak akkor mutatkozik meg, amikor az éjszakai minisztertanács határozatairól számol be:

– A Duma ülését áprilisig elnapoltuk, s táviratoztunk a cárnak, kérve, hogy azonnal térjen haza. Protopopov kivételével mindnyájan úgy gondoljuk, hogy diktatúrát kell bevezetni, s

irányítását egy olyan emberre bízni, akinek van némi tekintélye a hadseregben, például Russzkij tábornokra.

Azt felelem, hogy a ma reggel látottak alapján a hadseregben már nem lehet eléggé bízni ahhoz, hogy a kormány minden reményét az „erős kéz” politikájába vesse, és hogy véleményem szerint a Duma bizalmát bíró kormányt kellene mihamarabb kinevezni; nincs vesztegetni való idő. Emlékeztetem, hogy 1789-ben, 1830-ban és 1848-ban három francia dinasztia bukott meg amiatt, hogy *későn* mérte fel a létét fenyegető mozgalom jellegét és erejét. Hozzáteszem, hogy ilyen súlyos körülmények közt a *szövetséges* Franciaország képviselőjének kötelessége belpolitikai kérdésekben is tanácsot adni a cári kormánynak.

Buchanan hasonló szellemben nyilatkozik.

Pokrovszkij azt feleli, hogy ő maga egyetért velünk, de hogy Protopopovnak a kormányban való jelenléte mindent lehetlenné tesz.

Mire visszaérek a nagykövetségre, a helyzet még sokkal rosszabb. Az Igazságügyi Palota lángokban áll, ég a Lityejnij fegyverraktár, a belügyminiszter palotája, a katonai kormányzó háza, égnek a biztonsági szolgálat, a hírhedt Ohrana épületei és legalább két tucat rendőrőrszoba; a börtönöket kinyitották, a foglyokat szabadon engedték, a Péter-Pál-erődöt megostromolták, a Téli Palotát elfoglalták, s az egész városban folyik a küzdelem.

Fél hétkor Buchanannal ismét a külügyminisztériumba megyek.

Pokrovszkij közli velünk, hogy a helyzet súlyosságára való tekintettel a minisztertanács önhatalmúan megfosztotta Protopopovot belügyminiszteri tisztségétől, s Makarenko tábornokot kinevezte „ideiglenes kormánybiztosnak”. Erről rögtön értesítette a cárt, s ugyanakkor arra kérték, azonnal adjon rendkívüli felhatalmazást egy tábornoknak, hogy megtehesse a helyzet követelte kivételes intézkedéseket, így például új minisztereket nevezhessen ki.

Közli velünk azonkívül, hogy az elnapolási ukáz ellenére a Duma ma délután összeült a Taurisz-palotában. Állandó bizottságot szerveztek, melynek feladata a kormány és a lázadó

csapatok közti közvetítés. A bizottságot vezető Rodzjanko megsürgönyözte a cárnak, hogy a dinasztia végveszélyben van, és a legcsekélyebb késlekedés is végzetes lehet.

Az est folyamán megpróbálom értesítéseket szerezni a Duma tevékenységéről. Nehéz feladat, mert a lövöldözés és a tűzvész nem hagy alább.

Végre kapok néhány egybevágó információt.

A Duma erőfeszítéseket tesz egy ideiglenes kormány létrehozására, a rend helyreállítására és a főváros ellátásának biztosítására.

A hadsereg gyors és teljes átállása nagyon meglepte nemcsak a liberális, hanem még a munkáspárti vezetőket is. A népmozgalmat irányítani próbáló mérsékelt képviselőknek (Rodzjankónak, Miljukovnak, Singarjovnak, Maklakovnak stb.) azon kell gondolkozniuk, hogy vajon meg lehet-e még menteni a cári rendszert. Ez pedig veszélyes kérdés, mert a petrográdi és moszkvai munkások körében népszerű köztársasági eszme nem felel meg az ország általános szemléletének, s nehéz megjósolni, vajon a harctéri csapatok hogyan fogadják majd a fővárosi események hírét.

1917. március 13. kedd

Ma reggelre elcsitult a lövöldözés, de tíz óra felé újrakezdődött, különösen az Admirális környékén. A nagykövetség előtt vörös zászlós géppuskás páncélautók robognak el egymásra. A város több pontján újabb tüzek gyúlnak.

A külügyminisztériumba menet inkább lemondok az autóról, hogy bele ne keveredjem valamibe; gyalog indulok el hűséges ajtónállóm, Leonyid társaságában, aki most polgári ruhában van.

A minisztérium előcsarnokában találkozom Buchanannal. Pokrovszkij a következőket mondja:

– A minisztertanács egész éjjel ülésezett a Marija-palotában. A cár felismerte a helyzet veszélyességét, s rendkívüli hatalommal ruházta fel Ivanov tábornokot a rend helyreállítása céljából; egyébként attól sem riad vissza, hogy katonai erővel foglalja vissza fővárosát, s egyetlen pillanatig sem hajlandó elfogadni azt a gondolatot, hogy tárgyaljon azokkal a csapatokkal, amelyek megölték tisztjeiket és kitűzték a vörös zászlót. De

nem hiszem, hogy Ivanov tábornok, aki tegnap még Mogiljovban tartózkodott, eljuthatna Petrográdba, mert a felkelők ellenőrzik valamennyi vasútvonalat. De ha mégis sikerülne ide jutnia, akkor sem tudna mihez kezdeni. Valamennyi ezred csatlakozott a forradalmárokhoz. Már csak néhány elszigetelt egység és néhány rendőrszakasz áll ellen. Minisztertársaim közül többen elmenekültek, másokat letartóztattak. Én is épp csak hogy elszökhettem az éjjel a Marija-palotából. . . Most pedig várom, mi lesz velem. . . Nem tudjuk, hol lehet a cár. Valószínűleg tegnap este vagy ma hajnalban elhagyta Mogiljovot. A cárnéről sem tudok semmit. Nem tudunk kapcsolatot teremteni Carszkoje Szelóval.

A minisztériumból kijövet Sir George Buchanan azt mondja:

– A Miljonnaja helyett menjünk inkább a Dvornij rakpart felé. Úgy elkerülhetjük a gárda kaszárnyáit.

De alig érünk a rakpartra, felismernek bennünket; egy csapat diák körülfog és megéljenez. A Márványpalota előtt még nagyobb s még lelkesebb a tömeg. Az „Éljen Franciaország! Éljen Anglia!” kiáltásokba kellemetlen hangok is vegyülnek: „Éljen az Internacionálé! Éljen a béke!”

A Szuvorov tér sarkán elválok Buchanantól. Azt javasolja, menjek be vele az angol nagykövetségre, hogy megszabaduljak a kicsit túl izgatott tömegtől, de nem tehetem, mert még ebéd előtt sürgönyözni akarok Párizsba; továbbmegyek hát.

A Nyári Park előtt körülfog a tömeg; megállítanak egy páncélautót, fel akarnak rá ültetni, hogy a Taurisz-palotába vigyenek. Egy vörös zászlót lengető hórihorgas diák kitűnő franciasággal rám kiált:

– Jöjjön, üdvözlje az orosz forradalmat! Oroszország zászlaja ezentúl a vörös zászló; tisztelegjen előtte Franciaország nevében!

Oroszul is megismétli szavait: óriási éljenzéssel fogadják. Azt felelem:

– Azzal tisztelgek a legszebben az orosz szabadság előtt, ha önökkel együtt kiálthatom: „Éljen a háború!”

A diák őrizkedik tőle, hogy lefordítsa szavaimat. De végre a francia nagykövetség elé érünk. Némi nehézség árán, ajtónálóm energikus segítségével, sikerül kiszabadítanom magamat a tömegből, és hazatérnem.

Délután a forradalom folytatja logikus, megmásíthatatlan útját. *Ruit irrevocabile vulgus*.*

Egymás után érkeznek a hírek Golicin herceg, a miniszterelnök, Pitirim metropolita, Stürmer, Dobrovolszkij, Protopopov stb. letartóztatásáról. Újabb épületek gyulladtak ki. A felkelők központja a Petropavlovszk-erőd. Heves harc folyik az Admirális körül, itt talált menedéket a hadügyminiszter, a tengerészeti miniszter és néhány magas rangú kormánytisztviselő. A felkelők az egész városban hajtóvadászatot indítottak az „árulók”: a rendőrök és csendőrök után. A nagykövetséget körülvevő utcákban sokszor olyan heves lövöldözés folyik, hogy *dvornyikjaim*** nem hajlandók elvinni távirataimat a főpostára, az egyetlen még működő postahivatalba, kénytelen vagyok egy francia tengerész altiszt segítségéhez folyamodni, aki épp a petrográdi katonai kirendeltségünkön tartózkodik.

Öt óra körül egy magas rangú hivatalnok értesít, hogy a Duma végrehajtó bizottsága megpróbál „ideiglenes kormányt” alakítani, de Rodzjanko elnök, Gucskov, Sulgin és Maklakov teljesen tanácstalanul szemlélik a hadsereg anarchikus megnyilvánulásait.

– Nem ilyennek gondolták a forradalmat – mondja informátorom –, azt remélték, hogy irányíthatják, keretek közé szoríthatják a hadsereg segítségével. S a hadsereg senkinek sem hajlandó engedelmeskedni, az egész várost rémületben tartják.

Majd váratlanul közli, hogy Rodzjanko elnök nevében keregett föl, s megkérdi, nincs-e valamiféle üzenetem, javaslatom az elnök számára.

– Mint Franciaország nagykövetének – mondom –, legfőbb gondom természetesen a háború. Ezért azt kívánom, hogy a forradalomnak minél kevesebb következménye legyen, és hogy mielőbb állítsák helyre a rendet. Ne feledje, hogy a francia hadsereg nagy offenzívára készül, és az orosz hadseregre is fontos feladat vár.

– Egyszerűen az a véleménye, hogy fenn kell tartani a cári rendszert?

– Igen, de alkotmányos, nem pedig autokrata monarchia formájában.

* Rohan megállíthatatlanul a tömeg.

** Itt: háziszolga.

– II. Miklós nem maradhat meg a trónon, senki sem bízik már benne, minden tekintélyét elveszítette. Egyébként sem volna hajlandó feláldozni a cárnét.

– Azt nem bánom, ha cárt cserélnék, de a cárizmust őrizték meg.

S kifejtem neki, hogy a cárizmus Oroszország tartópillére, az orosz társadalom nélkülözhetetlen váza, az egyetlen erő, mely összefogja a birodalom különféle népeit.

– Biztos lehet benne, hogy ha a cárizmus összeomlik, magával rántja az egész orosz birodalmat.

Azt feleli, hogy Rodzjankónak, Gucskovnak és Miljukovnak ugyanez a véleménye, és hogy ebben a szellemben is cselekszenek, de a szocialista és anarchista elemek befolyása óráról órára növekszik.

– Annál inkább sietniök kell – mondom.

Amikor besötétedik, titkárom, Chambrun társaságában kimerészkedem az utcára, hogy felkeressem néhány közelben lakó barátnémat, akik nagyon is rászorulnak a bátorításra. Radziwill hercegnő és Robien grófné meglátogatása után mégis úgy döntünk, hogy hazatérünk, mert a lövöldözés a sötétben is folytatódik, s ahogy átmegyünk a Szergijevszkaján, a közelünkben füttyülnek a puskagolyók.

E súlyos eseményekkel terhes napon, mely talán több mint egy évszázadra is meghatározza majd Oroszország jövőjét, följegyzek egy látszólag jelentéktelen, de alapjában nagyon is sokatmondó epizódot. A felkelők ma elfoglalták és teljesen feldúlták Keszinszkaja házát, amely a Kamennooosztrovszkij Prospekt elején van, a Sándor-kerttel szemben. Eszembe jut erről egy jelenet, mely megmagyarázza, hogy miért támadt a népharag a híres balett-táncosnő házára. Tavaly télen történt, rettentő hideg volt, mínusz 35 fok. Sir George Buchanan, akinek nagykövetségén központi fűtés működik, képtelen volt a fűtési rendszeréhez szükséges szénhez hozzájutni, az orosz tengerügyi hivatalhoz is hiába fordult. Épp aznap reggel közölte vele Szazonov, hogy egyetlen központi raktárban sincs szén. Délutánra kiderült, a szél is alábbhagyott, kimentünk sétálni a szigetekre. A Kamennooosztrovszkij Prospekt sarkára érve Buchanan váratlanul felkiált: „Nohát, ez már mégiscsak sok!” A táncosnő háza felé mutat, ahol négy, szénnel megrakott

katonai teherautó áll, s egy szakasz katona hordja befelé a zsákokat. „Nyugodjék meg, Sir George, mondtam, hiszen ön nem tett annyit, mint Kseszinszkaja, hogy kiérdemelje a cári hatóságok kegyeit.”

Bizonyára több ezer orosz tett hasonló megjegyzéseket már évek óta azokra a kegyekre, amelyekkel Kseszinszkáját elhalmozták. Lassanként kialakult egy legenda. A táncosnő, akit egykor a cárevics szeretett, s akinek utóbb, és egyszerre, két nagyherceg udvarolt, valósággal a cári rendszer jelképévé vált. Most ennek a jelképnek támadt neki a csőcselék. Minden forradalom végelszámolás és büntetés is.

1917. március 14. szerda

Ma reggel tovább folynak a harcok és a gyűjtogatások. A katonák hajtóvadászatot folytatnak a tisztek és csendőrök után, kegyetlen hajtóvadászatot, melyben megmutatkoznak a muzsikok lelke mélyén lappangó vad ösztönök.

Az általános petrográdi anarchiában három hatalmi központ van kialakulóban:

1. *A Duma végrehajtó bizottsága* Rodzjanko elnöklete alatt, melynek tizenkét tagja van, többek közt Miljukov, Sulgin, Konovalov, Kerenszkij és Csheidze. Képviselve van benne a haladó csoport és a szélsőbal valamennyi pártja. A bizottság igyekszik mihamarabb megvalósítani a szükséges reformokat, hogy fenntarthassa a rendszert, szükség esetén akár egy új cár trónra emelése árán is, de a Taurisz-palotát elárasztják a felkelők, s a bizottság így a fenyegető tömeg zajongása közepette tanácskozik.

2. *A munkás- és katonaküldöttek tanácsa, a „Szovjet”*. Székhelye a Finnországi-pályaudvar. Jelszava és harcra hívó kiáltása: a szocialista köztársaság kikiáltása és a háború befejezése. Irányítói a Duma tagjait máris a forradalom árulóinak nevezik, s a törvényes képviselőházzal szemben ugyanúgy lépnek fel, mint a párizsi községtanács a Törvényhozó nemzetgyűléssel szemben 1792-ben.

3. *A csapatok főhadiszállása*. Székhelye a Petropavlovszk-erőd. Ez a testület a forradalomhoz pártolt néhány alacsonyabb rangú tisztből, illetve tisztté előléptetett altisztből és katonából áll, s megpróbál némi rendet teremteni a harcolók

ellátásában: élelmet és lőszert küld nekik. De ami lényegesebb: hatalmában tartja a Dumát. A katonaság így, a főhadiszállás révén, teljhatalommal rendelkezik. Az erődben és környékén állomásozó néhány zászlóalj az egyedüli szervezett erő ma Petrográdban.

A cár tegnap reggel elhagyta Mogiljovot. Vonata a Moszkva és Petrográd közt félúton fekvő Bologoje felé indult. Feltételezik, hogy a cár vissza akar térni Carszkoje Szelóba; de arra is gondolnak, hogy esetleg továbbindul Moszkvába, hogy ott szervezze meg az ellenállást a forradalommal szemben.

A forradalmi drámában a hadseregé a döntő szerep; a tulajdon szememmel győződöm meg róla, ahogy elnézem a nagykövetség előtt elvonuló és a Taurisz-palota felé tartó három ezredet. Példás rendben menetelnek a katonazenekar mögött. Az élen néhány tiszt, sapkájukon nagy vörös kokárda, a váll-lapjukon vörös szalag, kabátujjukon vörös paszomány. Az ikonokkal borított régi ezredzászlót vörös zászlók fogják körül.

Kirill Vlagyimirovics nagyherceg ma úgy nyilatkozott, hogy a forradalom mellé áll.

De ennél többet is tett. Megfeledezve a cárnak tett hűségesküjéről és szárnysegédi tisztéről, ma egy óra körül nyilvánosan behódolt a népi hatalomnak. Sorhajókapitányi egyenruhájában ő maga irányította a Taurisz-palotába a parancsnoksága alatt álló gárda felszerelését, hogy átadja a felkelőknek.

Patyomkin hajdani palotája kicsit később újabb szomorú látvány tanúja lett. A Carszkoje Szeló-i helyőrség tisztjeinek és katonáinak küldöttsége jelenik meg, hogy csatlakozzék a forradalomhoz.

Elöl vonulnak a cári kíséret kozákjai, e nagyszerű lovasok, a kozákság színe-java, a cári gárda büszke és elkényeztetett elitje. Mögötte Őfelsége ezrede, ama szent légió, melyet a gárda egységeiből válogatnak ki, s amelynek feladata az uralkodópár személyes biztonságának felügyelete. Majd Őfelsége vasúti ezrede, mely a cári vonatokra és az úton lévő uralkodóra vigyáz. A menetet a cári paloták rendőrsége zárta, ez a válogatott őrség, mely a paloták belső rendjére ügyel, s ily módon részese az uralkodócsalád mindennapi, családi életének. S a tisztek és ka-

tonák most hűséget esküsznek egy új hatalomnak, melynek még a nevét sem tudják, mintha legsürgősebb dolguk az volna, hogy új szolgaságot vállalhassanak.

Este meglátogat S. gróf, hogy érdeklődjék a fejleményekről. Beszámolok neki a Carszkoje Szeló-i helyőrség megalázó felvonulásáról a Taurisz-palotánál. Először nem akar hinni a fülének. Majd hosszú, fájdalmas töprengés után ezt mondja:

– Igen, szörnyű, amit elmondott. Azok a gárdisták, akik részt vettek a felvonulásban, eljátszották a becsületüket. . . De talán nemcsak ők a hibásak. Minthogy állandóan Őfelsége közelében voltak, sok olyan dolgot láttak, amit nem lett volna szabad meglátniok; túl sokat tudnak Raszputyinról.

Éjfél körül hírül veszem, hogy a liberális pártok vezetői ma este titkos tanácskozást tartottak a megalakítandó kormány összetételéről a szocialisták kizárásával és tudta nélkül.

Abban mindnyájan egyetértettek, hogy a monarchiát fenn kell tartani, de abban is, hogy II. Miklóst fel kell áldozni Oroszország érdekében, mivel ő a felelős a jelenlegi bajokért. A Duma volt elnöke, aki jelenleg a birodalmi tanács tagja, Alekszandr Ivanovics Gucskov, a következőket fejtegette: „Rendkívül fontos, hogy II. Miklóst ne erőszakosan távolítsák el. A nagy megrázkódtatásokat csak úgy kerüljük el, s az új rendszer csak akkor lehet tartós, ha a cár önként mond le fia vagy testvére javára. A cári rendszert és a Romanov-dinasztiát csak II. Miklós önkéntes visszavonulása árán lehet megmenteni.” Ezt az okfejtést, melyet én is nagyon bölcsnek tartok, mindnyájan elfogadták.

Végül a liberális vezetők úgy határoztak, hogy Gucskov és a jobboldali nacionalisták képviselője, Sulgin, azonnal felkeresik a cárt, s megkérik, mondjon le fia javára.

1917. március 15. csütörtök

A katonaság körében lassanként helyreáll a fegyelem. A városban rend van, a boltok fokozatosan újra kinyitnak.

A Duma végrehajtó bizottsága és a munkás- és katonaküldöttek tanácsa (a Szovjet) megállapodott a következő pontokban;

1. A cár lemondása;
2. A cárevics trónra emelése;

3. Mihail nagyherceg, a cár testvére lesz a régens;
4. Felelős kormány felállítása;
5. Alkotmányozó nemzetgyűlést választanak, általános választójog alapján;
6. Kimondják a fajok törvény előtti egyenlőségét.

Az új rendszer szervezői közül a legtevékenyebb, leghatározottabb Kerenszkij, az ifjú képviselő, aki a politikai perek ügyvédjeként szerzett hírnevet. Nagy befolyása van a Szovjetben. Ezt az embert kellene megnyernünk magunknak. Csak ő értetheti meg a Szovjettel, hogy folytatni kell a háborút, és fenn kell tartani a Szövetséget. Rögtön sürgőnyzők Párizsba, s azt javaslom Briand-nak, hogy a francia szocialisták Kerenszkij közvetítésével azonnal próbáljanak meg hatni az orosz szocialisták hazafiasságára.

A nap legfontosabb eseménye azonban egy Pszkov nevű kisvárosban zajlott, amely félúton van Petrográd és Dvinszk között. A cári vonat, nem tudván eljutni Carszkoje Szelóba, ott állt meg tegnap este nyolc órakor.

A cár március 13-án hajnali fél ötkor indult el Magiljovból Carszkoje Szelo felé, mivel a cárné kérte, hogy azonnal utazzék haza. A Petrográdból érkező hírek nem nagyon nyugtalanították. Lehetséges egyébként, hogy Vozejkov tábornok részben eltitkolta előtte a valóságot. Március 14-én hajnali három óra felé, amikor a cári szerelvény mozdonya vizet vett Malaja Visera állomásán, Zabel tábornok, a cári vasúti ezred parancsnoka vette magának a bátorságot, felébresztette a cárt, és közölte vele, hogy Petrográd felé már nem szabad az út, és hogy Carszkoje Szelo a forradalmi erők kezére jutott. A cár meglepődött s megharagudott, hogy addig nem tájékoztatták elég pontosan, s azt mondta:

– Moszkva hű hozzám. Menjünk Moszkvába! – Majd hozzátette a szokásos belenyugvó módján: – Ha győz a forradalom, szívesen lemondok. Kiköltözöm Livagyijába, imádom a virágokat.

De azután a dnói állomáson értesült róla, hogy Moszkva népe is csatlakozott a forradalomhoz. Erre a cár úgy határozott, hogy csapatai körében keres menedéket, Pszkovban, az északi seregek főhadiszállásán, amelyeknek főparancsnoka Russzkij tábornok.

A cári vonat tegnap este nyolc órakor befutott Pszkovba.

Russzkij tábornok azonnal fölkereste az uralkodót, és könnyen meggyőzte róla, hogy le kell mondania. Azzal érvelt, hogy Alekszejev tábornoknak és a többi hadseregparancsnoknak – akikkel táviratban cserélt véleményt – ugyanez az álláspontja.

A cár megbízta Russzkij tábornokot, tudassa Rodzjankóval, a Duma elnökével, hogy le akar mondani a trónról.

Ma este a Duma vezetőinek végre sikerült ideiglenes kormányt alakítaniok, melynek elnöke és egyúttal belügyminisztere Lvov herceg, hadügyminisztere Gucskov, külügyminisztere Miljukov, pénzügyminisztere Tyerescsenko, igazságügy-minisztere Kerenszkij stb.

1917. március 16. péntek

Tegnap nem sokkal éjfél előtt II. Miklós lemondott a trónról.

A Duma megbízottait, Gucskovot és Sulgint, akik este kilenc óra körül érkeztek Pszkovba, a cár a tőle megszokott kedvességgel és egyszerűséggel fogadta.

Gucskov tiszteletteljesen és kissé reszkető hangon adta elő a cárnak küldetésük célját, majd e szavakkal zárta beszédét:

– Az orosz hazát és a dinasztíát csak az mentheti meg, ha Felséged lemond a trónról a fia javára.

A cár, mintha valami mindennapos ügyről volna szó, nyugodtan felelte:

– Már tegnap elhatároztam, hogy lemondok. De nem akarok megválni a fiamtól, ez már meghaladná erőmet, nem egészséges, hiszen megérthetik . . . Ezért öcsém, Mihail Alekszandrovics javára mondok le a trónról.

A cár ekkor udvari miniszterével együtt átment dolgozószobájába, s tíz perccel később visszatért a lemondó nyilatkozattal, melyet Frederiksz gróf adott át Gucskovnak.

Íme ennek az emlékezetes nyilatkozatnak a szövege:

Mi, II. Miklós Isten kegyelméből minden oroszok cárja, Lengyelország cárja, Finnország nagyhercege stb. stb. tudatjuk valamennyi hűséges alattvalónkkal:

Azokban a napokban, amikor nagy harcot vívunk a külső ellenséggel, mely immár három éve hazánk leigázására tör. Isten új és

rettenetes megpróbáltatást mért Oroszországra. A belső zavargások azzal fenyegetnek, hogy végzetesen befolyásolják a hosszan tartó háború további alakulását. Márpedig Oroszország sorsa, hős hadseregünk becsülete, népünk boldogsága, drága hazánk jövője egyaránt megköveteli, hogy a háborút, akármilyen áron is, a végső győzelemig folytassuk.

Kegyetlen ellenségünk utolszor szedi össze erejét, s közeledik a nap, amidőn vitéz hadseregünk, dicső szövetségeseinkkel együttműködve, végső csapást mér reá!

Oroszország létének e sorsdöntő napjaiban lelkiismeretünk azt parancsolja, könnyítsük meg népünknek, hogy szoros egységbe fogja minden erejét a győzelem mihamarabbi eljövetele céljából.

Ezért, a birodalmi Dumával egyetértésben, úgy ítéljük meg, akkor cselekszünk a leghelyesebben, ha lemondunk az orosz állam koronájáról és a legfelsőbb hatalomról.

Minthogy nem akarunk megválni hőn szeretett funktól, a koronát öcsénkre, Mihail Alekszandrovics nagyhercegre hagyjuk, áldásunkat adva reá trónra lépésének pillanatában. Azt kérjük tőle, kormányozzon a törvényhozó gyűlések tagjaival, a nemzet képviselőivel egyetértésben, s tegyen előttük soha meg nem szeghető esküt a hőn szeretett haza nevében.

Felhívást intézünk Oroszország valamennyi hű alattvalójához, kérve őket, teljesítsék szent és hazafias kötelességüket azzal, hogy engedelmeskednek cáruknek nemzetünk e nehéz órájában, és segítsék őt, az ország képviselőivel együtt, hogy a dicsőség és a virágzás útjára vezethesse az orosz államot.

Isten óvja Oroszországot!

Miklós

A Duma képviselői, miután elolvasták e nyilatkozatot, melyet írógéppel írtak egy közönséges papirosra, alig tudtak megszólalni, és megrendülten búcsúztak el a továbbra is egykedvű cártól, aki szívélyesen kezet szorított velük.

Mihail nagyherceg trónra emelése heves tiltakozást váltott ki a Szovjetben: „Elegünk van a Romanovokból! – kiáltozták. – Köztársaságot akarunk!”

Mostantól fogva a Szovjet a helyzet ura.

A városban egyébként újra kezdődnek a zavargások. Délután több helyütt háborúellenes tüntetések voltak. Több ezred

tüntetni akar Franciaország és Anglia nagykövetsége előtt. Este hétkor a végrehajtó bizottság úgy határoz, hogy katonai erőt küld a két nagykövetségre. Az apródegység harminckét tisztnövendékét szállásolják be épületünkbe.

1917. március 17. szombat

Az egyik jelenlévő beszámolója szerint az a megbeszélés, melynek eredményeképpen Mihail Alekszandrovics nagyherceg aláírta ideiglenes lemondó nyilatkozatát, a következőképpen zajlott:

A résztvevők reggel tízkor ültek össze Pavel Putyatyin herceg palotájában, a Miljonnaja utca 12. szám alatt.

A nagyhercegen és titkárán, Matvejeven kívül jelen volt még Lvov herceg, Rodzjanko, Miljukov, Nyekraszov, Kerenszkij, Nabokov, Singarjov és Nolde báró, fél tizenegykor csatlakozott hozzájuk a Pszkovból akkor érkező Gucskov és Sulgin.

Mindjárt a vita elején Gucskov és Miljukov nagyon bátran kijelentették, hogy Mihail Alekszandrovicsnak nincs joga elutasítani a legfelsőbb hatalom felelősségét.

Rodzjanko, Nyekraszov és Kerenszkij ezzel szemben úgy nyilatkozott, hogy egy új cár trónra lépése fellobbantaná a forradalmi lázat, és rettenetes válságba sodorná Oroszországot, mindebből azt a következtetést vonták le, hogy a monarchikus kérdés eldöntését az ügyben illetékes alkotmányozó nemzetgyűlésre kell majd bízni. Ezt az eszmét olyan hevesen és makacsul védték – különösen Kerenszkij –, hogy Gucskov és Miljukov kivételével hamarosan minden résztvevő elfogadta. Sőt, helyeselte maga a nagyherceg is, tanúságot téve teljes önzetlenségéről.

Gucskov ekkor még tett egy utolsó kísérletet. Egyenesen a nagyherceghez fordult, s hazafiságára apellálva kifejtette, hogy az orosz népnek arra van szüksége, hogy egy nemzetéből való, valóságos vezér álljon azonnal és személyesen az élére.

– Ha fenséged egyelőre nem akarja viselni a cári korona súlyát, legalább abba egyezzen bele, hogy mint „a birodalom régense” az interregnum idején, vagy még szebb kifejezéssel élve, mint a „Nemzet védnöke” – ahogy Cromwell nevezte magát – gyakorolja a legfelső hatalmat. S ünnepélyes kötelezettséget vállalhatna a nép előtt, hogy mihelyt véget ér a háború, az alkotmányozó nemzetgyűlés kezébe teszi le hatalmát.

Erre a nagyszerű ötletre, mely még mindent megmenthetett volna, Kerenszkij dührohamot kapott, átkozódásai és fenyegetései általános rémületet keltettek a jelenlévőkben.

A teljes zűrzavar közepette a nagyherceg felállt, s kijelentette, néhány percre egyedül kíván maradni, hogy átgondolhassa a teendőket, s megindult a szomszédos szoba felé. Kerenszkij fölugrott a helyéről, utánarohant, és elállta az útját:

– Ígérje meg fenséged, hogy nem tanácskozik a feleségével!

Kerenszkij nem feledkezett meg a becsvágyó Braszova grófnőről, aki mindenben meghatározza férje gondolkodását. A nagyherceg mosolyogva felelt:

– Nyugodjék meg, Alekszandr Fjodorovics, nincs is itt a feleségem, Gatcsinában maradt.

Öt perccel később a nagyherceg visszatért a szalonba. Nyugodt hangon közölte:

– Úgy döntöttem, hogy lemondok.

Kerenszkij ujjongva kiáltott föl:

– Fenség, ön a legnemesebb ember a világon!

A többiek komor hallgatásba burkolóztak; még azok is, akik a leghevesebben kívánták a nagyherceg lemondását, most ijedten vették észre, hogy bekövetkezett a jóvátehetetlen. Gucskov, hogy könnyítsen lelkiismeretén, még egyszer utoljára tiltakozott:

– Uraim, a vesztébe sodorják Oroszországot, nem követhetem önöket e gyászos úton.

Az ideiglenes és feltételes lemondó nyilatkozatot Nyekraszov, Nabokov és Nolde báró fogalmazta meg. Mihail Alekszandrovics többször is beleszólt, mindannyiszor azért, hogy világosabbá tegye: a cári korona visszautasítását az orosz nép ama későbbi döntésétől teszi függővé, melyet majd az alkotmányozó nemzetgyűlés fog kifejezésre juttatni.

Végül fogta a tollat, s aláírta nyilatkozatát.

Délben fölkeres Jefimovics tábornok, és beszámol a Carszkoje Szelóban történekekről.

A cárné tegnap este Pavel nagyhercegtől értesült a cár lemondásának híreről; két napja nem tudott róla semmit. Döbbenet kiáltott fel:

– Az lehetetlen!... Nem lehet igaz!... Biztosan az újságok találták ki!... Hiszek Istenben, és bízom a hadseregben! Sem

az egyik, sem a másik nem hagyhat el bennünket ilyen nehéz pillanatban.

A nagyherceg felolvasta neki a lapokban megjelent lemondó nyilatkozatot. A cárné ekkor végre mindent megértett, s zokogásban tört ki.

Az ideiglenes kormány hamar engedett a szocialisták követeléseinek. A Szovjet követelésére ezt a megalázó határozatot fogadta el:

Nem fegyverzik le és nem küldik el Petrográdból azokat a csapatokat, amelyek részt vettek a forradalmi mozgalomban.

A forradalmi hadsereg első dolga tehát egy ígértet kicsikarása, hogy ne küldjék a frontra, hogy ne kelljen többé harcolnia.

Miljukov ma délután átvette a külügyminisztérium vezetését. Azonnal magához kéretett engem, valamint angol és olasz kolégámat. Rögtön a minisztériumba siettünk.

Nagyon megváltozott, fáradt, mintha tíz évet öregedett volna. Kimerült a percnyi szünet nélkül, éjjel-nappal zajló küzdelemben.

Megkérdem tőle:

– Először is, mielőtt hivatalosan szólna hozzánk, mi a véleménye a helyzetről?

Nagyon őszintén felel:

– Huszonnégy óra leforgása alatt a legsötétebb kétségbeeséstől szinte a legfényesebb reményekig jutottam el.

Majd áttérünk a hivatalos ügyekre:

– Még nem áll módomban azt közölni önnek – mondom –, hogy a Köztársaság kormánya elismeri az új rendszert, de biztos vagyok benne, hogy a későbbi utasításoknak megfelelően cselekszem, ha megígérem önnek tevékeny, jóakarató segítséget.

Meleg köszönetet mond, majd így folytatja:

– Nem így kívántuk a forradalmat. az ellenséggel szemben állva; én magam nem is számítottam rá, nélkülünk robbant ki, a cári rendszer hibájából, vétkeiből. Most már Oroszország megmentéséről van szó, s ezért tovább kell folytatnunk a háborút a győzelemig. De a néptömegek annyira elkeseredettek, a helyzet oly rettentően nehéz, hogy azonnal teljesítenünk kell a nemzet közvéleményének bizonyos követeléseit.

Az azonnal teljesítendő követelések közt említést tesz számos miniszter, tábornok, főhivatalnok stb. letartóztatásáról, az általános amnesztiáról, mely természetesen nem vonatkozik a régi rendszer kiszolgálóira! – a cári jelképek eltüntetéséről, az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásáról, vagyis csupa olyan intézkedésről, mely megszabadítja az orosz népet az ellenforradalom veszélyétől.

1917. március 18. vasárnap

A külügyminisztériumba megyek.

Miljukov elmondja, hogy tegnap este tárgyalta minisztertanácsaival arról a szövegről, melyet az ideiglenes kormány következő nyilatkozatába terveznek a háború folytatásáról és a Szövetség fenntartásáról. Zavartan teszi hozzá:

– Remélem, sikerül olyan szöveget elfogadtatnom, mely önöknek is megfelel.

– Hogyan! Csak reméli?... Nekem nem reménységre, hanem bizonyosságra van szükségem.

– Nos, biztos lehet benne, hogy megteszek minden tőlem telhetőt... De el sem tudja képzelni, milyen nehéz a mi szocialistáinkkal tárgyalni. S nekünk mindenképp el kell kerülnünk a szakítást. Mert ha nem, kitör a polgárháború.

– Akármilyen is az oka rá, hogy kesztyűs kézzel bánjon a Szovjet szélsőségesével, azt azért megértheti, hogy nem tűrhetek el semmiféle kétértelműséget a Szövetség fenntartásának és a háború folytatásának ügyében.

– Bízhat bennem!

Miljukov ma láthatólag kevésbé optimista, mint tegnap. Rossz híreket kapott Kronstadtból, a balti flottától és Szevasztopolból. A fronton is teljes a zűrzavar; a katonák több helyen meggyilkolták tisztjeiket.

1917. március 19. hétfő

Nyikolaj Romanov, ahogyan most a cárt a hivatalos közleményekben és a sajtóban megnevezik, azzal a kérelemmel fordult az ideiglenes kormányhoz, engedélyezze, hogy

1. Mogiljovból Carszkoje Szelóba utazhasson;
2. A Sándor-palotában maradhasson, míg kanyarós gyermekei meg nem gyógyulnak;

3. Szabad elvonulást Carszkoje Szelóból a murmanszki part-ra, Port Romanovba.

A kormány engedélyezte.

1917. március 20. kedd

Ma reggel közzétették az ideiglenes kormány nyilatkozatát. Hosszú, szószaporító, fellengzős szöveg, minden rosszat elmond a régi rendszerről, s az egyenlőség és a szabadság jótéteményeivel kecsegteti a népet. A háborúról alig esik benne szó: *Az ideiglenes kormány hű marad szövetségeseihez, s minden tőle telhetőt megtesz, hogy biztosítsa, amire a hadseregnek szüksége van a háború győzelmes befejezéséhez.* Ennyi az egész!

Rögtön fölkeresem Miljukovot, s szó szerint ezt mondom neki:

– Legutolsó megbeszélésünk után nem lepett meg, amit a ma reggeli nyilatkozatban a háborúról olvastam; mégis fel vagyok háborodva. Célzás sincs rá, hogy a harcot mindvégig, a végső győzelemig kell folytatni! Németország meg sincs említve! Egyetlen utalás sincsen a porosz militarizmusra! Egyetlen szó sem esik a háború céljairól!... Franciaország is átélt forradalmakat, miközben farkasszemet nézett az ellenséggel, de Danton 1792-ben és Gambetta 1870-ben másképp beszélt... Holott Franciaországnak nem volt szövetségese, amely elkötelezte magát mellette!

Miljukov sápadtan, megrendülten hallgat. Keresi a szavakat, s azzal kezdi, hogy ez a kiáltvány főként az orosz néphez szól, másrészt pedig a mai politikai szövegek más kifejezésekkel élnek, mint az 1792-esek és az 1870-esek.

Erre felolvasom neki azt a szöveget, melyet szocialistáink, Guesde, Sembat és Albert Thomas rajtam keresztül küldtek az orosz szocialistáknak; meg kell éreznie, hogy milyen lelkesedés, milyen erély, határozottság, milyen győzniakarás árad ebből a szövegből.

Miljukov láthatólag gyötrődik, megpróbál legalább enyhítő körülményeket találni, a belső helyzet nehézségeire stb. hivatkozni.

Délután a város központjában és a Vaszilij-szigeten sétálok. A rend nagyjából helyreállt. Kevesebb a borszagú katona, az

ordítózó banda, a gyanús alakokkal zsúfolt páncélaútó. De mindenütt szabadtéri gyűlések folynak, pedig erősen fúj a szél.

Mielőtt hazamennék, betérek a Szergijevszkaján lakó R. hercegnőhöz egy csésze teára.

Ott találom az angolkosztümös-cobolysapkás szép D.-nét, a „Tauriszi Dianát”, amint éppen a háziasszonnyal cigarettázgat. Megérkezik B. herceg, S. tábornok és még néhány gyakori vendég. Az egymásnak előadott történetek, az általános benyomások a legsötétebb pesszimizmusról tanúskodnak.

A legnagyobb nyugtalanságot, a legerősebb rémületet a földosztás réme kelti.

– Ezúttal nem menekülhetünk!... De mi lesz velünk a földbirtok jövedelme nélkül?

Az orosz nemesség fő s gyakorta egyetlen pénzforrása ugyanis a földbirtokok jövedelme.

Nemcsak a törvényes földosztástól, hivatalos kisajátítástól tartanak, hanem erőszakos földfoglalásoktól, fosztogatásoktól, parasztlázadástól is. Biztos vagyok benne, hogy ma este egész Oroszországban hasonló beszélgetések folynak.

De új látogató érkezik, egy vörös kokárdát viselő lovas gárdahadnagy. Némileg sikerül megnyugtatnia a társaságot, amikor, számokkal alátámasztva véleményét, kifejti, hogy az agrárkérdés nem olyan fenyegető, mint amilyennek első pillanatra látszik.

– A parasztok földéhségének lecsillapításához – mondja – nem kell mindjárt a mi birtokainkhoz nyúlni. A koronabirtokokból, ez kilencvenmillió gyeszjatyinát jelent, és a hárommillió gyeszjatyinát kitevő egyházi és kolostori birtokokból elég hosszú időre kielégíthetjük a muzsikok étvágyát.

Mindenki helyesel, mind megnyugszanak abban a gondolatban, hogy az orosz nemességet nem éri majd túlságosan nagy veszteség, ha a cárt, a cárnét, a nagyherceget, a nagyhercegnőket, az egyházat, a kolostorokat könyörtelenül kisemmizik. Ahogy La Rochefoucauld mondta: „ahhoz mindig van erőnk, hogy elviseljük a mások baját”.

Közbevetőleg jegyzem meg, hogy az egyik jelenlevőnek háromszázezer hektáros birtoka van Volhíniában!

A nagykövetségre visszatérve értesülök a francia kormányválságról; Briand Ribot-nak adja át a helyét.

1917. március 21. szerda

Néhány nap óta a nép körében olyan hírek szállingóznak, hogy „Romanov polgártárs” és hitvese, a német Alekszandra, titokban az egyeduralom helyreállításán fáradozik, a mérsékelt miniszterek, Lvov, Miljukov, Gucsikov stb. segítségével. Ezért a Szovjet tegnap este követelte a volt uralkodók azonnali letartóztatását. Az ideiglenes kormány engedett. A Duma négy képviselője, Bublikov, Gribunyin, Kalinyin és Versinyin tegnap este elindult a mogiljovi főhadiszállásra azzal a megbízatással, hogy hozzák magukkal a cárt.

Ami a cárnét illeti, ma reggel Kornyilov tábornok katonai kísérettel Carszkoje Szelóba utazott. A cárné rögtön fogadta a Sándor-palotában, s megjegyzés nélkül hallgatta végig az ideiglenes kormány döntését; csak annyit kért, ne távolítsák el a beteg gyermekeket gondozó személyzetet; ezt megígérték. A Sándor-palota mostantól fogva teljesen el van vágva a külvilágtól.

A cár és a cárné letartóztatása kétségbe ejtette Miljukovot; azt szeretné, ha az angol király felajánlaná az uralkodópárnak valamelyik brit felségterület vendégszeretetét, s személyes biztonságukról is gondoskodna.

Kéri Buchanant, azonnal sürgönyözzön Londonba, jelezve, hogy *azonnali* választ vár.

– Ez az utolsó esélyünk – mondja – a szerencsétlenek szabadságának, sőt talán életének a megmentésére.

Buchanan rögtön visszatér nagykövetségére, hogy közölje kormányával Miljukov javaslatát.

1917. március 22. csütörtök

Ma reggel a cár Carszkoje Szelóba érkezett.

Mogiljovi letartóztatása incidens nélkül zajlott; rendkívüli, megdöbbentő egyszerűséggel búcsúzott el az őt körülvevő tisztektől, akik közül sokan sírtak.

1917. március 23. péntek

Buchanan ma reggel közli Miljukovval, hogy György király, minisztereivel egyetértésben, felajánlja a cárnak és a cárnénak Nagy-Britannia vendégszeretetét, biztonságukról azonban nem hajlandó gondoskodni, mindössze annyit mond, hogy reméli, a háború végéig Angliában maradnak.

Miljukov örömmel fogadja ezt a hírt, de szomorúan hozzáteszi:

- Csak attól tartok, későn jött a meghívás!

Valóban, a Szovjet zsarnoksága, a szélsőséges pártok despotizmusa, az utópisták és anarchisták hangja napról napra, sőt azt is mondhatnám, óráról órára erősebb.

Kirill Vlagyimirovics nagyherceg tegnap hosszú interjút adott a *Gazette de Petrogradnak*, amelyben támadja a trónjától megfosztott cárt és cárnét.

Többször eszembe jutott – mondja –, hogy vajon a volt cárné nem II. Vilmos cinkosa-e, de mindannyiszor igyekeztem kiűzni magamból ezt a szörnyű gondolatot.

Öt óra felé meglátogatom a Jevropa-szállóban Szazonovot, aki már három hete makacs hörghuruttal bajlódik. Rettentő szomorú, de azért nem veszítette el a bátorságát. Ahogy sejtettem, Oroszország jelenlegi megpróbáltatásait Isten büntetésének tartja:

– Rászolgáltunk a bűnhődésre. Csak épp arra nem gondoltam, hogy ilyen rettenetes lesz... De Isten nem kívánhatja Oroszország vesztét... Oroszország megtisztulva kerül ki majd ebből a megpróbáltatásból.

Raszputyin koporsóját tegnap este titokban kivették nyughelyéről, a Carszkoje Szeló-i kápolnából, és a pargolovói erődbe vitték, mely Petrográdtól mintegy tizenöt versztányira északra fekszik.

Egy tisztás közepén néhány katona, egy mérnökkari tiszt vezetésével, fenyőfából máglyát rakott. Felnyitották a koporsó fedelét, botok segítségével kiemelték a holttestet – ugyanis rothadása miatt nem mertek kézzel hozzányúlni –, azután nagy

nehezen a máglyára tették. Lelocsolták benzinnel, s alágyújtottak. Több mint hat óra hosszat égett a máglya, egészen hajnalig.

Bár hideg szél fújt, a művelet rettentő sokáig tartott, és a máglyáról keserű, bűzös füst csapott a jelenlévők szemébe; több száz néma és mozdulatlan muzsik állta körül a máglyát, rémülten és elképedten bámulva a szentségtörő áldozatot, mely lassan elemésztette a vértanú sztarecnek, a cár és cárné barátjának, a *Bozsij cselovek*nek, Isten emberének a testét.

Amikor a tűz végre elvégezte munkáját, a katonák összegyűjtötték Raszputyin hamvait, s a hó alá temették.

1917. március 24. szombat

A Szovjet megtudta, hogy az angol király felajánlotta Nagy-Britannia vendégszeretetét a cárnak és a cárnénak. A „maximalisták” követelésére az ideiglenes kormány kénytelen volt beleegyezni, hogy nem engedi ki Oroszországból a volt uralkodókat. A Szovjet kijelölt egy megbízottat, akinek a cári család „fogvatartásának ellenőrzése” lesz a feladata.

A Szovjet központi bizottsága azonkívül a következő határozatokat fogadta el tegnap este:

1. Azonnal tárgyalásokat kell kezdeni az ellenséges országok munkásságával;

2. Az orosz katonák és ellenfeleik „rendszeres barátkozása” a frontvonalon;

3. A hadsereg demokratizálása;

4. Lemondás minden hódításról.

Szép napoknak nézünk elébe!

Hat órakor Buchanannal és Carlottival együtt a Marija-palotába megyek, hogy bejelentsük az ideiglenes kormány hivatalos elismerését.

Megérkezik Miljukov; bevezet bennünket egy szalonba, azután egy másikba, majd egy harmadikba, nem tudja, hol állapodjon meg, vaktában keresgéli a kapcsolót, hogy villanyt tudjon gyújtani.

– Itt talán – mondja végül –, itt talán jó lesz.

Átmegy minisztertársaiért, akik azonnal utána jönnek. Mindnyájan a munkájukat szakították félbe, irataikat magukkal hozzák a hónuk alatt.

A régebben itt szolgáló Buchanan és Carlotti után mondhatom ki végre az ünnepélyes mondatot:

– Az a megtisztelő feladat vár rám, uraim, hogy közöljem önökkel, a Francia Köztársaság kormánya elismeri Oroszország ideiglenes kormányát.

Majd angol és olasz kollégámhoz hasonlóan néhány szívélyes mondatban üdvözlöm az új minisztereket, felemlítve, hogy a háborút a végső győzelemig kell folytatnunk.

Miljukov helyeslőleg és megnyugtatóan válaszol.

Beszéde elég hosszú, s így van időm rá, hogy végigtekintsek Oroszország e hirtelen felszínre került vezetőinek arcán; rettenetes felelősség nehezedik rájuk! Mindegyikükből hazafiasság, okosság, becsületesség árad. De a fáradtságtól, a gondoktól mennyire kimerültnek látszanak! A feladat láthatólag meghaladja erejüket. Csak ne roppanjanak össze idő előtt! Közülük egyetlenegy látszik csak a tettek emberének, Kerenszkij igazságügy-miniszter. Harmincöt éves, karcsú, középtermetű, borotvált arcú, rövid hajú, fáradt arcú férfi, a szeme félig lehunyva, de a tekintete éles és átható, ami engem annál is inkább meglep, mert kissé félrehúzódik, a kollégái mögött áll; láthatóan ő ennek az ideiglenes kormánynak a legeredetibb tagja, s valószínűleg nemsokára ő lesz a legerősebb is.

A cárizmust megdöntő forradalom egyik legjellegzetesebb sajátossága, hogy hirtelen milyen tökéletes úr támadt a veszélyes helyzetbe került uralkodó körül. A gárdaezredek, a kíséret gyönyörű kozákjait is beleértve, már a lázadókkal való első összecsapások után megszegték hűségesküjüket. Egyetlen nagyherceg sem állt ki az uralkodópár felszentelt személyéért, sőt, olyan is akadt köztük, aki a cár lemondását meg se várva csapatait a felkelők rendelkezésére bocsátotta. És néhány dicséretes kivételtől eltekintve, elhagyták őket az udvaroncok is, azok a magas rangú tisztek és tisztségviselők, akik a szertartások és felvonulások vakító pompájában a trón természetes védelmezőinek és a cári méltóság leghivatottabb oltalmazóinak látszottak. Holott sokaknak közülük nemcsak erkölcsi, hanem szigorúan vett katonai kötelessége lett volna felsorakozni a veszélybe került uralkodópár mellé, segítségére sietni vagy legalább osztozni vele balsorsában.

Előadom mindezt R.-nénál, egy zártkörű vacsora során...

A mintegy tucatnyi vendég, születése vagy beosztása révén, mind magas polcot foglalt el a letűnt rendszerben.

A párbeszéd moraja elül. Általános eszmecsere kezdődik II. Miklósról. Mit sem törődve jelen nyomorúságos helyzetével s közeljövője fenyegető kilátásaival, rendkívül szigorúan nyilatkoznak uralkodása minden tettéről, régi és újabb sérelmek tömegét hánytorgatják föl. Amikor mégis azt mondom, szomorú látvány, ahogyan családja, testőrsége és udvara egyszerre cserbenhagyta, R.-néből egyszerre kitör:

– De hiszen ő hagyott cserben bennünket; ő árult el bennünket; ő nem teljesítette kötelességét, ő tette lehetetlenné, hogy megvédjük! Nem a családja, nem a testőrsége, nem is az udvara vétkezett; ő vétkezett az egész nép ellen!

1917. március 25. vasárnap

Arra az izzóan hazafias felhívásra, melyet a francia szocialisták orosz elvtársaikhoz intéztek március 18-án, Kerenszkij olyan táviratban felelt, amely, nagyon remélem, eloszlatja majd a „francia demokrácia” illúzióit az „orosz demokráciának” a Szövetségről és a háborúról kialakult felfogását illetően.

Oroszország igazságügy-miniszterének távirata Jules Guesdenek, a francia képviselőház tagjának, Párizsba:

Mélyen meghatott az a testvéri üdvözlés, melyet Marcel Sembat és Albert Thomas elvtársakkal együtt intézett hozzám.

Mindig biztosak voltunk benne, hogy élvezhetjük harcunkban a francia szocializmus teljes rokonszenvét és erkölcsi támogatását.

Az orosz nép szabad. A munkásosztály és a forradalmi hadsereg áldozatainak segítségével szétzúzta az orosz cárizmust, az egyetemes reakció ősi bástyáját. Ezentúl a nép maga fog határozni sorsa felől.

Az orosz szocialisták köszöntik a szülőhazája védelméért harcoló köztársasági és demokratikus Franciaországot; egyetértő elhatározásuk, hogy a háborút a demokráciához méltó befejezésig folytatják, s hisznek benne, hogy a munkásosztályok nemzetközi szolidaritása diadalmaskodik a reakciós és erőszakos imperializmus fölött, s ezzel megteremti az emberi személyiség fejlődéséhez nélkülözhetetlen békét.

*A. Kerenszkij
igazságügy-miniszter, a munkás- és katonaküldöttek
tanácsának elnöke*

1917. március 27. kedd

Március 14-én, vagyis még a cár lemondása és az ideiglenes kormány megalakulása előtt, a Szovjet napiparancsot küldött a hadseregnek, felszólítva a csapatokat, hogy azonnal válasszák meg képviselőiket a katonatanácsokba. A parancs elrendeli, hogy minden ezred válasszon egy bizottságot, mely ellenőrzi minden fegyver, puskák, ágyúk, gépfegyverek, páncélautók stb. felhasználását, és hogy a fegyverek használatába a tiszteknek többé nem lehet beleszólása. Végül a napiparancs eltörölte a hierarchia külső jeleit, s előírta, hogy „a tisztek és a katonák közti nézeteltéréseket” ezentúl a századbizottságok rendezik majd. Szokolov, Nasamkitz és Szkobelev írta alá ezt a szép rendelkezést, melyet még aznap este megtáviratoztak valamennyi harcoló egységnek: tehették, hiszen a lázadók első dolga az volt, hogy elfoglalták a katonai táviróhivatal épületeit.

Gucskov, alighogy a hadügyminisztériumba került, megpróbálta rávenni a Szovjetet a parancs visszavonására, hiszen teljesítése a hadsereg fegyelmének teljes felbomlását eredményezte volna.

Hosszas tárgyalások után a Szovjet beleegyezett, hogy a parancs egyelőre ne vonatkozzon a harcoló csapategységekre. A rendelet erkölcsi hatását azonban már nem lehet visszavonni. Alekszejev tábornok legutóbbi táviratai azt jelzik, hogy a harc-téren lévő csapatok körében egyre lazul a fegyelem.

Én pedig fájdalommal gondolok arra, hogy a németek Párizstól mindössze nyolcvan kilométerre állnak!...

1917. március 30. péntek

A forradalom legveszélyesebb magva pár nap óta ijesztő gyorsasággal csírázik.

Finnország, Livónia, Észtország, Lengyelország, Litvánia, Ukrajna, Grúzia, Szibéria függetlenséget vagy legalábbis teljes autonómiát követel.

Valószínű, hogy Oroszországnak mindenképpen a federalizmus útjára kell lépnie. Ezt kívánja óriási kiterjedése, népeinek különbözősége, egyre bonyolultabb érdekszövevénye. De a jelenlegi mozgalom inkább szeparatista, mintsem regionalista, inkább elszakadást követel, mintsem federációt, vagyis nem kevesebbről van szó, mint a nemzeti egység megbomlásáról.

1917. március 31. szombat

Az anarchista propaganda már megfertőzte a frontkatonák többségét.

Zendülésekről, tisztek lemészárlásáról, kollektív szökésekről kapok híreket. Még az is előfordul, hogy első vonalbeli katonák elhagyják csapattestüket, és Petrográdba vagy a falujukba utaznak, hogy lássák, mi történt.

1917. április 1. vasárnap

A Párizsból érkezett napilapok – a legfrissebb is tizenegy napos – megerősítik azt a benyomásomat, melyet a lapok anyagából készült távirati összefoglaló alakított ki bennem: a francia közvélemény lelkesen fogadta az orosz forradalmat! Sajtónkból megint csak hiányzik a mértéktartás és az ítélőképesség. Minthogy a cárizmus bukása tény, az új rendszert mindenképp el kell fogadnunk, s még jó képet is kell vágnunk hozzá. Vagyis rendjén való, hogy a francia közvélemény bizalommal és rokonszenvvel fogadja az orosz forradalmat. De miért hozsanázva? A Szovjet már amúgy is elég öntelt! A túlzott dicséret, ez a csodálat végképp megrészegetik. Elsősorban persze a cenzúra a hibás, mérsékelnie kellett volna a tömjénezők lelkesedését.

Ugyanazzal a postával kaptam egy magánlevelet is, mely arról tudósít, hogy a képviselőház folyosóin, a szalonokban, a szerkesztőségekben Sir George Buchanan érdemének tudják be a forradalom kitörését, mintha Buchanan így akarta volna kijátszani a német cselszövényeket; amiből természetesen egy szó sem igaz. Ezzel egyidőben bírálják az én magatartásomat; arra emlékeztetnek, hogy hajdanában a francia diplomácia rendkívüli körülmények közt nem riadt vissza rendkívüli eszközök alkalmazásától, holmi fölösleges törvénytisztelet nem állhatta útját.

1917. április 2. hétfő

Egy párizsi sürgöny arról értesít, hogy Albert Thomas hadianyagügyi miniszter rendkívüli megbízottként Petrográdba érkezik. Úgy vélem, hazafiassága, tehetsége, munkabírása, gyakorlatiassága, politikai érzéke és ráadásul szocialista meggyőződése folytán mindenki másnál alkalmasabb rá, hogy az ideiglenes kormányt és a Szovjetet rádöbbentse néhány fontos igaz-

ságra. Másrészt, minthogy közelről látja majd az orosz forradalmat, véget vethet annak a különös hízélgés- és dicséretáradatnak, melyet ez a forradalom Franciaországban kiváltott.

1917. április 3. kedd

Miljukovot nagyon feldúlták azok az események, amelyek a Petrográdot a Finn-öböl felől védő nagy tengerészeti támaszponton, Kronstadtban történtek.

A mintegy ötvenötezer lakost számláló város nem ismeri el sem az ideiglenes kormány, sem pedig a Szovjet fennhatóságát. A húszezer főnyi helyőrség nyíltan fellázadt. Tisztjeik fele részét lemészárolták, kétszázat túszként tartanak fogva, s a legmegalázóbb munkákra, utcaseprésre, kikötői teherhordásra kényszerítik őket.

Helsingforsban szintén az anarchia az úr.

Schlüsselburgban a zendülők kommunája irányítja a várost; első dolguk volt, hogy szövetségre lépjenek a német hadifoglyok szervezetével. Ennek a szervezetnek a kérésére azt a hatvan elzász-lotharingiai foglyot, akik közbenjárásomra eddig kivételes bánásmódban részesültek, most zárkába dugták.

1917. április 5. csütörtök

A következő táviratot küldtem Ribot-nak:

Néhány petrográdi napilap közölte a Radicalnak azt a cikkét, mely szükségesnek véli, hogy a Köztársaságot új nagykövet képviselje Oroszországban. Nem az én dolgom, hogy a kérdés lényegét illetően nyilatkozzam. Másrészt Excellenciád elég jól ismer ahhoz, hogy tisztában legyen vele, ilyen körülmények között legkevésbé sem befolyásolnak személyes érdekeim. De a Radical cikke után kötelességem közölni, hogy miután több mint három év óta abban a megtiszteltetésben volt részem, hogy Franciaországot képviselhetem Petrográdban, s nyugodt lélekkel mondhatom, hogy ez idő alatt minden tőlem telhetőt megtettem, nem volna számomra megpróbáltatás, ha felmentenének nehéz feladatom alól, és ha a Köztársaság kormánya hasznosnak látná, hogy mást nevezzen ki helyembe, minden tehetséggemmel azon lennék, hogy megkönnyítsem az átmenetet.

Több okom is volt, hogy elküldjem ezt a táviratot.

Először is a szolgálati érdek is megköveteli talán, hogy föl-

mentsenek tisztségemből, hiszen a régi rendszer megbízott bennem, az új rendszerben viszont nem hiszek. Másrészt innét is el tudom képzelni, micsoda hadjáratot folytatnak ellenem a haladó pártok a képviselőházban. Ha mindenképp hazahívnak, hadd legyek legalább én a kezdeményező, hiszen mindig is kedveltem Sainte-Beuve aforizmáját: „jobb, ha mi hagyjuk ott a dolgokat, mielőtt ők hagynának ott bennünket”.

Ma nagy kivonulás volt a Mars-mezőn: ünnepélyesen eltemették a forradalmi napok áldozatait, „a nép hős fiait”, „a szabadság vértanúit”.

Harántirányban hosszú árkot ástak az eszplanádon. Középpött egy vörös drapériával bevont tribünön foglalnak helyet a kormány tagjai.

Reggel óta katonazenekarok mögött roppant, véget nem érő menetoszlopok járkák a várost fekete zászlókkal, s összeszedik a kórházakból azt a kétszáztíz koporsót, mely a forradalmi apoteózist hivatott szolgálni.

A felvonulók száma a legóvatosabb becslések szerint is meghaladja a kilencszázezret. A felvonulás mégis mindvégig rendkívül fegyelmezetten, percnyi késedelem nélkül zajlik. Az oszlopok előrehaladása, megállása, az elhangzó dalok – minden a legtökéletesebb rendezettséggel folyik. Bár jeges szél fúj, látni akartam a Mars-mezei felvonulást. A végeláthatatlan tömeg, mely a vörös koporsókat kísérve lassan vonul előre a szállongó hóesésben, a vad szélben, rendkívüli és nagyszabású látványt nyújt. Az erőd percenként eldőrdülő ágyúja még fokozza a hatást. A rendezés művészete, úgy látszik, az oroszok velük született tulajdonsága.

De engem leginkább az döbönt meg, hogy egyvalami hiányzik a szertartásból: a papság. Sehol egy pap, sehol egy ikon, egy imádság, egy kereszt. Egyetlen ének hangzik: a munkás-Mar-seillaise.

Szent Olga és Szent Vlagyimir ideje óta, amióta az orosz nép belépett a történelembe, ez az első alkalom, hogy valamely jelentős nemzeti esemény az egyház közreműködése nélkül megy végbe. Tegnap a vallás még szinte mindenható volt a közéletben és a magánéletben, mindenütt jelen volt nagyszerű pompájával, kétségbevonhatatlan tekintélyével, az emberek képzeletének és szívének, gondolkodásának és lelkének egyetlen meghatározójaként. Az előttem felvonuló sok ezer paraszt, katona,

munkás néhány nappal ezelőtt még megállt, levette sapkáját és sűrűn keresztet vetett, ha valahol az utcán egy szentképet pillantott meg. A Mars-mező lassan kiürül. Esteledik, vöröses és hideg köd közeleg a Néva felől. Az elnéptelenedett eszplanád félelmetes látványt nyújt. Miközben a Nyári Park néptelen sétányain át visszatérek a nagykövetségre, megállapítom magamban, hogy talán a modern történelem egyik legjelentősebb pillanatának voltam tanúja. A vörös koporsókkal együtt az orosz nép bizánci és moszkvai hagyományait, az ortodox Szent Oroszország egész múltját is eltemették.

1917. április 7. szombat

Az Egyesült Államok tegnap hadat üzent Németországnak.

A Volhiniai ezred, az a gárdaezred, mely március 12-én elsőnek lázadt fel, s amelynek példája az egész helyőrséget magával ragadta, ma délután hangversenyt rendezett a Marija színházban a forradalom áldozatainak javára. Nagyon udvarias meghívást küldtek Franciaország, Anglia és Olaszország nagykövétének. Úgy döntöttünk, eleget teszünk a meghívásnak, nehogy olyan látszatot keltsünk, mintha lebecsülnénk az új rendszert; az ünnepségen egyébként az ideiglenes kormány is képviselteti magát.

Mennyire megváltozott a Marija színház! Vajon ügyes díszletezői képesek lettek volna valaha is ennyire megváltoztatni a díszleteket? Minden cári címert, minden aranysast eltávolítottak. A páholynyitogatók a díszes udvari egyenruhájukat csúnya szürke zubbannyal cserélték fel.

A terem zsúfolásig tele van. Polgárok, diákok, katonák. A színpadon katonazenekar; a Volhiniai ezred katonái a háttérben helyezkednek el.

A terem érdeklődését a nagy cári páholy és díszpáholy köti le. Mintegy harmincan ülnek ott, öregurak, öreg hölgyek, csupa komoly, beesett, rendkívül kifejező, felejthetetlen arc; csodálkozva figyelik a közönséget. Ők a terrorizmus hősei és hősnői, akik alig húsz napja még szibériai száműzetésben, Schlüsselburg vagy a Petropavlovsk-erőd börtönében voltak. Itt van Morozov, Lopatyin, Vera Figner, Katyerina Izmajlova stb. Rettenettel gondolok rá, hogy mennyi testi szenvedést és lelki kínt élt át ez a hallgatásba, feledésbe merült kis csoport. Minő epilógus Kropotkin *Memoárjai*hoz, Dosztojevszkij *Feljegyzései a holtak házából*ához!

A hangverseny a Marseillaise-zel kezdődik, ez most az orosz himnusz. A termet majd szétveti a taps és az „Éljen a forradalom!” jelszó. „Éljen Franciaország!”, kiáltják néhányan, felém fordulva.

Majd Kerenszkij igazságügy-miniszter hosszú beszéde következik. Úgyes beszéd, mely a háború témáját szocialista frazeológiába burkolja; fogalmazása pontos, éles, ritka, de határo-

zott, hatásos kézmozdulatokkal. Óriási sikere van; egy pillanatra felvillan az öröm a szónok sápadt, feszült arcán.

Szünet következik. Buchanan azt mondja:

– Menjünk, üdvözljük a kormányt! Kedvező hatása lesz. A szünet végén visszamegyünk a páholyunkba.

A közönségen rokonszenvező és figyelmes halk moraj fut végig, akár valami csöndes ováció.

Vera Figner tűnik fel a színpadon. Nagyon egyszerűen van öltözve: előkelő idős hölgy fehér galléros fekete szövetruhában, szürke kalapban. Semmi sem idézi ifjúkori énjét, a félelmetes nihilistát. Egyébként nemesi rangra emelt, jó családból való.

Nyugodt, egyenletes hangon, egyetlen gesztus, egyetlen hangosabb szó, a heveség vagy a fellengősség, a neheztelés vagy a diadalmas gőg minden jele nélkül emlékezik meg arról a ropant seregről, mely életét adta a forradalom mostani győzelméért, mely névtelenül hullott el a fegyházakban vagy a szibériai fegyenctelepeken.

Utána a zenekar rögtön gyászindulóba kezd, mintegy a beszéd folytatásaként, melynek patetikus hatása így vallásos áhítatba olvad. A közönség nagy része könnyezik.

Kihasználjuk az általános megrendülést, és távozunk.

Ahogy átsietünk az üres folyosókon, látni vélem elegáns bárátnőim árnyékát, akik oly sokszor jártak itt, hogy a csapongó táncok ritmusán ringassák álmaikat, s akik egy örökre eltűnt társadalom utolsó virágai voltak.

1917. április 9. hétfő

Néhány nap óta éles vita folyik az ideiglenes kormány és a Szovjet, pontosabban Miljukov és Kerenszkij között a háború céljait illetőleg.

A Szovjet azt követeli, hogy a kormány azonnal lépjen kapcsolatba szövetségeseivel, s kezdjenek béketárgyalásokat ezen az alapon: „Sem annexió, sem jóvátétel, a népek szabad fejlődése.”

Biztatom Miljukovot, ahogy csak bírom, azt magyarázom neki, hogy a Szovjet követelése Oroszország dezertálását jelenti, és az örök szégyene lenne az orosz népnek.

– Több mint tízmillió emberük van fegyverben – mondom –, nyolc szövetségeseük van, többségüket nagyobb veszteségek érték, mint önöket, és mégis mindnek eltökélt szándéka, hogy a

végső győzelemig harcol. És itt a kilencedik szövetséges, s nem is akármilyen szövetséges, Amerika! Ez a rettenetes háború egy szláv ügy miatt robbant ki. Franciaország rögtön az önök segítségére sietett, anélkül, hogy alkuba bocsátkozott volna a segítség ára felől. . . És akkor önök válnának ki elsőnek a harcból?

– Annyira egyetérték önnel – tiltakozik Miljukov –, hogy ha a Szovjet nézetei győznek, rögtön lemondok a hatalomról.

Az ideiglenes kormány ma reggeli kiáltványa úgy próbálja elodázní ezt a problémát, hogy csak ködös frázisokban utal a háború folytatásának szükségességére.

Amikor szóvá teszem Miljukovnak ezeknek a frázisoknak a következetlenségét és bátortalanságát, azt feleli:

– Már azt is sikernek kell elkönyvelnem, hogy egyáltalán befoglaltathattam a kiáltványba. Kénytelenek vagyunk óvatosak lenni a Szovjettel szemben, mert a helyőrségre még nem számíthatunk.

Vagyis Petrográd ura a Szovjet.

1917. április 14. szombat

Három francia szocialista képviselő, Moutet, Cachin és Lafont tegnap Párizsból, Bergenen és Tornión át, Petrográdba érkezett; türelemre és hazafiasságra akarják inteni a Szovjetet. Velük együtt jött a *Labour Party* két tagja, O'Grady és Thorne is.

Moutet ügyvéd, Cachin és Lafont filozófiatanár, O'Grady műasztalos, Thorne vízvezeték-szerelő. Vagyis a francia szocializmust klasszikus műveltségű értelmiségiek képviselik, az angolt viszont mesteremberek, *matter-of-fact-men*. Egyfelől az elmélet, másfelől a gyakorlat.

Három honfitársam ma reggel meglátogat. Első benyomásaim nagyon jók. Tökéletesen egyetértünk itteni feladatukat illetően. Főként az érdekli őket, vajon Oroszország képes-e folytatni a háborút, hogy remélhető-e még tőle olyan erőfeszítés, mely lehetővé tenné békeprogramunk megvalósítását. Kifejtem nekik, hogy ha meg tudják nyerni a Szovjet bizalmát, ha barátságosan, de határozottan lépnek föl, ha sikerül kimutatniuk, hogy a forradalom sorsa a háború kimenetelének függvénye, akkor az orosz hadsereg újból szerepet kaphatna – nem támadóereje, hanem tömege folytán – stratégiai terveinkben.

Ahogy ott üldögelek velük a szalonban, elgondolom, milyen

különös paradoxon ittlétük. A szocialista párt huszonöt éven át állandóan támadta a francia–orosz szövetséget. Ma pedig három szocialista képviselő próbálja megvédeni ezt a szövetséget... Oroszországgal szemben!

1917. április 15. vasárnap

A Szovjet ma délután fogadta a francia szocialista képviselőket és angol elvtársaikat.

A fogadtatás fagyos volt, annyira fagyos, hogy Cachin teljesen megzavarodott, és hogy feloldja a hangulatot, úgy gondolta, „ki kell dobni a ballasztot”. S mindjárt Elzász-Lotharingi-át „dobta ki”: Franciaországhoz való visszacsatolását nem alapvető jogként, hanem pusztán lehetőségként említette, különféle feltételekhez, például egy népszavazás eredményéhez kötve.

Ha képviselőink így segítenek nekem, akkor jobban tették volna, ha otthon maradnak!

Plehanov, aki a francia és az angol delegátusokkal együtt érkezett meg Franciaországból, a Szovjetnek ugyanazon az ülésén jelent meg először honfitársai előtt negyvenévi száműzetés után.

Plehanov a forradalmi párt egyik kiváló személyisége, az orosz szociáldemokrácia megalapítója, ő szólította elsőként egységre és szervezkedésre az orosz proletariátust. Így hát ünnepélyesen fogadták tegnapelőtt, amikor a Finnországi-pályaudvarra érkezett; az ideiglenes kormány is hivatalosan képviseltette magát.

Amikor a Taurisz-palotába lépett, óriási éljenzéssel fogadták. De amikor a háborút hozta szóba, amikor büszkén szociálpatriótának nevezte magát, s kijelentette, hogy a Hohenzollernnek zsarnokságát éppúgy nem kívánja, mint a Romanovok despotizmusát, mély csönd támadt, majd néhány padsorban összesúgtak a küldöttek.

1917. április 17. kedd

Kerenszkij igazságügy-miniszter a nagykövetségen ebédel Cachin, Moutet és Lafont társaságában.

Kerenszkij csak azzal a feltétellel fogadta el meghívásomat, hogy ebéd után rögtön távozik, ugyanis két órakor a Szovjet-

ben kell lennie. Az a fontos, hogy egyáltalában kapcsolatba kerüljön három képviselőmmel.

A beszélgetés rögtön a háborúra terelődik. Kerenszkij kifejti Miljukovval való nézeteltérése lényegét: a szövetségeseknek módosítaniuk kell békeprogramjukat, alkalmazkodniuk kell az orosz demokrácia álláspontjához. Ezek a nézetek a trudovikok pártjának felfogását tükrözik, melyet Kerenszkij a Dumában képvisel, és amely elsősorban a parasztok pártja; jelszava: „Föld és szabadság.” Ezekkel a fenntartásokkal ugyan, de határozottan kijelenti, hogy feltétlenül folytatnunk kell a harcot a német militarizmus ellen.

Végighallgatjuk, nemigen teszünk ellenvetést.

Egyébként sejtem, hogy szocialista vendégeim a lelkük mélyén többé-kevésbé igazat adnak neki. Én magam pedig, mint-hogy nem tudom még, hogy Albert Thomas-nak milyen álláspontot kell elfoglalnia az orosz szocializmussal szemben, nem nyilatkozom.

A kávé után Kerenszkij máris rohan a Szovjetbe, ahol a nemzetközi marxizmus apostola, a Svájcból Németországon át frissen hazaérkezett Lenin most lép a politika színpadára.

1917. április 19. csütörtök

Bruszilov tábornok a következő különös táviratot küldte Lvov hercegnek:

A délnyugati hadsereg katonái, tisztjei, tábornokai és funkcionáriusai gyűlésük határozata értelmében az ideiglenes kormány tudomására kívánják hozni azt a mély meggyőződésüket, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlésnek igazság szerint az orosz föld első fővárosában kellene összeülnie. Nemzeti történelmünk legfontosabb eseményei Moszkvát szent várossá avatták népünk tudatában: Moszkva orosz város, drága minden orosz szívnek. Értelmetlen és mesterkélt s az orosz nép vágyaival ellentétes volna az alkotmányozó nemzetgyűlést Petrográdban tartani, hisz ez a hivatalnok- és kozmopolita város sohasem volt az orosz élet valódi része. Teljes szívből csatlakozom ehhez a javaslathoz, s orosz állampolgári mivoltomban kijelentem, hogy úgy érzem, az orosz történelem pétervári szakasza ezennel lezárult.

Bruszilov

1917. április 20. péntek

Amióta a francia szocialista képviselők közelről látják az orosz forradalmat, kezdenek kiábrándulni belőle. Az a leki-csinylő fogadtatás, amiben a Szovjet részeltette őket, alaposan lehűtötte lelkesedésüket. De még így is roppant illúziókat táplálnak. Azt hiszik, „a merészen demokratikus, internacionalista politika” mozgósíthatja még az orosz népet.

Megpróbálom ráébreszteni őket tévedésükre:

– Az orosz forradalom, lényegét tekintve, anarchista és romboló. Magára hagyatva elkerülhetetlenül a csőcselék és a katonaság rettenetes demagógiájához, a nemzeti kapcsolatok megszakadásához, Oroszország teljes összeomlásához vezet. Az orosz jellem szertelensége hamarosan szélsőségekbe sodorja; pusztításba, barbárságba és rettenetbe, magába az abszurdumba torkollik. Önök nem is sejtik, milyen hatalmas erők szabadultak itt el... Vajon megakadályozható még a katasztrófa olyanféle módszerekkel, mint például az alkotmányozó nemzetgyűlés azonnali összeülése vagy egy katonai államcsíny? Nem hiszem. Pedig még csak most kezdődött a folyamat. Tehát talán még lehet fékezni, lassítani, talán befolyásolni lehet az irányát, időt lehet nyerni. Ha nyerhetünk néhány hónapot, az döntő befolyással lehet a háború kimenetelére... De ha önök a szélsőségeseket támogatják, azzal csak a végső katasztrófát siettetik.

1917. április 21. szombat

Lenin tekintélye a legutóbbi napokban erősen megnőtt. Nem kétséges, hogy körülötte csoportosulnak, neki engedelmeskednek a szélsőséges forradalmárok; már most félelmetes vezetőnek mutatkozik.

Az orosz családból származó Vlagyimir Iljics Uljanov, felvett nevén Lenin, a Volga menti Szimbirszkben született 1870. április 23-án. Apja, vidéki kisnemes, tanügyi hivatalnok volt. Bátyját, akinek része volt a III. Sándor elleni merényletben, 1887-ben halálra ítélték és felakasztották. Ez a tragédia meghatározta a kazanyi egyetemen tanulmányai befejezése előtt álló ifjú Vlagyimir Iljics további életét, szívvel-lélekkel belevetette magát a forradalmi mozgalomba. Egyetlen céljának a cárizmus megdöntését tekintette, s Marx Károly evangéliuma lett a breviáriuma. 1897 januárjában a rendőrség, mely már régóta

figyelte, három évre a Jenyiszej felső folyása mellékére, Minuszinszkba, Mongólia határvidékére deportálta. Büntetése letöltésekor engedélyezték, hogy elhagyhassa Oroszországot; Svájcban telepedett le, ahonnét gyakran átlátogatott Párizsba. Fáradhatatlan munkával hamarosan lelkes szektát hozott létre, mely a nemzetközi marxizmus kultusza jegyében működött. Az 1905-ös zavargások idején egy pillanatra úgy érezte, ütött az órája, s titokban hazatért Oroszországba. De a válság hamar elmúlt; csak előjáték volt, a népi szenvedélyek első ébredése. Lenin visszament a száműzetésbe.

A beszámolók szerint első itteni beszédeiben a munkások és a falusi tömegek diktatúráját követelte, azt mondta, hogy a munkásoknak nincs hazája, és hogy az orosz seregek vereségét kívánja. Ha álmodozásával a tényeket szegezük szembe, ezzel a nagyszerű kijelentéssel válaszol: „Úgy kell a tényeknek!” Vagyis kár is volna bizonygatni neki, hogy ha az orosz seregek vereséget szenvednek, akkor Oroszország a német győztes könnyű zsákmánya lesz, aki, miután kielégítette vele étvágát, s alaposan megkopasztotta, nyugodt szívvel átengedi az anarchiának. Lenin állítólag tartózkodó, mértékletes, aszketikus ember, de ez csak még veszélyesebbé teszi. Elképzelésem szerint Savonarola, Marat, Blanqui és Bakunyin keveréke.

1917. április 22. vasárnap

Ma este tizenegy órakor Albert Thomas rengeteg tiszt és tükár kíséretében a Finnországi-pályaudvarra érkezik.

Ugyanazzal a vonattal érkezik mintegy húsz nevezetes emigráns Franciaországból, Angliából, Svájból. A pályaudvart elborítják a vörös zászlók. A vonatot nagy tömeg várja. Az előcsarnok bejáratánál számos küldöttség várakozik vörös zászlókkal, a peronon pedig a városi rendőrség utódjának, a „vörös gárdá”-nak a legszebb tagjai sorakoznak fel vörös nyakkendősen, vörös karszalagosan, a petrográdi városi vezetés képviselőiben.

Ahogy a vonat feltűnik, egetverő éljenzés harsan fel. De a pályaudvar megvilágítása nagyon gyenge, nyúlós és hideg köd borít be mindent, csomagok és ládák tornyosulnak mindenfelé, egyszóval a száműzöttek hazatérése egyrészt diadalmas, de másrészt nyomasztó légkörben zajlik.

Velem együtt várja a francia küldöttséget Miljukov, Tyerescsenko és Konovalov is. A kölcsönös hivatalos üdvözlések után, az általános ováció közepette, Albert Thomas-t a kocsimhoz vezetem.

Ez a látvány, amely annyira különbözik attól, amiben 1916 májusában volt része, megszólaltatja a benne lakozó forradalmárt. Csillogó szemmel tekint körül, s többször is megismétli:

– De hiszen ez forradalom! Nagy és szép forradalom!

A Jevropa-szállóbeli lakosztályában folytatjuk a beszélgetést. Tájékoztatom arról, ami Franciaországból való elutazása óta történt; elmondom, hogy az utolsó két hétben súlyosbodott a helyzet, beszámolok a Miljukov és Kerenszkij közti konfliktusról, s felsorolom azokat az érveket, melyek, véleményem szerint, azt indokolják, hogy a szövetségi politikát képviselő külügyminisztert támogassuk.

Albert Thomas figyelmesen végighallgat, majd azt mondja:

– Nagyon kell ügyelnünk, hogy meg ne sértsük az orosz demokráciát. . . . Azért utaztam ide, hogy magam győződjem meg mindenről. . . . Holnap folytatjuk a beszélgetést.

Ebédet adok Albert Thomas tiszteletére, jelen vannak Miljukov, Tyerescsenko, Konovalov, Nyeratov és a beosztottjaim.

A három orosz miniszter optimistának mutatkozik. Szóba kerül a kormányon belüli dualizmus. Miljukov szokásos humorával és nagyvonalúságával adja elő a közte és Kerenszkij közt támadt nézeteltérést. Albert Thomas figyelmesen hallgatja, kérdéseket tesz föl, nemigen nyilvánít véleményt, legfeljebb az orosz forradalom iránti feltétlen bizalmáról és nagy csodálatáról nyilatkozik.

A vendégek távozása után Albert Thomas arra kér, hogy négyszemközt beszélhesen velem a dolgozószobámban. Ott aztán barátián, de nagyon komolyan azt mondja:

– Ribot úr egy levelet küldött velem önnek, de rám bízta az átadás pillanatának megválasztását. Én olyan nagyra becsülöm önt, hogy egy pillanatig sem halogathatom a levél átadását. Tessék.

A levél április 13-án kelt. A benne foglaltakon nem csodálkozom, még csak fel sem háborodom. Íme a levél szövege:

Párizs, 1917. április 13.

Nagykövet úr!

A kormány úgy döntött, hogy rendkívüli megbízatással Petrográdba küldi a lőszerügyi és fegyvergyártási minisztert. Öntől tudom, hogy Albert Thomas-t – előző oroszországi látogatásának kedvező hatása miatt, és mivel bizonyos körökre befolyása lehet – az ideiglenes kormány és különösen Miljukov úr bizonyára szívesen fogadja majd.

Hogy Thomas úr tevékenységét belátása szerint folytathassa, arra kérem Önt, térjen haza Franciaországba szabadságra, miután megegyezett vele távozása időpontjáról. A nagykövetség ügyeit adja át Doulcet úrnak, aki ügyvivőként fog működni az Ön utódjának kijelöléséig.

A kormány úgy véli, hogy az Ön kapcsolatai a cárral megnehezítik a jelenlegi kormány mellett ellátandó feladatainak végrehajtását. Ön is belátja, hogy az új helyzet új embert kíván. Ön úgy nyilatkozott, s higgye el, nagyra becsülöm önzetlenségét, hogy kész lemondani a köz érdekében, s eltekint mindenfajta személyes meggondolástól. Szeretném megköszönni önzetlenségét, mely egyébként nem lepett meg, és egyszersmind közölni Önnel,

hogy nem feledkezünk meg róla, milyen nagy szolgálatot tett hazánknak.

Ha hazatér Franciaországba, majd együtt vizsgáljuk meg, milyen beosztást találhatunk az Ön számára, figyelembe véve természetesen érdekeit és személyes kívánságait is.

A. Ribot

Ahogy elolvasom a levelet, azt mondom Albert Thomasnak:

– Teljesen egyetértek a levélben foglaltakkal, ezt vártam. Elutazásomig, amire május 10. előtt aligha kerülhet sor, tőlem telhetően segíteni fogok önnek.

Melegen megszorítja a kezem, s azt feleli:

– Sosem fogom elfeledni nemes viselkedését, s örömmel fogok beszámolni róla abban a sürgönyben, amelyet még ma elküldök a Köztársaság kormányának.

Majd, miután egyeztettem velem látogatásait és munkaprogramját, ő is távozik.

1917. április 24. kedd

Meghívtam ebédre angol és olasz kollégámat Albert Thomas-val együtt.

Carlotti teljesen egyetért velem, hogy Miljukovot kell támogatnunk Kerenszkijjel szemben, és hogy súlyos hiba volna, ha nem szállnánk szembe a Szovjettel a szövetséges kormányok politikai és erkölcsi tekintélyének teljes súlyával. Szavaimat így zárom:

– Miljukovval és az ideiglenes kormány mérsékelt miniszterivel együttműködve talán még megfékezhetjük az anarchia terjedését, és Oroszországot benn tarthatjuk a háborúban. Kerenszkijjel viszont a Szovjet győz, ami a népi szenvedélyek elszabadulását, a hadsereg szétszűllését, a nemzeti kapcsolatok megszakadását, az orosz állam felbomlását jelenti. De ha Oroszország összeomlása elkerülhetetlen is, legalább ne nyújtunk hozzá segédkezet.

Albert Thomas, Buchanannal együtt, határozottan Kerenszkij mellett van.

– Az orosz demokrácia erejét épp forradalmi lendülete adja. Csak Kerenszkij alkalmas rá, hogy a Szovjet támogatásával a mi bizalmunkat is élvező kormányt hozzon létre.

1917. április 25. szerda

Ma este, Albert Thomas és én, az angol nagykövetségen vacsorázunk. De Thomas már fél nyolckor megjelenik dolgozószobámban: arról a hosszú beszélgetésről számol be, amelyet délután folytatott Kerenszkijjal a „háború céljainak” módosításáról.

Kerenszkij erélyesen hangsúlyozta, hogy feltétlenül végre kell hajtani a módosítást, a Szovjet határozatának megfelelően; úgy véli, hogy a szövetséges kormányok elveszítik hitelüket az orosz demokrácia előtt, ha nem mondanak le nyíltan annexió és jóvátételi programjukról.

– Bevallom – mondja Albert Thomas –, hogy érvelésének ereje és meggyőző lendülete nagy hatással volt rám.

Majd Cachin szavát ismételve kijelenti:

– Kénytelenek leszünk kidobni a ballasztot.

Azt az ellenvetést teszem, hogy az orosz demokrácia még fiatal, tudatlan és műveletlen ahhoz, hogy leckét adjon a francia demokráciának, az olasz demokráciának, az amerikai demokráciának, és hogy így az egész szövetségi politika veszélybe kerül.

Thomas nem enged:

– Nem számít! Ki kell dobni a ballasztot!

1917. április 26. csütörtök

Látva, hogy milyen irányban fejlődik Albert Thomas tevékenysége, úgy határozok, hogy megsürgönyzöm véleményemet Ribot-nak:

Ha az orosz kormány felszólít bennünket a béketárgyalások alapjait meghatározó régebbi egyezményeink felülvizsgálatára – s tartok tőle, hogy így lesz –, véleményem szerint közölnünk kellene vele, hogy teljes mértékben ragaszkodunk ezekhez az egyezményekhez, és eltökélt szándékunk, hogy a végső győzelemig folytatjuk a háborút.

Ha nem utasítjuk el a tárgyalásokat, amelyeket a szociáldemokrata vezetők, sőt Kerenszkij úr is szeretnének megindítani, beláthatatlan következményeknek nézünk elébe.

Először is hitelüket vesztenék az ideiglenes kormánynak azok a tagjai – Lvov herceg, Gucskov, Miljukov, Singarjov stb. –, akik bátran harcolnak az orosz hazafiasság felélesztéséért és a Szövet-

ség megmentéséért. Azonkívül megbénítanánk azokat az erőket az ország többi részén és a hadseregben, amelyeket még nem méltelyezett meg a pacifista propaganda. Ezek a lassan érő erők még nem léptek föl Petrográd despotikus túlsúlya ellen, mert szét vannak szóródva s nincsenek megszervezve, de a nemzeti energia olyan tartaléka rejlik bennük, mely jelentős hatással lehet a háború folytatására.

Az a határozott magatartás, amelyet javasolok, kétségkívül kockázatos, mert a Szövetség felmondását is eredményezheti. De akármilyen veszélyes eshetőség is ez, mégis jobbnak látom azoknál a kétértelmű tárgyalásoknál, amelyeket, értesüléseim szerint, a szocialista párt folytatni akar velünk. Ha Oroszország nélkül kellene tovább folytatnunk a háborút, jelentős hasznunk származna a győzelemből vállalt kötelezettségét nem teljesítő szövetségünk rovására. Ez a kilátás már most is sok orosz hazafit erős megfontolásra késztet. Ellenkező esetben, attól tartok, hamarosan a petrográdi Szovjet lesz a helyzet ura, és a többi ország pacifistáival együttműködve ránk kényszeríti a békekötést.

Mielőtt elküldeném táviratomat, úgy vélem, meg kell mutatnom Albert Thomas-nak, ezért vacsora előtt felkeresem a Jevropa-szállóban.

Szavaim hallatán nem csodálkozik, hiszen ismeri elképzeléseimet, de alighogy olvasni kezdem a táviratot, merev, elutasító lesz az arca. Amikor befejezem, barátságatlanul közli:

– Véleményem szöges ellentétben áll az önével. . . Ragaszkodik hozzá, hogy elküldje ezt a táviratot?

– Igen, már sokat töprengtem rajta.

– Akkor küldje csak el; de ez legyen az utolsó távirata!

Kifejtem neki, hogy addig, míg szabályszerűen föl nem men-
tenek hivatalomból, kötelességem a kormány folyamatos tájékoztatása. Hogy tevékenységét ne akadályozzam, legfőljebb annyit tehetek, hogy tartózkodom mindenféle konkrét lépéstől.

1917. április 27. péntek

Albert Thomas hosszú táviratot küld Ribot-nak, hogy megmagyarázza magatartását:

Beleegyeztem, hogy Paléologue úr elküldje tegnapi táviratát, melyben újból kifejti azt a feltevését, hogy Oroszország hamar-

san kilép a Szövetségből, s határozott fellépést javasol a Köztársaság kormányának. Ez volt utolsó távirata. Ezentúl egyedül én, a magam felelősségére kívánom tájékoztatni a kormányt, s meghatározni vele együtt a követendő politikát.

Bármilyen nehéz, rettentő nehéz helyzetben van is az ideiglenes kormány, bármilyen heves anti-annexionista hadjáratot folytatnak is a szocialisták, véleményem szerint sem a háborút, sem pedig a Szövetséget nem fenyegeti veszély.

Véleményem szerint a helyzet a következő:

A szocialisták arra biztatják a kormányt, főleg Kerenszkijt, hogy diplomáciai jegyzékben szólítsa fel a szövetségeseket a háborús célok módosítására. Miljukov úgy érzi, hogy nem szabad engednie. A kormány tétovázik a két irányzat között. Úgy vélem, olyan ideiglenes megoldást javasolhatok majd, mely lehetővé teszi, s ezt rendkívül fontosnak találom, hogy a kormány egysége megmaradjon s helyzete meg ne rendüljön.

Ha esetleg nem Miljukov győzne, s az ideiglenes kormány javasolná nekünk a megállapodások módosítását, akkor sincsen okunk az aggodalomra. Bizonyosan lesznek még összetűzések, sőt talán zavargások is. De mindazok, akik kapcsolatban állnak a forradalmi hadsereggel, arról tájékoztatnak, hogy a helyzet fokozatosan javul.

A forradalmi hazafiságnak szüksége van biztatásunkra és segítségünkre. Nem szabad meggondolatlan lépésekkel elfordítani magunktól.

Albert Thomas, amikor találkozom vele a nap folyamán, azt mondja:

- Jelezni akartam álláspontunk különbözőségét. Lényegében az választ el bennünket, hogy ön nem hisz a forradalmi erők hatékonyságában, én viszont a legnagyobb mértékben hiszek benne.

1917. május 1. kedd

Az ortodox naptár szerint ma április 18-a van, de a Szovjet úgy határozott, követik a nyugati naptárt, hogy együtt ünnepelhessenek valamennyi ország proletariátusával, és hogy a háború, valamint a polgárság illúziói ellenében hitet tehessenek a munkásosztályok nemzetközi összefogása mellett.

Napok óta folynak az előkészületek a roppant méretű Mars-

mezei felvonulásra. Az időjárás nem kedvez az ünnepségnek. Az ég borult, erős, hideg szél fúj. A zajló Néván mára ismét összeállt a jégtakaró.

Kora reggel óta a hidakon, a sugárutakon felvonulók tartanak a városközpont felé: munkások, katonák, muzsikok, nők és gyerekek, a szélben vadul csapkodó vörös lobogókkal. A legnagyobb rendben. A hosszú, kanyargó oszlopok olyan rendezetten haladnak előre, állnak meg, húzódnak vissza vagy oldalt, mintha színházi statiszták volnának. Az orosz népnek egészen kivételes érzéke van a rendezéshez.

Tizenegy órakor titkáraim, Chambrun és Dulong társaságában kimegyek a Mars-mezőre.

A hatalmas térség olyan, akár egy emberóceán, a tömeg mozgása akár a tenger hullámozása. S az emberi hullámok fölött sok ezer vörös lobogó.

Mintegy tucatnyi katonazenekar itt is, ott is, a Marseillaise-t játssza vagy opera- és baletttrészeteket ad elő; Oroszországban nincs ünnepség muzsika nélkül.

Beszéd nélkül sincs ünnepség; ezért a Szovjet egymástól egyforma távolságra vörös drapériával bevont teherautókat helyezett el, szószerű gyanánt. A szónokok végeláthatatlan sorban következnek egymás után, csupa egyszerű ember, munkásbonyban, katonaköpenyben, parasztbekecsben, pópareverendában, zsidó papi ruhában. Megállíthatatlanul szónokolnak, nagy gesztusokkal. A jelenlévők egyszer sem szakítják félbe őket, merő tekintettel, figyelmesen hallgatják a naiv, komoly, zavaros, lelkes, illúzióval és álmodozással teli beszédet, amely már évszázadok óta készülődött az orosz nép hallgatag lelkében. A legtöbb beszéd a társadalmi reformokkal és a földosztással foglalkozik. A háborút legfeljebb mellékesen érintik, olyanféle csapásként említve, mely valamennyi nép testvéri kibékülésével hamarosan véget ér. Egy óra alatt, mióta a Mars-mezőn járkálok, harminckét zászlót láttam effajta feliratokkal: *Le a háborúval!... Éljen az Internacionálé!... Szabadságot, földet, békét akarunk!...*

A nagykövetségre visszatérőben összeakadok az orosz elvtársai kíséretében vonuló Albert Thomas-val, ragyog az arca a forradalmi lelkesedéstől. Odakiált nekem:

– Milyen szép ez!... Milyen szép ez!

Valóban szép látvány, de jobban tudnám élvezni szépségét,

ha nem volna háború, ha Franciaországban nem volnának megszállók, ha a németek nem volnának immár harminckét hónapja Lille-ben és Saint-Quentinben.

A felvonulás napnyugtáig folytatódik a Mars-mezőn, a szónokok is szünet nélkül váltják egymást a vörössel bevont szószékeken.

Ez a nap nagyon mély hatást tett rám: egy társadalmi rend végét, egy világ felbomlását jelzi. Az orosz forradalomban túlságosan sok az egymástól elütő, össze nem illő, öntudatlan, képzetlen elem, semhogy már most fel lehessen mérni történeti jelentőségét és egyetemes hatását. De ha figyelembe vesszük a keretéül szolgáló világméretű drámát, akkor talán jól illik rá, amit Joseph de Maistre épp itt mondott a francia forradalomról: „Ez nem forradalom, hanem új korszak.”

1917. május 3. csütörtök

A Szovjet, Kerenszkij és – sajnos – Albert Thomas együttes nyomására Miljukov beletörődött, hogy jegyzékben tájékoztassa a szövetséges kormányokat az április 9-i kiáltványról, mely kifejti az orosz népnek „Oroszország szabad kormányának véleményét a háború céljairól”, s amely ebben a nevezetes mondatban foglalható össze: „Sem annexió, sem jóvátétel.” De magyarázó jegyzéket fűzött hozzá, amely szándékoltan homályos és nehezen érthető stílusban a lehetőséghez képest korrigálja a kiáltvány konklúzióját.

A Szovjet egész éjjel ülésezett, és úgy döntött, hogy követeli a jegyzék visszavonását, s hogy „ártalmatlanná teszi” Miljukovot. Vagyis nyíltan összetűzött a kormánnyal.

Az utcák már kora reggel megélénkülnek. Csoportok alakulnak, szószékeket rögtönöznek. Két óra felé már komolyan tüntetnek. A Kazanyi Boldogasszony székesegyház előtt összecsapnak Miljukov hívei és ellenfelei; az utóbbiak sikerével.

Nemsokára a katonaság is kivonul a kaszárnyákból; az egységek a várost járják „Le Miljukovval! . . . Le a háborúval! . . .” kiáltásokkal.

Egész nap azon töprengtem, hogy milyen szörnyű tévedést követ el Albert Thomas, amikor Miljukovval szemben Kerenszkijt támogatja. Makacs kitartása – hogyan is mondjam – a

„forradalmi illúzió” mellett, arra késztet, hogy ma este táviratot küldjek Ribot-nak, a következő szöveggel:

A jelenleg zajló események fontossága, valamint felelősségérzetem arra késztet, hogy megkérjem, közvetlen és azonnali utasításban erősítse meg Albert Thomas úrnak azt a rendelkezését, hogy fel kell hagynom az Ön tájékoztatásával.

1917. május 5. szombat

A város visszanyerte megszokott arculatát.

De a szélsőséges újságok arrogáns hangneméből ítélve a kormány győzelme csak átmeneti; Miljukov, Gucskov, Lvov herceg napjai meg vannak számlálva.

1917. május 7. hétfő

Május 3-i táviratomra felelve Ribot arra kér bennünket, Albert Thomas-t és engem, hogy mindketten fejtsük ki véleményünket.

– Fogalmazza meg a véleményét – mondja Albert Thomas –, azután én is megfogalmazom a magamét, és úgy, ahogy van, elküldjük a kormánynak.

Az én véleményem a következő:

1. Az anarchia egyre terjed Oroszországban, mely így hosszú időre megbénul. Az ideiglenes kormány és a Szovjet elhúzódó vitája azt jelzi, hogy mind a két szerv tehetetlen. A közvélemény egyre jobban megcsömörlik a háborútól, lemond a nemzeti álmokról, csak a belső kérdések érdeklik. A fertőzés azokat a városokat is elérte, amelyek nemrégiben még a hazafiság centrumai voltak, mint például Moszkva. A forradalmi demokrácia láthatólag nem tudja helyreállítani a rendet az országban, nem tudja összefogni az erőket a harcra.

2. Legyünk vajon továbbra is bizalommal Oroszország iránt? adjunk vajon újabb haladékot? – Ne adjunk, mert még ha minden a legkedvezőbben alakul, akkor is hónapokig képtelen lesz teljesíteni szövetségesi kötelezségeit.

3. Az orosz haderő szinte teljes megbénulása előbb-utóbb úgyis rákényszerít bennünket a keleti kérdésben kidolgozott megoldásaink módosítására. Minél előbb módosítjuk, annál jobb, mert a háború elhúzódása iszonyatos áldozatokat követel Franciaországtól, Oroszország viszont már jó ideje nem teljesíti vállalt kötelezettségeit.

4. Tehát minden további késedelem nélkül titokban rá kellene bírnunk Törökországot, hogy kérjen tőlünk békét. Ez az elképzelés szükségképpen azt feltételezi, hogy nem válaszolunk az ideiglenes kormány legutolsó jegyzékére, mert bárminő válasz valami módon megerősítené azokat az egyezményeket, amelyeknek realizálása Oroszország hibájából lehetetlenné vált.

Albert Thomas álláspontja így szól:

1. Elismerem, hogy a helyzet nehéz és zavaros, de korántsem reménytelen, ahogyan Paléologue úr gondolja.

2. Azt hiszem, a legjobb politika, ha továbbra is bizalommal

vagyunk az új Oroszország iránt, mint ahogy a régítől sem tagadtuk meg bizalmunkat.

3. A kormány feladata, hogy döntsön a Paléologue úr javasolta keleti politikáról. Én beérem azzal a megjegyzéssel, hogy a pillanat talán nem a legalkalmasabb új nagy keleti diplomáciai kombinációk kidolgozására. Meg kell állapítanom viszont, hogy Paléologue úr, amikor azt tanácsolja, hogy ne feleljünk az ideiglenes kormány utolsó jegyzékére, maga is az egyezmények módosítására törekszik. A magam részéről nem ellenzem azt az ötletet, hogy titokban igyekezzünk rávenni Törökországot, kérjen tőlünk békét. Paléologue úr közt és köztem az az egyetlen nézeteltérés, hogy én hiszek benne, hogy a demokratikus politika meghirdetése rábírhatja Oroszországot a háború folytatására, Paléologue úr szerint viszont erre nincs már semmiféle lehetőség.

4. Udvarias vitánk lehetővé teszi, hogy kormányunk teljesebb képet kapjon a helyzetről. Továbbra is meg vagyok győződve róla, hogy az általam javasolt politika a lehető legóvatosabb és a realitásoknak a leginkább megfelelő politika; a török tervet egyébként nem zárja ki, de az új Oroszországgal együtt, nem pedig ellenében kívánja megvalósítani.

1917. május 9. szerda

Feljegyeztem már, hogy a francia szocializmus négy klasszikus műveltségű küldöttje, Albert Thomas, Lafont, Cachin és Moutet igen fogékony a szónoklatokra, a dikciókra, a retorikus fogásokra. Ezzel magyarázható, hogy Kerenszkij valósággal megbabonázta őket.

Elismerem egyébként a Szovjet ifjú néptribunjának rendkívüli szónoki képességeit. Minden beszéde, még a rögtönzöttek is, nagyszerű hatást tesz szókincse gazdagságával, a gondolatok rajzásával, a mondatok ritmusával, a periódusok tágasságával, metaforái líraiságával, a szavak csillogó-villogó pattogásával. S ahogy a hangnemét váltogatja! Ahogy a magatartását, a kifejezési formáit módosítja! Fensőséges és közvetlen, hízelgő és féktelen, tekintélyt parancsoló és kedveskedő, barátságos és szarkasztikus, gúnyolódó és elmélyült, tisztán látó és borongó, közönséges és dithirambikus. Minden húrt megszólaltat, virtuozitása minden eszközt, minden fogást felhasznál.

Beszédeit olvasva sejtelve sincs az embernek szónoki képes-

ségeiről, mert a tömegekre tett varázslatos hatásának leglényegesebb eleme talán az ember maga. Meg kell hallgatni, amikor az esti népgyűléseken szónokol: ahogyan hajdanában Robespierre szónokolt a jakobinusoknak!

1917. május 12. szombat

Orosz barátaim máris teljesen szétszóródtak. Egyesek Moszkvába költöztek, abban a reményben, hogy ott nyugodtabb légkört találnak. Mások a birtokukra utaztak, azt gondolván, hogy jelenlétük jó hatással lesz majd a parasztjaikra. Megint mások Stockholmba emigráltak.

Egy tucatnyit sikerült végül összegyűjtenem a búcsúvacso-
rámrá.

Minden arc gondterhelt, a beszélgetés akadozik, melankolikus a hangulat.

Búcsúzáskor valamennyi vendégem ugyanazt mondja: „Az ön távozása a mi számunkra a dolgok egyfajta rendjének a végét jelenti. Követségét ennél fogva sohasem fogjuk elfeledni.”

Az orosz hadseregről érkező hírek nagyon rosszak. Az egész frontvonalon folyik a barátkozás a németekkel.

1917. május 13. vasárnap

Néhány búcsúlátogatást teszek az Anglijszkij Proszpekten, közben elhaladok Falconet Nagy Péter-szobra előtt. Minden bizonnyal utoljára látom a hódító és törvényhozó cár nagyszerűen megformált alakját, ezt a remekmívű lovas szobrot; megállítatom hát a kocsimat.

Három és fél éve lakom a Néva partján, de még mindig a kezdeti csodálattal figyelem a dicsőséges egyeduralkodó tekintélyt parancsoló képmását, arcának huszke magabiztosságát, zsarnoki mozdulatát, ágaskodó lovának gyönyörű lendületét, ember és állat csodálatos elevenességét, az egész plasztikus szépségét, s a háttérként szolgáló építészeti együttes nagyszerűségét.

1917. május 14. hétfő

Gucskov hadügyminiszter beadta lemondását, mivel úgy érzi, képtelen változtatni a hatalom gyakorlásának körülményein. Holott „e körülmények végzetes fenyegetést jelentenek Oroszország szabadságára, biztonságára, sőt magára a létére is”.

Gurko tábornok és Bruszilov tábornok kéri felmentését parancsnoki tisztéből.

Mindez az orosz liberalizmus végső csődjét és a Szovjet közeli diadalát jelzi.

1917. május 15. kedd

Miljukov búcsúebédet ad tiszteletemre, melyre hivatalos Carlotti márki, Albert Thomas, Szazonov, Nyeratov, Tatyiscsev stb.

Gucskov lemondásának és segélykiáltásának híre megüli a kedélyeket.

És Miljukov hangjából, ahogyan megköszöni a segítségemet, érezni, hogy tudja már: neki is vége.

Az ideiglenes kormány már hetek óta sürgeti Szazonovot, hogy foglalja el londoni állomáshelyét. Mindig elodázta az utazást, nem tudván, mit hagy maga mögött, hogy milyen politikára utasítja majd Petrográd. Miljukov kérésére azonban végül is beleegyezett, hogy útra kel.

Együtt indulunk holnap reggel.

A brit haditengerészet egy gyorsnaszádot és két torpedórombolót küld értünk Bergenbe, ahonnét Skóciába hajózunk.

Petrográd és Belo-Osztrov között,

1917. május 16. szerda

Amikor ma reggel a Finnországi-pályaúdvarra érkezem, Szazonov már ott áll a nekünk fenntartott vagon előtt. Komor arcú közli:

– Nagy változások történtek, nem utazom el önnel... Tessék, olvassa el!

S átad egy levelet, amelyet nem sokkal előbb kapott, s amely az éjszaka kelt. Lvov herceg arra kéri, halassza el utazását, mert Miljukov lemondott.

– Én elutazom, ön marad – mondom neki. – Nem szimbolikus jelentőségű ez vajon?

– Igen, egy bizonyos politika végét jelzi. Miljukov jelenléte volt az utolsó biztosíték a diplomáciai hagyományainkhoz való hűségre. Ezek után mit is kereshetnék Londonban!... Attól tartok, a közeljövő bizonyítani fogja, milyen súlyos hibát követett el Albert Thomas, amikor olyan nyíltan a Szovjet pártját fogta Miljukov ellenében.

A búcsúzó barátok érkezése véget vet beszélgetésünknek.

A két francia szocialista képviselő, Cachin és Moutet és az angol szocializmus két küldöttje, O'Grady és Thorn is fölszállnak a vonatra, egyenesen a Taurisz-palotából jönnek, ahol egész éjjel tárgyaltak a Szovjettel.

A vonat hét óra negyvenkor elindul.

Haparanda, 1917. május 17. csütörtök

A vonat tegnap az „ezer tó országán”, Finnországon át haladt.

Cachin és Moutet átjön a kocsimba beszélgetni.

Moutet, aki Petrográdból való elindulásunk óta mindvégig rendkívül hallgató és gondterhelt volt, most egyszerre megszólal:

- Az orosz forradalomnak alapjában véve igaza van. Ez nem is annyira politikai, mint inkább nemzetközi forradalom. A polgári osztályok, a kapitalisták, az imperialisták rettenetes válságba sodorták a világot, és most képtelenek megoldani a helyzetet. A béke csak az Internacionálé elvei alapján állítható helyre. Mindebből azt a következtetést vonom le – egész éjjel gondolkoztam rajta –, hogy a francia szocialistáknak részt kell venniük a stockholmi konferencián, s ott elő kell segíteniük az Internacionálé plenáris gyűlésének összehívását és a béke alapjainak kidolgozását.

Cachin közbeveti:

- De ha a német szociáldemokrácia elutasítja a Szovjet meghívását, akkor az orosz forradalom összeomlik. És összeomlásában magával rántja Franciaországot is.

Moutet azonban folytatja:

- Elég hosszú ideig bizalmat szavaztunk a cárizmusnak; annál kevésbé szabad alku tárgyává tennünk az új rendszer támogatását. Márpedig a Szovjet úgy nyilatkozott előttünk, hogy ha az Antant hajlandó megfelelőképpen módosítani háborús céljait, ha az orosz hadsereg abban a tudatban harcolhat, hogy valóban demokratikus békéért küzd, akkor egész Oroszországban oly roppant erővel feltámad a nemzeti érzés, hogy győzelmünk biztosítéka lehet.

Igyekezem meggyőzni róla, hogy a Szovjet nyilatkozata érvénytelen, mert a Szovjet többé nem ura az általa fölszított népi szenvedélyeknek.

Moutet megkérdi tőlem:

– Úgy véli tehát, hogy az orosz hadsereg nem képes már semminemű erőfeszítésre?

Azt hiszem, hogy az orosz hadsereg fegyelme még helyreállítható, sőt, hogy hamarosan elindíthat néhány másodrendű fontosságú hadműveletet. De a belső anarchia lehetetlenné teszi, hogy erőteljes és hosszan tartó akcióba, nagyobb méretű, hosszabb lélegzetű offenzívába kezdjen. Ezért nem tulajdonítok semmiféle jelentőséget a nemzeti öntudatra ébredésnek, melyet a Szovjet megígért önöknek; lendülete a semmibe hanyatlana. A stockholmi út tehát legfőljebb a szövetségesek demoralizálását és megosztását eredményezné.

Fél egy körül a vonat megáll néhány elhanyagolt bódé előtt; a vörös fényben barátságtalan, kihalt a vidék; Tornióban vagyunk. A Tornio, a határfolyó még be van fagyva. Gyalog megyek át rajta azoknak a szánoknak a nyomában, melyek csomagjaimat szállítják Haparandába.

Komor menet jön velem szemben, súlyosan sebesült orosz hadifoglyok érkeznek Németországból Svédországon át. Kevés szállítóeszközt küldtek eléjük. Így aztán legalább száz hordágyat kénytelenek voltak letenni a jégre, s ezek a nyomorult emberi roncsok vékony takarójuk alatt vacogva várnak sorsukra. Micsoda hazatérés!...

Jövendölések könyve – mondhatnánk Maurice Paléologue emlékiratairól. A cárok Oroszországa nem állhatja ki a vihart, a háború viharát – ezt sugallja, jósolja minden lapon, foglalkozzék bár a nagypolitikával, a hadseregszervezéssel, az ipar, a közlekedés, a szállítás helyzetével, a cári udvar belső ügyeivel. Egyáltalán bármivel, ami csak a korabeli Oroszországgal kapcsolatban állt, a „muzsik” lelkivilágától az orosz irodalomig. Tudományosan természetesen a francia *...egy* követ nem elemez. Helyzeteket, párbeszédet, hangulatokat közvetít; e motívumok azonban minden szociológiai elemzésnél érzékletesebben szuggerálják a gondolatot, mi több, a leküzdhetetlen érzést: ennek a rendszernek pusztulnia kell. Nincs kiútja, meg kell halnia.

De ez a jövendölés annyira egyértelmű, annyira félreérthetetlen Paléologue írásában, hogy gyanút fogunk: vajon hiteles-e ez a munka a szónak abban az értelmében, hogy szerzője valóban a maga idején papírra vetett feljegyzéseit és reflexióit adta közre, vagy pedig utólag, amikor a bukás már bekövetkezett, némileg átalakította, megcsiszolta, felfényezte a szöveget. Talán csak egészen keveset változtatott az összefüggéseken, a hangsúlyokon, éppen annyit csupán, ami elegendő volt hozzá, hogy megfigyelései „igazolódjanak”. Ha ez történt, akkor Paléologue végeredményben nem a jövőt, hanem a múltat jósolta meg.

A korszerűség, a korszerűségben való hitelesség az első és voltaképpen az egyetlen témája ennek az utószónak. Aki elolvasta a könyvet, akár elégedett, akár elégedetlen, határozott benyomások hatása alatt már megformálta ítéletét. Az utószó tehát csak egyet tehet: bevilágíthatja ezeknek a feljegyzéseknek a szélesebb környezetét. A történelmi színpad fellebbentett függönyét kissé széjjelebb húzza, s még egy résnyit megmutat a drámából. S ezzel remélhetőleg mindjárt válaszol arra a kérdésre is, hogy vajon a Paléologue által berendezett színpadkép hiteles-e, korszerű-e, mert ha nem, ha utólag korrigálták, átrendezték, szükségképpen elválík környezetétől.

Mert mit is értek környezeten? Mindenekelőtt magának a szerzőnek a személyiségét, amelyre a naplón kívüli tevékenysé-

géből, a másutt megfogalmazott gondolataiból is következtethetünk. Akkor fogadhatjuk el hitelesnek és korszerűnek a naplót, ha beleillik a személyiségképbe. Értem azután a nemzetközi helyzetet és benne a francia külpolitika szélesebb, távlatosabb rajzát. A közölt naplószöveg csak akkor lehet szavahihető, ha jól illeszkedő része e körképnek, akár úgy, hogy belesimul a párizsi „vonalba”, akár úgy, hogy felesel vele. Ha tehát valamelyest jobban széjjelhúzzuk a függönyszárnyakat, látni fogjuk, nem csal-e a szerző, nem helyez-e – mondjuk – szecessziós díszletek környezetébe barokk étkezőasztalt vagy megfordítva.

Azért ébred fel a gyanakvásunk, mint mondtam, mert a napló már-már túlzottan korszerűnek, sőt látnokinak tűnik. Az is erősíti, hogy Paléologue-nak 1920 őszétől ugyancsak bőséges ideje maradt az irodalmi tevékenységre. Ettől kezdve ugyanis soha többé nem töltött be hivatalos funkciót. A francia diplomáciai körök jó ideig még azt is feledni és feledtetni szerették volna, hogy valaha a világon volt. Majd látni fogjuk, miért. Mindenesetre, ebben az időben Paléologue már nem valami fiatal ember. 1859. január 13-án született Párizsban, 1920-ban tehát már hatvanegy éves. Nagyon fiatalon, huszonegy évesen került külügyi szolgálatba, és szerfelett gyorsan emelkedett a hivatali ranglétrán. Huszonhét éves, amikor a politikai osztály bizalmas szekciójához osztják be. Mivel az ügynökhálózat irányítása és más államok ügynökeinek szemmel tartása is e szekció feladatkörébe tartozott, Paléologue kapcsolatba került és több alkalommal együttműködött mind a rendőrséggel, mind a vezérkar kémelhárító osztályával. Ebben a minőségében megismerkedhetett a Dreyfus-ügy anyagával. Amikor a zsidó származású vezérkari századost titkos iratok kiszolgáltatása címén 1894-ben életfogytiglani kényszermunkára ítélik, Paléologue már a miniszter kabinetirodájának helyettes vezetője, az ügy „külügyi vonalának” feltárására mégis ő kap megbízást. Eleinte meg van győződve Dreyfus bűnösségéről, ugyanúgy, mint szinte kivétel nélkül minden francia köztisztviselő, sőt, mint a francia állampolgárok nagy többsége. Kinek jutna eszébe, hogy feltételezzon egy olyan szennyes csalást, már-már összeesküvést a francia hadsereg csúcsain, mint amilyenre végül a Dreyfus-ügyben fény derül? Paléologue azonban évekre visszamenően végigtanulmányozza a német és az olasz nagykövetség postájából a franciák által „megszerzett” (értsd: táviratilag feladott,

ellopott és a franciák által megfajtott) iratokat, és arra a biztos következtetésre jut, hogy Dreyfus ártatlan. Fáradozásai eredményeképpen a külügyminiszter 1899-ben felhatalmazza, hogy a per első felülvizsgálata során vallomást tegyen. A bíróság több napon át hallgatja ki, s Paléologue sorra ismerteti a külügyi anyagokat, táviratokat, amelyek – ha százszázalékosan nem is bizonyítják – nagymértékben valószínűsítik Dreyfus ártatlanságát. Tanúvallomásának legfontosabb részében olyan iratokat ismertetett, amelyek bizonyították, hogy a német és az olasz nagykövetségen Dreyfust egyáltalán nem is ismerték. Az 1899-es perben Dreyfust ugyan még nem mentették fel, az első ítéletet azonban hatályon kívül helyezték.

1907-ben Paléologue a zürzavaros Balkánon kap missziót. Több évet tölt Szófiában, mint a Francia Köztársaság követe, abban az időben, amikor a Balkánt mindenki puskaporos hordónak tartja, s mint később kiderül, nem alaptalanul. Nehéz feladatát kitűnően tölti be, és Párizsba való visszatérte után, 1912-ben már a külügyminisztérium politikai osztályának élén találjuk.

1914-ben újabb nehéz misszió: a szentpétervári nagykövetség vezetése hárul rá. Itt töltött évei alatt készült feljegyzéseit három, eléggé nagy terjedelmű kötetben jelentette meg *La Russie des tsars pendant la grande guerre, 20 Juillet 1914 - 17 Mai 1917* címen. Egy ízben e munka már megjelent magyar nyelven (A cár országa a nagy háborúban, Bp. é. n.), de azóta gyakorlatilag eltűnt a könyvforgalomból. Újrakiadását indokolja, hogy legnagyobb részében ma is eleven és sokatmondó. Az első francia kiadás óta azonban hatvan esztendő telt el, s a nagy terjedelmű napló sok kis részlete elvesztette eredeti érdekességét. A válogató a magyar kiadás számára megrövidítette a szöveget: mellőzött egyes szövegrészeket, amelyek többször érintett kérdések némiként bőbeszédű ismételéseit, variációit tartalmazák; másokat, amelyek általános értelemben ugyan súlyos és érzékeny, de a könyv egésze szempontjából mégsem fontos problémákat érintenek; olyanokat, amelyekről a szerzőnek már csak helyzeténél fogva sem lehettek megbízható és alapos ismeretei. Ez utóbbi megjegyzéssel nem a szerző szavahihetőségét akarom kétségbe vonni. Arra utalok csupán, hogy egy nagyhatalom hivatalos képviselője nagyon nehezen kerülhet olyan helyzetbe, s úgyszólván képtelen kialakítani olyan kap-

csolatokat, hogy a szóban forgó államban, állomáshelyén a titkos ellenzéki erőkről s csoportjaik álláspontjáról hű képet alakíthasson ki.

Paléologue-nak az volt a kötelessége, hogy a cári udvarral és a cárizmus apparátusával működjék együtt. Mindaz, amit a „másik oldal” tevékenységéről megtudhatott, az ő köreinek közvetítésével vagy titkos utakon, fizetett ügynökök révén érkezett hozzá. Megkapta a Deuxième Bureau, a vezérkar kémelhárító irodájának jelentéseit is. A naponta nagy bőségben érkező kémjelentések reménytelen összevisszasággá elegyítik az igazat a féligazzal, a látszattal, a hamissal és a meghamisítottal, s ha valaki, Paléologue ezt saját tapasztalatai alapján jól tudta. A valódi értesülések hiányát éppen ezért nemigen igyekezett alhírekkel eltüntetni, de gyanútlanul olykor mégiscsak leírt megtevesztő információkat. A jelenlegi magyar kiadás a szerző néhány nyilvánvaló tévedését is eltávolította, de az alapélményt s a napló írójának gondolatmenetét érintetlenül hagyta.

Érintetlenül maradt az alapélmény: a kikerülhetetlen, feltartóztathatatlan, abszolút történelmi szükségszerűség előérzete és érzete; az orosz föld megmozdulása, amin többé erőt venni senki nem képes; az orosz nép – a katona, a munkás, a paraszt – valósággal látható, tapintható lelkiállapota. Érintetlenül maradt Paléologue felfogása is.

Paléologue-nak főleg három kérdés miatt volt vagy lett volna érdeke, hogy naplóját utólag „áthangszerelje”. Három ponton érte ugyanis meglehetősen súlyos támadás. A napló sietős kiadása 1921–1922-ben szinte szuggerálja is a gondolatot, hogy talán éppen a védekezés hátsó gondolata irányította a szerzőt. Az első „vád”, amivel a történetírásban, de még lexikális művekben is máig találkozhatunk, abban állt, hogy az első világháborút megelőző kritikus napokban Paléologue a cárt és a cári kormányzatot a mozgósításra biztatta, s hogy kormánya felhatalmazása nélkül megígérte volna, hogy Franciaország katonai támogatást nyújt Oroszországnak. A második – szintén eléggé elterjedt – vád értelmében Paléologue monarchista, s mint ilyen, a cárizmus csodálója és támasza lett volna. Ebből azután egyenesen levezethető volt a következtetés: a nagykövet a cárizmus iránt érzett szimpátiája miatt volt bizalmatlan az oroszországi polgári kísérlettel szemben, s ezáltal nagy károkat okozott mind az orosz ideiglenes kormánynak, mind a francia

érdekeknek. Végezetül a bűnlistához hozzátartozik még egy pont, ami azonban már nem az 1914–1917-es időszakra, hanem Paléologue 1920-as tevékenységére vonatkozik. Eszerint Paléologue ekkor azért folytatott úgynevezett „magyarbarát” politikát, mert a cárizmus barátjából logikus úton a szovjet rendszer ellenségévé változott, s Magyarországon szövetségest vélt találni a bolsevizmus megdöntésére irányuló politikájához.

A valóság – talán felesleges is előrebecsátanom – ennél látszólag sokkal bonyolultabb, igazában azonban egyszerűbb és érthetőbb. Ha az első kérdést közelebbi vizsgálat alá vesszük, azt kell megállapítanunk, hogy a nagykövet a háború kirobbantásában való segédkezés vádját inkább alátámasztja, mintsem elutasítani igyekezne. Tudnunk kell azonban, hogy a diplomáciában nem szokás a szándékok nyílt megfogalmazása. Ebben a korban legalábbis ez még szinte teljesen kizárt dolog volt. Nem várhatjuk egy diplomatától, hogy egyenesen közölje a cárral vagy bárki mással, hogy: uram, robbantsa csak ki a háborút, s legyen nyugodt, országom támogatni fogja. A diplomata csak ilyesfélét mond: országom békeszerető kormány uralmát élvezzi, éppen ezért semmiképpen sem engedheti meg magának, hogy háborús konfliktus kezdeményezőjének tartassák, de ugyanezért a zsarolásnak sem engedhet: meg kell mutatnia, hogy szövetséges kötelekei szilárdak, ami természetesen magában foglalja, hogy saját kötelezettségeinek – mint egyébként mindig a történelem során – ezúttal is eleget tesz. Paléologue a naplója szerint – s minden valószínűség szerint a valóságban is – ebben a szellemben lépett fel.

A háború kitörését megelőző napokra vonatkozó szövegrészei azt mutatják, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia eljárásai alig érdekelték, s ha lehet, még kevésbé foglalkoztatta Szerbia problémája. Az izgatta, hogy az „ösellenség”, Németország, vagy amint rendszeresen írja, „Germánia”, mit tesz, miként lép, lép-e egyáltalán. A prepotens Vilmos császárral néz farkasszemet, s felfogásában minden egyéb kérdés a német-francia rivalizálásnak rendelődik alá. Feljegyzései híven elárulják lelkiállapotát, s megmutatják, hogy a cári udvart abban az irányban befolyásolta, hogy minden felelősség a germánokra nehezedjék, de a német prepotenciának engedmény ne tétessék. Nyilvánvaló, hogy ez a magatartás csak elősegíthette a konfliktus érlelődését és kirobbanását.

A kérdés mármost abban áll, hogy Paléologue vajon önkényesen járt-e el ebben az értelemben, eltért-e kormánya szándékaitól, sőt netán instrukcióitól. Bízvást mondhatjuk, hogy egy hajszályt sem. Ez a magatartás, ez az irány már hosszú évek óta olyannyira jellemző volt a francia politikára, hogy úgyszólván beszélni se kellett róla. A francia politikai gondolkodásból 1870 óta szinte egyetlen pillanatra sem lehetett kivonni Elzász és Lotharingia ügyét, a revánsvétel vágyát a Sedannál elszenvedett súlyos vereségért. A két tartomány visszavételére irányuló szándék a század végén és a 20. század elején újabb németellenes ösztönzésekkel egészült ki. Németországban hatalmas gazdasági fejlődés megy végbe, s az ország lakosságának száma lényegesen felülmúlja Franciaországét. A német kormányzat pedig kifejezetten expanzív külpolitikába kezd. Németország nem titkolja gyarmati ambícióit, s azon az úton van, hogy a kontinentális elsőséget követelje magának. A francia kormányok sem nagyon rejtik azonban véka alá, hogy revánsra és a német étvágy alapos korlátozására készülődnek. Ez mozgatja szövetségi politikájukat a háborút megelőző mintegy két évtizedben. Ez a szövetségi politika vezet el a francia–orosz (1893), majd az angol–francia (1904) megállapodásokhoz, s ez ösztönzi a francia diplomáciát, amikor minden tőle telhetőt megtesz annak érdekében, hogy az orosz cári birodalom és Nagy-Britannia érdekellentétei elsimíthatóak legyenek, és kikerekedjék az úgynevezett antant. Mindez már 1907-ben készen áll. Sőt, ami a francia–orosz kapcsolatokat illeti, a két államot katonai szövetség fűzi össze, ez pedig automatikus segítségnyújtást ír elő az egyik fél megtámadása esetére.

Amikor Szarajevóban egy beugratott diák lelőtte a Monarchia trónörökösét, Ferenc Ferdinándot, már csak meg kellett indítani a háborús szövetségek hadigépezetét; újabb diplomáciai tanácskozásokra vagy éppen „koalíció” szervezésére nem volt szükség. A kérdés tisztán és csupán abban állt, vajon akarják-e a hatalmak a háborút. Legyünk egészen pontosak: akarják-e már 1914 nyarán, az adott pillanatban. A szarajevói incidens felkínálta az alkalmat. Incidens, sőt súlyos incidens azonban a századfordulótól kezdve nem egy ízben nyugtalanította már a nagypolitikát. Addig mindig megtalálták a módját a tárgyalásnak és a kompromisszumnak. A nagyhatalmak ugyanis nem gondolták érettnek a helyzetet az ellenségeskedés megkez-

désére. Nem voltak még felkészülve rá. A modern világban a háborút legtöbbször nem az incidens váltja ki, hanem fordítva: a háború szándéka tesz „áthidalhatatlanná” egy incidenst, amely objektíve nem súlyosabb, mint száz más, amit más körülmények között kompromisszummal oldanak meg. 1914 júliusában is mindenki beszélt a baj elsimításának lehetőségéről, tenni azonban már nem tett érte senki semmit. Legkevésbé a francia kormány.

Ebben a légkörben voltaképpen eléggé akadémikus kérdés, hogy vajon a pétervári nagykövet a mozgósítás kérdésében néhány milliméterrel instrukciói elé szaladt-e vagy sem. Mindenesetre az első eshetőség mellett kardoskodók érvei meglehetősen gyermetegek. Egy úgynevezett népszerűsítő történetíró például Paléologue háborús felelősségének bizonyítékaul említi, hogy július 24-e és 29-e között az orosz mozgósításról nem tett jelentést. Az érv nevetséges, mert hiszen a cár első mozgósítási rendeletét 29-én adta ki. És naiv dolog e felelősség bizonyosságát Szazonov orosz külügyminiszter szavaiban keresni, amelyekkel a francia kormánynak köszönetet mond, hogy hivatalosan is biztosította szövetségesi támogatásáról. Naiv dolog, mert a nyilatkozatot tehette a kritikus napokban „véletlenül” éppen Pétervárott tartózkodó Poincaré köztársasági elnök, tehette a minisztertanács, s végül – külügyi utasításra – tehette maga Paléologue is. Az utóbbi azonban, ha csak karrierjét egyszer s mindenkorra nem akarta befejezni, „hivatalos nyilatkozatot” utasítás nélkül minden bizonnyal nem adott.

Mindez azonban végső soron nem is fontos. Az a fontos, hogy Paléologue naplója ebben a lényegbevágó kérdésben alapjában még akkor is hiteles, ha szerzője az eredetileg felvázolt képen utólag esetleg egy árnyalatnyit változtatott. A szöveg azt sugallja: Paléologue békéről beszélt (legalábbis olykor), de háborút akart; óvatosságot tanácsolt (néha-néha), de csak a „germán felelősség” megállapíthatóságát kívánta biztosítani. Ez az eljárás tökéletesen megfelelt kormánya szándékainak. Utólag egyesek azért kezdtek Paléologue különleges felelősségéről beszélni, hogy ne Poincaré felelősségéről, a francia kormány felelősségéről kelljen beszélniük. A pétervári nagykövet nemcsak a pozíciója miatt volt jó bűnbak, hanem azért is, mert politikája időközben más kérdések miatt sokfelé amúgy is népszerűtlen lett. A háborús felelősség egész problematikája természetesen

csak akkor vált aktuálissá, amikor már nagy francia tömegek döbbsentek rá, hogy a győzelem gyümölcsei mérgezetek, s gyanítani kezdték, hogy a francia politika nem éppen ártatlan a háború kirobbantásában. Ellenlábas politikai körök Paléologue-ot akarták odavetni koncnak. Mi azonban leszögezhetjük, hogy bár a pétervári nagykövet minden hivatalos és nem hivatalos nyilatkozata, stílusa és tónusa valóban a háború eszméjét sugallta, ez nem az ő személyes politikája volt, hanem maga a francia kormánypolitika.

A második vád – bizonyos megszorításokkal és bizonyos értelemben – már megalapozottabb volt. Abból a tényből indult ki, hogy az 1917-es polgári forradalom után Paléologue-ot visszahívta a külügyminisztérium. Ezt a tényt azután egyesek arra vezették vissza, hogy a nagykövet a cári önkényuralom híve volt. A tény és a feltevés összekötése nyilvánvalóan felületes. Nem ritkaság, hogy visszahívnak egy diplomatát, ha megváltozik a rendszer, amellyel évekig együttműködött. Kivált, ha olyan radikális változásról van szó, mint Oroszország esetében. Egy efféle diplomáciai lépésnek nem kell hogy köze legyen, és sokszor nincs is köze ahhoz, hogy a szóban forgó diplomatának a távozó vagy megbukott kormány tetszett-e vagy sem. Paléologue állítólagos monarchista-abszolutista szimpátiájának megítélését tehát függetlenítenünk kell felváltásától. Ez azonban még csak formai szempont.

A lényeg felé haladva nem lehet szó nélkül elmenni azok mellett a szinte önkéntelen jelzések mellett, amelyeket ez a nagyon is diplomatikus diplomata, de impulzív ember Oroszországgal való kapcsolatáról elárul. Politikai céljai vannak – ez természetes. Ám benyomásai és érzései is vannak. Tisztelettel lapoz egy nagy birodalom nagy történelmi múltjában. Ismeri s gyakorta idézi az orosz irodalom remekeit. Áhítattal csügg az orosz egyházi zenén. Sajnálja és becsüli az orosz parasztot, a katonát. S közben élvezettel osztozik a gazdagságban, a pompában, boldogan legelteti szemét a nagyság külső cifraságain, s bizonyára nagy étvággyal vesz részt gazdag barátai lakomáin. De már szorongva sejti, majd tudja: a pompa, a cifraságok és lakomák napjai meg vannak számlálva. Szánja, igen, nagyon szánja a cárt, a tehetetlen, apatikus bábót, aki vakon tántorog a végzet felé, de minél szánsalmasabbnak mutatkozik II. Miklós, annál bizonyosabb ő abban, hogy ez a végzet elkerülhetetlen. Sajnálja

az idegbeteg cárnét is, de úgy gondolja, hogy szanatóriumban volna a helye. Mivel szeretné megmenteni a helyzetet, a rendet és az orosz szövetségest, keresi az orvoslás módjait. S mivel, mint mondtam, impulzív alkatú, minél kevesebb lehetőséget lát, annál kevésbé takarékoskodik a kirohanásokkal a felelős személyek és csoportok felelőtlensége, a bürokrácia tehetetlensége, az Ohrana cinikus kegyetlenkedése, a politikai hatalom esztelensége, szervezőképtelensége stb. stb. ellen.

A napló tehát igazolja, hogy Paléologue valamilyen módon, egy sajátos értelemben mintegy azonosult a fennálló orosz rendszerrel. Mielőtt e „sajátos értelmet” felbontanánk, álljunk meg az „azonosulás” jelenségénél. A tapasztalat szerint meglehetősen sok francia diplomatával megesett, hogy ha egy kicsit hosszabb időt töltött el egy-egy állomáshelyen, előbb-utóbb környezete hatása alá, mintegy a bűvkörébe került. Egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy ez a jelenség kizárólag francia diplomatákra lett volna jellemző, de azt hiszem, hogy rájuk fokozottabban állt, mint például a német vagy akár a magyar diplomatákra. Kapcsolatban állt ez talán a francia külügyminisztériumnak azzal a hagyományával, hogy minden diplomata lehetőleg olyan országba kerüljön, amelyet ismer, vagy amely valami okból közel áll hozzá. Előfordult azonban, hogy a diplomatát még a hivatali fegyelem se tartotta vissza a konvertálástól. Megesett, hogy valakit éppen ellenséges elfogultsága miatt jelöltek ki egy bizonyos posztra, s miután megismerte környezetét és eltelt belső bajaival, óhatatlanul azonosulni kezdett vele. Rendszeresen ez történt például 1918 után Magyarország esetében. A Quai d'Orsay-n olykor hisztérikus kitörésekre került sor amiatt, hogy a Budapesten megforduló franciák – követek, kiküldöttek, szakemberek – bármilyen előzmények után és bármilyen utasításokkal jöttek, előbb-utóbb védelmezni kezdtek valamilyen magyar ügyet. Kivétel alig akadt. A francia külügyminisztériumban többször elátkozták az úgynevezett „magyar charme”-ot.

Paléologue annyival is könnyebben azonosulhatott egy bizonyos Oroszországgal, mivel – bármennyire nyilvánvaló volt is a francia polgári köztársaság és a cári önkényuralom barátsága mélyén meghúzódó összeférhetetlenség – egy szövetséges ország ügyeiben-bajaiban, életében kellett osztoznia.

Csakhogy az az Oroszország, amellyel Paléologue azonosult,

nem volt valóságos, és nem is lehetett az. Attól a képtelenségtől, hogy elvileg, világnézetileg monarchista, sőt az abszolút monarchia híve lett volna, bízvást eltekinthetünk. Oroszország számára azonban kétségtelenül kizárólag a monarchikus államformát látta elképzelhetőnek, csak nem II. Miklós cár önkényuralmi rendszerét, hanem az alkotmányos monarchiát, amely képes rá, hogy sorra-rendre meghozza az ország modernizálásához szükséges reformokat. Ennyi igazság van hát a vádban. A nagykövet a monarchia védelmezésére két fontos okot látott. Az első, és az ő szemében a fontosabb, a francia nacionalista háborús célokkal állt kapcsolatban. A következőképpen fogalmazható meg: Oroszországban ne történjék változás, amíg a háború be nem fejeződik, és Franciaország el nem éri, amit el akar érni. Minden felfordulás, forradalom csak veszélyeztetné a francia célokat. A másik ok abból következett, ahogyan Paléologue az oroszországi belpolitikai helyzetet megítélte. Úgy látta, hogy a társadalom szerkezete, a politikai erők aránya miatt ebben az országban a polgári parlamentarizmus nem konszolidálható.

A francia kormány és a maga szempontjából, vagyis a francia nacionalista polgár szempontjából neki volt igaza, s nem azoknak, akik francia történelmi analógiákból kiindulva nagy reményeket fűztek az oroszországi polgári átalakuláshoz és a demokratikus Oroszország „hazafias” erőfeszítéseire. Paléologue csak mosolygott a reménykedő francia szocialistákon és egyéb „széplelkeken”, mert ő érezte, sőt tudta, hogy Oroszország nem Franciaország, az oroszországi burzsoázia nem helyezhető a francia polgár 18. század végi szerepébe, s hogy az orosz paraszt, munkás, katona végtelen elkeseredettségét a szinte alig létező liberális polgári csoportok parlamenti játéka nem szoríthatja keretei közé. Sejtette, sőt, látva látta, hogy e tömegek nem akarnak ismeretlen területeket meghódítani és ismeretlen érdekeket védelmezni. Nem csak azért – vélte –, mert éheznek, nyomorognak, fáznak, hanem azért sem, mert az orosz paraszt, a „muzsik”, nem gyűlöli az ellenséget, sőt nem is érti, hogy miért kellene gyűlölnie. Paléologue 1916-ban, 1917 elején már látta, hogy mint söprik el, haladják túl a polgári forradalmat, s ez az ő szemében az anarchiával volt egyenlő.

Itt pedig, az „anarchia” rémálma előtt, megállt a francia nacionalista. A megsejtett továbblendülést, amit már a polgárság

nem ellenőrizhet, el kellett utasítania. Így szükségképpen a megszelídített reakciót védelmezi. S fordítva: az alkotmányos monarchiát azért védelmezi, hogy elutasíthassa a polgárin túl fenyegető forradalmat. Más választási lehetőséget Paléologue nem látott. Ezért védi általános értelemben az alkotmányos monarchiát, és ugyanezért támadja konkrét formában az önkényuralom különböző megjelenési formáit. A monarchiát a monarchia adott alakjával szemben szeretné megóvni. E törekvés mind látványosabb kudarca, a cárizmus önmegújításra való képtelenségének feltárulkozása teszi ezt a naplót feszültté, drámaivá. Ítélete a cári Oroszország felett azért megrendítő, mert nem a született ellenség veti papírra, hanem olyasvalaki, aki meg szeretné gyógyítani.

Az „anarchiától”, az általa még megnevezhetetlen bolsevik forradalomtól való félelem tehát a legfőbb oka annak, hogy Paléologue a vázolt értelemben a monarchia barátjává válik. Ugyanez a félelem lappang amögött is, hogy a polgári kísérletet mélabúval vegyes bizalmatlansággal szemléli. Ami azonban az utóbbit illeti, egyáltalán nem bizonyos, hogy próbálkozásaival szemben ugyanolyan türelmetlen és alapjában véve elutasító lett volna, ha nem aggasztja a háború további sorsának alakulása. Ekkor ugyanis számára az a legfontosabb kérdés, hogy vajon Oroszország folytatja-e a háborút vagy sem, s ha nem, mi történik azzal az óriási területtel, amit addig orosz befolyási övezetnek tekintettek, s mi történik a feltevése szerint széthulló birodalom egyes nemzeteivel.

E két problémakör – az orosz befolyási szféra és a birodalom sorsa – megvilágítást igényel. Kitetszik a naplóból is, hogy a nagyhatalmak a Balkánon és Közép-Európa egy részében a háború alatt nagy tereket nyitottak meg az orosz befolyás előtt, s ha nem is végleges formában, de mégis megígérték a török kérdés kedvező megoldását és a Fekete-tengert a Földközi-tengerrel összekötő átjáró, az úgynevezett tengerszorosok ügyének az orosz igényeket kielégítő megoldását. Mint a korszak legtöbb polgári politikusa, Paléologue is meg volt győződve róla, hogy a cári birodalmat csakis a cárizmus tarthatja össze, s ha megbukik, a birodalom menthetetlenül darabjaira hull szét. E hibás jóslat szoros kapcsolatban állt azzal, hogy a polgári kísérletre következő újabb forradalomban pusztán anarchiát és káoszt látott, s az oroszországi szociáldemokráciát, beleértve az úgyne-

vezett „maximalistákat”, vagyis a bolsevikokat, nem hitte szervezőképes erőnek.

S a francia nagykövet azt is biztosra vette, hogy Oroszország nem folytatja a háborút, mert nem folytathatja. Még ha a polgári kormány akarná, akkor sem. Az ország általános gazdasági, szervezeti és hangulati állapota, az ő felfogása szerint, ezt lehetetlenné teszi. Ezért lett olyan türelmetlen a polgári forradalmi fordulat után, s ezért igyekszik rávenni kormányát, hogy ne várjon, ne vesztesse az értékes időt, hanem vonja le a következtetéseket az orosz helyzetből. 1917 tavaszán Paléologue elsősorban mint francia nacionalista polgár fordult szembe az orosz polgári kísérlettel. Javaslat az, hogy az új szituációból Franciaország a lehető legtöbb előnyt szerezze.

Az előnyöket illetően Paléologue-nak szintén voltak elgondolásai. Mielőtt azonban az általa képviselt új kelet-európai politika felé fordulnánk, le kell zárunk az említett vádak ügyét. A politikai nézeteivel kapcsolatban megfogalmazott harmadik kifogás, mint említettem, abban állt, hogy az ideiglenes kormánnyal szemben ellenségesen viselkedett, és támogatta a monarchiát. Igyekeztem valószínűsíteni, hogy Paléologue visszahívásának okát valahol másutt kell keresni, egyelőre azonban az igazi okok homályosak.

Beszéltem már róla, hogy az egyik ok talán az lehet, hogy nem ismerte a baloldali erőket, hiszen a cárizmushoz fűződő múltja, beosztása miatt nem is teremthetett kapcsolatot velük. Jóllehet érzékletes képet rajzol a felületről, a frontkatonák, a munkások, a parasztok hangulatáról, a vezető csoportok tehetetlenségéről és kapkodásáról, híven írja le a forradalmi erők egyik gyülekezőhelyét, a kaszárnyát, sőt, azt is tudja, hogy a másik ilyen hely a Szovjet – fogalma sincs róla, hogy a szovjetek miként jöttek létre, egyáltalán micsodák, hogyan működnek, milyen csoportok foglalnak bennük helyet és így tovább. Az ő leírása alapján homogénnek tűnnek, holott korántsem azok. Paléologue érzi, hogy az ideiglenes kormány hátterében az igazi motor hajtóerejét már a szovjetek táján kell keresni, de nem tudja pontosan, hogy hol. Bár hallott Leninről, és félelmetesnek hiszi, mégis azt gondolja, hogy a szovjetek lelke Kerenszkij. Kerenszkijt Paléologue vörösre festi, pedig Kerenszkij a polgári demokrácia híve. Nem veszi észre, hogy a közte és Miljukov között lezajló küzdelem a polgári áramlatok közötti

harc, és nincs köze az esetleges új forradalmi hullámhoz (amire egyébként Paléologue fel van készülve). Ebben a vonatkozásban a nagykövet kétségtelenül hibásan fogta fel a helyzetet, s ezáltal küldetése szempontjából is hibát követett el.

Paléologue naplója kiadásakor Kerenszkij értékelésén láthatóan nem módosított, holott 1921-ben már be kellett látnia tévedését. Feltételezhető, hogy a tévedést a jóhiszeműség bizonyítékának tekintette. Számunkra azonban pillanatnyilag fontosabb, hogy a nagykövet visszahívásában gyenge vagy éppenséggel rossz baloldali kapcsolatai szerepet játszhattak. Döntőnek mégis egy más tényező látszik. S ez a tényező ismét külpolitikai természetű volt. Az oroszországi politika megítélésében éles különbség keletkezett az ő és a külügyminisztérium álláspontja között. Paléologue azt ajánlotta, hogy Oroszországot hagyják sorsára, és Franciaország tegyen meg mindent az orosz befolyási zóna és a széthulló birodalom bizonyos részeinek megszerzése érdekében, a külügyminisztérium viszont mindenképpen azon volt, hogy Oroszország továbbra is részt vegyen a háborúban. Voltaképpen arról volt szó, hogy Párizs nem hitt a nagykövet jóslatában. S nem járhatunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy Paléologue e naplót éppen azért adta ki oly sietve, hogy igazát ebben a kérdésben demonstrálja. 1917 tavaszán a párizsi külügyminisztériumban még elképzelhetőnek tartották Oroszországban mind a polgári rend megszilárdulását, mind az orosz „hazafiság” feltámadását és a háború folytatását. Ezt az illúziót ébren tarthatta, hogy a párizsiak nem látták saját szemükkel az üres boltokat, a vagonhiány miatt megrekedt árutömeget, a szénhiány miatt veszteglő vonatokat, a gyalogosan hazafelé özönlő katonákat, a csupasz földön fekvő sebesülteket, sem az emberek arcát. Tudjuk, hogy a párizsi illúzió és egészében véve az antant-hatalmak makacskodása – immár Paléologue közreműködése nélkül – látszólag igazolódott, amikor a Kerenszkij vezetése alatt álló új kormány júliusban egy utolsó offenzívát kezdeményezett a fronton, de azt is tudjuk, hogy ez a kísérlet csak gyorsította a polgári kísérlet bukását.

Így azután a francia kormánysszervek csak jó néhány hónappal később tették meg, amit Paléologue 1917 tavaszán javasolt. A nagyhatalmak „szakítottak” Oroszországgal, igyekeztek előnyökre szert tenni a volt birodalom rovására, és azon voltak,

hogy a neki ígért érdekszférát egymás között osszák fel. 1917 decemberében a brit és a francia kormány képviselői megállapodást írtak alá Dél-Oroszország és a Balkán befolyási övezetekre való felosztásáról. Nem sokkal a háború befejezése után intervencióba kezdtek a szovjet rendszer ellen, amelynek a rendszer megdöntésén kívül gazdasági expanziós célja is volt. A közép-európai és a balkáni térségben a széthullott Monarchia helyén a hatalmak olyan független kisállamokat hoztak létre, amelyeknek a valóságban tőlük kellett függniük. Elsősorban éppen a francia kormány buzgólkodott azon, hogy – az orosz befolyás lehetősége megszűnván – e területet saját ellenőrzése alá vonja.

Ez a politika és Paléologue koncepciója csak az alapban volt azonos, abban, hogy Franciaország húzzon hasznát az orosz forradalomból. A hogyan kérdésében azonban óriási volt a különbség. Ezt a különbséget írott szövegek segítségével nem tudjuk felmérni, mégis teljességgel megbizonyosodhatunk felőle, ha nemcsak az itt olvasott napló szövegrészeit, hanem azt a politikát is áttekintjük, amelyet Paléologue 1920-ban folytatott. Így ugyanis olyan koncepció bontakozik ki, amely korántsem harmonizál az 1917–1919 közötti francia politikával.

Hogy 1917 és 1919 között mi volt Paléologue véleménye, azt nem tudjuk nyomon követni. Nem sokkal hazatérése után ugyanis a Quai d'Orsay-n nagy változások történtek. Attól a pillanattól kezdve, hogy 1917 novemberében Georges Clemenceau került a miniszterelnöki székbe, többé sem szükség, sem mód nem volt önálló külügyi vonal vitelére. A külügyminisztérium élére Clemenceau híve és engedelmes eszköze került. Pichon külügyminiszternek semmi szüksége nem volt az „önálló” felfogást képviselő diplomatára.

Mindez azt eredményezte, hogy Paléologue-nak nem volt szerepe sem a fegyverszünetek előkészítésében, sem a békekonferencia megszervezésében, sem az intervenciók politika kialakítása körül. A közép-európai és a balkáni kérdések rendezésével, minden jel szerint, nem értett egyet. Meggyőződhetünk róla, ha összegyűjtjük a napló megjegyzéseit, és figyelembe vesszük az 1920-as Paléologue-féle kísérletet. A naplóban Közép-Európára és a Balkánra vonatkozóan nem találni összefüggő elemzést, hanem csupán hevenyészett, elszórt megjegyzéseket. Már ez is azt mutatja, hogy a nagykövetet nemigen érdekelték

az itteni belső, nemzeti törekvések. A megjegyzések tartalmából pedig világosan kiderül, hogy Paléologue-ot teljesen hidegen hagyták ezek a törekvések.

Az 1914. júliusi napokban úgyszólván nem érdekli, mit tesz az Osztrák–Magyar Monarchia. Alig-alig szól követéről, Szapáry grófról, ezzel szemben minden figyelmét a német nagykövetnek és a „Kaiser”-nak szenteli. Ez a – hogy úgy mondjam – „egyoldalúság” a könyv befejezéséig érezhető. Vajmi keveset foglalkozik Paléologue Szerbia megsértésével, leendő sorsával pedig egyáltalán nem törődik. A szerb igények kielégítése végett a kisujját sem mozditja. Sőt, midőn az orosz külügyminiszter Dalmáciát Szerbia számára követeli, Paléologue a leghatározottabban tiltakozik.

Nem sokkal később kiderül, hogy a cseh és a horvát önállósulási törekvés, illetve ennek orosz támogatása még kevésbé szívügye, mint Szerbia. 1915 elején azt javasolja, hogy a szövetséges hatalmak kössenek különbékét a Monarchiával. Az antant megelégedhetne azzal – fejtegeti – hogy Bécs átengedi Galíciát Oroszországnak, Bosznia-Hercegovinát pedig Szerbiának. A Monarchia kiválása a háborúból – véli – kegyetlen csapás lenne Németországnak. Ferenc József pedig – teszi hozzá – ezt a megoldást bizonyára elfogadná, hiszen sokkal kevésbé fenyegető helyzetben tett korábban területi engedményeket, s ráadásul ezt a háborút igazában nem is akarta. Nincs más vágya – hangsúlyozta a nagykövet –, mint hogy békében halhasson meg. Ez az okfejtés elárulja, hogy Paléologue a háború egyetlen igazi céljának ekkoriban is Németország megsemmisítő vereségét tekintette, viszont az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolását nem látta francia érdeknek. Szazonov orosz külügyminiszter azonban hallani sem akart efféle megoldásról. Mi lesz akkor a cseh és a horvát igényekkel? – kérdezte felháborodottan. S a francia diplomata lényegében véve azt válaszolta, hogy Franciaországnak valójában kisebb gondja is nagyobb a cseh és a horvát igényeknél. Majd kérünk nekik autonómiát – mondta.

A Monarchiával kötendő különbéke javaslatával Paléologue többé nem állhatott elő, mert Párizsból határozottan leintettek minden olyan akciót, amely a cárizmus közép-európai terveinek korlátozását jelenthette. A nagykövetet azonban e tervek továbbra is foglalkoztatták és zavarták. Azt véli ugyanis ta-

pasztalni, hogy az orosz hadsereg, részben a könnyebb ellenál-
lás és részben éppen az orosz ambíciók miatt, elsősorban a Mo-
narchia ellen lép fel, és csekély erőfeszítést tesz a német hadse-
reggel szemben. Minduntalan híreket kap arról is, hogy Orosz-
országban németbarát csoport tevékenykedik. Ráadásul tisztá-
ban van vele, hogy minél tovább tart a háború, a cárizmus an-
nál kevésbé lesz képes a terhek viselésére, ez pedig szerinte a tel-
jes káoszt vonja maga után. Minden szempontja abban össze-
geződik, hogy a háborút a Monarchiával szemben minél előbb
be kellene fejezni.

Az egyetlen közép-kelet-európai nemzeti kérdés, amely Pa-
léologue-ot valóban foglalkoztatja, Lengyelország ügye. Kap-
csolatban áll ez baráti körével, a francia hagyományokkal, s ta-
lán azzal is, hogy a lengyel népet országalkotónak tekinti, álla-
mát pedig még így is, erőszakos szétszakítottságában is, létező-
nek. Megtesz minden tőle telhetőt annak érdekében, hogy a cár
bizonytalan ígéretét, amelyet a lengyel autonómiára nézve tett,
megvalósítsák, s hogy a lengyel területek kiegészüljenek azok-
kal a részekkel is, amelyeket az utolsó nemzetközi osztozkodás
alkalmával Ausztria és Poroszország szerzett meg. Jellemző,
hogy az előbb említett békejavaslatában is éppen Galíciára volt
gondja, ami valaha Lengyelország része volt.

Ilyen előzmények után érkezünk el 1917 márciusáig, a cár le-
mondásáig, a polgári forradalomig, az ideiglenes kormány
megalakulásáig. Paléologue látja, hogy jóslatai helyesek voltak.
Úgy érzi, hogy a jövőt illetően sem tévedhet: keleten a front
össze fog omlani; szó sem lehet róla – mondja –, hogy Francia-
ország feláldozza háborús céljait a teljességgel reménytelen
orosz szövetség oltárán, amint az Oroszországba érkező szocia-
lista delegáció tagjai helyesnek vélik. Elzász és Lotharingia
ügyében egy francia diplomata nem lehetett annyira liberális,
hogy megszűnjék nacionalista lenni. Engedmény helyett a
nagykövet azt ajánlotta, hogy Franciaország lépjen „az oro-
szok helyébe”. Ha ugyanis a franciáknak Oroszország nélkül
kellene tovább folytatniuk a háborút, véli, a győzelemből jelen-
tős hasznot húzhatnának félreálló szövetségesük helyett. Né-
hány nap múltán fogalmazott újabb táviratában már határo-
zottan Franciaország keleti politikájának átalakításáról beszél,
és, konkrét módon, a török fegyverszünet előkészítését ajánlja.
Kézenfekvő és logikus feltevés, hogy ugyanebben az időben új-

ból foglalkoznia kellett a Monarchiával kötendő különbéke gondolatával is, még ha az előzmények miatt ezt kerekén nem fogalmazta is meg.

Minden jel arra mutat, hogy Paléologue 1917 májusáig nem volt híve a Monarchia radikális feldarabolásának. Miután ez részvétele és közreműködése nélkül bekövetkezett, 1920-ban, önmagához következetesen, olyan politikába kezdett, amelynek vélhető célja az volt, hogy a lehetőségek korlátain belül erős szövetségi-hatalmi rendszer alakuljon ki Közép-Európában.

Paléologue politikai gondolatmenete a francia nagypolitika vonalához képest önálló árnyalatokat mutatott. Ez formai elemekben, szóhasználatban is megnyilvánult: Paléologue frazeológiája az 1916-tól kezdve fokozatosan elterjedt szloganokhoz képest elmaradott, divatjamúlt volt. Nagyhatalmi keretekben gondolkodott, és ezt a többi nagyhatalmi politikustól és diplomatától eltérően továbbra sem titkolta. Az új fedőszavakat, amelyekkel e politikusok a nagyhatalmi érdekeket takargatták – mint amilyen a titkos diplomácia megszüntetése, az egyformán alkalmazandó nemzeti önrendelkezés stb. volt – nem használta, egyszerűen meg sem tanulta őket. De önálló koncepciója nemcsak a kifejezési forma különbözőségében nyilvánult meg. Ő például az új közép-európai helyzetet „morcellement”-nek, szétaprózódásnak, „balkanizálódásnak” tekintette. Véleménye szerint ebben a térségben nem erős nemzeti kisállamok keletkeztek, hanem egy veszélyes fekete lyuk.

Paléologue a francia politikusok többségéhez hasonlóan ellensúlyt keresett Németországgal szemben. Ugyancsak a többséghez hasonlóan úgy látta, hogy Oroszország már nem tölti be ezt a szerepet; de a többség – bizonytalanul és szorongva bár – igyekezett magával és a világgal elhitetni, hogy az 1919-ben kialakított Közép-Európa-„barikád” nemcsak a „bolsevizmus” terjedése ellen, hanem egyúttal Németország ellen is megvédi Nyugat-Európát; Paléologue véleménye szerint viszont a kelet-európai térség pillanatnyi állapotában nem biztosíthatta a megfelelő ellensúlyt. Sőt, úgy érezte, Franciaország számára csak súlyosbodik a német kérdés azáltal, hogy az orosz szövetség eltűnt, Közép-Európában pedig a Monarchia egymással versengő, sőt egymással szemben ellenséges kisállamoknak adta át a

helyét. Így Paléologue 1920-ban a Közép-Európa-politikát politikája egyik fontos fókuszának tekintette.

Említettem, hogy néhány történész felfogása szerint a Paléologue-féle kísérlet tengelyében a szovjet hatalom megdöntésére irányuló intervenció megszervezése állt; s ebben számított a kelet-európai szovjetellenes „kishatalmakra”. Paléologue szovjetellenessége kétségtelen, s az is vitathatatlan, hogy a szovjetellenes lengyel akciót élénken támogatta. Közvetlen céljai mégis másként rajzolódnak ki. Először is, nála jobban senki sem tudta Franciaországban, hogy az oroszországi monarchista csoportok mily értéktelenek, s a polgáriak mennyire gyengék. Nem restaurálásra törekedett tehát egyelőre, hanem a szovjet hatalom meggyengítésére, minél nagyobb mérvű kiszorítására Európából. Az érem másik oldala Lengyelország erősítése volt. Lengyelország ugyanis Paléologue szemében az a közép-európai állam, amelynek vezetésével azt a bizonyos barikádot meg lehet építeni.

Az 1920-as kísérlet mégsem mint lengyelbarát, hanem mint „magyarbarát” politika vált ismertté, ez tette sokak szemében „gyanússá”, s ez volt a közvetlen oka, hogy Paléologue diplomáciai pályafutása egyszer s mindenkorra befejeződött. A francia-magyar viszonyok megjavítására tett 1920-as kísérletet már többen elemezték. Az elemzésekben a francia szerzők igyekeztek kimutatni, hogy e kísérlet során voltaképpen semmi sem történt, hiszen Paléologue sohasem tett kötelező ígéretet a békeszerződés módosítására. Ami a magyar szerzőket illeti, ők viszont azon voltak, hogy cáfolják a francia interpretációt, s bebizonyítsák, hogy Paléologue igenis elkötelezte magát ebben az értelemben. Az utóbbi felfogást mind a mai napig egy réges-régi téves (vagy hamis?) iratpublikáció alapozza meg, amely Paléologue jegyzékének tüntet fel egy okmányt, ami a valóságban az egyik magyar tárgyaló fél, Halmos Károly több korábbi beadványának összefoglalója.

A szópárbaj azonban természetesen gyakorlati eredményre nem vezethet. Ha valaki tisztában van a politika természetével, aligha várhatja, hogy miközben egy kormány az éppen kidolgozott békeszerződés aláíratásán fáradozik, ezzel egyidejűen írásba adja e szöveg érvénytelenítésére irányuló szándékát. Ilyen iratot hivatalos francia ígéretről a legszorgosabb levéltári kutatás sem tudott, és minden bizonnyal a jövőben sem tud ta-

lálni. Ezzel szemben a kutatónak be kell hunynia a szemét, ha nem akarja észrevenni, hogy a Quai d'Orsay-n 1920. március második felétől nagy iránymódosulás következett be.

A gyökeres változás koncepciójának lényege az volt, hogy francia irányítás alatt álló közép-európai erőközpont megszervezésére kell törekedni, szemben a korábbi tétovázással és improvizálással. Ha az improvizálási szakasznak egyáltalán volt középpontja, az csak Csehszlovákia lehetett, s ehhez képest szintén új jelenség volt, hogy most Lengyelország lett a közép-pont. Ez egyúttal azt is tartalmazta, hogy a francia kormány erőteljesen munkálkodik a közép-európai egység kialakításán, s felhagy a korábbi bátortalan kísérletekkel, mikor az egységet minduntalan feláldozták a cseh, majd a csehszlovák és a jugoszláv barátság oltárán. A francia meghátrálás azzal kezdődött, hogy a kormány 1918-ban félretette a gazdasági egység megszervezésének gondolatát, mert az addig emigrációban élő és a hazai cseh politikusok genfi tanácskozásán a konföderáció eszméjét elvetették. Párizs meghajolt az óhaj előtt, s ebben a formában nem tért vissza az együttműködés gondolatára a békétárgyalásokon. Mégis, mikor Allizé, a francia kormány bécsi főmegbízottja, Ausztria gazdasági lábraállításának útját kereste, és mind Ausztria, mind a többi utódállam érdekében szoros gazdasági együttműködésük kialakítását ajánlotta, az olasz és csehszlovák politikusok monarchizmussal és a konföderáció előkészítésével vádolták meg. Jellemző, hogy Allizét Párizs visszahívta. További csehszlovák és jugoszláv ellenállásba ütközött a francia kormány, mikor kísérletet tett rá, hogy a kezébe vegye Ausztria pénzügyi szanálását. Kétségtelen, hogy a francia pénzügyek állapota nem indokolta ezt a tervet, de az is, hogy mind a prágai, mind a belgrádi kormány megtette a magáét a kudarc érdekében.

Paléologue a dolgok ilyenét menetet szerfelett veszélyesnek látta a francia érdekekre nézve. Bázist keresett tehát, amelynek segítségével kimozdíthatja holtpontjáról a szituációt. Lengyel-szimpatiaján kívül tehát ezért is jónak látta, hogy a súlypont kelet felé tolódjon. De magyarázza az a francia törekvés is, amely a szovjet hatalom visszaszorítására irányult. Egyelőre nem tisztázódott ugyan, hogy a lengyel hadsereg 1920 tavaszi szovjetellenes támadásában Paléologue-nak volt-e közvetlen szerepe. A francia történészek – és a legfrissebb kutatások alap-

ján mások is – mindenestre tagadják. Tény, hogy a lengyel ofenzíva terve jóval korábban született, s az is, hogy a nagyhatalmak már 1919 tavaszán megteremtették ennek előfeltételeit. Világos azonban az is, hogy a Quai d'Orsay vezértitkárának gondolkodásmódjával nem állt ellentétben az az eszme, hogy Lengyelország gyarapodjék a szovjet hatalom rovására.

Az erős Lengyelország és a francia–lengyel szövetség koncepciójából eléggé egyenesen vezetett az út Románia és Magyarország felé. A lengyel diplomácia máris jó kapcsolatokat ápolott a román kormánnyal, és a szovjetellenes politikában már 1919-ben együttműködés alakult ki a lengyel és a román vezérkar között. Ez politikai tárgyalásokhoz vezetett, amit Paléologue messzemenően támogatott. A lengyel kormány kész volt arra is, hogy felvegye a kapcsolatot Magyarországgal, az egyetlen állammal környezetében, amellyel nem volt összeütközése, s amelytől a szóban forgó időszakban semmiféle követelés vagy ellenkövetelés nem választotta el. A hivatalos antant-politika miatt ugyan a lengyel kormány nem kezdetett nyílt magyarbarát irányvonalba, de a diplomáciai tárgyalások során egyre világosabban jelezte, hogy támogatna bizonyos, Magyarországnak teendő engedményeket, ha ezek Csehszlovákia rovására történének. Ezt a lengyel „nagylelkűséget” a volt Osztrák–Szlávia egy része fölött folytatott csehszlovák–lengyel vita magyarázta, ami a helyszínen olykor fegyveres összecsapásokat is kiváltott.

A lengyel–román–magyar blokk mellett Paléologue gondolati rendszerében még egy érv szólt. Nem reakciósságuk – hiszen nehéz lenne azt állítani, hogy a köztársasági Lengyelország vagy az alkotmányos és liberális vezetés alatt álló román királyság reakciósabb lett volna, mint például Jugoszlávia –, hanem történelmi hagyományaik. Paléologue liberális polgár volt ugyan – a szónak abban az értelmében, hogy a demokrácia „láthatatlan zsarnokságát” előnyben részesítette az önkényuralom nyílt zsarnokságával szemben –, de konzervatív abban az értelemben, hogy szerinte a történelmi tradíciók révén kialakult beidegződések csak nagyon nehezen változtathatók meg, illetve hiányuk csak nehezen pótolható. Közép-Európában a lengyel, a román és a magyar államot azért is preferálta, mert benyomása szerint ezek rendelkeztek a szükséges történelmi tapasztalatokkal.

Végül szerencsésnek vélte a külügyminisztérium vezértitkára ezt a hármas kombinációt a három állam őszinte szovjetellenessége miatt is. Legyünk egészen pontosak: a lengyel és a román kormány szovjetellenes magatartása meggyőzőbb volt a magyarénál, de a közvetlen magyarországi történeti előzmények és az ország akkori vezetése itt is szavatolni látszott ezt az irányvonalat. A lengyel kormányt viszont par excellence szovjetellenes erővé avatták Kijevig szárnyaló területi álmai, a románt pedig a Besszarábia sorsa miatti aggodalom.

1920-ban tehát Paléologue e három országot szeretné francia vezetés alatt egységgé szervezni. Elgondolásának szerves része, hogy a blokk-képzés nem maradhat meg a politika kereteiben, hanem ki kell terjeszkednie a gazdaság birodalmára is. A magyar bankrendszer, a kereskedelmi és közlekedési hálózat Közép-Európa szívében, a lengyel szén a tengeri kereskedelmi lehetőséggel együtt, valamint a román olajipar nem megvetendő kapacitás, és nem megvetendő investálási terület a francia pénztőke számára, amely az orosz befektetési piacot elvesztette.

E meglehetősen nagyvonalú terv alapján kezd tárgyalásokba 1920 márciusában Paléologue a három ország képviselőivel. Politikai szempontból nyilvánvaló azonban a terv egy nagy belső gyengéje: a lengyel–román és a lengyel–magyar együttműködés feltételei megvannak, de Magyarország és Románia között koránt sincs minden rendben. Miközben e belső ellentmondás feloldási lehetőségei után kutatnak, a terv egyéb okokból megbukik. Nyilvánvaló, hogy keresztülviteléhez Franciaországnak jelentős anyagi eszközökkel s nem kis politikai nyomással kellett fellépnie. Kiderült azonban, hogy a francia kormányzat sem a szükséges pénzügyi alapokkal, sem az elengedhetetlen hatalmi presztízzsel nem rendelkezik. A mellőzött Csehszlovákia, Jugoszlávia és Ausztria engedelmes főhajtás helyett fellázadt a „magyarbarát” politika ellen. A csehszlovák és a jugoszláv kormány magyarellenességre kötött, s bár Ausztria nem csatlakozott szövetségükhöz, éreztette, hogy közel áll hozzá. A francia „kapacitás” minden szempontból kicsinek bizonyult, különösen mivel ezt a francia vonalat sem a brit, sem az olasz kormány nem támogatta, hanem rivalizált vele. Így nemcsak a távolabbi tervet, Csehszlovákiának, Ausztriának és Jugoszláviának a hármas blokkba való betérését nem lehetett

elérni, hanem már a terv első etapja, maga a hármas blokk kialakítása is csúfosan megbukott.

Néhány további gyenge egységpróbálkozás után Franciaország a továbbiakban – s egészen a még csúfosabb müncheni bukásig – kénytelen volt beérni a kisantant-szövetséggel, amit számottevő gazdasági áldozatok és katonai elkötelezettségek nélkül, pusztán politikai együttműködéssel és ingyenes szép szavakkal fenn lehetett tartani.

Paléologue 1920. őszi bukása a francia nagyhatalmi politika egyik leglátványosabb bukása volt. Többek között azért is, mert Paléologue törekvéseit ezúttal sem semlegesítette a kollégái által használt ideológiai formulákkal. Miután a Quai d'Orsay-n a kisantant-politika előbb polgárjogot, azután pedig kizárólagosságot nyert, Paléologue nevét többé nem lehetett kiejteni. 1920-as kísérletét nem bocsátották meg a kisantant politikai körei, s jórészt ennek köszönhette, hogy utólag azután egyéb vádak is felhóztak ellene. Bizonyos előítéletek mára már kihaltak, a hozzájuk kapcsolódó feltevéseket bátran elejthetjük. A visszamaradó valóság szerint Paléologue a Francia Köztársaság polgári liberális gondolkodású, expanzív nacionalista képviselője volt. Gondolkodásmódja és politikája őrzött bizonyos 19. századbeli vonásokat, nyílt nagyhatalmi és konzervatív színezetet, de valamelyes modern székszezés is jellemezte. Amit naplójában a cárok országáról leírt, ezen a személyiség-szűrőn ment keresztül. Naplója beleillik e személyiségképbe, beleillik a korabeli francia politika spektrumába, s Paléologue külpolitikai elgondolásainak rendszerébe.

Szerzőnk még huszonnégyszévet élt azután, hogy végleg megvált a külügyi szolgálattól. A kényszerű nyugalom éveit irodalmi tevékenységnek szentelte. Két regényt írt, számos esszéit, irodalmi és művészeti kritikákat. Legjelentősebb munkáinak Cavour-életrajzát, II. Sándor cárról szóló monográfiáját és az itt közölt naplót tartják. Miközben a francia diplomáciai és politikai körök a maguk szempontjából Paléologue-ot eltemették, a Francia Akadémia felfedezte és 1928-ban tagjai közé választotta. Maurice Paléologue szülővárosában, Párizsban halt meg 1944. november 23-án, nyolcvanöt éves korában. Még megérhette a francia főváros felszabadulását.

Ormos Mária

Kiadta az Európa Könyvkiadó

A kiadásért az Európa Könyvkiadó igazgatója felel

Szedte a Nyomdaipari Fényszedő Üzem

Nyomta az Alföldi Nyomda

A nyomdai rendelés torzsszáma 1446 66-14-1

Készült Debrecenben, 1982-ben

A sorozatot Antal László szerkeszti

Felelős szerkesztő: Pór Judit

A védőborító és a kötéstervezés Urai Erika munkája

Műszaki szerkesztő Benkő Anna

Műszaki vezető: Szegleth Károly

Készült 20 800 példányban, 25,88 (A/5) ív terjedelemben

New Times betűvel, EU-c-8283

ISBN 963 07 2420 0

Emlekezések

A sorozat megjelent kötetei:

Angela Davis / Életem

Pablo Neruda / Bevallom, éltem

Viktor Mann / Öten voltunk

Byron / Naplók, levelek

Károlyi Mihályné / Együtt a forradalomban (illusztrálva)

Károlyi Mihályné / Együtt a száműzetésben (illusztrálva)

Gábor Ferencné / Utazás a múltba

Robert Graves / Isten hozzád, Anglia

Eisenstein / Premier plánban

Nehru / India fölfedezése

Ego sum gallicus captivus / Francia menekültek

Magyarországon (illusztrálva)

Franz Kafka / Naplók, levelek

Stefan Zweig / A tegnap világa

Találkozások Jeszenyinnel (illusztrálva)

Előkészületben:

(A címek és a sorrend nem véglegesek)

Károlyi Mihály / Hit, illúziók nélkül (illusztrálva)

Herzen / Emlékek és gondolatok

Lillian Hellman / Önéletírása

Bourgogne strázsamester emlékezései

az oroszországi hadjáratról

Lengyel menekült hadifoglyok Magyarországon (illusztrálva)

Fritz Selbmann / Választás, mérleg, hitvallás

Elias Canetti / A megőrzött nyelv